مهراڻ

ABC CERTIFIED

نمبر 2/ 2010ع

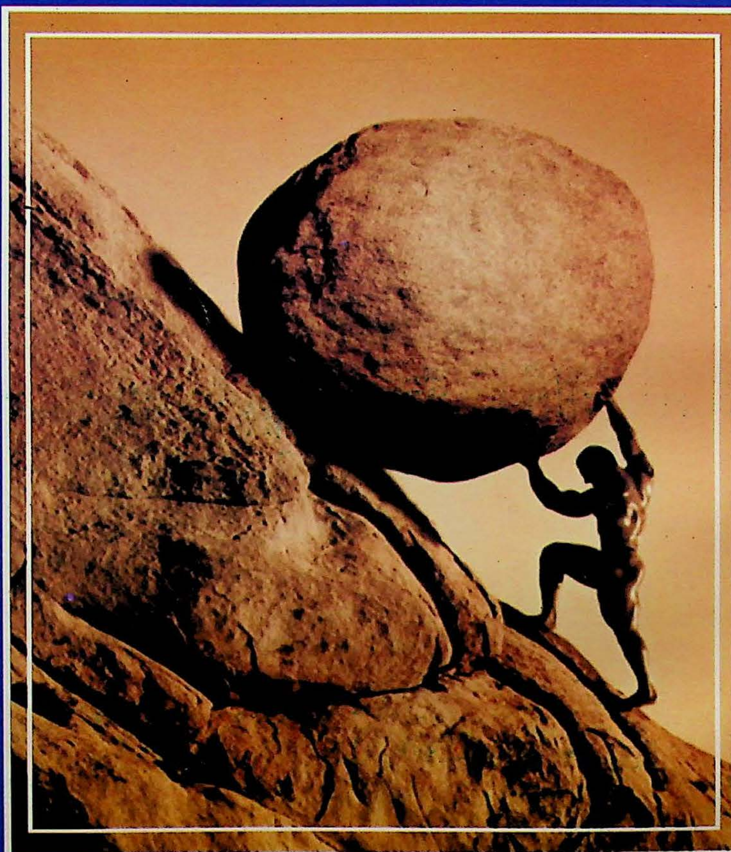

سنڌي ادبي بورڊ

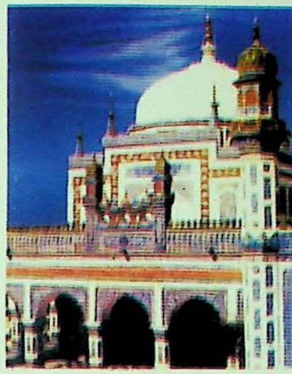

هيءَ جا لاتِ لطيفَ جي

وائِيُ 1

هِي اَجانُ آسَرا -

مَيُکُونُ هوُتَ حَبِيُبَ دا.
مَيُکُونُ دوُستَ حَبِيُبَ دا.
جانُ جانُ اوُڏِي کَرهِي، تانُ مَيُکُونُ کاهَ پُجا.
موُتَ مَيڏا سُپَرِينُ! واڳانُ وِلهِيُ تہِي وَلا.
شَفاعَتَ جا شَفِيُعَ دِيُ، تَنُهَنُ وِچ ڦِيرَ نَہ پا.
مِيرَ مُحَمَدُ کارَٹِيُ، اَڙہِي آنَ چُڙا.
اِي کَم کَرِيُمَ دِي، لَنگھِي آنَ لَنگھا.
لُطُفَ نالَ لَطِيُفُ آکِي، مُوڙهِي سَبَ مِلا.

مَينُ اِي مَنظُومَ سِرائيکِيُ تَرجُمہ فَقَطَ اِرادِي نالَ کَيُنہِينُ کِيُتا. اِينُ تَرجُمِي
مَهَلَ مَينُ تہِي شَوُقَ، مُحَبَتَ، حالَ اَونُ عِشقَ دِيُ کَيُفِيَتَ غالِبَ ٿِئِيُ اَونُ دُنُياوِيُ يا رَسمِ
لاڳاپِي وِسِر ڳِئِي. اِينُ تَرجُمِي کَرِيندِيِينُ مَيُکُونُ ڏوُ مَهِيُنِي اَونُ ڏوُ ڏِينُهَنُ لَڳِ
راتَ ڏِينُهَنُ ٻَهِہ لِکِيا هَمَ.

کتاب: شَاهِ دَا ر
منظوم سرائيکي تَرجُمو(مُ
سُر بلاول- داستان پهون
وائي، صفحو: 92
ترجمو ڪندڙ: استاد لغار
ڇپائيندڙ: مهراڻ اڪيڊم

سائين سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار
دوست تون دلدار عالم سڀ آباد ڪرين

معصوم تہ فقط الله جا پيغامبر آهن

تنقيد ۽ ان جا افادي پهلو تہ اڪيچار ۽ بيشمار آهن. پر ان جي فني اصولن ۽ شرطن کي نباهڻ ۽ ڪنهن تعمير پسند ۽ اصلاحي تعبير تائين پهچڻ. البت ڏکيو معاملو آهي. غلطي ڪير نٿو ڪري؟ غلطين کان ڪير پوتيءَ پاڪ آهي؟ ڪمال جي ڪنهن کي دعويٰ آهي؟ معصوم تہ فقط الله جا پيغامبر آهن. باقي هرڪو چڱن ۾ گتو بيٺو آهي ۽ هرڪو پاند پسايون پيو هلي چلي! علم ۽ فن. عمل ۽ ادب جي دنيا ۾ وڏن وڏن کوپڙ ڪڙن کان لغزشون ٿيون آهن. فيلسوف هجن يا عالم هجن. شاعر هجن يا مؤرخ هجن. محقق هجن يا ناقد هجن. مذهبي پيشوا هجن يا طريقت جا صاحب هجن: انسان خطا جو گهر آهي. ڪٿي نہ ڪٿي انهن کان بہ غلطيون ٿيون آهن. جن ماڻهن جي نگاهہ. اهڙن عالمن جي 'اعترافات' تي آهي. اهي چڱيءَ طرح پروڙي سگهن ٿا. تہ ڪهڙن ڪهڙن نيڪ مردن ۽ اولي العزم ماڻهن کان خطائون ٿيون آهن.

علم ۽ فن جا سڀ ڪاڳر ۽ دفتر بہ ڪمال ۽ صحت جي دعويٰ نٿا ڪن. هرڪو پنهنجي وت آهر پيو پڙهي ۽ لکي، پرجهي ۽ سوچي. هرڪنهن جي راهہ جدا ۽ راءِ جدا. هڪ جو خيال ٻئي سان نٿو ٺهڪي. ۽ ٻئي جي راءِ. ٽئين کي نٿي آنڊي. بس اهو آهي سلسلي ۾ سلسلو. جاٺ سڃاڻ. سمجهہ ۽ پروڙ جو. ان کان ٻاهر تہ ڪوبہ ڪين سجهي. هرڪنهن فن جي اها حالت آهي. ۽ هرڪنهن عالم ۽ ڄاڻوءَ. فنڪار ۽ دانشمند جي اهائي پڄاڻي آهي. هرڪنهن جو اهو حال آهي. جنن لطيف چيو آهي:

مون کي مون پرين. ٻڌي وڌو ٻار ۾.
ايا اينن چون. تہ مڇن پاند پُسائيين!

غلام محمد گرامي

{ٽہ ماهي مهراڻ 1967/2ع جي گذارش تان کنيل اقتباس صفحو 3-4}

P - 46589
23.6.10

ABC CERTIFIED

ٽماهي

مهراڻ

[سنڌي ادبي بورڊ جو ٽماهي علمي، ادبي ۽ ثقافتي دستاويز]

جلد 60 اپريل – جون 2010ع نمبر-2

سرپرست

مخدوم جميل الزمان

چيئرمن، سنڌي ادبي بورڊ

نگران اعليٰ

شيخ عزيز

وائيس چيئرمن، سنڌي ادبي بورڊ

نگران

پروفيسر سيد زوار حسين شاهه نقوي

سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ

ايڊيٽر

طارق عالم ابڙو

اسسٽنٽ ايڊيٽر

دين محمد ڪلهوڙو

گوشهء رباني

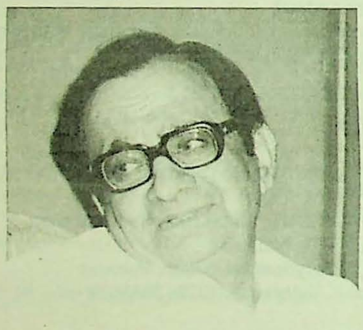

سنڌي ٻوليءَ جي نامور قصه گو اديب

غلام رباني آگرو

تي سنڌ جي ليکڪن جون تحريرون

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو، سنڌ

ريسرچ لائبريري

ٽماهي مهراڻ

(Regd No. NS-20) سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، سنڌ.

The "Mehran", Quarterly
Vol: 60 , No 2/2010
(Established in 1955)

* An ageold leading journal of scholarship in Sindhi language, acknowledged in all literary circles of Pakistan and abroad.
* Contemporary creative writings, history, civilization, education, music, folklore, archaeology, lexicography, General culture of Sindh and translations from world literature are the main topics of material usually published in this periodical.
* Published by <u>SINDHI ADABI BOARD</u> for the promotion of Sindhi literature with the financial assistance of <u>PAKISTAN ACADEMY OF LETTERS</u> Islamabad.

• <u>Publication contact:</u>
Editor, Mehran Quarterly
Sindhi Adabi Board,
<u>Jamshoro</u>
Sindh, Pakistan
Tele: 022-2907074
2771276
Fax: 2771602
(E.mail: sindhiab@yahoo.com)
Website: www.sindhiab.com
www.sindhiadabiboard.org

ايڊيٽوريل بورڊ
ڊاڪٽر قاضي خادم
ڊاڪٽر غلام محمد لاکو
نصير مرزا

<u>Subscription contact:</u>
Manager
Sindhi Adabi Board's Kitab Ghar
Tialk Incline
Hyderabad, Sindh, Pakistan
Telephone: (022) 2633679

خريداريءَ لاءِ رابطو:
مئنيجر، سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ

ساليانو چندو: ٽي سو روپيا | فون نمبر: 2633679 | في پرچو: پنجهتر روپيا

Printed and Published by Secretary Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, Sindh University New Campus, Jamshoro, Sindh, Pakistan.

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

گذارش

پئي پراڻو نہ ٿئي

واڇي وانگر وڃ، مَٿي کي مُرلي ڪري

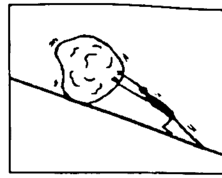

هن دؤر جي وڏي محقق ۽ مؤرخ پروفيسر آرنولڊ.جي.ٽوئن بي جي خيالن ۽ راين کي مطالع ڪريو، جو هن دؤر ۾ انساني تاريخ ۽ تهذيب جو وڏو عالم ڇيو وڃي ٿو، لکي ٿو:

"هن دؤر جو انسان اُن جواريءَ وانگر آهي، جنهن جواخاني ۾ پنهنجو سارو اخلاقي ۽ تهذيبي سرمايو وڃائي ڇڏيو آهي، هاڻي سندس معاش ۽ زندگيءَ جا سڀ اسباب آخري داوَ تي اڇي چڪا آهن. هو چاهي ٿو تہ ڪيس اها راند کٽڻ گهرجي، پر ڪيس اهو بہ يقين آهي تہ سندس تاش ۽ هنر ۾ اهو زور نہ رهيو آهي ۽ هارائڻ سندس مُقدر ٿي چڪو آهي."

پئي هنڌ فرمائي ٿو:

"مون انساني تاريخ جا ايڪيهہ تمدني دؤر مطالع ڪيا آهن. انهن کي ڏسندي مون فيصلو ڪيو آهي تہ انسان جي موجوده اخلاقي زوال هوندي، اها اميد ڪري ٿي نٿي سگهجي تہ هو مادي مفاد ۽ خود غرضيءَ کي وساري ڪو صحيح اخلاقي فيصلو ڪري سگهندو. بيشڪ نوع انسان جي محبت هڪ تاريخي طاقت آهي؛ پر اها بہ تڏهن ٿيندي جڏهن انسانذات سان محبت، الله تعاليٰ جي محبت مان پيدا ٿيندي. منهنجي زوردار راءِ اها آهي تہ هن دؤر جي وڏي ضرورت آهي: هڪ 'اخلاقي نظام' ۽ ان سان گڏ 'مافوق الطبعيات ذات تي ايمان'."

ٽوئن.بي جي مٿين تحقيق ۽ راءِ، جا هڪ وڏي دانشمند، صاحبِ مطالع، مؤرخ ۽ عمرانيات جي ڄاڻوءَ جي راءِ آهي، هن دؤر لاءِ وڏي اهميت رکي ٿي. ڪاش! هن دؤر جو حيران ۽ پريشان انسان، دوباره پنهنجا انساني تعلقات، باقي انسانن سان خلوص ۽ محبت جي بنياد تي استوار ڪري، جنهن سان ئي امن ۽ امان قائم رهي سگهي ٿو.

ٻيو مفڪر ۽ عالم، ڊاڪٽر اليڪس ڪيرل، پنهنجي جڳ- مشهور ڪتاب "انسان نامعلوم" ۾ هن دؤر جو تنقيدي جائزو وٺندي فرمائي ٿو:

"مشيني ايجاد ۾ اضافي ڪرڻ سان هن دؤر جي تقاضائن ۽ حالتن کي بهتر بنائي نٿو سگهجي. ان طرح رڳو طبعيات، فلڪيات ۽ سائنس جي مختلف شعبن ۾ ايجاد ۽ انڪشاف کي ڪا ايڏي وڏي اهميت ڏيئي نٿا سگهون. انسانذات لاءِ واجب آهي تہ هو پنهنجي ذهني ۽ اخلاقي زوال ڏانهن نهاري. پنهنجي تمدن ۾ رڳو عيش پرستيءَ ۽ مفاد پرستيءَ جي پيچيدگين کي وڌائڻ مان ڪهڙو فائدو؟ اصل حقيقت اها آهي تہ انسانذات کي پنهنجي حقيقي مفاد ڏانهن وڃڻ کان سندس اخلاقي زوال ئي روڪي رهيو آهي.

"اها ڪا مفيد ۽ تعميري صورت ڪانہ آهي، جو پنهنجي زندگيءَ جو نظام جيئن پوءِ تيئن منجهائيندا رهون، ۽ ان ۾ پنهنجين قوتن کي ناس ڪندا رهون. اسان جون اهي ڪوششون ۽ ڪاوشون اخلاقي زوال کي اڃا بہ وڌيڪ وڌائين ٿيون ۽ اسان جي عظيم نسلن جي صالح عناصر کي برباد ڪرڻ لاءِ نئين سج نيون ترڪيبون ناهين ٿيون.

"وڌ ۾ وڌ تيز رفتاريءَ لاءِ، بَري ۽ بحري جهاز ناهڻ، آرام ڏيندڙ سواريون بنائڻ، سستا ۽ اُچا ريڊيا ناهڻ ۽ خلا جي اٿاهہ دنيا کي مطالع ڪندڙ دوربين کان وڌيڪ ضرورت آهي تہ انسان خودشناس بنجي."

ان مان مراد اها نہ وٺڻ گهرجي تہ علم ۽ سائنس، ايجاد ۽ انڪشاف جي ڪا ضرورت ناهي! چوڻ جو مطلب اهو آهي تہ بااخلاق ۽ خودشناس انسان جي تخليق کي سڀ تي ترجيح حاصل آهي.

هن دؤر جو ٻيو وڏو محقق، پروفيسر ساروڪن، هن طرح ٿو انسان جي زوال تي ماتم ڪري:

"هن دؤر م اخلاقي زوال جي ڪري، انسان ڪافي طور تي ذليل ٿي چڪو آهي. اڄوڪو انسان رڳو مفاد پرست رهجي ويو آهي؛ مفاد ذاتيءَ کان ٻاهر هو ڪنهن بہ چڱيءَ چيز کي قبول ڪرڻ لاءِ جڻ تيار ئي ناهي. اڄڪلهہ جو انسان پنهنجي ذاتي مفاد ۽ مصلحت کي پنهنجو دين ۽ ايمان، شعار ۽ شان بنائي چڪو آهي. ان غلط روش جي ڪري، پوريءَ دنيا ۾ مستقل نموني ۾ دشمنيءَ ۽ مردم آزاريءَ جو ٻج پوکجي چڪو آهي. ڪو انسان اڄ اخلاقي دائري اندر پاڻ کي محفوظ نٿو سمجهي. اگر اها حالت اڃا بہ رهي تہ پوءِ اخلاقي دنيا ۾ انسان تہ مري ويندو، باقي مادي دنيا م سو زندهہ رهندو."

اسان جي سنڌڙيءَ جي تهذيب ۽ تصوف جو بہ اهوئي ارشاد آهي. انسان خودغرض نہ بنجي، پر هڪ آدرشي ۽ مثالي ڪردار پيدا ڪري؛ انسانذات جي محبت بنا ڪنهن مادي مفاد جي پيدا ڪري؛ دل مان ڪينو ۽ ڪپٽ ڪڍي، سيني کي آئيني وانگر اوجر ڏئي؛ نفرت ۽ حقارت، انسان دشمنيءَ ۽ مردم آزاريءَ جا نفسياتي عناصر ڪڍي، پاڻ ۾ محبت پيدا ڪري ۽ ٻين سان بہ محبت ڪري. "لطيف" فرمايو آهي:

وَلر ڪيو وتن، پرت نہ چنن پاڻ ۾،
پَسو پکيئڙن، ماڻهنئا ميٺ گهڻو!

اڄڪلهہ جي چوٽيءَ وارن مغربي مفڪرن جي مٿين ماٺ سرائي هڪ اعتراف آهي ۽ اخلاقي اعتبار سان هڪ جرائتمندانہ قدم آهي. مٿين محققن جي تحقيق جي روشنيءَ ۾ سڀ کان اول اديبن ۽ دانشورن، شاعرن ۽ ليکڪن تي اهو فرض ٿو عائد ٿئي تہ هو هن دؤر جي صحيح ترجماني ڪن، اخلاقي زوال ۾ پيڙهيل ۽ زخميل انسان تي مرهم پٽي رکن ۽ منجهن خودشناسي ۽ اخلاقي شعور پيدا ڪن. پنهنجي فن ۾ اهو رنگ پيدا ڪن، جو فرسوده ۽ زنگ آلوده انسانن ۾ ولولہ انگيز زندگي پيدا ڪري سگهي، اسان جي دل ۽ دماغ ۾ اوجر پيدا ڪري ۽ گم ٿيل نعمتن تائين رسائي سگهي. هي دؤر پنهنجي نازڪ مسئلن جي ڪري دانشمندن جي رهنمائيءَ جو محتاج آهي، ۽ ان تقاضا کي جديد دؤر ۾ حال جي تقاضا ٿو چئجي. ان حال لاءِ صديق فقير چيو آهي:

جيڪي آهي اڄ، سُيان ناهہ "صديق" چئي،
واڇي وانگر وَڄ، مٿي ڪي مرلي ڪري.

غ.م.گ
جلد 20 نمبر 1-1971ع جي
گذارش مان کنيل

قلم تازو:

تازن اطلاعن موجب،سنڌي ادبي بورڊ جي انتظامي جوڙجڪ ۾ تبديلي آندي وئي آهي، جنهن موجب سنڌ جي قابل احترام مخدوم خاندان جي چشم و چراغ جناب مخدوم جميل الزمان صاحب کي بورڊ جو چيئرمن مقرر ڪيو ويو آهي. جيڪا انتهائي سرهائي واري ۽ اداري جي ڀلائي لاءِ ڪنيل بهترين وک آهي. مخدوم جميل الزمان صاحب 'وزير بين الصوبائي تعاون'، نہ فقط سياست ۾، پر ان سان گڏ سنڌي شاعري ۾ ڪهنہ مشق شاعر جي حيثيت سان ڄاتا سڃاتا وڃن ٿا. سندن ڏاڏا سائين جناب مخدوم محمد الزمان طالب المولىٰ صاحب جن جي پاڪستان جي سياست سان گڏوگڏ سنڌي ادب ۽ سنڌي ادبي بورڊ لاءِ ڪيل خدمتن کي هميشہ تحسين جي نظرن سان ڏٺو ۽ لکيو ويندو..

ادارو مهراڻ ۽ بورڊ جا ملازم هن سهڻي ۽ ساڪائتي ڪنيل قدم لاءِ وزيراعلىٰ صاحب جن جا ٿورائتا آهن ۽ گڏوگڏ گذريل انتظاميہ ۽ سابقہ چيئرمن جناب پير مظهر الحق صاحب سينئر منسٽر ۽ وزير تعليم جي ڪيل هاڪاري ڪمن کي پڻ نٿو وساري سگهجي.

غلام رباني آگري نمبر بابت گذارش

مهراڻ 1-2010ع جي ايڊيٽوريل ۾ اداري طرفان اعلان ڪيو ويو هو تہ ايندڙ پرچو مهراڻ-2، سنڌ جي نامياري داستان گو اديب ۽ دانشور غلام رباني آگري جي ياد ۾ 'غلام رباني آگرو نمبر' ڪري شايع ڪيو ويندو، پر باوجود اداري ۽ سندس پونيرن جي ڪوشش جي مواد جي سُتت پهچ نہ ٿيڻ سبب، اداري جي اها دلي خواهش ان طرح پوري نہ ٿي سگهي، جهڙي طرح اداري چاهيو پئي، پر ان هوندي بہ جيڪڏهن غلام رباني آگري جي باري ۾ ڪو اهم مضمون مليو تہ مهراڻ-3 ۾ ضرور شايع ڪنداسين. 'مهراڻ' کي وقت سر شايع ڪرڻ اداري جي اهم ترين فرضن مان هڪ اهم فرض آهي، ڇو تہ ڪنهن بہ رسالي جو ٽائيم تي شايع ٿي ليکڪن ۽ پڙهندڙن جي هٿن تائين رسڻ، انتهائي ضروري آهي. اهڙي عمل سان رسالي جي وقري ۽ ساک کي برقرار رکي سگهجي ٿو. بهرحال: جيڪو پلئہ پيو سو پڙهندڙن جي خدمت ۾ پيش آهي.

ڏُور ٿيندا وڃن روز جوڳيئڙا!!

موت بيحد ڪڙي ۽ روح کي ڇيتيون ڪندڙ حقيقت آهي. هر نئون سال، جتي نيون اميدون ساڻ کڻي اچي ٿو، اتي ڀڃي ڀور ڪندڙ ڏک بہ ڏئي وڃي ٿو.

هيءَ خبر نهايت دل سوزيءَ مان پڙهي ويندي، تہ سنڌي ٻوليءَ جي علم و ادب ۽ تاريخ جو قابلِ احترام نانءُ، قريشي حامد علي خانائي، 15- مارچ 2010ع تي هن فاني جهان مان خالي هٿ کڻي مالڪ حقيقي جي حضور ۾ وڃي پيش پيو. سندس قلمي پورهيو سنڌي ٻوليءَ جي علم ۽ ادب جي ڪهڪشان ۾ روشن ستاري جيئن چمڪي، پنهنجي روشنيءَ سان ادب ۽ تاريخ پڙهندڙن جي اکين ۾ هميشہ- چلڪندو ۽ چمڪندو رهندو. الله پاڪ کيس جنت الفردوس ۾ جاءِ ڏئي (آمين) ادارو سندس پونيرن سان ڏک ۾ برابر جو شريڪ آهي.

جيئي لطيف- جيئي لطيف جي ٻولي
-طارق عالم ابڙو

لڳي لڳي واءُ ويس انڱڙا ڏڪجي.

"شاهہ"

عمل. انصار سولنگي

امپريشن ازم

چوليون

وکر سو وهاءُ

هيون آباد محفلون جن جي دم سان…

- مير عبدالحسين خان سانگي 12
- حافظ محمد احسن 13
- حيدر بخش جتوئي 14
- مظفر حسين "جوش" 15
- نياز همايوني 16

شاعري

- احمد خان مدهوش 19
- غلام حسين "مشتاق" سچاروي 20
- سوز هالائي 21
- ادل سومرو 22
- ذوالفقار سيال 23
- مير محمد پيرزادو 24
- مانڪ ملاح 25
- اطهر منگي 26
- خالد احمدائي،پريم پتافي 27
- روبينه ابڙو 28
- حبدار سولنگي 30
- اقبالِ ابڙو 31
- فياض چندڪليري 32
- پشپا ولڀ، مخمور بخاري 33
- حاجي خان ملاح 34
- عبدالحميد آس ٻبر 35
- خليل عارف سومرو 36
- علي اظهار 37
- شبنم گل، أمر ڪهاوڙ 38
- آزاد قاضي 39
- شفيع محمد شاد 40
- 'نور' راهوجو 41
- رياضت برڙو 42
- وسيم گبول، پريت گهمرو 43
- امتياز عادل سومرو 44
- علي محمد سولنگي 45
- ساغر ابڙو 46
- عارف مظهر 47
- سنجها سرواڻ 48
- سائل پيرزادو 49
- علي چوهاڻ ڪيبرائي، "بهادر" فقير رند 50
- نياز گهايل ڪوسو، رحمت سومرو 51
- مشتاق گبول، رضوان گل 52
- فراخ جانوري، رحيم داد جوکيو 53
- طارق عالم 54

ڪهاڻيون

- دل جي نديءَ ۾ ٻڏي ويل چوڪري- منور سراج 57
- ڳوگل لرٽ — قاضي اياز مهيسر 60
- آئس برگ — فياض چندڪليري 64
- خالي هنج جو ڏک — شبنم گل 71

- هوءَ همسفر نہ هئي - محبوب پٽي 78
- اوور ڪوٽ - گوگول 80
سنڌيڪار: الھہ رکيو پريو
- ڪنڊل نہ ٻارڻ جو ڏک - پير عبيد راشدي 100
- بدنظر - ڪرشن چندر 102
سنڌيڪار:شگفتہ شاھ

متفرقہ

- دل ۾ ترتيءَ جو شاعر: نياز همايوني -نسيم بخاري 109
- يادگيريون - قاضي خادم 116
- سچن سونيءَ تنڊُ جيئن -آزاد قاضي 130
- نوڙي هڪ استاد طور (شخصيت) - شيخ عزيز 135
- منهاج المعرفت(جائزو) - ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو 137
- دل جي دفتر مان(تبصرو) - نظير قاسمي 139

تحقيق

- شيخ نظام الدين اولياء جي سنڌ ۾ آمد 145
- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
سنڌيڪار:عبدالرسول قادري
- ميان آدم شاھ ۽ ميان شاهل محمد ڪلهوڙو 150
(ڪلهوڙا دور جون ٻہ درويش صفت شخصيتون)
- ’حديقة الاولياء‘ جي سنڌي ترجمي ۾ غلطيون 154
- ڊاڪٽر محمد ابراهيم سنڌي
- شاھ سائين ۽ چند ودبا 159
- سرمد چانڊيو
- سنڌي ادبي بورڊ جا اسٽاڪسٽ 163
- اداري جا تازا ڇپايل ڪتاب(اشتهار) 164

گوشہ رباني

- ربانيءَ جو نلو سونهري اکرن ۾ لکيو ويندو 167
- شيخ اياز
- غلام رباني آگرو: شخصيت جو هڪ پهلو 168
- غلام محمد لاکو
-مقدمي ”جهڙا گل گلاب جا“ جو نفسياتي ۽ سماجياتي جائزو 173
-گل محمد عمراڻي
- آگري صاحب جون ڪي يادون 178
- قاضي جاويد
- آگري صاحب جو وڇوڙو 183
- حافظ مهراڻ سڪندري
- ...سي لاهوتي لڏي ويا 186
- غلام حسين ”مشتاق“ سچاروي
- غلام رباني آگرو 189
- نثار احمد ميمڻ
- جوڳي ڇڏي ويا جُوءِ 191
- عبدالغفار صديقي
- غلام رباني آگري جي جدائي 200
- محمد هاشم لغاري
- صفحن ۾ منظر 202
- سيد زوار نقوي
ڪوڪو ماڻهو موتيءَ داڻو 204
- اياز پلتولي
- هن دنيا جي حياتي هڪ ڏينهن وانگر... 206
- امام راشدي

ڪوهه ڄاڻان اڄ ڪوهه نيوم،
جيڏيون ڙي ڪا مون سمجهائي.
شرم شعور نه هوش هشياري، فهم فڪر حل ڊينداري،
ڪيڏانهن ڪل ڪيوم.

پير محمد اشرف

وڪر سو وهاءِ

پير محمد اشرف

داستان روپ کنيات

کوهه جاڻان اڄ کوهه ٿيوم،
جيڏيون ڙي ڪا مون سمجهائي.
شرم شعور نہ هوش هشياري، فهم فڪر دل دينداري،
ڪيڏانهن ڪل ڪيوم.
ننگ ناموس نہ قرب قرابت، ڪٽمر قبيلو ٿيو قباحت،
وسري ڪل ويوم.
زهد عبادتم تقويٰ، طاعت، خرقو شيخي ۽ خلافت،
نسنگ نينهن نيوم.
جيڪس اي ڪل ناهي آن ڪي، جيڪي اندر ۾ گذري مان کي،
تيلانهہ ٿيون ڏوهہ ڏيوم.
"اشرف"اکين جوش جاڳايو، نظر تنين ڪي جو آيو،
تنهن سان پيچ پيوم.

بيت

وعد سڳورا رس اچي اوسر لاهہ اوس،
حڪم ساڻ حڪيم جي ڪر هر جا هل هنبس،
پلر جي پلوٽ ڪري پوئن ڪي تون پس،
سيت سائي گاهہ جو شل ڏاتر ڏيندين ڏس،
ڪر ڪٺي ڪلماري تي ڪر وسڻ سان وس،
جي ڏوڳاهي ڏبريون ڪيون تن جو ڪر ترس،
چئني ڏسن چاءِ مان ور ڏيو ٿيو وس،
ڪٽيو اکيون خوشي مان هر هر اچيو هس،
الاهي "اشرف" ڏيئين پنهين جهاتن جس،
واريين واءِ وصال جو تہ لهي قلوبئون ڪس،
گوندر لاٿي گس، وڃن وجودان نڪري.

ان زماني جي سماجهي سنڌيءَ ۾ جنهن فصاحت ۽ خوبيءَ سان رضا بہ قضا جو مختصر لفظن ۾ ذڪر ٿيل آهي، سو هڪ نوتي سليم وارو ماڻهو ئي سمجهي سگهي ٿو. ان مان پير صبغت الله شاهہ (پير سائين پاڳارو) ۽ مولانا عبيدالله سنڌي روحاني توڙي سياسي سربراهيءَ ۾ قوم ۽ ملڪ کي آزاديءَ ۽ حريت سان همڪنار ڪري ويا.

پير محمد اشرف قريشي ڪلماري وارو بہ انهن عظيم روحاني رهنمائن مان هو، جنهن خدا جي عشق ۽ ماڻهن جي محبت ۾ پنهنجي زندگي وقف ڪري ڇڏي هئي.

پير صاحب ٽالپرن جي حڪومت ڏاري ڪلماري تعلقي ٽنڊي الهيار ۾ اچي سڪونت اختيار ڪئي. سندس خاندان شيخ بهاء الدين ذڪريا ملتانيءَ جي نسب مان هو ۽ سنڌ ۾ هن خاندان جي اڳ ۾ ئي ڪافي اچ وڃ هوندي هئي.

شيخ بهاءالدين جي خاندان جا ٻيا بہ ڪيئي بزرگ ۽ خليفا سنڌ ۾ رهائش پذير هئا، تنهنڪري بہ هن خاندان جو سنڌ جي سرزمين سان انس رهندو پئي آيو. پير محمد اشرف جي والد بزرگوار شيخ محمد غوث جي بکيرن ۽ ونجهيري وارن بزرگن سان ارادتمندي هئي ۽ پاڻ گهڻو ڪري سنڌ ۾ ئي رهندو هو. سندس وفات بہ بکيرن ۾ ئي هئي، جتان پوءِ ڪلماري ۾ آڻي ڪيس لتي رکايو ويو. اهڙيءَ طرح پير محمد اشرف جي والد جو مقبرو بہ تعلقي ٽنڊي باڳي ۾ هڪ چوڪندي هينان واقع آهي. انهيءَ مان اندازو لڳائجي ٿو تہ هن خاندان جو شيخ محمد غوث کان بہ اڳ سنڌ سان لاڳاپو رهندو ٿي آيو. پڇاڙيءَ ۾ پير محمد اشرف پنهنجي والد بزرگوار جي وفات کان پوءِ سنڌ کي پنهنجو دائمي وطن قرار ڏنو ۽ هتي ئي قيام پذير ٿيو.

پير محمد اشرف جي ولادت 1214هہ مطابق 1799ع ڳوٺ ڪرم خان جمالي تعلقي ٽنڊي باڳي ۾ ٿي هئي. ننڍي هوندي کان ئي ڪيس فقيري ۽ شاعري سان رغبت هئي. ظاهري علوم جي تحصيل ۽ باطني فيوض جي تڪميل کان پوءِ سندس عظمت چوڏهين، جي چنڊ جيان عروج تي آئي. پاڻ پنهنجي وقت جو عارف، متشرع، متوڪل ۽ صاحبِ نظر هو.

[ڪتاب: "ڪلام اشرف" (پيرمحمد اشرف ڪلماري شريف واري جو ڪلام) مرتب: نياز همايوني، ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو 1994ع]

هيون آباد محفلون جن جي دم سان...

مير عبدالحسين خان "سانگي"

[جنم: 1851ع، وفات: 12- جون 1924ع]

ڪلام

جنهن تي ڏٺو مون ڪي تنهن چيو تي چريو چريو،
پنهنجي پرين ڏي مون به ڏٺو تي وريو وريو.

سچ سخت آهي سنگ کان انسان سنگدل،
جنهن ري نه دم سريو تي سو "سانگي" سريو سريو.

حافظ محمد احسن

[جنم: 12- اپريل 1900ع، وفات: 19- جون 1988ع]

وائـــي

اوگڻ منهنجا عيب اپار،
ڏوليا ڍڪيندڙ تون ئي ڍڪيندين.
تون ڪيچ ڏٺي، مان آهيان ڏوهياٽي، تون ساٿ سندو سردار،
ڏوليا ڍڪيندڙ تون ئي ڍڪيندين.
پاند ٻچيءَ ۾ پائي پائي، حيلا ڪيان ٿي هزار،
ڏوليا ڍڪيندڙ تون ئي ڍڪيندين.
دامن ۾ تنهنجي آهيان لِڪل مان، ڪر نہ ڪڏي مون کي ڌار،
ڏوليَا ڍڪيندڙ تون ئي ڍڪيندين.
عشق ازل کان توسان لاتم، نينهن نسنگ نروار،
ڏوليا ڍڪيندڙ تون ئي ڍڪيندين.
محبت تنهنجي من ۾ مدامي، پَرِ ۾ تنهنجي پچار،
ڏوليا ڍڪيندڙ تون ئي ڍڪيندين.
تو ريءَ واھ وسيلو ناهي، ڪنهن جي ڪانهي درڪار،
ڏوليا ڍڪيندڙ تون ئي ڍڪيندين.
پاڻ سڃاڻج پنهنجو پيارل، پارج قول قرار،
ڏوليا ڍڪيندڙ تون ئي ڍڪيندين.
’احسن‘ کي آهي آس اندر ۾، ساجن لهندين سنڀار،
ڏوليا ڍڪيندڙ تون ئي ڍڪيندين.

حيدر بخش جتوئي

[جنم: 10- آڪٽوبر 1901ع، وفات: 21- مئي 1970ع]

غزل

محبت آشنا ۾ سينو ساهي، جنهن جو جِي چاهي،
بلائي عشق تي سورهيہ ٿي ڪاهي، جنهن جو جِي چاهي.
رهِ الفت ۾ سورن سان نباهي، جنهن جو جِي چاهي،
سِڪون وصلِ صنم جون پوءِ لاهي، جنهن جو جِي چاهي.
تڪبر مان ۽ جادو سان ٿي پنهان تو ڪري حيران،
اُميدون سڀ سندس ڳولا ۾ لاهي، جنهن جو جِي چاهي.
صنم چاهي، ڪڍي زلفن سان چاهي چاهه ۾ لاهي،
چڪي سڀ چاهه مان سر چاڙهي ڦاهي، جنهن جو جِي چاهي.
ڪنڍا ۽ ڏنگ زهري سمجهي آسان ماڪي، چوٽيءَ تان،
برهه جي باهه جي دونهين سان لاهي، جنهن جو جِي چاهي.
بهاريءَ لئہ سدا تڙ آهه جاري، ليڪ ٿي هاري،
ڏيئي ٻيلون ۽ ٽيلون، نار ڪاهي، جنهن جو جِي چاهي.
نمازيءَ جو آ ڪعبي رخ، اتر ڏي ۽ ڪڌهن اوڀر،
صفا ٿي جاتي ڪاٽي قبلو ٺاهي، جنهن جو جِي چاهي.
بخيلن ۾ اُميدِ قدرداني آهه ناداني،
ٿي خوشگو تن اڳيان ڪُتن جان ٻاهي، جنهن جو جي چاهي.
ڇڏي مس ڪاري يا ڳاڙهيءَ ڪي 'حيدر' ساڻ گڏ هيڪر،
اچي خونِ جگر سان شعر ٺاهي، جنهن جو جِي چاهي.

◘

مظفر حسين "جوش"

[جنم: 22- ڊسمبر 1919ع، وفات: 12- اپريل 1995ع]

غـــزل

جهانَ عشق ۾ ديوانہ وار آياسين،
اوهانَ جي راهہ ۾ مثلِ غبار آياسين.

اسان کي پنهنجي وفائن جو ڪو صلو نہ مليو،
اگرچہ دل ۾ ڪٽي تنهنجو پيار آياسين.

اسان جا اشڪ تہ افسوس، گل بڻي نہ سگهيا،
اوهان جي بزم ۾ گو اشڪبار آياسين.

نہ انتها ۾ خوشي ۽ نہ ابتدا ۾ سڪون،
وياسين گريہ ڪُنان سوگوار آياسين.

گهٽو ئي دردِ محبت کي ضبط ڪيوسين مگر،
وفورِ شوق ڪان ٿي بيقرار آياسين.

◘

نياز همايوني

[جنم: 1- اپريل 1930ع، وفات: 2- جنوري 2005ع]

گيت

تنهنجي دنيا سپ رنگ، سانول،
مون وٽ روپ نڪو ٻهروپ اَلا!
تنهنجي دنيا اندلٺ ريکا،
منهنجي دنيا گدلا بادل...
تنهنجي دنيا سج جا پاچا،
منهنجي دنيا چنڊ جان گھايل...
تنهنجي دنيا لهريون لوڏا،
منهنجي دنيا اُجڙيل ساحل...
تنهنجي دنيا چيٽ جا ميلا،
منهنجي دنيا هيکل وياکل...
تنهنجي دنيا سُندر سپنا،
منهنجي دنيا اکڙيون اوجاڳيل...
منهنجي دنيا مرگھ ترشنا،
تنهنجي دنيا رَمندا بادل...
مون وٽ روپ نڪو ٻهروپ، اَلا!

وائي:

ٽولڻ مُنهنجي ساٿ اڃا ...
صَديون اورانگهي وڃي!

جيون اوکي ڳالهه ۾
دُوريءَ جي هڪ رات اڃا ...
صَديون اورانگهي وڃي!

ميهر تنهنجي موڪ ۾
مُون جا ساڻي ساٿ اڃا ...
صَديون اورانگهي وڃي!

منهنجي مَن جي مُنجهه ۾
يادن جي برسات اڃا ...
صَديون اورانگهي وڃي!

دَرويشن جي ديس ۾
ميڏي جو فڪر رات اڃا ...
صَديون اورانگهي وڃي!

سيني ۾ جا سوز ڪي
ڪويل تنهنجي لات اڃا ...
صَديون اورانگهي وڃي!

جَنم جَنم جي پاڻ ۾
مِهڪ پَل جي پرڀات اڃا ...
صَديون اورانگهي وڃي!

ٿَڪجي ٿي جن عين ۾
ڏونگر جهڙي ڏات اڃا ...
صَديون اورانگهي وڃي!

"روبينه ابڙو"

غزل

اُوندهہ سان وير ڏيئن جو،
هُجي شل خير ڏيئن جو.

ٻيجي کهڙا ٻيجيندين تون،
اسان وٽ ڍير ڏيئن جو.

اجهاميا ڪينَ سازش ڪان،
جگر آ شير ڏيئن جو.

ڏين ٽا سوجهرو سڀ کي،
نہ ڪنهن لئہ غير ڏيئن جو.

(خليل عارف سومرو)

غزل

احمد خان مدهوش

ڪٿ شوخ جو تڪبر، ڪٿ انڪسار منهنجو،
ڪِٿ ڪاروبار هُن جو، ڪِٿ ڪاروبار منهنجو.

هُو خود پرست آهي، مان حق پرست آهيان،
ڪٿ اعتبار هُن جو، ڪٿ اعتبار منهنجو.

هُو خُلد جو خواهان، مان يارجي، قدم جو،
ڪٿ انتظار هُن جو، ڪٿ انتظار منهنجو.

هُو پاڪباز آهي، مان خاڪسار آهيان،
ڪِٿ اقتدار هُن جو، ڪِٿ اقتدار منهنجو.

دَمُ آ سهارو هُن جو، غم آ گذارو منهنجو،
دم تي مدار هُن جو، غَم تي مدار منهنجو.

هُن وٽ غرور هَستي، مون وٽ سُرور مستي،
ڪٿ ڪيف آهِ هُن جو، ڪٿ آ خمار منهنجو.

هُو پاڻ کي تو ناهي، مان پاڻ کي تو ڏاهيان،
ڪٿ اختيار هُن جو، ڪٿ اختيار منهنجو.

باهوش تو سڏائي، مدهوش تو سَڏايان،
شيوو آ ڏار هُن جو، مَسلڪ آ ڏار منهنجو.

غزل

ٻول ٻاراڻو ڪري، ڪنهن سان نہ ٻاراڻي ڪجي،
جيڪڏهن ڪنهن سان ڪجي، ڪا ڳالهه مَرداڻي ڪجي.
ٻولَ ڪان اڳ سوچجي، ۽ واعدو سمجهي ڪجي،
اَڳرين سان ليڪ پائي، ڏار چو پاڻي ڪجي.

چاڙهي ٻيڙيءَ تي نہ ڪيجن ڪنهن جا تختا اي سڄڻ،
وقت تي واهر ڪجي، ۽ ساهُ سِرُ ساڻي ڪجي.

پيار جا جي پير ڪٽجڻ، ڪين غفلت ڪا ڪجي،
نينهن لائي پوءِ ڪڏهن هرگز نہ اَڻ ڄاڻي ڪجي.

مُڙس تي سهجي، مصيبت، مُڙس تي مهلوُن ڪجن،
درد ڏکندا ئي رهن، پر دل نہ ويڳاڻي ڪجي.

حال پنهنجي دل سندو، ڪنهن کي ڏيڻ آهيَ غلط،
سُور سامهون ٿي پوَن، تن جي بہ سرواڻي ڪجي،

دل جي چوري ٿي وڃڻ جي واءُ ويلا چو ڪجي؟
چورُ جي، سُجهندو هجي، تہ بہ سُرت ساڏاڻي ڪجي

لائجي ڪنهن سان تہ ان سان زندگي ڀر ڏورجي،
توڙ اي مدهوش پنهنجي نيٺ آڳاڻي ڪَجي.

قطع

نہ جهيڙي جهڻي ۾، نہ فِتني، ڦڏي ۾،
مزي ۾ مزي ۾، وتان تو مَزي ۾،
وٽي جنهن کي جيئڻ، تيئڻ چوي پيومگر
مان، وِجهان سُور ڇا لاءِ پنهنجي مَتي ۾،
محبتَ جي مذهب ۾ مدهوش آهيان،
پوان ڇو وچي ڪنهن ٻئي ماسري ۾.

P - 46589
23.6.10

غلام حسين "مشتاق" سچاروي

غزل

عجيبن جي اکڙين جا احسان بي حد،
لکڻ کان قلم آهي نالان بي حد.

سڄڻ تنهنجي شوخي تہ مشهور هُئي،
مگر شوخ ٿيا تنهنجا دربان بي حد.

محبت جي منزل آ مشکل کان مشکل،
لڳي ابتدا ۾ ٿي آسان بي حد.

قصو حسن ۽ عشق جو ڪَٽو ناهي،
لِکن روز شاعر ٿا ديوان بي حد.

محبت جو سودو نفعوئي نفعو آ،
پلي ٿي وڃن هن ۾ نقصان بي حد.

جتي شمع هوندي تہ پروانا ايندا،
کيا قرب تنهنجي بہ قربان بي حد.

محبت جو آهي مرض لاعلاج،
بئي هر مرض جا ٿيا درمان بي حد.

هجي ڪو ڪو ماڻهو ته ماڻهوءَ مثال،
نظر ٿا اچن توڙي انسان بي حد.

سنڀالي رکو هر قدم اهلِ عزّت،
ٿيا شهر ۾ شودا شيطان بي حد.

رڳو ناهہ "مشتاق" مستان تنهنجو،
خدا جي خدائي ٿي مستان بي حد.

سوز هالائي

غزل

عطائون باثر هوندي بہ چو بي اختيار آهن،
ادائون مختصر ۽ ڪجهہ ادائون بيشمار آهن.

سراپا احتجاج آهن، هوائون ديس منهنجي جون،
فضائون چو الاجي ٿي ويون ناسازگار آهن.

مسافر پيار جا آهيون، مگر ڪو همسفر ڪونهي،
تمنائن جي وستيءَ ۾ تمنائون هزار آهن.

ڏنا جن نيڻ نرمل جا، انهن عمرو ادا ڄڻ ڪيو،
مگر حاجي ٽيڻ بدران اهي ٿي پيا زوار آهن.

وساري مان سگهيو ناهيان ۽ ساريو هُنِ بہ ڪونهي ڪو،
چوڻ وارا اهي ڳالهيون، چوڻ لءِ بيقرار آهن.

اهي لمحا جيڪي مون سان پرينءَ گڏ گذاريا ها،
بظاهر مختصر ليڪن، بباطن يادگار آهن.

نہ ڪي وسريون، نڪي وڪريون، نہ ئي ضايع ذرو ٿيڙيون،
اوهان جون ڳالهيون ساريون، اسان ڪي ياد يار آهن.

غزل جي شهر ۾ شاعر بہ هڪڙو گيت. گهر ناهيو،
چون ٿا سوز جي شعرن جا درشن ڏار ڏار آهن.

◘

ادل سومرو

غزل

جِنهن وٽ هيٺان گوتم هو،
اُن جي پَن پَن ۾ غم هو.

سونهن سڏايو ڌرتيءَ تي،
هونئن نہ مون کي ڪو ڪم هو.

پنهنجو خيال رهيو نہ ڪوئي،
تُنهنج* -و اُلڪو هردم هو.

ميلي ۾ ٻي تو بن مون تي،
درد وسيو جڻ ڇم ڇم هو.

چئن اکين جا ساڳيا سپنا،
'سُندريءَ' ۾ ٻي 'اُتم' هو.

گُل ڇو ايڏو شرمايو هو،
ڪيس ڇيو ڇا شبنم هو؟

ماءُ، مٽي کان توکي پيارو،
دربدريءَ جو درهم هو.

سنڌوءَ جي واڪاڻ ڪئي مون،
هر درٻاري برهم هو.

ذوالفقار

گيت

رم جهم رم جهم بادل برسيا،
مارو مرڪيا ٿِي وسڪار.
تنهنجي اچڻ جي ٿي مهڪار.

سرها سارا رستا ٿي ويا،
خوشبو وکري، گل ٽڙي پيا.
جيڏي ڌرتي، تيڏو پيار.

چنڊ ڪئي چانڊاڻ وري آ،
چانڊوڪيءَ ۾ رات ٺري آ.
دور ٿي مون کان ڪين گذار.

مند ملڻ جي موٽي آئي،
ساروٽين آ جان جلائي.
موٽي مون ڏي آ دلدار.

تو نہ چيو هو، موٽي ايندين،
پيار جي واعدي کي پاڙيندين.
ڇو ٿي ويو آن، زلف کان ڌار.

مير محمد پيرزادو

غزل

ساوڻيءَ ۾ ناڻ سنڌوءَ تي، پُورَ مٿان ٻيو پُور هيو؛
تون وقت وڃائي آيو آن، ڪالهہ ساري ٻيلي ٻُور هيو.

جاٽ جو ميڙو هاري موٽيو، ڦاڏُو مڙس ڪنواٽ هو ڪوپو،
جهڙي چوڏس ساک سنڌوءَ جي تهڙو ان جو تُور هيو.

سُنُ ٿي سوچڻ ٻيٺو گنريل جڻ تہ ڏينهن وَهيءَ جا هو،
پُورُ ٻِيانيءَ ساڻ کلهي تي، پيو کو هن کي پُور هيو.

ڏپ ڪري ۽ ڪٽ تي مرندي ماڻهوءَ هن کي مُور نہ وڻيا،
پرزا ٿي پيو ڪالهہَ پٽيءَ تي مُڙَڻ نہ جنهن ۾ مُور هيو.

وِيسا گهاتي! پيار ۾ ڦوڪو! هِن هو سوچيو ڪين ڪڏهن ٻي،
ڳل ٿي رَڦِيَسِ، چپ ٿي ڦِرِڪيَسِ، چت اندر هو چور هيو.

جڻ تہ اُڏيهي جسم سڄي کي پورو پئي کيو کاٽ جيان،
آراٽي جيان اندران اندران سُرَندو آيو سور هيو.

نيڻ ڏرا ڏئي حال ٿا اورن، مُکَ جا گهنج سلن ٿا سڀ ڪجهہ،
جڻ تہ جُڳَن جي لڳي نشاني هي جو پوڙهو جهور هيو.

نيڻ اُولاري هوءَ نهاري دگ مٿانئي ايئن وئي هي،
چالِ ڏئي جڻ ڪالهہ ڪَکي ويو نانگُ جيئن سَنگچور هيو.

وڻن ٽڻن هئي تالِ ملائي، واءُ بہ چوري ساز ڇڏيا،
ڪوئل جي ان ڪُوڪَ ۾ ڳايل ڀيرو سُرُ پرپور هيو.

◙

ماڻڪ ملاح

گيت چولي

چولي آئي چولي ڙي.
سنڌوءَ سينڌ سنواري پنهنجي.
ڦيريون پائي ڪن ٻڌي ٿو
ڄڻ تہ ڪائي.
مولهي ڙي!

سينو تُنبي ساڻ لڳائي. مَلاحَ سوچيو سپنو آهيان،
ڪيئي پيڙهيون پوءِ بہ جيان ٿو، آد جڳاد کان نپنو آهيان.
سنڌو منهنجي ماءُ لڳي ٿي.
بيڙي پانيان
جهولي ڙي!
چولي آئي چولي ڙي!

صبح سويرو ٻانهياريءَ جو، سنڌو پاڻ آئينو آهي،
جنهن ۾ جوهہ وجهي هو چوري، چاتيءَ جو ٿي تر چتائي،
ڪير انهيءَ جي من ۾ آهي،
گهولي ڙي،
چولي آئي چولي ڙي!

رونبو سارين جو رُنبيندي، رونبي هُن جو روح آ، ريجو،
پورهيو پنهنجو پرٽو سمجهي، ڏڪڙا پنهنجو سمجهي ڏيجو.
روز انهيءَ لئہ پيءُ ٿو سوچي.
ڪارو ٿاهي،
ڪولهي ڙي،
چولي آئي چولي ڙي!

لاڪُڙُ لاءِ ٿي ٿارا لاڙي، لاڪُڙُ جهڙي پاڻ لَڙي پئي،
ڪهڙي ياد آندر ۾ آيس، ڪيڏا ڳوڙها پاڻ ڳڙي پئي.
ڪير سلي هيءَ ڳجهہ ڳجهاندر،
ماڻڪ! پيار،
پرولي ڙي،
چولي آئي چولي ڙي!

اطهر منگي

غزل

زماني جي رفتار تي، سوچيو!
ڪٿي پيار آ، پيار تي، سوچيو!

بَدلجي پئي، هَر پُراڻي ڪهاڻي،
نئين سوچ جي، پارَ تي، سوچيو!

ڪٿي آهيون ۽ ڪيون، ڇاپيا،
پنهنجي حال، اختيار تي سوچيو!

ڪيو غور، ڇا پيو، وَهي واپري،
ارادن جي للڪار تي، سوچيو!

اوهان راند جي پڙ ڪان، ڏايو پَري،
پنهنجي سوڀ ۽ هار تي، سوچيو!

گُلن سان ڳليون، وينديون والِجي پر،
سَياون جي سَنسار تي، سوچيو!

گهٽي نندِ تي، هاڻي جاڳي پئو،
سَويرن جي سينگار تي سوچيو!

لُلسي جون اطهر! هَوائون گهُلن پيون،
وڏي عزم اِقرار تي سوچيو!

◙

غزل

سوا، محنتن جي ته، ڪو، مانُ، ڪونهي!
منهنجو هٿ - لڪيرن ۾، ايمان، ڪونهي!

ائين ناهه، سُوريءَ چڙهي پيارُ ۽ پوءِ،
اسان ڪي انهيءَ جو، ڪو، ارمان ڪونهي!

ڇڏي ٻار، گهر، سِرُ، سَهڻي جو نڪرون،
اڃا ڪوئي اهڙو ٿيو، اعلان، ڪونهي!

اُتاهين اُڏامي، سَدا سوچ پنهنجي،
مگر آسماني ڪو، فرمان ڪونهي!

ڏُکن جي ڏني ماڻ، لولي آ، اطهر!
سُکن جو، اسان وَٽِ ته، سلمانُ، ڪونهي!

◙

خالد احمداڻي

غزل

تون نہ ايندين وري شام چوندي رهي،
خواب ويندا مري، شام چوندي رهي!

سچ لهڻ کان اڳي هل تہ موٽي هلون،
ڪونہ کُلندي دري، شام چوندي رهي!

ڪوڙ ايندا هتي، ڪوڙ ويندا هليا،
ڪير رهندو ڇري، شام چوندي رهي!

ڏور منزل اٿئي، آشيانو نہ ڇڏ،
رات پوندئي نري، شام چوندي رهي!

غلط رسمن هٿان سنڌ جي هر دفعي،
ٿي قتل دلبري، شام چوندي رهي!

جاهلن جيِّ ذهن ۾ علم جي اجا،
لاٽ ناهي ٻري، شام چوندي رهي!

هاڻ هُن جا قصا ڪير ڇيڙي نہ هِت،
خالد پوندو پُري شام چوندي رهي!

پريم پتافي

غزل

ڪوڙ مِلندئي سلام نيڻن ۾،
پيار جا ڪي پيام نيڻن ۾.

تنهنجون اکڙيون حَسين مندرجان،
جڻ تہ رهندو آ، رام نيڻن ۾.

صبح منهنجو، اوهان جي ڇهري تي،
۽ رهي آهي شام نيڻن ۾.

هاءِ ڪيڏا نہ جام آڇن ٿا،
آهي ويٺو خيام نيڻن ۾.

تنهنجي نيڻن جو لوڪ شيدائي،
تو رکيو ڪهڙو دام نيڻن ۾.

روز لڙڪن جا قافلا ڏسجن،
هيءُ ڇو هيڏا هشام نيڻن ۾.

روبينہ ابڙو

غزل

تنهنجي مَنَ ۾ رازُ نہ ڪوئي....
پنهنجو پر هَمرازُ نہ ڪوئي...

داتا جي دَرٻارِ ۾ گُونجيو،
سُڏڪَن جهڙو سازُ نہ ڪوئي...

ساهہَ پکيئڙو جيئن اُڏامي،
تنهن جهڙو پَرواز نہ ڪوئي...

سڪَ ۽ سُورَ جيان او لوڪو!
وَالله! سوزُ گُدازُ نہ ڪوئي...

بيباڪي آهن مَستَ، قلندر،
مَروندي شهبازُ نہ ڪوئي...

مئخاني ۾ مات وَسي پئي،
حَق حَق جو آوازُ نہ، ڪوئي...

مُون وَٽِ ڪو انجامُ نہ ٿيندو،
۽ تو وَٽِ آغازُ نہ ڪوئي...

سِنڌڙي تنهنجي سُونهن سَنوارڻ،
ايندو هاڻِ "اياز" نہ ڪوئي...

نِينهَن ڪَيو نِروار جَنين ڪي،
تن جهڙو ممتازُ نہ ڪوئي...

پڃاري جئن ڪينَ پڃي جو،
اهڙو ماءُ! مَجازَ نہ ڪوئي!!

وائي

تولئہ مُنهنجي تاتِ الا......
صَديوُن اورانگهي وجي!

جيون اوکي ڳالهہ آ
ڏُوريءَ جي هڪ راتِ الا...
صَديوُن اورانگهي وجي!

ميهر تنهنجي موهہَ ۾
مُون جا ماٺي ماتِ الا....
صَديوُن اورانگهي وجي!

درويشن جي ديسَ ۾
هيڏي چو فڪرات الا....
صَديوُن اورانگهي وجي!

سيني ۾ چا سوزُ ٿي
ڪويل تنهنجي لاتِ الا....
صَديوُن اورانگهي وجي!

جَنم جَنم جي ٻاتِ ۾
هِڪ پَل جي پرڀاتِ الا...
صَديوُن اورانگهي وجي!

ٽَڪجي ٿي جڻ ڪين ٿي
ڏونگر جهڙي ڏاتِ الا...
صَديوُن اورانگهي وجي!

روبينہ ابڙو

غزل

ٿَيا ٿَيا عشق نچايا...
مون اڄ پيرين گھنگھرو پايا...

سارا سجدن جيئن سجايم،
دنيا جي الزام لڳايا...

ديوانن سان ڪي داناء پي،
رقصم رقصم ٿي لهرايا...

پاڻ ٻئي گم ٿي ويندا سين،
رهجي ويندا پنهنجا سايا...

پنهنجي دِل جي ديوارن تي،
رمِ جهم ڪيڏا رنگ رچايا...

رات ڏٺو جيڪو سپنو تنهن،
سپني ۾ سپني جي ڇايا...

پاڻ ٻنهي جا ٽهڪَ ٻُريا ها،
يا ڪي جامَ هُيا ٽڪرايا...

ٻاهر ٻاڦُ نہ ڪائي نڪتي،
دِل ۾ ڪيڏا دُودُ دُکايا...

جنهِن هِي دِل ۾ دُنيا ناهي،
دَردُ بہ تَنهن جَي آهي مايا...

پنهنجي مَنَ جي ڦلواڙيءَ ۾،
مون ڪي مگرا هِن مهڪايا...

آءُ هَلون هُن پار او پيارا،
هو ڏس بادل پرجي آيا...

حُبدار سولنگي

بيتَ

صُوفيِ! ڇا سمجهي وئين، رمزن واري ريت،
کهڙي جيون جِيتِ، کهڙي هارَ حياتِ جِي!؟

•

صُوفي ايڏي انت ۾، ڇا ٿو ٻُڏين تون،
ٻُوٽيِ ائين اکيون، کهڙا پارَ پسين پَيو.

•

کهڙيون ڳالهيون ٿو ڳٺين، ويهي ڳٺتيءَ ۾،
تنهنجا ڏرتيءَ ۾، پير وجن ٿا پُورِبا!

•

روڳي جيڪو روح آ، جوڳي جيڪو جيءُ،
تنهن وٽ آهه وسيعُ، ڳولا اجري عشق جِي.

•

اندر منجهه ٽُٻي هڻي، ڳولي اَڄُ موتِي،
جيون جِي جوتِي، ماڻِ ته موچارو ٿيئن!

•

پڙيان ڇڏي پنڌ ۾، جڳ جو جهوراٽو،
چُپ چُپ ويڳاٽو، پنهنجي واٽَ وَني وَيو.
تون کهڙو اسرارُ آن، تون کهڙو آن رازُ؟
ماڻهو چون مجازُ، پر تون حَقَ جو پرتوو!

•

تِرڪيو هڪڙو تِرورو، نيڻن ٻاٽيءَ تان،
وِيو اُپ ڏي اُڏرندو، ڪنهن جُڳنوءَ جيان،
انهيءَ جي پڙيان، اکيون اپ ٽِٻي ويون.

•

نهنا نيڻَ لطيف جا، اُپ اورانگهي ويا،
رمزن واري راند ۾، ڪاٿي هِنِ پهتا،
جُوڳين جُوءِ نہ ڪا، هرپل پنڌ پريت ۾.

•

نِهنا نيڻَ لطيف جا، ڳولن پارَ عجيب،
آهي حق حبيب، ساڻ سدائين شاهہ سان.

اقبالِ ابڙو

ٻہ غزل

پرينئڙا! پيچ پائڻ جو هُنر تو وٽ عجبُ آهي،
اکين سان اک اڙائڻ جو هنر تو وٽ عجبُ آهي.

جُڙيل دلين کي ٽوڙڻ جو طريقو آ ٻين وَٽ پر،
ٽُٽل دل کي ملائڻ جو هُنر تو وٽ عجبُ آهي.

چپن تي مَرڪ جا موتي وِکيرڻ صرف تون ڄاڻين،
اداسي کي اُڏائڻ جو هُنر تو وٽ عجبُ آهي.

مڃائڻ ڳالهہ پنهنجيءَ جو عجبُ انداز آ تنهنجو،
ٻئي جي ڳالهہ ٽارڻ جو هُنر تو وٽ عجبُ آهي.

خوشيءَ کي ٻارَ نندڙي جيئَن کيڏائڻ بہ تون ڄاڻين،
مگر ڏک کي لڪائڻ جو هُنر تو وٽ عجبُ آهي.

سدا اقبالِ آ مضمون تنهنجي پيار جو سائين،
غزل مونَ کان لکائڻ جو هُنر تو وٽ عجبُ آهي.

◘

اوهان جي سُونهن کي سارِ ،ِ تہ دل ۾ پيارُ جُهومي پيو،
اوهان جو نانءُ جهونگاريم، تہ دل ۾ پيارُ جهومِي پيو.

اکيون پٽکيون هُيون ڏاڍيون محبت جي پُنيان جڳ ۾،
اچي تو وٽ جو بيهاريم، تہ دل ۾ پِيار جُهومِي پيو.

محبت مان، مون تنهنجي لئہ، جيڪا گفتِ ۾ آندي،
گهڙي سا توکي پارايم، تہ دل ۾ پيارُ جهُومِي پيو.

ٻہ ٽي پَلَ فون تي توسان گلابي ڳالهڙيون اوريُ،
ٽکل هِي جِيءُ گرمايم، تہ دل ۾ پيارُ جُهومِي پيو.

◘

فياض چنڊ ڪليري

دهشتگردي

اڇو تہ ڳوليون اُها محبت، جا موڪلائي وئي وطن مان،
اڇو تہ خوشبوءِ کي سڀ پُڪاريون، وئي اُڏامي جا آ گلن مان.

اڇو تہ دهشت جي راڄ وچ ۾، ڪو ساهہ ٿڌڙو وٺئون اُڌارو،
اڇو تہ بارود ملبي هيٺان، ڪيون ڪو منظر پنل، اُجارو،
مٿان ڪو پوريل اکين ۾ رهجي، ويو هجي خواب جو ڪنارو،
مٿان ملي آس ڪا اڌوري لهوءَ ۾ ريٽيل ٽٽل چپن مان،
اڇو تہ خوشبوءِ کي سڀ پُڪاريون، وئي اُڏامي جا آ گلن مان.

اڇو تہ جلندڙ شهر ۾ ڳوليون، اُداس نيڻن جي ڪا ڪهاڻي،
پڇئون وڻن کان، آ ڇو اُجاڙي، بمن چمن جي الهڙ جواڻي،
تباهہ ڪارين ڇڏيو سڪائي، امڙ جي جهونين اکين جو پاڻي،
بنا ڪفن لاش ور جو ڏسندي چرين جيان روئي ڪا نماڻي،
اُڏامي دونهين سان چيخ ٿي ڪا، اُجاڙجي ويل گهٽين، گهرن مان،
اڇو تہ خوشبوءِ کي سڀ پُڪاريون، وئي اُڏامي جا آ گلن مان.

شهر جي رونق جي ساک ڏيندڙ، اڇو تہ ٻارن جي مُرڪ ڳوليون،
اکيون انهن جون پناهہ گاهون، وسليون خوابن مٿان ويون گوليون،
اڇو سمنڊ سان ڪيون تعزيت، رڱيون ويون رت ۾ جنهن جون ڇوليون،
اڇو وڻن جي اکين ۾ ڳوليون، پکين جون گم ٿيل اُداس ٻوليون،
ملي پوي شال ماڻهپو ڪو، سڙيل اجهن ۾ ڪکن پنن مان،
اڇو تہ خوشبوءِ کي سڀ پُڪاريون، وئي اُڏامي جا آ گلن مان.

حُسن شهر جو جنين ڦٽايو، تنين جو مذهب نہ ماڻهپو آ،
هٿيار جن جي هُجن حياتي، انهن لئہ بي معنيٰ آجپو آ،
وطن نہ ڌرتي اُتم انهن لئہ، ضمير تن جو مري ويو آ،
پکين، سڳنڌن سان ساڙ جن جو، قبيلوئي تن جو بي وڙو آ،
اڇو تہ لوڏي ڪيون سي وحشي، عدم تشدد سنڌين صفن مان،
اڇو تہ خوشبوءِ کي سڀ پُڪاريون، وئي اُڏامي جا آ گلن مان.

پشپا وليپ

آسمان ۾ تاراڻو ٿي ويو

سُر وِکريا ۽ سنگيت نکريو
جهوم جهوم جهوماڻو ٿي ويو
منهنجي هٿ ڇُهيو تنهنجو هٿ
امبر ۾ تاراڻو ٿي ويو
تتل اُس ۾ جڏهن ڇڏي وئين
ڏينهن ڏني راتاڻو ٿي ويو
پکين کي ياد آيو ورندي
گهر مونڻ جو ناڻو ٿي ويو.
ماڳ تي پهچي ساهه ڏنائين
توڙي جو هو ساڻو ٿي ويو
سچ کي ڄاڻين ڪينَ سگهين تون. . .
جو مون سان، سو راڻو ٿي ويو
اخلاص جا موتي هڪ هڪ ٿي وکريا
سُڃاڻ اسان جي ناڻو ٿي ويو.

خوشي جتي وسي ٿي

زندگي ڪيڏي نہ خوبصورت آهي
اڇا، نيرا، گهرا نيرا ۽ سُرمئي بادل
نارنگي روشنيءَ ۾ ملن ٿا

بادلن تي ويهي
تصوير ڇنڻ جو خيال اڀري ٿو
پلا، پکوان ڪٿي رهي ٿو؟
آسمان تي پهچي بہ لڳي ٿو
هڪ آسمان بيو آهي
ترپت ٿيڻ جي خوشي
ماڻهو کي ننڍڙو بنائي ٿي ڇڏي
چاهہ پوريت ٿجي
بي ڪنهن ڳل جي تلاش ۾
نڪري پوي ٿو
آخر اها خوشي ڪٿي رهي ٿي!؟

مخمور بخاري

نثري نظم

خوشبو خوشبو جيون.....!!

ماڻيو هر پل
سُرها سُرها لمحا
خوشبو خوشبو
جيون سارو
ٽهڪن سان گونجي
ساري حياتي
هيءَ حياتي
گل جو جڻ ڪو واس ٿجي
عشق ڪٿوري
جيون لمحا
ميندي رتڙن هٿڙن جي خوشبو
ٻانهن ۾ چوڙين جو ڪڙڪو
۽ ڳچ تي ٽُڪ جو پرت پريل
۽ اکڙين ۾
سُرهين سُرهين ساعتن جا لمحا
ساهہ ڪٽن
اهڙو جيون ماڻيو
ساعت ساعت سُرها سُرها
سپنا ماڻيو
خوشبو، خوشيون گل سمورو
ٿجي جيون سارو اوهان جو
ٻهڪيو، ٽهڪيو، مهڪيو اوهين
سُرها سُرها خوش رهو شل
سُرها سُرها خوش رهو...!!

حاجي خان ملاح

غزل

اٺم ياد هر پل، تنهنجو ناﺀُ دلبر.
جيئڻ ياد پل پل، اٺم ناﺀُ دلبر!

جڏهن نيڻ مون ڏي، ڪٺي ٿو نهارين،
ٺري ٿو پوي هي، منهنجو هاﺀُ دلبر!

اگهڻ سامهون وڻ تي، لنوي پيو ٿو هر هر،
آ نياپو اوهان جو، ڏنو ڪاﺀُ دلبر!

ڇڏي در اوهان جو، وڃون هاڻ ڪاڏي،
سوا تو حياتي، پڳل ٿاﺀُ دلبر!

اجا ياد آهن، ڏُمر ڏينهن حاجي،
وِڪيري زُلف تو، ڪئي چاﺀُ دلبر!

غزل

دل کي ڏئي ويچار هليو وئين،
ڏکڙن جا ڏئي هار هليو وئين.

ساٿ اسان سان هلندي هلندي
مُنهن مٽائي يار هليو وئين.

پنهنجي وکريل زلفن سان تون،
مون لئہ ناهي چار هليو وئين.

ڪين اندر ۾ جهاتي پاتئي،
لفظن ۾ ڏئي پيار هليو وئين.

نند ڦٽائي راهہ رُلائي
تحفي ۾ ڏئي سار هليو وئين،

قرب جي بدران يار اڏائي،
دوکي جي ديوار هليو وئين.

دل، مثل هئي درخت جهڙي،
ٽوڙي جنهن جو ڏار هليو وئين.

عبدالحميد آس ٻبر

غزل

عشق لهندو آهي اوهيرا ڪري،
عاشقن کي ٿو چڙهي هيرا ڪري.

چنڊ کي گرهڻ لڳي ٿي ڪيس چئو،
مُنهن ڏيکيندڙ وارَ، پاسيرا ڪري.

جيئن ڪنيئي مُرڪي اکيون نيريون پَريان،
تو ڇڏيا منظر سڀئي نيرا ڪري.

تنهن ٻُنديندڙ کي ڪٿان ڳولي لهان،
جنهن جي نَهَڪرَ وئي ڇَتيوُن چيرا ڪري.

جن ڳِچيءَ جو رَتُ آڇيو پُونءِ کي،
پُونءِ سي جهوليءَ رکيا هيرا ڪري.

غزل

هُو جو ويندو رهِئي ٿو بيابانَ ڏي،
ٿوڙو ئي سَهي، اُن ڏي ڪُجهه ڏيانَ ڏي.

ڏينهن گهاري حياتي جون ڊوئي پَريوُن،
راتيون جاڳي، اوجاڳن کي ڪجهه مانُ ڏي.

با وُضو ٿي جُهڪي ڪوڙ سجدا ڪري،
پوءِ به رهجيو وجي قرضُ اِنسانَ ڏي.

توڪي ايندو نشانو ونڻ آ تہ وَٽُ،
منهنجو سينو سڌو آ تنهنجي ڪانَ ڏي.

هاءِ درويش! گهرُ ٻي گُهري جند ٿو،
فقيري بہ گُهرندي آ "جندَ جان ڏي".

ترقيءَ جون تِرڪڻ وتيون چاڙهيون،
ماٺهو چڙهندو رهي ٿو پنهنجي زيانَ ڏي.

خليل عارف سومرو

غزل

چوي ٿي دِل تہ مون کي هُو، ڄُمين جي شهر ۾ آڻي،
وَڏائي زندگي منهنجي، خوشين جي شهر ۾ آڻي.

ڀرين جي پيار جو پاڻي، پيارڻ ٿو گهري مون کي،
دريائن، آبشارن ۽ ندين جي شهر ۾ آڻي.

الائي امن ٿيڻو آ، الائي موت ملڻو آ،
سَدائين خواب مون کي ٿو، پکين جي شهر ۾ آڻي.

هيو نوٽيس ڪورٽ جو، "ککلوان گهر ڪيو خلي"
ڇڏيو تنهن زلزلو هو ڪو، جُهڳين جي شهر ۾ آڻي.

رڳو وحشت رڳو نفرت، رڳو دهشت جو گهيرو آ،
خدا خوشبو محبت جي، بتين جي شهر ۾ آڻي.

نگر پٿرن جو هيءُ آهي، ٿيان ٿو روز مان زخمي،
هَوا ڪي ڇنو ڪٽي مون کي، دلين جي شهر ۾ آڻي.

زماني کان نہ رهندو خوف خطرو، ڪوبہ عارف کي،
رڳو هڪڙو دفعو پنهنجي، اکين جي شهر ۾ آڻي.

غزل

اُونڌھ سان وير ڏيئن جو،
هُجي شل خير ڏيئن جو.

هوا جي دشمني هوندي،
نہ پنتي پير ڏيئن جو.

اجهاميا ڪينَ سازش کان،
جگر آ شير ڏيئن جو.

ٻڌو مون ذڪر محفل ۾،
هيو ڪجهہ دير ڏيئن جو.

انڌيري کي سيئي چاهِن،
هتي آ ڪير ڏيئن جو.

ڏين ٿا سوجهرو سڀ کي،
نہ ڪنهن لئہ غير ڏيئن جو.

ٻجي کهڙا ٻجيندين تون،
اسان وٽ ڍير ڏيئن جو.

ڏسو 'عارف' ڏياري ۾،
مزو ڇوڦير ڏيئن جو.

علي اظهار

نثري نظم

قيدي خاني جي
جهيڻي جهيڻي روشنيءَ
قيديءَ کي
سندس محبوب جي
پيشاني ياد ڏياري ڇڏي
هو پاسو ورائيندي پڙڪيو:
”مان جلدي ايندس
منهنجو انتظار ڪجان!!“

غزل

روز آهي نئين تمنا روز آ نئين آرزو،
زندگي ڀٽڪي رهي آ، آرزو در آرزو.

ٿورڙو سوچي ڏسو جي ڏور آ ڏاڍو آ ڏور،
جي ڏسو مرڪي ته هر هڪ وک آ ڇڻ مشڪبو.

يار سان جي آهي ملڻو سڪ ٿي گهرجي رڳو،
ٻيا سڀئي آهن بهانا، ڇا وضو ڇا بي وضو.

مون کي منهنجي بي خودي توڏي ڇڪي ڇوتي اچي،
ڇا تنهنجي اندر ڦٽي آهي ڪٿي ڪا نازبو.

عڪس جو ڪو عڪس ڪونهي نقش جو ڪو نقش نه،
زندگي ڳولي پئي ڪلهي پهنجو جلد و ضُبو.

روح سان آ روح بيٺو جسم سان آ جسم سنگ،
پيلر پهنجو جنگ آهي جنگ ڪلهي دوبدو.

هاڻ مون کي من پسند خوشبوءِ ۾ ڳولين متان،
وئي جواني پاڻ سان گڏجي ڪٺي سڀ رنگ وبو،

جسم وڪٽي اُن اپڻي خواب جوڙي ڳٽي گيت،
هڪڙي ماڻهوءَ جي جيئڻ ۾ آهي ڪيڏي جستجو.

شبنم گل

غزل

هڪ خمار آهي جام شوري جي شامن ۾،
ڪو قرار آهي جام شوري جي شامن ۾.

چانڊوڪي پوي ٿي مرڪي جڏهن سنڌوءَ مٿان،
اکين ۾ اقرار آهي جام شوري جي شامن ۾.

ڏات جا گل گلابي ٽڙندا رهن ٿا
شاعريءَ جي بهار آهي جام شوري جي شامن ۾

اکين ٿي اکين ۾ ڪي اڻ چيل ڪهاڻيون آهن،
ڪو اڌورو پيار آهي جام شوري جي شامن ۾.

وڇائجي ويل لمحن کي ڳوليندا ٿي رهون هرپل،
خلش بي اختيار آهي جام شوري جي شامن ۾.

آمر ڪُماوڙ

غزل

ساٿ تنهنجو ڪپي اَجهي وانگي
پيار ڏي ٽورڙو ڳيي وانگي

تون وئين ديد آ ڇڏي ويئي،
هاڻ ٽڙندو وتان انڌي وانگي.

پاهران رونقون ڪراچيءَ جون،
جيءُ پنهنجو مهين دڙي وانگي.

موسمن سان تو موٽ ڪاڏي آ
ها مگر ناهين تون اڳي وانگي

دوستن لئہ بهار جي موسم
دشمنن کي لڳون تتي وانگي

آجپي ڪانسوا گذاري خوش!
شخص ٿو پانئجي ڊڳي وانگي

تون رهين بي خبر ڍاڪي ڪان
منهنجي گهر عيد پي تڏي وانگي

هوش تي برف وئي ڇمي جنهن دم،
جوش اوڊيم ڪٽي ڪٽي وانگي.

ڳالهه هُن جي امر ڏُڪايو آ،
ڪنهن وڏيري جي فيصلي وانگي.

آزاد قاضي

بيت

هوٽل جو تلاءُ

ٻوڏيسر جي پڪ ۾، هوٽل جو تلاءُ،
سِياڻا بت ماڻ پيو ڪڍي، چوليءَ جو چهاءُ،
اندر منجهه اُهاءُ، تنهنجو ٿيو آ سپرين.

هوٽل جي تلاءَ تي، تنهنجي آئي سار،
ڪيئن ڪريان اوپار، آءٌ اڪيلو هيڪلو.

ڪارونجهر جي هير، هوٽل جو تلاءُ،
اندر ۾ آ تاءُ، جانب جلدي تومِلان.

هوٽل جو هڳاءُ، سپرين جي سار،
تنهنجي چاهت چاءُ، ماريو منهنجي من کي.

مسجد مندر وچ ۾، هوٽل جو تلاءُ
آءُ پرين تون آءُ، تولئه تانگي هينئڙو.

ٻالوا جي ٻٽ

ٻالوا جي ٻٽ تي مارئي جو ميلو،
هاءِ آءٌ اڪيلو، ڳوليان توکي ڳوٺ ۾.

ٻالوا جي ٻٽ آ، جڻ ڪو هڪ نشانُ،
تنهن کي ايڏو مانُ، مارئيءَ جي محبت ڏنو.

ٻالوا جي ٻٽ تي، محبت جا ميڙا،
آهن سڄي ملڪ ۾ جهيڙا ئي جهيڙا.
ٻاڳ وند ٻيڙا، اچي ٿيا آهن هتي.

شفيع محمد 'شاد

غزل

من ئي من ۾ ٻري رهيو آهيان،
ميڻ وانگي ڳري رهيو آهيان.

جيءُ ۾ جوش اڄ بہ آ ساڳيو،
سوز سک ۾ سڙي رهيو آهيان.

عڪس تنهنجو ذهن تي آ طاري،
سوچ ڪان ڪٽ ٻَري رهيو آهيان.

يادگيرين جي ئي سهاري ۾،
تار درياہ تري رهيو آهيان.

ظاهري 'شاد' من اُداس آهي،
مل سِگهو مان مري رهيو آهيان.

وائي

جوڀن رُت جو ساءُ.
ناز، ادا، مخموري، مستي، موُجن جو درياءُ
جوڀن رُت جو ساءُ

پيار جي پونجي مرڪن مالها راحت رنگ رچاءُ
جوڀن رُت جو ساءُ

ڪيپ خماريون سندر سپنا حسن جو هُل هڳاءُ
جوڀن رُت جو ساءُ

بيخود بيوس جوش جَوالا لونءَ لونءَ منجهہ لڳاءُ
جوڀن رُت جو ساءُ

قرب ڪشالا روح رهاڻيون جيون جو تہ جڙاءُ
جوڀن رُت جو ساءُ

نور' راهوجو

غزل

أسين اڄ زيرِ لب چئون ٿا، سياڻي عام ٿي هونديون.
اسان جو هي چيل ڳالهيون، صبح ۽ شام ٿي هونديون.

اسان تاريخ جي ٿي نبض تي هٿ آ رکيو پنهنجو،
سياڻي جون هي تہ سرهايون پورهيت جي نام ٿي هونديون.

هي جيڪي ڏاڍ جون سڀ وحشتون ۽ دهشتون آهن،
اسان جي جرئتن آڏو هڙئي بي نام ٿي هونديون.

اسان جي سچ جي آڏو هٽندو ڪوڙ دم ڪهڙو؟
سموريون ڪوششون هن ڪوڙ جون ناڪام ٿي هونديون.

اسان جا نانءُ تاريخن جي ورقن تي هوندا روشن،
۽ ڏاڍن جون هي ڏاڍايون رڳو بدنام ٿي هونديون.

اسان جي رت جي هن ريج سان ٿيندو وطن گلشن،
ها! پنهنجي رت جون رنگينيون ڪڏهن گلفام ٿي هونديون.

نيون خوشحاليون اي "نور" ايندين، پُراميد آهيون،
۽ ڦهليل روشنيون ٿي روشنيون هر گام ٿي هونديون.

رياضت برڙو

بيت

سنڌو شاهه شريان ۽ شاخون رڳن جيئن،
تون ڪاٺيارا، ڪيئن، سُڪائيندي ساهه ڪي!

آهَه اکين ۾ آهِ، جي تون سمجهين سُور ڪي،
نينهل! نينهن نباهه، دارون ڏيندو درد جو.

تون ٿو چئين ڀاڳ آ، تنهنجي هٿ جي ليڪَ،
تون کهڙي تحريڪَ، هلائيندين حق جي!

پنهنجي آءُ وجود ۾، چا پڻ آهيان پاڻَ؟
جاڻي اهڙي ڄاڻ، ڪڏهين ڏيندين، ڪينرا!

وائي

ڳولي لهندس سنڌ،
ايڪيهين صديءَ ۾.
سهڻيَ ساڻ لطيف سان،
اڳتي ڪَهندس، سنڌ!
ايڪيهين صديءَ ۾.
مان توتي ميري نظر،
مُور نہ سَهندس، سنڌ!
ايڪيهين صديءَ ۾.
ڏيهَہ بنا پرڏيهہ ۾،
کهڙو نَهندس، سنڌ!
ايڪيهين صديءَ ۾.
تون جي رهندين ڪينڪي،
مان بہ نہ رهندس، سنڌ!
ايڪيهين صديءَ ۾.

وسيم گبول

وائي

جڻ ڪجهه ٻِي ناهيون،
اسين پنهنجي ديس ۾.

ڪوئي سڏ ٻڌي نٿو،
ڪيڏو تا دانهيون.
اسين پنهنجي ديس ۾.

مدي خارج سوچ جا،
ڳل مان ڳڻ لاهيون.
اسين پنهنجي ديس ۾.

نفرت جيڪي ٻاريون،
وسايون باهيون.
اسين پنهنجي ديس ۾.

ڏارين ٻارين ڪان رهڻ،
آجا تا چاهيون،
اسين پنهنجي ديس ۾.

پريت گهمرو

باک جي لالاڻ جرڪي ٿي جتي...!

خواب جي پرپاسي اوندهه ٿي تري،
چنڊ چهرو ڪاش ڪو هيڪر وري.

هوريان هوريان تجربو ٿيندو وڃي،
هاڻ منهنجو ماٿ ۾ سڏڪا پري.

گهنگرو گهنگرو ٿي پئي منهنجو وجود،
هو جي گهر آڳر مٽي وڪڙون ڏري.

باک جي لالاڻ ٿي جرڪي جتي،
تن گلن تي ڪاري ڪڪري ٿي تري.

خوشبو خوشبو ساهه ڪڻندڙ هو وجود،
پنهنجي من ۾ هاڻ ٿو شعلا پري.

پنڌ پاهڻ ٿي وئي آهي پريت،
ڪوئي جادوگر اچي جيئرو ڪري.

امتياز عادل سومرو

وطن سان گڏ وطن وارا.....

وطن سان گڏ وطن وارا، رهن خوشحال سيوهاڻي!!

غمنَ جي سير مان سهڻي، اجا ڪنهن ڪونہ تاري آ
اُهوئي مارئي جي لئہ، عُمرَ جو ڏادِ جاري آ
قلندر! سنڌ جي سسئي، الا ڏاڍي ڏڪاري آ
ڪهاڙين سان ڪُٺي مومل، لڳي پٺي جڻ تہ ڪاري آ

اجا جي چئين تہ ٻيا پي، ڏيانءِ ڪجھ احوال سيوهاڻي!
وطن سان گڏ وطن وارا، رهن خوشحال سيوهاڻي!

فقط قائم رکڻ سڀ، ماڻهپي جي برتري آيا
ڪڇو ڪاڇو تہ ڇا، مون سان سوين سادا ٽري آيا
مسئلو امن جو هو، سو پڻائي ڏي وري آيا
پڻائيءِ جي اڪين ۾، خود الا ڳوڙها تري آيا

ڪيو مون امن جو جنهن وقت، ان ڪان سوال سيوهاڻي!
وطن سان گڏ وطن وارا، رهن خوشحال سيوهاڻي!

بکون ڪاٽي ڪمائن ٿا، انهن جي ڳالھ توسان ڪيان!؟
غمن ۾ مسڪرائن ٿا، انهن جي ڳالھ توسان ڪيان!؟
ڪپھ جيڪي اپائن ٿا، انهن جي ڳالھ توسان ڪيان!؟
مِلَن تائين پڄائن ٿا، انهن جي ڳالھ توسان ڪيان!؟

انهن جي انگ تي ناهي، لٽي جو وال سيوهاڻي!
وطن سان گڏ وطن وارا، رهن خوشحال سيوهاڻي!

مجون ٿا ڪار جا ناهيون، مگر بيڪار ٻي ناهيون
ڪٿي ناهي نٽا چاڻون مگر، ڪنهن جي نٽا ڏاهيون
اسان ڪي جو بہ چاهي ٿو تہ ٿا تنهن ڪي اسان چاهيون
اسان آڪاش مان توڙي، ڪٿي تارا نٽا لاهيون

سگهون ٿا ٻاھ جھڙا بيت، ناهي لال سيوهاڻي!
وطن سان گڏ وطن وارا، رهن خوشحال سيوهاڻي!

ڪري تاريخ ۽ تهذيب، ٿي عادل مٽان چٽرون
قلندر! ٻي حيائيءِ جي پيا ٿا ٻاھ ۾ ٻجرون
وجي ٿو ساھ سوگهو ٿي ۽ پٺر ٿيو وڃن نظرون
ڪٿي اخبار کولي ڏس پڙهي تون پاڻ ئي خبرون

ڪجي ٿي ماءُ ڪنهن جي پيڻ ڪنهن جي زال سيوهاڻي!
وطن سان گڏ وطن وارا رهن خوشحال سيوهاڻي!

◙

علي محمد سولنگي

غزل

مرڪن جي ضرورت آ.
ٽهڪن جي ضرورت آ.

ڇو ايڏو ڌڪاريو ٿا!؟
پنهنجن جي ضرورت آ.

صدمن جو ستايل هان،
خوشين جي ضرورت آ.

ڪَئي قرب ڪَنڊن جا هِن،
گلڙن جي ضرورت آ.

جي چاهُه چڪائن تن،
چپڙن جي ضرورت آ.

معصوم مٺن پيارن،
لهجن جي ضرورت آ.

گيت

ديد دونالي دلبر تاڻي،
شوق شهادت مون آ ماڻي،
قتل ڪيائين چاڻي واڻي،
راهه اسان جي هلي هلي.

دلڙي اسان جي جلي جلي،
روح کي راحت رلي رلي.

ڳالهه قريبن ڪالهه جو ڳرهي،
دلڙي ٿي وئي سرهي سرهي،
ميٺي ڪوڙ جي ساري ڦرهي،
مون پرت ۾ دل آ پلي پلي.

اڪ ڪٿي جئن سُورج اڀري،
ٻولي وانگي نينهن ٿو نسري،
ٻول نہ ڪوئي دل تان وسري،
شام عمر جي ڍلي ڍلي.

تاڻي تيغ تہ تڙپي تن ٿو،
ايندڙ ويندڙ موهي من ٿو،
هر ڪو هن ڪان هٽي ڪن ٿو،
قدم ڪٿي ٿو جهلي جهلي.

روح ۾ رانجهن ايئن وسي،
دُوران وينو دلڙيون ڪسي،
قرب مان ڪاتيون هٽي ڪسي،
جا ڳالهه ڪري سا ٻلي ٻلي.

دلڙي اسان جي جلي جلي،
روح کي راحت رلي رلي.

ساغر ابڙو

غزل

ها يار ڊسمبر جون راتيون ٻه ڏکهيون آهن،
ٻن پيار ڪرڻ وارن جون ڳالهيون ٻه ڏکهيون آهن.

هايار جمونءَ جو وڻ پيو چا ته قداور آ،
ٽارين ۾ لڪيل ڪوئل جون لاتيون ٻه ڏکهيون آهن.

ها يار سمهان هاٿي ٿيا رات جا ٻارنهن هن،
پرديس ويل پياري جون تاتيون ٻه ڏکهيون آهن.

ها يار لڳي هر ڏينهن جڻ عيد سندو آهي،
تو ڀلجي مون کي ڀاڪيون پاتيون ٻه ڏکهيون آهن.

ها يار نندي خواهش اڄ دل جي ٿي پوري آ،
کيون کهڙيون ڀلا خوشيون مليون ٻه ڏکهيون آهن،

ها يار اچي وئي آ جنهن لاءِ ٿيو شاعرُ
مون هجر سنديون وايون ڳاتيون ٻه ڏکهيون آهن،

ها يار سچي سنڌڙي سڪ سور ٿي آ "ساغر"،
گيڙوءَ رنگيون الفيون پاتيون ٻه ڏکهيون آهن.

عارف مظهر

غزل

صَدين کان حادِثن وچ ۾، ڇڏيوسين پاڻ کي رولي،
اسان بس فاصِلن وچ ۾، ڇڏيوسين پاڻ کي رولي.

اوهان جو واعدو ڪوئي، وَفا تائين پڳو ناهي،
اسان ئي واعدن وچ ۾، ڇڏيوسين پاڻ کي رولي.

اُتي تون ظُلم نگريءَ مان، هَليو وڃ دورُ صَحرا ۾،
اجايو قاتِلن وچ ۾، ڇڏيوسين پاڻ کي رولي.

ڪرين ها عشق کي ساٿي. هلين ها پنڌ تون هيڪل،
رڳو هن قافلن وچ ۾، ڇڏيوسين پاڻ کي رولي.

◙

نظم

هوءَ چَوي ٿي مان لافاني
ايئن لڳي ٿو ڄڻ هوءَ ناري
ٿوري ٿوري مورک آهي
يا پو شايد آ ديواني
هڪڙو نانءُ خُدا لافاني
باقي سڀ ڪجهه آهي فاني
چنڊ بہ فاني رات بہ فاني
سورج ۽ هر ڏينهن بہ فاني
ڌرتي ۽ آڪاش بہ فاني
تنهنجي نيڻَ نِهارَ بہ فاني
تنهنجو سَڏ پُڪار بہ فاني
تون ۽ي فاني آءٌ بہ فاني
صَحرا ۽ هي سَمونڊ بہ فاني
هِيرون ۽ هُبڪارَ بہ فاني
دنيا جو هي نانءُ بہ فاني
موت بہ فاني ملتِ بہ فاني
هِن جي هُن جي ذاتِ بہ فاني
پاڻ ڪي پل تون چاہِي پانئين
پرهي ڪورو سَچ آ سائڻ
ڪجهه ۽ي ناهين فاني آهين
فاني فاني فاني آهين.

◙

سنجها سرواڻ

نثري نظم

تون جڏهن نہ هُئين
منهنجي زندگيءَ ۾
تہ مان تنها هوندي بہ
پاڻ کي پرين!
تنها نہ پائيندي هيس
منهنجو قلم ۽ ڪهاڻيون
۽ ڪهاڻين جا ڪيترائي ڪردار
انهن جون خوشيون
انهن جا ڏک
مون سان گڏ هوندا هئا
هاڻ تنهنجي هوندي
ائين ٿو لڳي چڻ
مان اڪيلي ٿي وئي آهيان
بلڪل تنها رهجي وئي آهيان
ها، مان ساريان ٿي
انهن سمورن ڪردارن کي
جن سان گڏ مون رُنو
جن سان گڏجي ٽهڪ ڏنم
مان جڏهن تنها هوندي هيس تہ
ڪيترائي ڪردار
منهنجي چوڌاري
ڦري ايندا هئا
۽ لکڻ جي لاءِ مون کي
اُتساهيندا هئا
هاڻي جو تون گڏ آهين تہ
ڪوبہ ڪردار
منهنجي ويجهو نٿو اچي
ائين ٿو لڳي چڻ
مان هنن کان
وسري ويئي آهيان
يا اَلاءِ، مون ئي هنن کي
وساري ڇڏيو آ
ها، پڪ سان مون ئي
وساري
ڇڏيو آ...

سائل پيرزادو

غزل

اڪيلي ڪيئن آئي هئي اوپليءَ وير سارن ٽا،
وندر جا لڪ اجان تائين سَسئيءَ جا پير سارن ٽا!

ڪنڌيءَ تي ڪانيجي وينا، ملاحن جا ٻه ٽي پوڙها،
ڪُنن ڪڙڪا، ڇتيون ڇوليون سنتوءَ جا سير سارن ٽا.

سيئي ڪيئن يار گڏجي ۽ پرِيان بند جي ويندا هاسين،
اسان جا جهول اڄ تائين پڪل سي ٻير سارن ٽا.

پلا هيءَ ڪا جمار آهي، رڳو سُورن پچار آهي،
نماڻا ٿهڪ تنها ٽي، خوشين جا ڍير سارن ٽا.

صفا بيچين ٽي ويا هن، اپاڳا نيڻ هي پنهنجا،
وئي ڪاڏي، آئي ڪاٽان، هُئي سا ڪير؟ سارن ٽا.

شهر جي روشنين ۾ پي، اسان جا پير اڄ تائين،
ڳليءَ تنهنجيءَ ۾ روزانو، اچڻ جي هير سارن ٽا!

علي چوهاڻ کيبرائي

غزل

جن مٿان هي عشق طاري ٿي ويو،
ڪو پٺائي ڪو بخاري ٿي ويو.

ورق پل تاريخ جا ڪولي ڏسو،
هوش تي آ جوش ڀاري ٿي ويو.

ڄام ڪي ڏس عام نوري آ ڪيو،
تخت جو مالڪ شڪاري ٿي ويو.

ديس لوئي آبرو اڳيان عمر،
مارئي وٽ سُون واري ٿي ويو.

ڪو سخي هاشم قلندر بودلو،
ڪو فقير حمل لغاري ٿي ويو.

ڪونہ ٽاٽي ڪونہ گهاٽي ڪان ڊجي،
سونهن سندو جو پڄاري ٿي ويو.

”بهادر“ فقير رند

غزل

صفا سُرمي بنا سهٽيون، عجب هي راز البيليون،
هڻن جاڙا ڪنيون جنتر، شڪر شيراز شرميليون.

ڪُنيون ڪاريون ڪمائن، ڪُل هنا هُبڪار حُورن هُل،
سَٽي سينگار گهائن گل، پڪي ٿي باز بربيليون.

هڻن قهري ڪنڌاريون هُنپ، تُفنگ تجليون تراريون ڇُپ،
بَخن بجليون خماريون ڪُنپ، سڄڻ جي ناز ترٽيلهيون.

ڇَڪوريون تلوڙيون تجليون، ڀنيوريون بانوريون بجليون،
ڪٽوريون سانوريون ڪجليون، ڪهن قلماز ڪرهيليون.

ورن بلاڊام منهن موڙي، هڻن پيڪان هٿ جوڙي
ڪٽن خوني خنجر ڪوڙي، ”بهادر“ سازڄر سيلهيون.

نياز گمايل کوسو

ڪافي(سرائيڪي)

هر ڳالهه تي ڪڙ تڪرار نہ ڪرُ،
سُهڻا غيران ڪوُن گڏ يار نہ ڪرُ.

بي ڏوهہَ مين تي، ٿپ لال نہ ٿي،
ڪراَن ڏوهہ تنّهن، في الحال نہ ٿي.
ڪجهہ سوچ، صَبرُڪَر، ٻال نہ ٿي-
- هر وقت رُسڻ دي ڪار نہ ڪرُ.

چوڙي ديس هُٽي، پرديس وَتان،
يڪا پاتي ڪالي ويس وتان،
لڳا ڏيک صفا درويش وتان،
دل ٽٽ پوُسِي ڇن ڏار نہ ڪرُ.

ٻلي دڙڪي ڏي، پيا سَهہُ ويسان،
ڪرُ ”نياز“ ادب مين ٻَهہ ويسان،
تيڏي محبت دا ٿي رَهہُ ويسان،
تون چاهي اڄ اعتبار نہ ڪر.

◙

رحمت سومرو

گيت

سونهن نگر جي راڻي، ڪائي ڳالهہ تہ ڪر،
اڪڙين ٻر ٿئي پاڻي، ڪائي ڳالهہ تہ ڪر.

نيڻن ڪان ائين ڏور ڪجل ٿئي، ڇا جي لئہ!
چوڙين تي پڻ سوڳ لٽل ٿئي، ڇا جي لئہ!
ڇو ٿئي مرڪ اجهاڻي ڪائي ڳالهہ تہ ڪر.

ڏس تون! توکي کهڙو سور ستائي ٿو،
تنهنجو اندر ڪير ٻلا الجهائي ٿو،
ڏس تون درَد – کهاڻي، ڪائي ڳالهہ تہ ڪر.

مرڪي پوندو جيون، ڏک جي موسم جي،
ڪوبہ نہ رهندو سور، قسم سان غم غم جي.
ٿيندي نيٺ پڇاڻي، ڪائي ڳالهہ تہ ڪر.

منهنجي جذبن کي تون ساڳين جذبن ساڻ،
منهنجي نيڻن کي تون پنهنجي نيڻن سان،
ڏي ڪا هاڻ وراڻي، ڪائي ڳالهہ تہ ڪر.

◙

مشتاق گبول

غزل

ازل ۾ نڪي هون ابد ۾،
رهون ٿي نٿا ڪنهن به حد ۾.

شهر تنهنجا وارث ها ڪيڏا!
نہ آيئہِ مگر ڪو مدد ۾!

اوهان چير چمڪائي چم چم،
خُدائي سڄي آ وجد ۾.

الاهي زمانن ڪان آهيون،
اسان قتل گاهن جي زد ۾.

سڄي ڪائناتي ڪشش آ،
اوهان جي پرين خال خد ۾.

ٻُڌائي مِٺي پئي گهٽو ڪجهہ،
چوان پاڻ چا پنهنجي رد ۾.

رهيو پاند آجو اسان جو،
زمانو جلي پيو حسد ۾.

رِياضي جيان عشق مشتاقُ!
مان اُلجهي پيس هڪ عدد ۾.

رضوان گل

غزل

اسان تہ توتي مرڻ ٿي چاهيو،
هي سر اڏيءَ تي ڌرڻ ٿي چاهيو.

اکين ۾ تنهنجي ٻڏڻ ٿي چاهيو،
تو پنهنجي لڙڪن ۾ چو وهايو.

زماني روڪي ڇڏيا ها رستا،
ڪٿي اسان هو رکڻ ٿي چاهيو.

اسان تہ سيني کي پنهنجو سمجهيو،
نہ پنهنجو ڪنهن پي ڪرڻ ٿي چاهيو.

زخم زخم ٿيو بدن وطن جو،
نہ ڪنهن بہ مرهم رکڻ ٿي چاهيو.

گلن سان ياري هئي اسان جي،
نہ ڪنهن کي ڪنبو ڏيڻ ٿي چاهيو.

فراخ جانوري

غزل

رنگ خوشبو ۽ روشنيون آهن،
تون جو آهين تہ سڀ خوشيون آهن.

هڪ حياتيءَ ۾ سات تنهنجي سان،
ڪيئي ماڻيون مون زندگيون آهن.

لفظ ماڪيءَ جي لار جهڙا هن،
تنهنجون ڳالهيون مِٺي مٺيون آهن.

منهنجي سوچن ۾ تازگي آهي،
هي بہ تنهنجون عنايتون آهن.

تنهنجي نيڻن جي چانوَ آ مون تي،
دور دردن جون ڏرتتيون آهن.

منهنجي مُرجهيل اداس جيون ڪي،
تو سيئي رونقون ڏنيون آهن.

چنڊ تارن گلن بهارن کان،
تنهنجون بهتر اهي اکيون آهن.

رحيم داد جوڳي

نثري نظم

جڏهن هيءَ رات جي خاموشي
وڇوڙي جي عذاب جهڙي
جڏهن دل اچي ٿي پرجي
تہ ڪجهہ لکجي ٿو وجي
حال هن دل جو!
ننڊپڻ گذري ويو
راند ۽ روند ۾
آيا ڏينهن جوانيءَ جا
آهي هزار معنائون زندگي!
ڪهڙو ڪهڙو حال لکجي
تتل ڏينهن ڪي ٻرجي چانءِ لکجي!
يا وري سياري جي ڏينهن جي شام لکجي!
آهن لهندڙ سج ڏنا
ڏڳها ڏڳها پاڇا ڪجين جا
ڳوٺ جي گهٽين ڪي.
ماڻهن سان پريل اوطاقون
ويران ٿينديون پيون وڃن
وٺن جي خاموشيءَ جهڙي
زندگي پنهنجي!
ڌرتيءَ ڇاوا صدين کان
هڪٻئي جو وڇوڙو
برداشت ڪندا پيا اچن!
ملڻ جا ڏينهن
جڻ تہ هجن اکين جو خواب
اجان ڪيستائين پلا اسان ڪي برداشت ڪنديون

طارق عالم

هڪ نظم قرة العين طاهره جي نانءُ

تون خوش گُلو هئين،
تون خوش شڪل هئين،
تنهنجي شاعري اُها آڳ هئي
جنهن سان صدين کان ٻانڌي عورت جي ذهن ۾
شعور جون ڏيائيون جلي پونديون آهن
پروميٿس جيان؛
تنهنجو ڏوهه ٻه شعور جي آڳ ورهائڻ ئي ته هو...؟
انهيءَ ڏوهه جي سزا ۾ توکي پهاڙ تي چوڪنبو ٻڌي
عقاب جي حوالي نه ڪيو ويو،
جو اِها سزا توکان اڳ پروميٿس جي نصيب ۾
لکجي چڪي هئي،
تنهنڪري
وقت جي حاڪم،
تنهنجي ان عظيم عمل جي ڏوهه ۾
تنهنجي بخملي چپن کي سبرائڻ ئي مناسب ڄاتو،
جو هن کي تنهنجي آواز جي سرلتا
ڇٽنگن جي برسات جيان ڏنبڻ لڳندي هئي
۽ جيڪو آواز عام انسان جي روح ۾
ڪو مقدس پڙلاءُ بڻجي پکڙجندو ٿي رهيو
پر اهو ٻه ڪيڏو نه عجب راز آهي؟
ته تنهنجي آواز جي 'سِبيل ماٿ' مان هر پيري
ڪئي نه ڪئي
هڪ نئين قرة العين طاهره
پنهنجي وڏيڪ سرل ۽ سگهندي آواز سان
نڪري نروار ٿي
وقت جي ظلم تي
زورآور چماٽ بڻجي لڳندي رهي آهي

|

هاڻي اهو دور پورو ٿي چڪو آهي
جنهن ۾ قرة العين طاهره جي
چپن کي شعور جي آڳ ورهائڻ جي ڏوهه ۾
سبيو ويو هو، اڄ اُها سُئي، اهو ڌاڳو،
۽ اهي هٿ، وقت جي تهن ۾ دفن ٿي
هڪ نفرت ڀريل ياد بڻجي چڪا آهن

منور سراج

قاضي اياز مهيسر

فياض چنڊ

شبنم گل

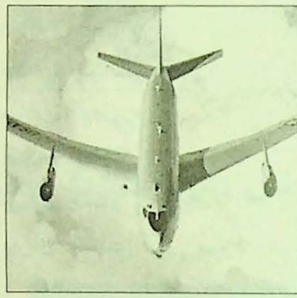

محبوب يٽي

الهرڪيو پريو

پير عبيد

شگفته شاهه

ڪهاڻيون

سنڌي ادبي بورڊ جا تازا ڪتاب

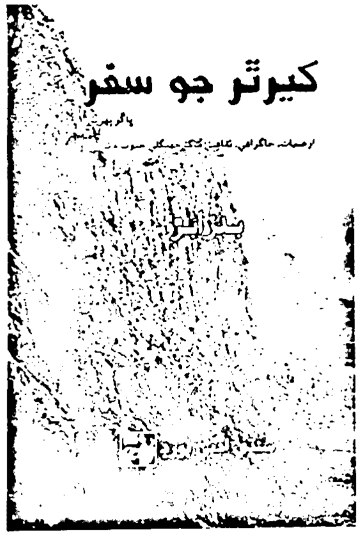

سنڌ جي جاڪوڙي محقق بدر ابڙي جو ڪيرٿر جي سفر تي مشتمل هڪ بيمثال ڪتاب جنهن ۾ پڙهندي ارضيات ، جاگرافي، ثقافتي ماڳ، جهنگلي جيوت ۽ نباتات جي باري ۾ نئين ڄاڻ حاصل ٿيندي.

ڪتاب جو نالو: ڪيرٿر جو سفر

سائيز: ڊيمي

صفحا: 298

قيمت: 300 روپيا

پاران: سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو

سنڌ جي جديد سوچ رکندڙ ڪهاڻيڪار شوڪت حسين شورو جي ڪهاڻين جو مجموعو

(رات جو رنگ)

شايع ٿي چڪو آهي

سائيز: ڊيمي

صفحا: 441

قيمت: 325 روپيا

پاران: سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو

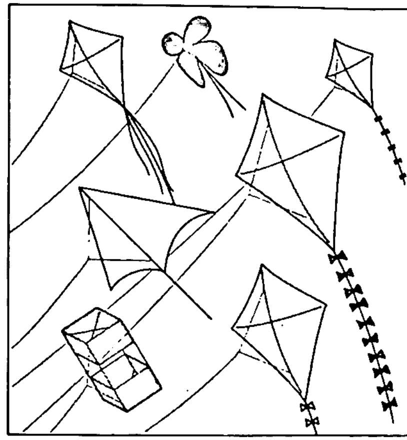

ڪهاڻي

سُرور سراج

دل جي نديءَ ۾ ٻُڏي ويل ڇوڪري

انن ڏينهن کان گل فروش دروازي تي دستڪ نہ ڏني هئي. اهي اڻ شامون سندس زندگيءَ جون وڌ ۾ وڌ اداس ۽ اٽيبون شامون ثابت ٿيئيون هيون. کيس لڳو هوءَ پنهنجي اندر ۾ ٻڏندي پئي وڃي. ٻُڏڻ کان بچڻ لاءِ پنهنجون غمناڪ نيريون اکيون ڪٽي نيري آسمان ڏي ڏنائين. آسمان ڏي ڏسندي مٿس خاموشيءَ سان انڪشاف ٿيو تہ دراصل دل ۽ آسمان ۾ ڪوبہ فرق ڪونهي. آسمان ۾ ڏسندي لڳس جڻ پنهنجي دل جي تھ ۾ ڏسي رهي آهي.

گل فروش هر شام پنهنجي خوشبوءِ سميت سندس دروازي تي اچڻ ڪڏهن بہ نہ وساريندو هو. هر شام جو مطلب آهي هر شام. سردي هجي يا گرمي، مينهن هجي يا واچ، هو هر شام ڇٻي ۾ گلاب جا سچا گل کڻي اچي سندس دروازي جي گهنٽي وڄائيندو. گل فروش جي ماءُ هر روز ڏاڳي ۾ گل پوئيندي پنهنجون اکيون ۽ اکين جون دعائون بہ ڏاڳي ۾ پوئي ڇڏيندي هئي. "الله ڪندو ڪڏهن ڪوسو واءُ نہ لڳندئي. الله ڪندو هڪ ڏينهن گلن جهڙي ڪنوار ماڻيندين."

ماءُ جي دعا ٻڌي اڪثر سندس اداس چپن تي ڏکاري مرڪ ڦٿڪڻ لڳندي هئي. کيس پوڙهيءَ ماءُ تي جواڻ جماڻ پيار اچي ويندو. پر هو پنهنجي ڪيفيت جو اظهار نہ ڪندو هو. اظهار ڪرڻ سندس طبعيت جو حصو نہ هو. بس خاموشيءَ سان ڪنڌ تي ليٽيو چٽ ڏي پيو ڏسندو ۽ جڏهن ماڻس گلن جي ڇبي کڻي پرسان بيهندس تہ خاموشيءَ سان اٿندو ۽ ساڳي خاموشيءَ سان ٻاهر نڪري ويندو. ائين گل وڪڻندي وڪڻندي کيس خبر ئي نہ پئي تہ ڪيئن ڪنهن شام ماڻس جي پوڙهين اکين ۾ پلجندڙ هڪ پراڻو خواب بي ضرر خاموشيءَ سان سندس سيني ۾ لهي آيو ۽ پوءِ سندس دل جي چئني ڪُنڊن ۾ ٿهلجي ويو. پر اهو خواب خود غرضيءَ جي بوءِ کان ائين پاڪ هو جيئن مور جا پر سيني موسمن ۾ صاف ۽ پاڪ رهندا آهن.

اُها خزان جي هڪ اداس شام هئي. اهڙي شام جيڪا ماڻهوءَ کي ڪنهن وجايل شيءِ جي يادگيري ڏياري کيس نہ سمجهہ ۾ ايندڙ ڏک ۾ مبتلا ڪري ڇڏيندي آهي، ۽ ماڻهوءَ کي پڪي يقين سان احساس ڏياريندي آهي تہ زنده رهڻ لاءِ ڪنهن جي اکين ۾ آڪيرو ناهڻ ضروري آهي. (آکيرن کان سواءِ ڪجهہ پکي زنده رهي نہ سگهندا آهن) بهار جي ڪناري تي بيٺل خزان جي ان شام هو ڪڪرن سان ڀريل آسمان جي هينان ننڍا ننڍا قدم کڻندو سندس بنگلي جي دروازي تي اچي بيٺو، تہ لڳس اڳتي جا سڀ رستا ۽ راهون معدوم ٿي ويون آهن. سندس قدم دل جي چئني ڪنڊن ۾ ٿهلجي ويل خواب سان ائين مشروط هئا جيئن زندگيءَ سان موت ۽ موت

سان زندگي مشروط هوندي آهي. ان شام بيل ڪي ڇهندي سندس اشهد آڱر ۽ دل ڌڪ ڌڪ ڌڙڪڻ لڳيون ۽ دير تائين ڌڙڪنديون رهيون. ۽ محسوس ٿيس ته سندس سڄو وجود خوشبوءِ ٿي ويو آهي. الاءِ ڇو پر نيڪ ان مهل ڪيس ماءُ جون اکيون ياد اچي ويون. جيڪي تڏهن کان وٺي خالي خالي هيون جڏهن کان سندس پيءُ خاموشيءَ جي اڻ ڪٽ راهه جو مسافر بڻيو هو.

جنهن مهل دروازي تي بيل جي ڇهاءَ سان جديد طرز تي جوڙايل بنگلي جي خالي ڪمرن ۽ اداس راهدارين ۾ نديءَ جي ڪناري سان اڏامندڙ ڪنهن اجنبي پکيءَ جي غير اجنبي آواز گونجيو، ان مهل هوءَ لان ۾ بيهي آسمان ڏي ڏسي رهي هئي. آسمان ۾ انيڪ رنگن جا ڪيترائي ننڍا وڏا لغڙ رقص جي حالت ۾ هئا. خاص طور تي پيلي رنگ وارو ننڍڙو لغڙ سندس نگاهه جي نشاني تي هو، جنهن جي ڏور سندس نظر کان اوجهل هئي ۽ هوءَ ٻارن جهڙي ٻُرتجسس مُرڪ سان سوچي رهي هئي ته ان لغڙ جي ڏور جنهن اڻ ڏٺل ٻار جي هٿ ۾ آهي، ان کي ڪهڙي رنگ جا ڪپڙا پاتل هوندا؟ اهو ڇا سوچيندو ۽ ڇا محسوس ڪندو هوندو. هوءَ پيلي لغڙ ۾ ان ٻار جي اکين جو رنگ ڳولي رهي هئي. پر گهنٽيءَ جي آواز تي سندس خيال جي ڏور ڇڄي پئي. هوءَ اجنبي ٻار بابت وڌيڪ سوچي نه سگهي.

گهنٽيءَ جي آواز تي گهر جي نوڪر دروازي ڏي وڃڻ جي ضرورت ان ڪري محسوس نه ڪئي جو هوءَ ڪيس چار مهينا ڏهه ڏينهن اڳ ئي لفظن کان سواءِ حڪم ڏئي چُڪي هئي ته پنجين وڳي واري گهنٽيءَ تي هلڻ جو حق فقط سندس ئي پيرن کي حاصل آهي. ٻئي ڪنهن کي به نه.

شروع شروع ۾ ته هوءَ لاشعوري طور ان احساس هيٺ پاڻ دروازي تي وڃي گل وٺڻ لڳي هئي ته جيئن اهي گل قرآن شريف جي رحل تي رکي ثواب حاصل ڪري، پر پوءِ ڪجهه ئي ڏهاڙن ۾ ثواب جي احساس تي خودپسنديءَ جي لذت حاوي ٿي وئي. ۽ هوءَ هر شام گُل فروش جي هٿن مان گل وٺندي محسوس ڪرڻ لڳي ته هوءَ پرڳڻي جي راجڪماري آهي ۽ هو گل فروش ڏورانهين پرڳڻي جو راجڪمار.

راجڪمار ڪان گلن جا گجرا وٺي پنهنجي چوٽيءَ ۾ پوئيندڙ راجڪماري! خزان جي ان هيڊي شام جو گهر جي لان ڪان در جي اوٽ تائين ايندي ڪيس لڳو ڄڻ هوءَ ڪئي موسمون گذاري آئي آهي. هوءَ گل فروش جي دل ۾ ڦهليل خواب جي ڏک کان بي خبر نه هئي ۽ باخبريءَ جو ڏک اجان رستي ۾ هو. گل وٺندي سندس مخروطي آڱريون گل فروش جي آڱرين کي ڇهي ويون ته ڪيس لڳو سندس سيني ۾ گلن جا ڪئي گونج ڦٽي پيا آهن، ۽ ان شام ڪيس اهو يقين به ٿي ويو ته گل فروش جي آڱرين کي ڇُهي ڪيس محسوس ٿيو هو ته هاڻي هوءَ دروازي تي نه گُل وٺڻ، نه ڪو ثواب ماڻڻ ۽ نه ئي خودپسنديءَ جي مٺي لذت حاصل ڪرڻ لاءِ ٿي اچي، پر هاڻي انهيءَ جو ڪو ٽيون سبب آهي. ۽ انهيءَ ٽئين سبب جي حيثيت اڳوڻن ٻنهي سببن تي ائين ڀاري آهي، جيئن خوشيءَ تي اداسيءَ جو احساس ڀاري هوندو آهي ۽ انهيءَ ٽئين سبب جو نالو وٺڻ هن لاءِ ايتروئي مشڪل هو جيترو ڪنهن ڳوٺاڻي ڇوڪريءَ لاءِ سهيلين جي سامهون پنهنجي مڱيندي جو نالو ڪڻڻ محال هوندو آهي.

۽ تڏهن کان ئي اها شڪايت به سندس اندر جي خالي گهڙي ۾ درد جو شفاف پاڻي ڀرڻ لڳي هئي ته آخر گل فروش ساڻس پنهنجي پيار جي اظهار ۾ ايڏي ڪنجوسي ڇو ٿو ڪري. جڏهن ته ماڻهو ته محبت جي دعويٰ سان جسم جو دروازو کڙڪائيندي به نه هٻڪندا آهن. پر اصل ۾ هوءَ حيرت ناڪ حد تائين ان راز کان بي خبر هئي ته هو انهن ماڻهن مان هو، جن لاءِ دل جي ڳالهه جو اظهار ڪرڻ ايتروئي مشڪل هوندو آهي، جيترو پيرين اگهاڙو پلصراط تي هلڻ.

پر پوءِ جڏهن چند موسمن جي الوادع سان ڪنهن الهام جيان گل فروش جي خاموش اکين ڪيس ٻڌايو ته لفظن جي ڇڻي محبت جي تيز.

تکي برسات جي سَٽ سهي نہ سگهندي آهي، تڏهن کان هوءَ ائين مطمئن ٿي وئي هئي، جيئن پُرشور ندي سمنڊ جي سيني ۾ لهي ساڻت ٿي ويندي آهي.

۽ تڏهن کان ڪيس پنهنجي پيءُ ماءُ جي هوندي اڪيلائيءَ جو رڻ محسوس ٿيندڙ پڙپانگ بنگلو ۽ بنگلي جون ويران ڏاڪڻيون بہ وڻڻ لڳيون.

انهن ئي پُراعتماد شامن مان هڪ شام هُو نيرين اکين واري چوڪريءَ کي گل ڏئي گهر موٽيو تہ هميشہ جيئن ماڻس مُرڪي ڪاٺ جو قديم دروازو کوليو ۽ نئون لفافو سندس هٿ ۾ ڏيندي چيو: "ٽپالي ڏئي ويو آهي. تنهنجي نوڪريءَ جو پنو آهي." صبح سوير شهر وڃڻو اٿئي، شڪر آهي منهنجي رب جو آخر ڪيستائين منهنجو شهزادو گهٽين ۾ گل وڪڻي ها. هُو ماءُ جي گهنجيل منهن تي پکڙيل خوشيءَ جي احساس کي آٿت ڏيڻ لاءِ مُرڪيو. آخر ايترن ورهين کان پوءِ ئي تہ سندس مُک تي خوشيءَ جو فصل ڦٽو هو.

پر شايد ماڻرون ڪوڙي ۽ سچي مُرڪ جي فرق کي سمجهنديون آهن. هوءَ سندس مٿان اچي بيٺي ۽ سندس وڪريل وارن ۾ آگرين جي ڦڻي ڦيرائي جڻ سندس وارن سان ڳالهائڻ لڳي، پوڙهي ٿي وئي آهيان. سئيءَ ۾ سڳو نہ ٿو پئي. ڳل پوئيندي سئي آگرين ۾ لهي ٿي وڃي، آخر ڪيستائين...

اوچتو مٿس انڪشاف ٿيو تہ سندس ماءُ جي اکين ۾ موت جا پاڇولا لڏي رهيا آهن. ڪيس ماءُ جي اکين تي روئڻهارڪو پيار اچي ويو. ڪيس روئڻ ۽ ڪجهہ ڳالهائڻ جي ضرورت محسوس ٿي. اصل ۾ هن ماءُ کان پڇڻ ٿي چاهيو تہ، منهنجي دل جي چٽني ڪنڊن ۾ ڦهلجي ويل خواب جو ڇا ٿيندو، پر لفظن ۽ لڙڪن سندس ساٿ نہ ڏنو. خوش قسمتي الاءِ بدقسمتيءَ سان هو هميشہ کان هڪ گهٽ ڳالهائو شخص ثابت ٿيو هو. جيڪي گهٽ ڳالهائيندا آهن اُهي گهڻو سوچيندا آهن ۽ جيترو سوچيندا آهن ايترو ڀوڳيندا آهن.

ان شام هو بہ واٽي تي بيٺل اڪيلو ماڻهو ثابت ٿيو.

ڪيس ڪاٻہ هڪ واٽ چونڊڻي هئي.

گل فروشي يا ڪلارڪي!

ڪلارڪي يا گل فروشي!

ڪيس زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو اهو ايذائيندڙ احساس ٿيو تہ اهو 'يا' وارو مختصر ترين لفظ انتهائي وڏو ۽ ڪهرو آهي.

ان رات هو دير تائين جاڳندو رهيو ۽ جيستائين جاڳندو رهيو، ايستائين ڪنهن هڪ واٽ جي چونڊ نہ ڪري سگهيو.

انيءَ شام بہ گل فروش دروازي تي دستڪ نہ ڏني تہ لان ۾ بيهي خزان جي ڏڪاري آسمان ۾ اڏامندڙ بي پرواهہ پکين ۽ لغڙن ڏي ڏسندڙ نيرين اکين واري چوڪريءَ پاڻ کي نديءَ ۾ ٻڏندي محسوس ڪيو.

هر ماڻهو پنهنجي اندر ۾ ٻڏندو آهي
پنهنجي اندر ۾ ترندو آهي.
پنهنجي اندر ۾ جيئندو آهي.
پنهنجي اندر ۾ مرندو آهي.

ڪيس لغڙن ۽ پکين ڏي ڏسندي ڏسندي شام ٿي وئي. اها سندس زندگيءَ جي سڀ کان وڌيڪ اداس شام هئي. ڪيس لڳو تہ ان هڪڙي شام ۾ گذري ويل هڪ هزار اداس شامن جو ڏک شامل آهي. ۽ هوءَ پنهنجي اکين مان اڻ رُنل لڙڪن ۾ نيڻن کان پيرن تائين پُسي چڪي هئي، هوءَ گهڻي ڪوشش سان پاڻ کي ائين سوچڻ کان روڪڻ ۾ ڪامياب ٿي سگهي، تہ دراصل محبت هڪ حسين دوکو آهي ۽ مرد هميشہ بيوفائيءَ سان وفا ڪندو آهي، ۽ رات پوڻ کان اڳ هوءَ پاڻ کي اهو يقين ڏيارڻ ۾ ڪامياب ٿي وئي تہ گل فروش نائين ڏينهن شام جو ٺيڪ پنجين وڳي ضرور سندس دروازي تي دستڪ ڏيندو.

اصل ۾ ان مهل تائين ڪيس بلڪل اندازو نہ هو تہ سندس اميد اجائي هئي ۽ ڪيس تمام جلدي پنهنجي اميد سميت دل جي اٿاهہ نديءَ ۾ ٻُڏي وڃڻو هو.

وڄائجي ويو هو. ان رات، هو پنهنجي بلو بيڊروم جي جنهن بستري تي ستل هو، صبح جو ان جي چادر تي صرف گهنج هئا، هو نہ هو. هُو جنهن جو نالو ميخائيل هو، بادلن جي ديس هليو ويو هو.

اها انهن ڏينهن جي ڳالهہ آهي جڏهن ويهين صديءَ جي آخري ڏهاڪي ۾ ڊالي ڏ شيپ جي روپ ۾ تاريخ جو پهريون ڪلون ٺهي چڪو هو. پر، هو پنهنجي وجود مان وڄائجي وڃڻ کان ڪيترا ئي سال پهرين، پنهنجي ذهن ۾ ڪلون ٺاهيندو رهندو هو ۽ ان جي ڪري ئي شايد ڪيس ڊالي ڏ شيپ جي ٺهڻ تي ڪا بہ حيرت ڪانہ ٿي هئي. ۽ ان رات، هو جنهن طريقي سان گم ٿي ويو هو. ان مان اهو اندازو لڳائي سگهجي پيو تہ هو ڪٿي پنهنجو ڪلون ٺاهي چڪو هو. پر،

قاضي اياز مهيسر

ڪهاڻي

گوگلِ ارٿ

سائنس فڪشن

سُرمئي ٽپهريءَ کان اٽڪل ٽيهارو سال پهرين، جڏهن هو اجا ستن اٺن سالن جو مس هو،

تڏهن اڪثر ڪيس خواب ۾ بہ چنڊ نظر ايندا هئا ۽ ڪيس اهي ٻئي چنڊ، اڪثر اڌ رات کان پوءِ هڪ ئي وقت ابرندي نظر ايندا هئا. هڪ اوڀر مان ۽ ٻيو اتر مان. خواب ڏسڻ مهل، ڪيس بس هڪ ڳالهہ جو ڊڄ لڳندو هو تہ ڪٿي ساڳي رفتار سان چڪر ڪاٽيندڙ چنڊ، وچ آسمان ۾ ٽڪرائجي، ٽٽي نہ پون. هو خواب ۾ ٻنهي چندرمائن کي حيرت سان ڏسندو رهندو هو ۽ ڪيس اها ڳالهہ ڪڏهن بہ سمجهہ ۾ نہ ايندي هئي تہ ڪيس بہ چنڊ چو ٿا نظر اچن. هڪ رات ڪيس بہ سج نظر آيا هئا ۽ هو اهو سوچڻ تي مجبور ٿي ويو هو تہ هن ڪائنات ۾ هر شيءِ جا بہ وجود آهن. ۽ ان کان پوءِ لاشعوري طور، هو سدائين پنهنجي ٻي وجود کي ڳولهيندو رهندو هو. خوابن جي تسلسل ۾ گهڻن سالن کان پوءِ، هڪ رات جي ڪنهن پهر، پنهنجي ٻي وجود جي تلاش ۾ هو پنهنجي پهرين وجود مان

ڪلون ٺهڻ سان تہ هڪ ئي وقت ۾ هڪ ئي هنڌ پهرين وجود سان ٻيو وجود بہ ساهہ کڻڻ لڳندو آهي. هن آخر اهڙو ڪهڙو ڪلون ٺاهيو هو جو سندس ٻئي وجود گم ٿي ويا هئا. اهو سوال جيترو منجهائيندڙ هو، اوترو ئي حيرت انگيز پڻ خبر ئي نہ پئجي سگهي هئي تہ هن کي ڪهڙي زمين ڳهي وئي هئي يا ڪيس ڪهڙو آسمان کائي ويو هو.

۽ نيٺ اهو ڏينهن بہ اچي ويو جڏهن ڌرتيءَ جي تاريخ ۾ پهريون ڀيرو، هڪ ئي وقت، سڀ وجود لرزجي ويا هئا. ساهہ اچي نڙگهٽ ۾ اٽڪيو هو ۽ دليون ڦوڪڻ وانگر ڦوڪجي، ڦاٽڻ لاءِ تيار ٿي ويون هيون. اِهي اُهي گهڙيون هيون جڏهن اچانڪ وقت بيهجي ويو هو. ائين لڳي رهيو هو ڄڻ ڪنهن، وقت جي سُوپر سانڪ رفتار واري چرخي کي هڪ لمحي ۾ بيهاري ڇڏيو هجي ۽ بظاهر تہ بگ بين کان وٺي رسٽ

واچز تائين ۽ ڪمپيوٽر سسٽمس کان وٺي سيل فونس ۽ آءِ پاڊس تائين وقت جون سيون ۽ ٻڄنس هلي رهيا هئا، پر وقت بيهجي ويو هو. ڌرتيءَ جي ڌُن، يونان جي شهر ڊيلفيءَ ۾ وقت جي فريز ٿي وڃڻ جو پهريون اهڃاڻ مليو هو، جتي وقت جي پهرين ماپي، سولر ڪلاڪ جو پاڇو هڪ هنڌ بيهي رهيو هو. ائين لڳي رهيو هو ڄڻ ايول لارڊ پائٿن، گاڊ اپالو کان پنهنجي شڪست جو بدلو وٺي رهيو هو. هونئن ته پاڇا سٺا لڳندا آهن، پر جڏهن اهي وڌڻ يا سُسڻ ڇڏي ڏين، تڏهن وجود خود بخود پاڇو ٿي ويندو آهي ۽ اها ڳالهه ان وارتا کان پهرين، ڌرتيءَ تي رهندڙ ڪنهن به وجود، ڪڏهن پنهنجي سوچ ۾ به محسوس نه ڪئي هئي.

اُها ڌرتيءَ جي اترئين اڌ ۾ بهار جي موسم هئي ۽ ڏاکڻين اڌ ۾ سرءُ جي. 22 مارچ، ڌرتيءَ جي تاريخ جو اهو ڏينهن هو، جنهن کان اڳتي، تاريخ کي وڌڻو ئي نه هو ۽ انساني ڪئلينڊر تي اها تاريخ، هميشه لاءِ فريز ٿي وڃڻي هئي. رياستن جي سرحدن جي اندر رهندڙ انسانن کان هڪٻئي وقت پنهنجي پنهنجي رياست جون جاگرافيائي حدون وسري چڪيون هيون. هو ڪهڙن ملڪن ۾ رهندا هئا ۽ سندن ملڪي جهنڊا ۽ ڪرنسي نوٽ ڪهڙن رنگن جا هئا، ڪين ڪجهه به ياد نه هو. ڪنهن وٽ ڪيتري جائداد هئي ۽ ڪنهن وٽ ڪيترو بينڪ بيلنس. اهي سڀ کاتا ڪانئن وسري چڪا هئا. ڪنهن جو ڪهڙو مذهب هو ۽ ڪنهن جو ڪهڙو فرقو، ڪنهن کي ڪو غرض نه هو. غرض هو ته صرف هڪڙو، اميد هئي ته بس هڪڙي، ته ڪيئن به ڪو ڀونچال اچي، جنهن جي جهٽڪي سان، ڌرتيءَ جو هيءُ بيٺل گولو، هڪ دفعو ٻيهر ڦرڻ شروع ٿي وڃي. ڪجهه به ٿئي، پر هينءَ اس ۽ پاڇن جو هيءُ سلسلو، هڪ هنڌ رڪجي نه وڃي.

اها گهڙي ڌرتيءَ جي گولي تي، چوويهن ڪلاڪن جي هر ڪلاڪ، هر منٽ ۾ هر سيڪنڊ ۾ فريز ٿي چڪي هئي. ڪٿي صبح هو ته ڪٿي ڪچڙي منجهند، ڪٿي منجهند هئي ته ڪٿي ٽپهري، ڪٿي شام هئي ته ڪٿي رات. ڪٿي صبح جو سج پنهنجي پهرين ڪَني ڪڍندي ئي فريز ٿي ويو هو ته ڪٿي غروب ٿيڻ وقت، پنهنجي آخري ڪَني لڪائي نه سگهيو هو. ڪٿي ٽيڙو چمڪي رهيا هئا ته ڪٿي ڪَتيءَ ڪَر موڙيا هئا. پر، انهي سڄي وايو منڊل ۾، سڀ کان ڀوائتو منظر، ان ٽپهري جو هو جيڪا سون ورنيءَ مان، سُرمئي ٿي وئي هئي. آسمان مان نيراڻ تيزيءَ سان گُم ٿي رهي هئي ۽ مٽس سليٽي رنگ جو ته جمي رهيو هو. سج ڪنهن ازدها جي کُليل وات وانگر لڳي رهيو هو، جنهن مان نڪرندڙ شعلا، پلوٽو تائين، هر گِرهه کي جلائي رهيا هئا. پر يڪدم پوءِ، سج نيرانجهڙو ٿي ويو هو. ائين لڳي رهيو هو ڄڻ ڪنهن آڪاس جي سموري نيراڻ نپوڙي، سج ۾ پري ڇڏي هئي. اس نيري ٿي وئي هئي ۽ ٽپ ۾ ستينءَ جو چنڊ، ٽامي وانگر تپي، ناسي ڳاڙهو ٿي ويو هو.

اوچتو، هوا رڪجي وئي هئي. ڪنهن کي گمان ئي نه هو ته ڌرتيءَ جي رڪجڻ سان هوا به رڪجي ويندي. وڻن جو ڄڻ ساهه ئي نڪري ويو هو، گل ۽ پتا پنڊ پهڻ ٿي ويا هئا. جيتوڻيڪ آڪسيجن جو مقدار ته نه گهٽيو هو، پر هوا بند ٿيڻ سان، ساهه ڏکيا پئي کڃيا ۽ ڦڦڙن کي دم جو عارضو لڳڻ شروع ٿي ويو هو. چوليون رڪجڻ لڳيون هيون ۽ هوا وانگر پاڻي به سانت ٿيڻ لڳو هو. مڇين جون ڪَليون ڦونڊجي ويون هيون ۽ انڊي ٻُلهڻ جي ڪنن تي تازي ڇڙهي وئي هئي. سمنڊ کي ڪارو ڪامڻ ٿي ويو هو جو ساموندي جيوت کان ترڻ ئي وسري ويو هو، ۽ هوا ڇا بند ٿي، پکين کان اڏرڻ ئي وسري ويو هو. آڪاس مان پکين جا ولر، ڌرتيءَ تي ڳڙي وانگر ڪڙڪي پيا هئا. ڌرتيءَ جي گولي تي هوائن جي ڪيتري اهميت هئي، اها خبر، ڌرتيءَ تي رهندڙ وجودن کي تڏهن ئي پئجي سگهي هئي، جڏهن هوائون ڪانئن رُسي ويون هيون.

۽ هاڻي، ڪا بہ اميد نہ بچي هئي. سرمئي ٽِپهري، ازل ۽ ابد جا وِڇا ختم ڪري ڇڏيا هئا ۽ وقت، جيڪو خود ڌرتيءَ جي ڦيرن جو محتاج هو، ڌرتيءَ جي رڪجڻ سان، پنهنجو وجود وڃائي چڪو هو . ۽ ڌرتي، جنهن جي ڦيرن نہ ڄاڻ ڪيترا زمانا ڦيرائي ڇڏيا هئا. اڄ خود هڪ زماني ۾ قيد ٿي وئي هئي، هڪ اهڙي زماني ۾، جنهن کان پوءِ هاڻي، ٻيو ڪوبہ زمانو نہ اچڻو هو. ائين لڳي رهيو هو ڄڻ ڌرتيءَ جي اسپُول مان، وقت جي ٽيپ ختم ٿي وئي هئي. اسٽاپ، اسٽاپ... اسٽاپ، ۽ سڀ ڪجهہ اسٽاپ ٿي ويو هو. ۽ هاڻي بس اسرافيل جي ڦوڪ ئي رهجي وئي هئي. هوائون بہ شايد ان جي ڪري ئي ختم ڪيون ويون هيون جو اهي اسرافيل جي وات ۾ ڦوڪجي وڃڻيون هيون ۽ اهي هوائون، جيڪي ڪڏهن ڌرتيءَ جي بقا جو ڪارڻ هيون، انهن ڪي ئي ڌرتيءَ جي فنا جو ڪارڻ بنجڻو هو.

پر ڇا هي سڀ ڪجهہ ائين ئي ختم ٿي وڃڻو هو ۽ ڇا دنيا پنهنجي منطقي انجام تي پهچي چڪي هئي؟ عين ممڪن هو تہ ان گهڙي، جڏهن ساهن جون تندون ٽٽڻ تي هيون ۽ آخري انتظار صرف ڦوڪ جو هو، هي سڀ ڪجهہ ختم ٿي وڃي ها. پر، ان گهڙيءَ، ڪجهہ ٻيو ٿي ويو هو. ڪو ڀونچال تہ نہ آيو هو، پر اهو منظر، ڪنهن ڀونچال کان گهٽ نہ هو. ۽ ان وقت، ڌرتي نہ ڏڏي هئي پر وجود ڏڏي ريا هئا. ان وقت جڏهن، چنڊ جي مفاصلي تي، سج جي چوڌاري الڳ محور ناهيندي، ڌرتيءَ جهڙي هڪ ٻي ڌرتي نمودار ٿي وئي هئي. ”نئون پلينيٽ!!!“، ماڻهن کان رڙيون نڪري ويون هيون. ”نہ...!!!“ ڪن چيو: ”نئين ڌرتي... نئين دنيا!!!“ پر هڪ آواز سڀني تي حاوي ٿي ويو هو: ”ڪلون.... ڊالي ڏ ارٿ!!!؟“

”ڊالي ڏ ارٿ!!!“ حيرت ۾ اهو آواز وڪري ويو هو ۽ خوشيءَ مان سڌس پڙاڏي جون رڙيون نڪري ويون هيون. هونئن تہ هوائن کان بغير آواز جو ڦهلاءُ نڙيءَ کان ڇپن جي فاصلي تائين محدود ٿي ويندو آهي، پر ان آواز هوائن کي مات ڏئي ڇڏي هئي، ائين ئي جيئن ڌرتيءَ جي ڪلون، فزڪس جي اصولن کي ڍير ڪري ڇڏيو هو. ۽ ان گهڙي، جڏهن دنيا جو باشعور طبقو نئين ڌرتيءَ جي خودبخود ٺهي وڃڻ تي حيران هو. هڪ ٻي آواز ڪين وڏيڪ حيران ڪري ڇڏيو هو ۽ اهو آواز ان جو هو جيڪو ڌرتيءَ جي تاريخ مان ٻارنهن سال پهرين گم ٿي ويو هو. هُو جيڪو ڊالي ڏ شيپ کان گهڻو پهرين، پنهنجي خيالن ۾ ڪلون ٺاهيندو رهندو هو ۽ هڪ رات، پنهنجي بلو بيڊ جي چادر تي، پنهنجي هجڻ جي ياد جا، صرف گهنج ئي ڇڏي ويو هو .

”ميخائيل!!!“ حيرت جي وادين ۾ هڪ ٻيو آواز گونجي ويو هو. اوچتو، دنيا جي ٽي وي اسڪرين تي گوگِل ارٿ جو سافٽ ويئر کُلي وڃي ٿو. وِنڊو اسڪرين رڪجي ويل ڌرتيءَ کي ڊِي فوڪس ڪندي، نيري اس ۽ نيرن بادلن کي پار ڪندي، سليٽي آسمان ۾ ٿامو ٿي ويل چنڊ جي لينڊ اسڪيپ تي رڪجي، هڪ دم نئين ڌرتيءَ ڏانهن منتقل ٿي وڃي ٿي. ۽ ان وقت ڏسندڙن جي اکين ۾ ڳوڙهن جا درياءَ ڀرجي ٿا اچن، جڏهن سندن سامهون، ڪين هڪ متحرڪ ڌرتي نظر اچي ٿي. اهو ئي چانديءَ جهڙو چمڪندڙ چنڊ، اهي ئي اڇن ۽ ڪارن بادلن جا تهہ، اهي ئي دريائن جا ميرانجهڙا وهڪرا، اهو ئي نيرو سمنڊ، اهي ئي برفاني قُطب ۽ اها ئي سائي زمين. گوگِل اسڪرين جيئن جيئن زوم اِن ٿيندي پئي وئي، تيئن تيئن ماڻهن ۾ ان ڌرتيءَ سان سندن پنهنجائپ جو احساس وڌندو پئي ويو. ايليويشن جي ان اسڪيل تي جتي وسندين جا ساوا چراگاهہ ۽ گهرن جون ڇتيون نظر اينديون آهن، اتي هڪ لائيو وڊيو اسڪرين پاپ اِن ٿي وڃي ٿي..

”ميخائيل...“ هو لائيو اسٽريم جي ذريعي سانت ٿي ويل ڌرتيءَ جي نيوز اينڪرس سان پنهنجو تعارف ڪرائي ٿو. ”مان، اڄ کان ٻارنهن سال پهرين، گم ٿي ويو هئس. منهنجو گم ٿي وڃڻ، منهنجي ظاهري طور هجڻ کان وڌيڪ اهم هو ۽ ان جو اندازو ان ڳالهہ مان لڳائي سگهجي

ٿو ته جي مان گم نه ٿي وڃان ها ته اڄ اسان سڀ
گم ٿي وڃون ها ۽ اسان جي ارتقا جي سموري
تاريخ گم ٿي وڃي ها.“

”ته، توهان جو مطلب، ڌرتيءَ جو هيءُ حيرت انگيز ڪلون توهان ئي ناهيو آهي؟“ هڪ نيوز اينڪر سوال ڪيو. ”ها، هيءُ منهنجو خواب هو، جيڪو حقيقت ٿي ويو، اهڙو ئي هڪ خواب، جيڪو ڪڏهن، ڊالي ڊَ شيپ جي صورت ۾ حقيقت ٿي چڪو هو.“

”ته، توهان کي خبر هئي ته اسان جي ڌرتي سانت ٿي وينديءَ؟“، هڪ ٻي نيوز اينڪر پڇيو، ”نه....!“ ميخائيل مسڪرائيندي چيو، ”صرف هڪ خيال هو ته جي ائين ٿي وڃي ته اسان وٽ ڪهڙو رستو هوندو.“

”پر، هاڻي ڇا ٿيندو؟“ هڪ ڊبل ليڊي نيوز اينڪر سوال ڪيو، ”اسان جيڪي هتي موجود آهيون، نئين ڌرتيءَ تي ڪيئن پهچي سگهنداسين؟“ ۽ ان وقت ميخائيل جي جواب پوري دنيا کي ڇرڪائي ڇڏيو هو، جڏهن هن چيو، ”توهان هتي پهچي چڪا آهيو ۽ توهان مان هر هڪ هتي پهرين کان ئي موجود آهي. ڌرتيءَ جو ڪلون، صرف ڌرتيءَ جو ئي ڪلون ناهي، پر ان ۾ ڌرتيءَ تي موجود هر شيءِ جو ڪلون نهي ويو آهي، ۽ ان ۾ نه صرف ڌرتيءَ تي موجود شين جا ڪلون آهن پر توهان کي اهو ڄاڻي حيرت ٿيندي ته ڌرتيءَ جي چوڌاري ڦرندڙ چنڊ ۽ مصنوعي سيٽلائيٽس به ائين جو ائين موجود آهن.“

”پوءِ اسان جو هيءُ وجود ! ان جو ڇا ٿيندو؟ توهان صاف صاف چو نه ٿا ٻڌايو ته اسان مري وينداسين؟“ هڪ نيوز اينڪر پريشانيءَ ۾ پڇي ٿو. ”جنهن جو ڪلون نهي ويندو آهي،“ ميخائيل مرڪندي جواب ڏئي ٿو، ”اهو ڪڏهن به ناهي مرندو.“

”توهان کي مرڻو هجي ها.“ هن پنهنجي ڳالهه کي اڳتي وڌائيندي چيو، ”ته هتي توهان جو ڪلون ڪڏهن به نهي نه سگهي ها.“

اوچتو، ٽي.وي اسڪرين تان لائيو اسٽريم جي ونڊو پين پاپ آئوٽ ٿي وڃي ٿي ۽ ان کان پوءِ گوگل سافٽ ويئر ۽ ڪجهه دير پوءِ نيوز اينڪرس. اسڪرين تي جهرمر ٿي ويل عڪس، نئين دنيا جي اسڪرين تي جاڳي پون ٿا ۽ هڪ لحظي ۾، نئين ڌرتيءَ جو مواصلاتي نظام، پراڻي ڌرتيءَ کان ڪٽجي وڃي ٿو. جڻ ڪجهه ٿيو ئي نه هو. سرمئي ٽپهري جي اها گهڙي، جيڪا پراڻي ڌرتيءَ تي فريز ٿي چڪي هئي، نئين ڌرتيءَ تي روشن ٿي وئي هئي ۽ ڊيلفيءَ جي سولر ڪلاڪ جو رڪجي ويل پاڇو، وڌڻ شروع ٿي ويو هو ۽ تاريخ ۾ هڪ دفعو ٻيهر، گاڊ اپالو جي هٿان پائٿن جي شڪست لکجي چڪي هئي. بگ بين کان وٺي رسٽ واچز، ۽ سيل فونس کان وٺي آءِ پاڊس جو ٽائيم، نئين ڌرتيءَ جي وقت سان سنڪرونائيز ٿي چڪو هو. جڻ ڀونچال اچي ويو هو، جنهن رڪجي ويل ڌرتيءَ کي ٻيهر هلائڻ شروع ڪري ڇڏيو هو. پر، چنڊ جي مفاصلي تي، پراڻي ڌرتيءَ جو هيبتو ٿي ويل چهرو، وجودن کي ان ڏڪائيندڙ گهڙيءَ جي ياد ڏياري رهيو هو، جنهن هميشه لاءِ ڪائنات، پنهنجي پهرين ڌرتيءَ کان جدا ڪري ڇڏيو هو.

ڊالي ڊَ ارٿ تي هر شيءِ ساڳي هئي، سواءِ گوگل ارٿ سافٽ ويئر جي. ميخائيل ان ۾ هڪ تبديلي آڻي ڇڏي هئي، ۽ اها تبديلي هئي ”ون ورلڊ“ ”هڪ دنيا“ جي تبديلي. گوگل ارٿ ۾ صرف جاگرافيڪل ميپس هئا، ان ۾ ڪا به ملڪي ۽ سياسي سرحد نه هئي. ”جنهن سان پوري انسانيت جي سڀاڳ جون تندون جڙيل هجن.“ هن پنهنجي آخري انٽرويو ۾ چيو هو، ”ان ڌرتيءَ کي قوميت، مذهب ۽ فرقي جي بنيادن تي تقسيم نه ٿو ڪري سگهجي. هيءَ ڌرتي اسان جي گڏيل مملڪت آهي ۽ ان جي فطري هيئت تي ڪنهن به هڪ، يا گهڻن ملڪن جو قانون مسلط نه ٿو ڪري سگهجي. ان جو پنهنجو قانون آهي، هڪ قانون، جيڪو هن ڌرتيءَ تي موجود پوري انسانيت کي مڃڻو پوندو، ۽ اهو قانون آهي، پيار نئين ڌرتيءَ جو پهريون صبح، جڏهن دنيا ان سموري ولرتا کي ڇرڪائيندڙ خواب سمجهي وسارڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي، هو هڪ دفعو وري غائب ٿي چڪو هو. هو ان رات پنهنجي بلو بيڊروم جي بلو بيڊ تي ستو ئي نه هو جو صبح ان جا گهنج ڏسي سگهي. هُو جنهن جو نالو ميخائيل هو. هڪ دفعو ٻيهر، بادلن جي ديس هليو ويو هو.

◙

فياض چنڊ ڪليري

ڪهاڻي

آئس برگ

اُها ڊسمبر جي هڪ اڻوسرندڙ شام هئي. آسمان تي ڇانيل بادلن، موسم کي محبوب جي تصور جهڙو خوبصورت بنائي ڇڏيو هو. اڄ جي هر شام جيان ان شام بہ آءٌ، بخاري بابا جي درگاهہ ٻاهران غازي عباس جي عَلم جي ساڄي پاسي، گلابن، موتين ۽ سدا بهار گلن جي ڪونڊين پرسان پَٽ تي ويهي جهرڪين، ڪٻرين ۽ درگاهہ جي دادلي مور کي داڻو چُڳائي رهيو هوس.

منهنجي هر اڄ جي شام، انهن معصوم پکين جي نانءُ هوندي هئي. انهن سان منهنجو چڱ تہ پراڻو ياراڻو ٿي ويو هو. اڄ جو صُبح ٿيندي ئي مون کي پنهنجي دوست پکين جو اُلڪو اچي ورائيندو هو. ڊاڪٽرس ڪالونيءَ جي پويان، لوئر اسٽاف جي پان بيڙيءَ جي ڪيبن جهڙن ٻن ڪمرن واري سوڙهي فليٽ ۾ منهنجو ساهہ مُنجهڻ لڳندو هو. اسٽڊي ٽيبل تي ٽڙيل پکڙيل خاموش ڪتاب بہ منهنجي ملول من کي سهارو ڏيڻ ۾ ناڪام ٿي ويندا وهايل خُون جڻ صاف ٿي ويندو هو. جهرڪين ۽ ڪٻرين جي چهچهاٽ ۽ مور جي ٽهوڪن جي سرگم ۾ وڃائجڻ ڪان پوءِ مون کي ڪاساٽي ڊاڪٽرن جا زهر ٻڏل لهجا ۽ منافقاڻا ٽهڪ وسري ويندا هئا. اڄ جي هڪڙي شام منهنجي بي رنگ، اڪيلي ۽ اُداس زندگيءَ کي اندلٺي رنگ ۽ احساسن تي حاوي ٿيل دوائن، خون ۽ اسپرٽ جي بوءِ کي لاهي گلابن ۽ موتين جو هڳاءُ بخشي ڇڏيندي هئي. ڊسمبر جي ان خوبصورت شام جو بہ مان معمول موجب، پکين کي داڻو چُڳائي رهيو هوس. مون کي محسوس ٿي رهيو هو. جڻ اهي پکي، ننڍڙا ٻار بڻجي ويا آهن. هارين ۽ مزدورن جا غريب ٻار! مون جيان! جيڪي اسڪول ويندي اڪثر کيسي خرچيءَ کان محروم رهجي ويندا آهن ۽ مان جڻ ڪو شريف ۽ مهربان اُستاد بڻجي پوندو هوس. جيڪو جڏهن انهن ٻارن جي اداس اکين آڏو پنهنجي پاسي واري کيسي مان اوچتو ٽافيون ۽ چاڪليٽ ڪڍي پنهنجي ترءَ تي رکندو آهي، تہ انهن

هئا. محسوس ٿيندو هو، جڻ بخاري بابا جي درگاهہ جا پکي منهنجي راهہ نهاري رهيا آهن. جڻ درگاهہ ٻاهران، ننڍڙي مسجد جي ساڄي پاڪر ۾، ٺڪر جي ڪونڊين ۾ گلاب، موتئي ۽ سدا بهار گل، ڪيلن جا چار ٻوٽا، سرينهن جو قديم ۽ ڏاڙهون جو جوان ٿيندڙ وڻ منهنجي هٿان پاڻي پيئڻ لاءِ هوائن ڪان منهنجو پتو پڇي رهيا آهن. بي زبان ٻوٽن ۾ معصوم پکين سان ڪجهہ ڪلاڪ گذارڻ ڪان پوءِ محسوس ٿيندو هو، جڻ سموري هفتي دوران روح ۽ دماغ تي پيل ٻوجهہ هلڪو ٿي ويو هجي. درگاهہ جي موٽر هلائي جڏهن گلن ۽ وڻن کي وهنجاريندو هوس تہ منهنجي خيالن جي اُجري بدن تان سموري هفتي دوران سول اسپتال جي سرجري بلاڪ جي آپريشن ٿيٽر ۾ ڪيترن مردن، عورتن ۽ ٻارن جو آپريشن هلندي

بارڙن جي چهرن تي اڻ لکي خوشيءَ جو تاثر اڀري پوندو آهي. جڏهن انهن جي چتيون لڳل جهولين ۾ چنڊ ۽ ستارا وجهي ڇڏيا هجن! مان پکين کي داڻو چُڳائي رهيو هوس ۽ منهنجي تصور جي دريءَ تي، انهن اداس، وياڪُل ۽ پُراسرار اکين جو اولڙو پئجي رهيو هو. جيڪي اکيون مون کي صدين جون صدائون محسوس ٿينديون هُيون. مون کي خبر نه هئي ته هوءَ جڏهن علم پاڪ جي زيارت ڪري پنهنجا سُهڻا ۽ نفيس هٿ کڻي، اکيون پُوري، دُعا گهُرندي هُئي، اُن سمي منهنجو، ڪائنات جي خالق جي هيڪڙائي ۽ بي پرواهيءَ تي ويساهه پختو ٿيڻ لڳندو هو. هوءَ به مون جيان هر هفتي درگاهه تي ايندي هئي. غازي عباس جي علم جي زيارت ڪري، نم جي وڻ هيٺان، سيمينٽ جي دڪيءَ تي رکيل مٽن جي قطار مان، ساڄئي مٽ مان، جست جي گلاس ۾ پاڻي ڀري پيئندي هئي ۽ پنهنجي پيرن تان گهيريل ڪاري برقعي کي سنڀاليندي، درگاهه کان اڌ ڏهه قدم پوئتي جُتي لاهيندي هئي. درگاهه جي دروازي ٻاهران، سُڪل وڻ جي ٿُڙ ۾ لڙڪندڙ گهنڊ کي پنهنجي ساڄي هٿ سان لوڏيندي هُئي ته ماحول ۾ عجيب پڙاڏا گونجڻ لڳندا هئا. درگاهه ۾ داخل ٿي، دعا گهُرڻ کان پوءِ، بخاري بابا جي تربت جي سيرانديءَ کان رکيل قرآن پاڪ کي چُمندي هُئي. پنهنجي ڪاري برقعي جي کيسي مان اگر بتين جو پيڪٽ ڪڍي ڏکائي قرآن پاڪ جي ڪنارن کان ديوار ۾ ٺهيل سوراخن ۾ اگربتيون اٽڪائيندي هئي. ڪُنڊ ۾ ٺهيل دڪيءَ تي رکيل ڏيئن ۾ تيل وجهي ڏيئا ٻاريندي هئي ۽ پوءِ ڪلاڪ ڏيڍ، بخاري بابا جي پيرانديءَ کان ويهي، پنهنجو نقاب سان ڍڪيل چهرو، هيٺ جُهڪائي، اکيون پوري ڇڏيندي هئي. هوءَ درگاهه تي ايندڙ ٻين نوجوانڙين کان بنهه مختلف هئي. ڪڏهن به پنهنجون سمنڊ جهڙيون گهريون اکيون کڻي، ڪنهن نامحرم ڏانهن غور سان نه نهاريو هئائين. پر مون کي الائي به ڇو ائين محسوس ٿيندو هو، جڻ سندس نظرون اڪثر منهنجي تعاقب ۾ هونديون آهن. آءٌ جڏهن به سندس اکين ۾ نهارڻ جي ڪوشش ڪندو هوس-ته سندس گهرين اکين جي بي انت اُداسي ۽ اُڃ ۾ جڻ تحليل ٿي ويندو هوس. هوءَ ڪن پل لاءِ مون ڏانهن نهاري اکيون جُهڪائي ڇڏيندي هئي. پر سندس ڪن پل جي نهار ۾ نجاڻ ڇو مون کي هن جي اڪيلائي ۽ بي چيني محسوس ٿيندي هئي. هُن مون سان ڪڏهن به نه ڳالهايو هو، پر پائيندو هوس، جڻ سندس اکيون مون سان ڪجهه ڳالهائڻ چاهين ٿيون. آءٌ پکين کي داڻو چُڳائيندي هن هفتي سندس غيرحاضريءَ بابت سوچي رهيو هوس.

پکين سان خاموش گفتگو ڪندي، وقت واءُ ٻڏجي ويو ۽ جڏهن شام گهري ٿيڻ لڳي ته آءٌ اُٿي بيٺس. نم جي هيٺان رکيل مٽ مان پاڻي پيتم ۽ پنهنجي پان بيڙيءَ جي ڪيبن جهڙي فليٽ ڏانهن ورڻ جو سوچي، درگاهه جي ماحول کي آخري نظر وڌم، عورتون، ٻار ۽ مرد هٿن ۾ گلابن جا هار، پڙ ۽ منائي کنيو درگاهه ڏانهن وڃي رهيا هئا ۽ ڪي دُعا گهُري، اُميدن ۽ حسرت ڀرين نگاهن سان درگاهه مان نڪري رهيا هئا. آءٌ پنهنجون وچايل نظرون سهيڙي ڪنڌ جُهڪائي، درگاهه جي احاطي مان نڪرڻ لاءِ لوهي گيٽ ڏانهن وڌي ويس. جيئن ئي لوهي گيٽ ٽپي، ڪابي پاسي رُخ رکيم ته منهنجي سماعتن سان ڪنهن نفيس آواز جو هڳاءُ هم ڪلام ٿيو:

”ٻُڌو!...... ٿورو ترسجو......“

آواز نه هو. جڻ جبل تان ڪرندڙ صاف، شفاف جهرڻي جي نازڪ ۽ نفاست جو احساس هو، جنهن منهنجي پيرن ۾ ڏانوڻ وجهي ڇڏيا.

ماحول ۾ هلڪي اوندهه پکڙجڻ باوجود، مزار جي ٽيوب لائٽن ۽ علم پاڪ جي مٿن ۾ لڳل رنگين بلبن جي روشنيءَ سبب سڀ ڪجهه نظر اچي رهيو هو. مون ڪنڌ ورائي ڏٺو ته منهنجون نظرون، ساڳين وياڪُل اکين سان ٽڪرائجي ڪن لاءِ فريز ٿي ويون. جن اکين بابت ڪجهه ڀيريان آءٌ سوچي رهيو هوس.

”جي...... اوهان مون کي سڏيو...“

منهنجي جُملي مڪمل ٿيڻ تائين، هوءَ منهنجي ڪافي ويجهو اچي چُڪي هُئي.

”ها“ هُن مختصر جواب ڏنو.

"فرمايو... آءٌ اوهان جي ڪهڙي مدد ڪري سگهان ٿو....؟؟"

"آءٌ اوهان سان گڏ هلي سگهان ٿي....؟؟"

هن جي غير متوقع سوال مون کي ڪن لاءِ وسوسن ۽ وهمن جي واچوڙي ڏانهن ڌڪي ڇڏيو. مون پنهنجي پريشانيءَ کي غيرمحسوساتي طور تي جذب ڪندي، قدم اڳتي وڌايا ته هوءَ به مون سان گڏ گڏ هلڻ لڳي.

"توهان مون کي ڪا به ورندي نه ڏني..... مون کي صرف اوهان جا ڪجهه لمحا ادارا گهرجن....."

"پر ڇو...... مان اوهان کي نه ٿو سڃاڻان، اوهان مون سان گڏ ڇوٿيون هلڻ چاهيو...؟؟"

گهڻيءَ مان ڪجهه عورتون ۽ ٻار دير ٿي وڃڻ سبب، تڪڙا تڪڙا درگاهه ڏانهن وڃڻ لاءِ اسان جي ڀرسان گذريا. هُن جي لهجي ۾ غضب جي بردباري هئي، جڻ اسين ٻئي هڪ ئي گهر جا ڀاتي هجئون......

"ڀڪين سان پيار ڪندڙ ماڻهوءَ کي اهي لفظ نه ٿا سونهن...... آءٌ سندس ۽ بامعنيٰ جملي جي ٽڪندي ۾ ڦاسي جڻ ٻُورجي ويس....

لفظ، ڪبوتر جيان، منهنجي شعور جي ڇاڃي تان اُڏامي ويا.

اسان ٻئي خاموشيءَ سان هلڻ لڳاسين.... ڪورٽ روڊ واري موڙ کان، اسان جا قدم خوجه گارڊن واري رستي ڏانهن وڌڻ لڳا.

ڊسمبر جي سرد شام، آسمان تي بادلن جو خوبصورت رقص، رستي جي ٻنهي پاسن کان نمن، سرينهن جي وڻڪرن ۽ سفيدي جي قداور وڻن جي پنن جي طلسمي سرڙاٽ، روڊ تي نيڻ نهار تائين ويراني.... اهڙي ماحول ۾ هڪ نوجوان مرد ۽ اجنبي عورت جو ساڳيئي منزل ڏانهن سفر.... ڪن پل لاءِ سڀ ڪجهه ڪنهن خوبصورت خواب جو منظر محسوس ٿيو....

"ڊاڪٽرس ڪالوني گهڻو پري ناهي.... پاڻ Walk ڪندي به بنا ٿڪ جي پهچي وينداسين...."

هُن جي ڀرين انڪشافي جُملي مون کي حيرانيءَ جي واديءَ حوالي ڪري ڇڏيو.

خوجه گارڊن واري چونڪ تي پهچي، اسان ون وي ڪراس ڪرڻ لاءِ ڪن پل ترسياسين ته خوجه گارڊن ۾ پنهنجي نازڪ وجود تان وقت جو لباس لاهي، ٽڙڻ جي تياري ڪندڙ رات جي راڻيءَ جي خوشبو، هوا جي جهُوٽي سان گڏ، اسان جي روحن ۾ لهي وئي... هن اونهو ساهه کڻندي چيو، "هي خوشبو به خوشيءَ جيان عارضي ڇو هوندي آهي....؟؟"

روڊ تي ٽريفڪ وڻيرڪي ٿي ته اسان تڪڙا قدم کڻندي، روڊ ڪراس ڪري، پَرينءَ ۾ پهچي، فوٽ پاٿ تي هلڻ لڳاسين. خوجه گارڊن جي ڪاٻي پاسي، چند قدمن جي مفاصلي تي ايندڙ بنگلي کي ڪراس ڪري، جيئن ئي اسان ٻاگڙين جي جهڳين ڀرسان لنگهياسين ته هن، جهڳين ۾ ٻرندڙ بلبن جي روشنيءَ ڏانهن ڏسندي چيو، "هي ڪيڏا نه خوشنصيب ماڻهو آهن....

اجاين انائن، ذات پات جي فرقن، اميري، غريبيءَ جي محرومين کان بي نياز ماڻهو.... ۽ هڪڙا اسين آهيون.... ذاتين، انائن، رُتبن، عهدن، دشمنين، خوشفهمين ۽ خودغرضين جي ڏُٻڻ ۾ ڦاٿل ماڻهو..."

هن جي لهجي ۾ ساڳي بي ڊپائي ۽ بي نيازي هئي، مان ڪيس ڪا به ورندي ڏيڻ بدران اجان تائين انهيءَ وهم ۾ وڪوڙيو پيو هوس ته، هوءَ ڪير آهي.... ڇا ٿي چاهي...؟

اسان هلندي هلندي ڊاڪٽرس ڪالونيءَ جي مين گيٽ تائين پهچي وياسين... مين گيٽ ٻاهران مستقل طور تي بيهندڙ رنگروٽ رڪشي ڊرائيورن، مون کي ڀريون ڀيرو اويلي وقت عورت سان ڳالهائيندي ڏسي به اهڙو ڀئي ڏيک ڏنو، جڻ مان خود ڪلامي ڪندو هجان...! هنن مون کي پنهنجي اکين جي پنجوڙ ۾ ڦاسائڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي. مون سندن شڪ واري تاثر کي دور ڪرڻ لاءِ، پنهنجو اعتماد بحال ڪندي، ٿورو ڏاڍيان ڳالهائيندي، عورت ڏانهن پنهنجائپ واري انداز ۾ ڏسي مرڪندي چيو:

"چيومانوَ تہ رڪشو ڪرايون، پر توهان هرون پرون ضد ڪيو تہ، شهر کي پنڌ گهمي ڏسجي....."

منهنجي اجائي جُملي تي هن کان بي ساخت ٽهڪ نڪري ويو. اسان ڊاڪٽرن ۽ پروفيسرن جي ڪُشادن فليٽن کي ڪراس ڪندا اڳتي وڌي رهيا هئاسين تہ هن مرڪندي چيو:

"مان عورت ٿي بہ نہ ٿي ڊڄان تہ پوءِ توهان مرد هوندي ماڻهن کان ايڏو ڇو ٿا ڊڄو.... انهيءَ خوف ئي تہ توهان کي سدائين اڪيلو رکيو آهي..."

هوءَ جڻ منهنجي اندر جي بند ٿيل حويليءَ جا زنگ لڳل تالا کولي رهي هئي ۽ آءٌ مسلسل حيرانين جي هوائن ۾ تحليل ٿيندو پئي ويس.

ڊاڪٽرن ۽ پروفيسرن جي ڪشادن فليٽن جون قطارون پوريون ٿيون تہ هڪ گهٽيءَ جي فاصلي کان پوءِ اسپتال جي لوئر اسٽاف جي غريباڻن فليٽن جو سلسلو شروع ٿيو.... هوءَ هاڻ منهنجي بلڪل ويجهو ويجهو هلي رهي هئي.... شديد ٿڌ سبب، ماڻهو سويل ئي در، دريون بند ڪري چُڪا هُئا.... گهٽيءَ ۾ هيڪڙ ٻيڪڙ ماڻهن جي اچ وڃ وڃي بچي هئي، جيڪي بہ شايد رات جي مانيءَ جو سامان وٺڻ لاءِ، سوئٽرن ۽ جيڪيٽن ۾ پاڻ لڪائي ويندي نظر آيا.

آءٌ جيئن ئي پنهنجي فليٽ واري بلڊنگ جي پرسان پهتس تہ هُن، نظرون کڻي، مٿي نهاريندي چيو، "ٿرڊ فلورڊ تي رهڻ بہ عذاب آهي، ڏاڪڻيون لهڻ چڙهڻ ۾ اڌ ساهہ جڻ نڪريو وڃي..."

"هيءَ مون کي ايترو سڃاڻي ٿي...!؟" منهنجي اندر جي آرٽ گيلري ۾ خيال ڪنهن ائبسٽريڪٽ تصوير جيان ٽنگجي بيهي رهيو. اسان ٻئي ڏاڪڻيون چڙهندا ٿرڊ فلور تي پهتاسين. مون تالي ۾ چابي وجهي، هلڪو زور ڏنو تہ هن مُرڪندي چيو:

"توهان سدائين انٽرلاڪ ڏيڻ وساري ويهندا آهيو.....

ننڍپڻ واري ويسر اجان تائين اوهان سان گڏ آهي. اسڪول ۾ بہ اڪثر ڪوڙا وسري ويندا هيوَ، روز سائينءَ کان دڙڪا کائيندا هيؤ.....

توهان کي نيراني بادام کائڻ گهُرجن....."

مان پنهنجي ماضيءَ جي دروازي کُلڻ تي حيران هُئس تہ هوءَ دروازو کولي اندر هلي وئي... آءٌ حيران، پريشان هزارين وهمن ۽ وسوسن ۾ وڪوڙيل فليٽ ۾ داخل ٿيس.

منهنجي ننڍڙي، اڪيلي ۽ اُداس ڪمري ۾ داخل ٿي هُن برقعو لاٿو تہ ماحول ۾ پُراسرار مهڪار پکڙجي وئي... مهڪار سندس ساهہ جي هئي يا اُن فرصت ۾ ناهيل جادوگر جسم جي..... سندس فرانسيسي گلدان جهڙو جسم، تاڇيل تير جهڙو قد، هوءَ پيرن کان وٺي چوٽيءَ تائين سراپا جادو هئي.... هوءَ مُرڪي پئي تہ سندس ڳلن ۾ پوندڙ ڊمپلز مٿان سوين ڪُن ۽ غوراب جڻ وارجيو ٿي ويا..... هن ڳالهائڻ لاءِ چپ ٿي چوريا تہ خاموشي بہ جڻ سڪتي ۾ اچي ٿي وئي.

هن سموري ڪمري ۾ پنهنجي نهار جي چادر وڇائي، جڻ ان ڪمري ۾ سالن کان مون سان گڏ رهندڙ منهنجي اڪيلاين ۽ اُٻاڻڪاين جا پاڇا ميڙڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ بعد ۾، هن جڏهن اسٽڊي ٽيبل تي رکيل منهنجي ٽڙيل، پکڙيل ڪتابن ڏانهن نهاريو تہ سندس گلابي چهري جي رنگت ڪن لاءِ زرد ٿي وئي. هُن ڪتابن تان نظرون هٽائي، منهنجي اکين سان نظرون ملايون تہ مون، سندس اکين ۾، ڪنهن شهيد جي تربت تي ٻرندڙ اگربتين جو واس پکڙجندي محسوس ڪيو. هُن سرد آهہ ڀريندي چيو، "توهان کي ڪتاب نہ پڙهڻ گهُرجن..."

"..... پر ڇو.....؟؟"

مون سندس گهرين اکين جي ڪشادي اڱڻ ۾ ٽڙيل ڪارن گلابن جو واس وٺندي چيو.

"ڪتاب ماڻهوءَ کي ماري ڇڏيندا آهن..."

"پر اهو توهان ڪيئن ٿا چئي سگهو..."

"منهنجي وڏي ڀيڻ بہ ڪتابن جي لفظن جي ڇهاءُ ۾ پاڳل ٿي وئي... هوءَ خوابن تي وڌل پابنديءَ جي باوجود... ڪتاب پڙهي پڙهي ڏينهن ڏٺي جو خواب ڏسڻ لڳي هئي... خبر ناهي ڪتاب پڙهندي پڙهندي هُن جو خيال انهيءَ شاعر سان ڪيئن ملي ويو جيڪو شهر جي ڪنهن ڪاليج ۾ سنڌيءَ جو

ليڪچرار هُو... پوءِ جڏهن انهيءَ خيال جي خوشبو، ادي وڏيءَ جي اکين کان ٽيندي، حويلي ۽ پاڙي تائين پکڙجي وئي... تہ حويليءَ ۾ ڄڻ ڪهرام مچي ويو... هڪ نماشام، بابا سائينءَ ادي وڏيءَ کي سيني گهر ياتين آڏو، ڪاوڙ وچان ڳٽ مان جهلي چيو، "بي حيا... اهو بہ نہ سوچيئي تہ هو هڪ اُمتي ۽ تون..." هوءَ ڄڻ ڪنهن ويران جزيري مان مون سان مخاطب هئي... سندس گهرين اکين جي ڪناري تي موتي ٽڙي پيا... ڪجهہ گهڙين جي سانت کان پوءِ، پريل ڳلي سان ڳالهائڻ لڳي سندس آواز ڄڻ ڪنهن پُراڻي کوهہ مان ايندي محسوس ٿيو ۽ اديءَ جي انهيءَ رات کان پوءِ صبح نہ ٿيو... آءٌ فجر جي اذان ٻڌي، ادي وڏي ۽ جي ڪمري ۾ ڪيس جاڳائڻ ويس پر هوءَ هميشہ جي لاءِ گهري ننڊ سمهي پئي هئي..."

"پر اهو سڀ ڪجهہ توهان مون کي ڇو ٿا ٻڌائڻ چاهيو...؟"

منهنجي سوال تي هن گلابي ٽشو پيپر سان، اکين جي آلاڻ اُگهندي چيو:

"انهيءَ ڪري تہ آءٌ توهان جو انجام بہ" هن جملو اڌ ۾ ڇڏي ڏنو.

"پر مان بزدل نہ آهيان. مان آخري دم تائين، حالتن سان وڙهندو رهندس..."

هن ٽيبل تي وکريل ڪتابن ڏانهن، ڊسمبر جي سرد رات جهڙي نظر وڌي تہ سندس چپن تي اجنبي مرڪ اُڀري آئي... سندس لهجي ۾ ڪجهہ وڃائجي وڃڻ جو احساس پرجي آيو.

"دنيا جا سڀ ڪتاب پڙهندڙ ماڻهو بُزدل هوندا آهن اُهي وقت سان، حالتن سان، منافقتن ۽ حق تلفين سان مهاڏو اٽڪائي نہ سگهندا آهن. اهي سڀ هارايل ماڻهو هوندا آهن، اهي پنهنجي شڪستن کي Justify ڪرڻ لاءِ، لفظن ۾ پناهہ وٺندا آهن. ۽ پوءِ ڪهاڻيون پڙهندي پڙهندي هڪ ڏينهن پاڻ بہ ڪا ڪهاڻي بڻجي ويندا آهن...!"

"پر، مان تہ توهان کي نہ ٿو سڃاڻان...!؟"

"توهان بہ زماني وانگر، پنهنجي ماضيءَ جا منحرف ٿيل ماڻهو آهيو. مان تہ اُهائي آهيان... ياد ڪيو... 20 سال اڳ... جڏهن ڳوٺ جي ميلي ۾، اوهين ڪاٺ جي گهوڙي تان لهڻ وقت رڪاب مان پير نڪري وڃڻ سبب مُنهن ڀر زمين تي وڃي ڪريا هيؤ... توهان جي پيشاني ۽ ڪاڏي تي ڏاڍا زخم رسيا هئا... تڏهن مون پنهنجي پوتيءَ سان توهان جي چهري جو خون اُگهيو هو."

مون پنهنجي خيال جي گهوڙي کي ٻاروتڻ جي گهٽين ۾ خوب ڊوڙائڻ جي ڪوشش ڪئي... پر مون کي صرف ايترو ياد آيو تہ مان گهوڙي تان ڪرڻ کان پوءِ بيهوش ٿي ويو هوس.

"مان تہ ان وقت بيهوش ٿي ويو هوس... ۽ هوش اسپتال جي بيڊ تي آيو هو."

"... ۽ مان بيهوشي واري سموري وقت دوران توهان سان گڏ هيس..."

هن جي چهري تي پُراسرار مُرڪ ڦهليل هُئي... هُن منهنجي چهري تان نظرون هٽائي، سامهون ديوار تي، سفيد ڪپڙن ۾ ملبوس خوبصورت ڇوڪريءَ جي ٽنگيل تصوير ڏانهن ڏسندي چيو:

"هيءَ ڪيٿرين پيٽر آهي نہ... هيءَ اُهائي ڇوڪري آهي نہ... جيڪا توهان جي وارڊ جي خوبصورت ترين نرس ليکبي هُئي... جنهن تي توهان سميت وارڊ جا سمورا ٽيڪنيشن، اوٽي آپريٽر، وارڊ بواءِ ۽ ميل نرس وارڊ ۾ وڃڻ لاءِ آتا هوندا هُئا... جنهن کي هر ڪرسمس تي توهان خوبصورت ڪارڊ ڏيندا هُئا... ويلن ٽائين ڊي تي ڪيس 'Tea rose' پرفيوم گفٽ ڪندا هئا... پر ڪيس ڪڏهن بہ اهو چئي نہ سگهيا تہ توهان جي من جي ڪليسا، سندس پيرن جي آهٽ لاءِ صدين کان ويران پئي آهي ۽ اُن ئي ڪيٿرين پيٽر جڏهن توهان جي وارڊ جي شادي شده ۽ ٽين ٻارن جي پيءُ ڊاڪٽر ممتاز سان شادي ڪئي هئي تہ ان رات توهان ننڊ آور ۽ نشي جي گورين جي لپ ڦڪي، پاڻ کي هن ئي ڪمري ۾، هن بيڊ تي اچي ڦٽو ڪيو هو. پر شايد ڪيٿرين پيٽر جي ڪا ڪرسمس نائيٽ اُگهاميل هئي. جو سندس ڪاتي ۾ اوهان جو خون لکجي نہ سگهيو..."

هوءَ منهنجي ماضيءَ جو ورق ورق ائين اُٿلائي رهي هئي جڻ هوءَ ئي منهنجي ڪاتب تقدير هُئي... ڊسمبر جي هوريان هوريان سرڪندڙ رات جي شديد ٿڌ جي باوجود منهنجي لونڊڻين ڪان پگهر لارون ڪري وهي پيو..... مون کي پنهنجي ٽڙي خشڪ ٿيندي محسوس ٿي، هوءَ منهنجي ڪيفيت کي پرکي وئي، هوءَ بيڊ تان اُٿي، ٽيبل تي رکيل پاڻيءَ جي جڳ مان، پاڻي گلاس ۾ اوتي، مون ڏانهن ڏسندي ڏيرج سان چيو: ”توهان ايترا هيسيل ڇو آهيو، توهان شايد اڃان بہ مون کي دريافت نہ ڪيو آهي.“

لفظ جڻ مون کان موڪلائي ويا هئا، مان صرف حيرانيءَ ۽ بيوسيءَ مان ڪنڌ ڪيُ انڪار ۾ لوڏي سگهيس، هوءَ بيهر بيڊ تي پلٿي هڻي ويٺي ۽ دريءَ جي سيرن مان اندر ڌوڪي ايندڙ سرديءَ کان پاڻ کي بچائڻ لاءِ پنهنجي طلسمي جسم جي چوڌاري اجرڪ ويڙهيندي چيائين:

”پاڻ تہ قلندر شهباز جي پڙ ۾ بہ مليا هياسين.

ياد ڪيو جڏهن توهان وجد ۾ اچي، دير تائين اکيون بُوٽي ڌمال هڻندا رهيا هئا. ۽ جڏهن ڌمال پوري ٿي هئي. توهان پگهہ ۾ جڻ وهنجي چڪا هيؤ ۽ جڏهن ساٿا ۽ بي حال ٿي فرش تي اکيون بُوٽي ويهي رهيا هيؤ تہ، مون هِن ئي اجرڪ جي پلئہ سان، اوهان جي چهري جو پگهر اگهيو هو.“

مان سندس اجرڪ جي ڦُلڙين کي غور سان ڏسندي، قلندر شهباز جي آڳنڌ ۾ پهچي ويس، پنهنجي يادگيرين کي Re call ڪندي، ڪج پڪ واري انداز ۾ چيم: ”جيستائين مون کي ياد ٿو پوي تہ، اُن گهڙي اوچتو بجلي هلي وئي هئي.“

هن سرد آهہ جي اسپري سموري ڪمري ۾ پکيڙيندي چيو:

”ها صحيح ٿا چئو، بس ماڻهوءَ کي خبر ئي نہ پوندي آهي تہ ڪير ويو ڪير آيو. اسان ظاهري اوندهہ ۾ واٽڙا ٿي، اندر جون اکيون بہ پوري ڇڏيندا آهيون ۽ پوءِ گهڻو ڪجهہ ڏسڻ ڪلان محروم ٿي ويندا آهيون.“

هن جي لهجي ۽ ڳالهين ۾ اُداسيءَ جا پاڇا مَنجڻ لڳا هئا. هوءَ پنهنجي سجاڳپ نہ ڪرائي سگهڻ واري غم ۾ گهيرجي وئي هئي. پر پنهنجي ڏک جي ڏانوڻن کي اعتماد جي ڦينچيءَ سان ڪٽيندي وري مون سان مخاطب ٿي هئي:

”بس، توهان ڪتاب نہ پڙهندا ڪيو. هڪڙي لو. ٽي ٽيڪنيشن کي ڪتاب نہ پڙهڻ گهُرجن، توهان بہ بين علم ماڻهن وانگر وانڪائيءَ ۾ ڪيبل تي ريسلنگ ڏسندا ڪيو، ڊسڪوري ۽ جاگرافيڪل چينلز تي معلوماتي پروگرام ڏسي دنيا جهان جي اسرارن کان باخبر رهندا ڪيو، شهر جي بازار ۾ رُلندا ڪيو، پنهنجو ڪو دوست ناهيو. هنن ڪتابن توهان کي دنيا کان ڪٽي، عجوبو بنائي ڇڏيو آهي.... هن سماج کي حساس ماڻهن جي گهُرج ناهي...... هن ديس ۾ خوابن تي اڃان بہ پابندي آهي...

۽ خواب ڏسندڙ ماڻهو گهڻو وقت جيئرا رهي نہ سگهندا آهن. انهن جي دل ٽٽي پوندي آهي، يا اُهي بلڊبڪينسر وگهي ٽڙڻ کان ڇٽيل گلن وانگر، زندگيءَ جي ٽاريءَ تان ڇڻي پوندا آهن....“ هاڻ هن جي لهجي ۾، صحرا جي پاڳل ڪري ڇڏيندڙ اڪيلائيءَ ۽ اُداسي لهي آئي هئي.

هن منهنجي حيرت زده اکين ۾ نهاريندي چيو:

”توهان کي ياد آ، اڄ کان ڏهہ سال اڳ، توهان جي اسپتال جي ICU وارڊ ۾ هڪ 17 ورهين جي ڇوڪري بلڊبڪينسر وگهي مري وئي هئي.... جنهن جي زندگيءَ جي ٽٽندڙ تند کي ڳنڍ ڏيڻ لاءِ اوهان بہ پنهنجي ڪمزور جسم مان گرم خون جون بہ ٽيلهيون ڊونيٽ ڪيون هُيون؟

پر انهيءَ جي باوجود هوءَ خواب ۾ ئي خواب ٿي وئي هُئي، بِٽو اٿئون. انهيءَ کي بہ ننڍي وهيءَ ۾، ڪتابن ماري ڇڏيو هو.“

هوءَ ڳالهائي رهي هئي، يا اوهيرا ڪري بارش پنجي رهي هئي، آئا سندس ڳالهين ۾ تحليل ٿيندو ٿي ويس.

هوءَ خاموش ٿي وئي. تہ هن جون اکيون ڳالهائيندڙيون رهيون، ماحول ۾ ٿڌ شدت پڪڙي چُڪي هئي.... مان اُٿيس ۽ بيڊ جي ڪابي پاسي واري دريءَ کي چڱي طرح سان بند ڪيم. دري بند

ڪري، اسٽڊي ٽيبل اڳيان رکيل ڪُرسيءَ تي ويهڻ لاءِ وريس تہ هُن ڳالهايو: ”هھڙي ٿڌ ۾ جيڪڏهن گرم چانهہ جون چسڪيون پرجن تہ، سرديءَ جي حملي کان بچي سگهجي ٿو.“ مون کي سندس خواهش بلڪل معقول لڳي، آءٌ ڪمري مان نڪري، ڏاڪڻ واري پاسي کان ٺهيل مختصر ڪچن ڏانهن هليو ويس... گئس جي چلهي تي چانهہ جي ڪيٽلي رکي آءٌ هن متعلق سوچيندو رهيس:

”هوءَ ڪير آهي، جيڪا مون کي، مون کان بہ وڌيڪ ٿي سڃاڻي زيبي، جنهن سان ٻاروتڻ ۾ ڳوٺ جي ڳلين ۾ ڪوڏين ۽ بلورن سان ڪيڏيو هوس. پر نہ نہ، زيبيءَ جي تہ ڪي سال اڳ ڪراچيءَ ۾ رهندڙ سندس ڪار ڊرائيور سوٽ سان شادي ٿي وئي ان جو چهرو تہ چڱيءَ طرح سان ياد اٿم، چاچي جمن جي ڌيءُ گُڏي، جنهن سان شهر لڏي اچڻ کان پوءِ، روينيو ڪوارٽرن ۾ مون نوجوانيءَ ڏانهن ويندڙ ڏينهن جي شروعات گذاري هئي، شرير، چنچل ۽ گهڻ ڳالهائو گُڏي... جنهن کي مان دل جي ڳالهہ ٻڌائي نہ سگهيس ۽ هوءَ منهنجي بي همتيءَ کان مايوس ٿي، ميٽرڪ ۾ پڙهڻ دوران هڪ رڪشي واري سان ڀڄي وئي هئي، پر هيءَ اها بہ ناهي، اُها تہ سانوري، بندري هئي ۽ هيءَ سراپا جادو. پوءِ آخر ڪير آهي... آءٌ سوچن ۾ گم هيس تہ ڪيٽليءَ ۾ ڪڙهندڙ چانهہ جو دونهون، وڌيڪ وقت لڳڻ جي شڪايت ڪري رهيو هو. مون تڪڙ ۾ چُلهي تان ڪيٽلي لاهي... ٻن مگن جي مٿان چانهہ ڇاڻي رکي انهن ۾ چانهہ اوتي... مگا هٿ ۾ کڻي، ڪمري ڏانهن آيس تہ هوءَ اُتي موجود نہ هئي. ”شايد پرواري ڪمري يا باٿ روم ۾ وئي هوندي؟“ مون سوچيو. پر ڪجهہ منٽن تائين هوءَ واپس نہ وري، تہ مون چانهہ جا مگا ٽيبل تي رکيا... ۽ پرواري ڪمري ڏانهن ويس... جنهن جو بلب آف لڳو پيو هو. بلب آن ڪيم... ڪمرو خالي هو...

باٿ روم ڏانهن نظر ڊوڙايم، جتي اوندهہ ڇانيل هئي. بڌتر واري ڪيفيت ۾ ساڳئي ڪمري ڏانهن موٽيس، جتي ڪجهہ ساعتون اڳ هوءَ، سنگل بيڊ تي اجرڪ اوڍيو ويٺي هئي.

ڪمري ۾ موجود ڪابہ شيءِ، سندس موجودگيءَ جو احساس ڏيارڻ کان لاچار هئي... آءٌ پيرن کان وٺي، مٿي تائين ڏڪ، حيراني ۽ ويرانيءَ جو اُجڙيل آڪاڙو بڻجي ويس. پنهنجو پاڻ تي ڪن لاءِ پاڳل هئڻ جو گمان ٿيو، تڪڙ ۾ فليٽ جي ٻاهرين بالڪونيءَ ڏانهن ڊوڙيم. ٻاهر ڊسمبر جي رات، ڪنهن خونخوار بگهڙ جيان پنهنجي شڪار ۾ چپ هنيو ويٺل محسوس ٿي، بالڪوني جي لوهين گرلن ۾ هٿ وڌم، هٿ ڏڪندي محسوس ٿيا، پٺرائجي ويل نگاهون کڻي هيٺ گهٽيءَ ڏانهن نهاريم، گهٽيءَ جي هڪ ڇيڙي کان ٻئي ڇيڙي تائين ڊسمبر جي سرد رات جي چوڪيداريءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ نظر نہ آيم، پڪ ڪرڻ لاءِ مٿيون ڌڙ ٻاهر ڪڍي، وائڙن وانگر هيڏانهن هوڏانهن لوٽا هنيم.

سماعتن ۾ گهٽيءَ جي ڪُنڊ تي نم جي وڻ سان ٽڪرائيندڙ سرد هوا جون سرگوشيون پهتيون. لوهي گرل مان هٿ ڇڏائي، هارايل قدم کڻندو ڪمري ڏانهن موٽيم، ڪمري ۾ هن جي ساهن جو هڳاءُ محسوس ڪيم. سمورو وجود ڄڻ برفائجي ويو هو. اسٽڊي ٽيبل اڏو رکي ڪُرسيءَ تي پاڻ کي بي دليو ڦٽي ڪيم ڪا ڳالهہ سمجهہ ۾ نہ ٿي آئي.

ذهن ڄڻ ڪنبر بڻجي ويو، اکيون کڻي ٽيبل تي رکيل ڪتاب ڏانهن ڏٺم. هڪ ڪتاب جو پهريون صفحو مون ڏانهن گهُوري رهيو هو، ڪتاب، تڪڙ ۾ کنيم. ڪتاب جي سفيد وجود تي ڄڻ ڪنهن جي آڱرين سان لکيل تحرير محسوس ٿي، ڪتاب اکين جي ويجهو ڪري تحرير پڙهڻ جي ڪوشش ڪيم:

”اڄ کان ڏهہ سال اڳ رت جون بہ ٿيلهيون ڏيڻ جي مهرباني.“ تحرير پڙهي سمورو وجود سراپجي ويو، هر طرف پاڻي ئي پاڻي محسوس ٿيو. ڄڻ آءٌ ڪمري ۾ نہ هجان، ڪنهن اونهي، سرد سمنڊ جو حصو هُجان ۽ منهنجو وجود ڄڻ آئس برگ بڻجي ويو هجي!!!

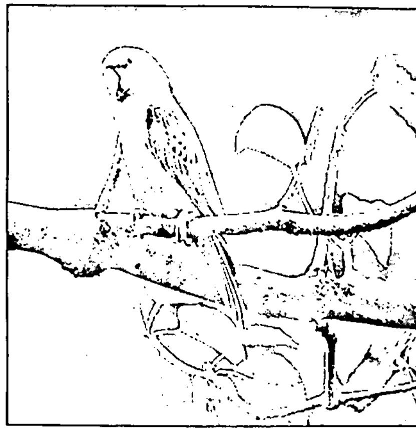

شبنم گل

ڪهاڻي

خالي هنج جو ڏک

هوءَ گهر ۾ چوڏاري ڏسي ٿي جتي ڪشادا ڪمرا، جديد فرنيچر ۽ ضرورت جي هر آسائش موجود آهي. ٻاهر هڪ ننڍڙو لان آهي. ديوارن تي نارنگي، ڳاڙهي ۽ پيلي گلن واريون وليون هلڪن جهوٽن تي جهومي رهيون آهن. نم جي وڻ تي جهرڪين جا آکيرا آهن. پوپٽ گلن تي ڦيرا پائي رهيا آهن. پر پوءِ به گهر صوفيہ کي خالي لڳي ٿو. ڄڻ ڪنهن به منظر ۾ ساهه نہ هجي. گهر ٻارن کان خالي آهي. جتي ٻار نہ آهن اُتي خالي پڻو ٿئي ٿو. هڪ نہ بيان ڪندڙ اداسي ٿئي ٿي.

صوفيہ جي شاديءَ کي پندرنهن سال ٿيا آهن. شاديءَ جي ٻن سالن کان پوءِ ڪيس فائبرائڊ ٿيو هو. جيڪو ٻار نہ ٿيڻ جو سبب بڻيو هو. انڪري گائناڪولوجسٽ سندس آپريشن ڪيو هو. پر ڪيس ٻار پوءِ بہ نہ ٿيو. تهائين صحت جا ٻيا مسئلا شروع ٿي ويس. ان کان پوءِ هوءَ ڪيترن ڊاڪٽرن ڏانهن وئي جن ڪيس ٻڌايو تہ هن کي آپريشن نہ ڪرائڻو هو. هڪ ڊاڪٽر جي ڳالهہ تي چو لڳي، ڪنهن ٻئي ڊاڪٽر کان بہ صلاح وٺي ها. ڪي ڊاڪٽر ڪيڏا لاپرواهہ آهن. لمحي ۾ غلط فيصلا ڪري وٺندا آهن. انسان وٽ پنهنجو عقل بہ هئڻ گهرجي. هن وڏا وس ڪيا تہ ڪو ٻار هنج وٺي. پر سندس مڙس عبدالمنان هن جي هڪ نہ ٻڌي. مڙس جو چوڻ هو تہ اهو هڪ غير اسلامي فعل آهي. ڌيءُ مرد لاءِ ۽ پٽ عورت لاءِ غير محرم ٿيندا. اڄڪلهہ پنهنجو اولاد نہ ٿو پڄي سو پرائو اولاد ڪهڙي ڪم ايندو! جي يتيم خاني مان وٺنداسين تہ ڪهڙو جائز ٻار ملندو!

”منان ٻار تہ معصوم ٿيندا آهن، ڪين دنيا جي برائين جي ڪهڙي خبر؟“

صوفيہ ڪنهن بہ ٻار کي جهول وٺڻ لاءِ آتي هئي اصل ساهہ پيو ويندو هيس.

”چري، ڪنيءَ ول جا پتا بہ ڪِنا هوندا اٿئي. سو متان ڪڏهن پلجي بہ يتيم خاني مان ٻار وٺي اچين.

صوفيہ کي منان جي ڳالهہ تي ڪاوڙ لڳندي هئي. سوچيندي هئي، منان آخر ڪهڙي قسم جو انسان آهي. جو ڪيس احساس ناهي تہ منهنجي خالي ممتا ڪيڏي نہ اجايل آهي.

صوفيہ ڏاڍي ڪوشش ڪئي تہ ٻيو نہ تہ پنهنجي ئي خاندان مان ڪٿان ٻار ملي وڃيس، ساهرن مان جواب مليس. شايد منان دلچسپي نہ ڏيکاري. جي زور ڀري ها تہ ڪنهن ڀاءُ يا ڀيڻ کي رحم اچي وڃي ها. صوفيہ جو هڪ ئي ڀاءُ هو. ڪيس چار ٻار هئا. ڀاءُ پنهنجي دنيا ۾ گم هوندو هو. ڀاڄائيءَ جو مزاج الڳ ستين آسمان تي هو. سو سائس ڳالهہ ڪرڻ اجائي آهي، متان چڙي نہ پوي تہ منهنجي اولاد ۾ نظرون وڌيون اٿس. ۽ الله پاڪ ائين نہ ڪري جو ٻار بيمار ٿي پيس تہ مون لاءِ مصيبت ڪري ڇڏيندي، چوندي ٻارن کي صوفيہ جي نظر ٿي لڳي. پوءِ ٻارن کي مولوين وٽ موڪليندي نظر جي ڏنيائڻ لاءِ. اهڙي ڪِٽ کان بس پلي.

ياءُ جا ٻار گهريلوجهيڙن ڪري ننر ٿي ويا هئا. جي ڪو هڪ ٻار پاليندس تہ مڙس جي هيانءُ تي بار الڳ ٿي پوندو. زال جي پيڪن ڪان تہ مرد هوندڻ ئي پيا لهرائيندا آهن. صوفيہ اهي ڳالهيون سوچي دل تي پٿر رکي صبر ڪيو. عبدالمنان جي عمر پنجونجاهہ سال هئي، هو بزنس ڪندو هو. صوفيہ ڪانئس نو سال ڪن ننڍي هئي. ڪاليج ۾ ليڪچرر هئي. منان سڳو سؤٽ هيس، طبيعت جو سادو هو پر مڙس جي روپ ۾ هو ڪيس سدائين اوڏو لڳندو هو. شل نہ ڪا هڪ عورت سندن نڪاح جي ڪاڳرن ۾ سندن ملڪيت ۾ اچي، پوءِ تہ ڪنڌ کي بہ ڪلف لڳي ويندو اٿن. هوندڻ تہ عبدالمنان صوفيہ جو خيال رکندو هو. صفا ويل مڙس بہ نہ هو، تہ زال کي نظر انداز ڪري ٻاهرين دنيا جي ميڙن ۾ رڌل هجي. طبيعت ۾ نهنائي هيس. پر صوفيہ کي لڳندو هو تہ ٻارن جي ڪمي کي هو بہ محسوس ڪري ٿو. ان ڪري اجڪلهہ ڳالهہ ڳالهہ تي چڙي پوي ٿو. بزنس ۽ ٻاهرين مسئلن کي گهر ڪٺي اچڻ تي صوفيہ چڙي پوندي هئي. هر وقت حساب ڪتاب ۽ دڪانداري ڪيس سٺي نہ لڳندي هئي. گهڻو چئي ڪري صوفيہ هن ڪان ٻاهرين قصن ۽ مسئلن کي وري وري بيان ڪرڻ واري عادت ڇڏارائي هئي. پر ائين ڪري هوءَ نقصان ۾ وئي. منان خاموش رهڻ لڳو. هوندڻ بہ هن وٽ ڳالهائڻ لاءِ گهٽا موضوع ڪونہ هئا. هوءَ سوچيندي هئي منان هن سان ائين ڪِلي ڳالهائي جيئن پينرن سان ڪلي ڳالهائيندو آهي.

پينرون تنقيد نہ ڪنديون هيس. شايد ان ڪري، هوءَ گهٽي ڪوشش ڪندي هئي تہ ان وٽندڙ ڳالهين تي خاموش رهي.

خاموش رهي هڪدم اونهو ڪُن ٻڌجي پوندي هئي. جيڪا پاڄي يا سودو سلف سمجهائيندي هيس ان بدران ٻي وٺي ايندو هو. لسٽ ڏيندي هيس تہ سلمان ڪتل آٽيندو هو. گوشت يا مرغي چاڙهٽي هوندي هيس تہ ٿوم ۽ ادرڪ وساري ايندو هو. هن جي عادت نہ هئي پاڙي وارن ڪان گهرڻ جي.

عبدالمنان جي سادگيءَ مان اڪثر پنهنجا پراوا غلط فائدو وٺندا هئا. پوءِ موقعو ملندي ئي صوفيہ اچي ڪيس ورائيندي هئي.

”ڇو؟ ڇوڪرين ڪاليج اچڻ ڇڏي ڏنو آهي ڇا جو مون کي پٺي ليڪچر ڏين.“

صوفيہ جَڪَ ڪائي پاڻ کي نارمل رکڻ جي ڪوشش ڪندي هئي. هرويرو ڳالهہ مان ڳالهہ وڌندي هوندڻ بہ منان هر پيري ڪو هڪ جملو دل ۾ رکي مهينن جا مهينا ڪيس طعنا ڏيندو رهندو هو. مڙس تہ سندس هر ڳالهہ ۾ مداخلت ٿو ڪري پر هن جي ڳالهہ نہ ٿو ٻڌي.

پلي ڪا بہ ڳالهہ نہ ٻڌي پر ٻار تہ وٺڻ ڏئي. پر ڪيس منهنجي ڏک جي ڪهڙي خبر! پاڻ تہ ٻاهر جي دنيا ۾ مگن آهي. ڪيس ڪهڙي خبر تہ منهنجو وقت گهر ۾ ڪيئن ٿو گذري؟

رات جو هوءَ ان وقت ننڊ مان اُٿي منان سان وڙهڻ لڳي جڏهن هن سڄي سوڙ سوري پنهنجي چوڌاري ويڙهي ڇڏي ۽ هوءَ سوڙ بنا سيءَ ۾ ڏڪي رهي هئي. بہ ٽي ڀيرا ڪيس سيني جو انفيڪشن بہ ٿي چڪو هو. ننڊ ۾ بہ مون سان بيائي، ڏند ڪرٽيندي هوءَ سوڙ ڇڪڻ لڳي. ”هان هان ڇا ٿي ڪرين...... “ ڳاڙهيون اکيون کولي منان ڪيس ڪاوڙ مان ڏٺو.

”هيڏي ڪر سوڙ سڄي ساري پاڻ کي ئو ويڙهي ڇڏين.“

پوءِ منان سوڙ جو هڪ حصو ڪيس آڇيندو هو. هوءَ اندر ٽيڻ جي ڪوشش ۾ وڃي سنجي اڌ ٻاهر پٺي هوندي هئي.

”ٿوري سوڙ هيڏي ڪيو.“

”نہ، تون پنهنجو وزن گهٽاءِ.“ منان مرڪي ڪيس چيڙائيندو هو. وڙهي جهڙي سوڙ وٺڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندي هئي جو آرام سان سمهي سگهي. بہ ٽي ڏينهن هن الڳ سوڙ وڌي. ڪيس محسوس ٿيو ٻنهي ۾ فاصلا اڃان وڌي ويا آهن. منان سڄو ڏينهن گهر ڪان ٻاهر هوندو هو. گهر اچڻ بعد وهنجي سهنجي چانهہ پي پيو ٽي.وي ڏسندو هو. رات جون گهڙيون هيون جو ٻنهي کي ايتري ويجهڙائي نصيب ٿيندي هئي. سندس ڏاڏي چوندي هئي تہ زال مڙس هڪ سوڙ ۾ سمهن، بہ سوڙيون دلين ۾ جدائي وجهنديون آهن. ٻيو چوندي هئي تہ جي ننڍا ٻار هجن تہ مرد ٻئي ڪمري ۾ سمهڻ

لاءِ پيو واجهائيندو آهي. ڪيس ٻئي ڪمري ۾ نه سمهڻ ڏجي، نه ته ٻارن کان پري ٿي ويندو. هوءَ فقط ٻهرين ڳالهه تي عمل ڪري سگهي. ٻار ته سندس قسمت ۾ نه هئا. ٻار به زال مڙس جي وچ ۾ تعلق جي پل ٿين ٿا.

ٻار هجن ها ته مان انهن سان سمهان ها. پوءِ مڙس سان به ايترو نه وڙهان ها. عورت جي سوچ ٻارن ۾ ورهائجي وڃي ٿي. صوفيه کي اولاد نه هئڻ جو ڏاڍو ڏک هو. هڪ ڏينهن سندس سهيلي شازيه ڪيس پنهنجي گهر وٺي وئي. گهر ۾ ٻوٽا ۽ وڻ پوکيل هئا. شازيه جا ٻه ٻار هئا. ٻارن طوطا پاليا هئا. طوطن جون ٻوليون ٻڌي هوءَ اندر ۾ ٻارن جهڙي خوشي محسوس ڪرڻ لڳي.

گهر اچي سوچيندي رهي ته هوءَ طوطو ضرور پاليندي منان زمين تان موٽيو ته ٿڪل هو. وهنجي ماني کائي لائونج جي صوفي تي آهلجي ٽي.وي ڏسڻ لڳو.

صوفيه به ڀرسان اچي ويٺي. "ريسلنگ ڏسڻ جو شوق ٿيو اٿئي ڇا؟" منان ڪيس چڙ ڏيارڻ لاءِ چيو.

"هن قسط ۾ الاءِ ڇا ٿيو هوندو. چينل بدلايو ته برامو ڏسان."

"سياڻي منجهند جو ٻيهر هلندو. پوءِ ڏسجانءِ."

منان جون اکيون ريسلر جي داءُ ۽ پيچن ۾ ڪتل هيون.

"منجهند جو مان ماني ڪندي آهيان. ٽائم ڪٿي هوندو اٿم ٽي.وي ڏسڻ لاءِ....."

هنن جي اڪثر ٽي.وي چينلز تي به ويڙهه ٿيندي هئي، بلڪل ٻارن وانگر

"منهنجي ڳالهه ٻڌو."

"ها چئه."

"مون کي طوطو آڻي ڏيو."

"هان!"

منان حيرت مان صوفيه کي ڏٺو.

"ها مان طوطو پاليندس."

منان کي اچي کِل ورايو.

صوفيه روئڻ لڳي، ته منان ڪجهه سنجيده ٿيو.

"توهان مون کي ٻار ته نه پالڻ ڏنو. هاڻ مان طوطو پاليندس. طوطن ۾ محرم يا غير محرم جو چڪر نه هوندو آهي، نه ٻارن وانگر جڻڻ يا ناجڻڻ جي مهر هوندي اٿن."

هڪ عجيب درد هو صوفيه جي لهجي ۾. منان ان وقت بازار ڏانهن روانو ٿي ويو ۽ شام ٽائين ڪيس طوطو آڻي ڏنائين. ننڍڙو طوطو هو. صوفيه کي بي اختيار طوطي تي پيار اچي ويو. "هن هزارن جو طوطو آهي. ماڻهوءَ واري سمجهه اٿس". منان خوش ٿي ڪيس ٻڌايو. طوطو پڃري ۾ اداس ويٺو هو.

"هيءَ چپ چو آهي؟" صوفيه طوطي کي پيار مان ڏسي چيو. "ولر کان وڇڙيو آهي. ٻن ٽن ڏينهن ۾ هري مري ويندو. پرَ ڪٽيل اٿس. پڃري کان ٻاهر ٿوري دير ۾ ڪڏي ڇڏجانئس."

منان صوفي تي ويهي خبرون ڏسڻ لڳو. طوطي جي اچڻ کان پوءِ صوفيه جي دنيا بدلجي وئي. ڪجهه ئي ڏينهن ۾ طوطو هن سان هري مِري ويو. طوطو ڏاڍو سمجهدار هو. جيڪو لفظ هن جي سامهون ڳالهائيو هو، طوطو اهو لفظ ورجائيندو هو. صوفيه ڪاليج مان موٽندي هئي ته طوطو ڪيس هڪ خاص اشاري سان ٻڌائيندو هو ته ڪيس بک لڳي آهي. صوفيه ڪيس کائڻ لاءِ ڪجهه ڏيئي ڪپڙا تبديل ڪري طوطي جو پڃرو کولي ڇڏيندي هئي. صوفي تي ٿوري دير آرام ڪندي هئي. چينل به پئي بدلائيندي هئي. طوطو هن جي ڪلهي تي اچي ويهندو هو. پوءِ ٻانهن کي جهلي ڪيس ڏسندو هو.

"ڪاشف مما کي پيار ڪر." صوفيه لاڏ مان چوندي هئي ۽ طوطو ڪيس ڳلن تي چنهب رکندو هو. ٻه ٽي دفعا چڻ ڪيس خبر هجي ته ماءُ کي پيار ڪيئن ڪبو آهي.

هوءَ طوطي کي ڪاشف سڏيندي هئي. شاديءَ جي شروعاتي ڏينهن ۾ سوچيندي هئي پٽ ڄمندو ته ڪاشف ۽ ڌيءُ کي رابعه سڏيندي. اهي به نالا سالن کان سندس من ۾ سُڏڪندا رهيا آهن. ۾ طوطي جي اچڻ ڪانپوءِ هوءَ ڪافي بدلجي وئي هئي. هن جي اچڻ تي طوطو ۾ ڪنديري خوشيءَ جو اظهار ڪندو هو. هوءَ

ايندي هئي تہ ”امي“- ”امي“ چئي رڙيون ڪندو هو. هن چڱي مغز ماريءَ کان پوءِ طوطي کي سيکاريو هو تہ هو کيس امي سڏي.

پر منان کانئس خفا رهڻ لڳو. شايد هوءَ طوطي کي وڌيڪ وقت ڏيندي هئي.طوطي بہ ٽي پيرا منان جي ڪلهي تي پنهنجا تکا پير هڻي سندس پهرياڻ ڦاڙي ڇڏيا هئا. منان جڏهن بہ تکي لهجي ۾ صوفيہ سان وڙهندو هو تہ طوطو گول ڦري ڪاوڙ جو اظهار ڪندو هو. پڃري جي در کي چنبا هڻي ٻاهر نڪرڻ جي ڪوشش ڪندو هو. گڏوگڏ رڙيون بہ ڪندو ويندو هو.

”امي..... امي.....“

”هن طوطي کي تہ خدا جي واسطي ڪڍ گهر کان ٻاهر، اصل آزار ۾ وجهي ڇڏيو اٿائين.“ منان ڏند ڪرٽيندي رڙ ڪندو هو.

هوءَ بي اختيار وڃي طوطي کي پڃري مان ڪڍي پيار ڪرڻ لڳندي هئي.

ڪو تہ آهي منهنجو بلڪل ڪٺڻ وارو جيڪڏهن بي زبان آهي تہ ڇا ٿيو. سمجهي تہ سڀ ڪجهہ ٿو نہ.....

صوفيہ جي اکين مان لڙڪ ڪري پوندا هئا. طوطو هن جي ڳلن تي ٽي چار دفعا چنهب رکي کيس پيار ڪري وٺندو هو. طوطي جي ڳلي مان ٽين ٽين جو آواز نڪرندو هو، جيئن چڻ لڳندو هو تہ طوطو کيس پرچائيندو هجي. طوطي جي سيائپ تي .هوءَ دنگ رهجي وئي. هن تہ ڪڏهن سوچيو بہ نہ هو تہ پکين وٽ بہ ڪا ايتري وسيع احساس جي دنيا ٿئي ٿي. جيڪا انسانن کان گهٽي مٿانهين آهي. منان چپن ۾ پٽڪندو گهر کان ٻاهر نڪري ويندو هو.

جهيڙي جو سبب ڪلف جو اُهو وڳو هو جيڪو اڄ منان کي پلٽيو هو. هن ٻيا ڪپڙا ڪلف ڪري استري ڪرائي رکيا هئا. اڄ کيس اهو وڳو چو پلٽيو هو. مڙئي مون تي رعب ڪري هيسائڻو جو هيس. مرد جي مزاج جي ڪا بہ خبر نہ ٿي پوي، کيس ڪاوڙ جا بهانا گهرجن. هڪ هيٺي عورت کي ٺمڪائي پنهنجي مردانگيءَ جو مان وڌائيندا آهن.

هوءَ صوفي تي ويهي سڏڪي پوي ٿي. طوطو سندس ڳل تي چنهب رکي کيس پرچائي ٿو. مامتا جو احساس محسوس ڪري ٿي، هُوءَ کيس هٿن سان ڇهي ٿي سندس نرم ڪنين کي. مٿي تي آگر رکي سندس نرم ڪنپ وکيري ٿي. طوطو اکيون بند ٿو ڪري. هوءَ ٿلو ساهہ ڀري سوچي ٿي. ڪاش! انسانن وٽ پکين واري دل هجي ها. طوطي کي پڃري ۾ واپس بند ڪري هوءَ گهرجي ڪم ڪار ۾ لڳي وڃي ٿي پر کيس پنهنجي دل وساميل لڳي ٿي. جڏهن کان طوطو گهر ۾ آيو آهي منان بدلجي ويو آهي، ڳالهہ ڳالهہ تي وڙهي ٿو پوي. هوءَ منان جي ڪم ڪار ۾ ڪا ڪوتاهي نہ ٿي ڇڏي. ماني ٽِڪي، ڪپڙو لٽو ۽ هر ضرورت جي شيءِ وقت تي ٿي ڏئيس پر پوءِ بہ ڪا نہ ڪا وڏ ڪڍي اجايو پيو هن جي دل جلائيندو. صوفيہ جو پاڻ پنهنجي دنيا ۾ مگن هو. هن کي فرصت نہ هئي جو پيڻ جو حال پڇي. ماءُ الڳ بيمار رهندي هيس. پاڙي ۾ هن جو ايترو اچڻ وڃڻ نہ هو. پوءِ ڪنهن سان دل جو حال اوري، انڪري اڪثر بيمار رهندي هئي. بيمار اُهي ماڻهو رهندا آهن جن جي دل ۾ اڪيلائيءَ جي ميخ ڪتل هوندي آهي. ڪنهن جي گڏ رهڻ سان دل کي اهو سڪ ڪٿي ٿو نصيب ٿئي، دل تہ پنهنجائپ جي احساس سان پربي آهي. عورت جي دل بہ شايد پکين جي دل جهڙي ٿئي ٿي. پکيءَ کي نرميءَ سان ڇهبو تہ خاموش ۽ سکون ۾ هوندا. هٿ جو ٿورو زور وڌائبو تہ دل تيز ڌڙڪڻ لڳندي اٿن. جيئن منان جي رڙ تي هوءَ هجي ويندي هئي. هاڻ هوءَ طوطي سان دل جو حال اوريندي آهي. پاڻ نہ ٿو پڇي. پاڃائيءَ جو رويو، مڙس جي لاپرواهي، پنهنجي ڪاليج جا مسئلا.....

۽ دل جي اڪيلائي......

طوطو پر ڪنڊيري ساڻس لاڏ ڪري آگاهہ ڪندو هو تہ هوءَ اڪيلي نہ آهي.

هڪ ڏينهن طوطو بيمار ٿي پيو. هوءَ ڏاڍي پريشان ٿي. چو تہ طوطي کائڻ پيئڻ ڇڏي ڏنو هو. هن وٽنري ڊاڪٽر لاءِ گهڻيون پڇائون ڪيون پر ڪٿي بہ اهڙي ڊاڪٽر جو ڏس نہ مليو، ڪاليج ۾ بہ طوطي لاءِ پئي سوچيندي هئي. هڪ ڏينهن کيس وٽنري اسپتال جو ڏس مليس. ان ڏينهن پرنسپل کيس آفيس ۾ ويهاري ڇڏيو.

هن جي ڪلاس ۾ پڙهندڙ ڇوڪري يونيفارم بدلائي رنگين ڪپڙا پائي ڪاليج مان ٻاهر پئي نڪتي ته پٽيوالي کيس پڪڙي ورتو ۽ پرنسپل وٽ وٺي آيو. ڇوڪريءَ جي چهري تي ذرو به پريشاني نه هئي. هوءَ خود اعتماديءَ سان تاويلون پيش ڪري رهي هئي. هر ڪو نصيحتون ڪندي ڇوڪريءَ تي ملامت ڪري رهيو هو.

الاءِ ته ڪيتريون ڇوڪريون اهو سڀ ڪجهه ڪنديون هيون. شوقيه يا ڪنهن مجبوريءَ سبب. هوءَ ٿلهو ساهه ڀري ٿي. کيس پنهنجي طوطي جو فڪر آهي. طوطو بيمار آهي ۽ بي زبان آهي. سڄي شهر ۾ الاءِ ڪيترا ونٽري ڊاڪٽر هوندا پر کيس ڏس نه ملي سگهيو آهي. هڪ اسپتال جو پتو مليو آهي. هتان جان ڇٽي ته وڃان.

”ميڊم مون کي طوطي کي اسپتال کڻي وڃڻو آهي. جي اجازت ڏيو ته وڃان.“ هيڪندي هن چيو، باقي عورتون معنيٰ خيز انداز ۾ هڪٻئي ڏانهن ڏسڻ لڳيون.

”هتي انسان پيا مرن وارثن هوندي تو کي طوطي جو اپترو اونو آهي، جزاڪ الله“. هڪ ايمان سان ورسيل دل کيس سارا هيو.

ميڊم کيس اجازت ڏني ته هوءَ جلدي گهر پهتي، طوطو پڃري ۾ هيٺو پيو هو. کيس کڻي اسپتال پهتي. اسپتال ويران پئي هئي. گيٽ تي چوڪيدار ننڊ پيو هو. اندر پهتي ته ڪمپائونڊر مليو. ڊاڪٽر ڪيترن ڏينهن کان موڪل تي هو. ڪمپائونڊر طوطي جي چڪاس ڪري کيس دوا پياري ڪجهه دوائون لکي پرچو صوفيه ڏانهن وڌائيندي چيو: ”هي دوا ٽي ڏينهن پياريوس، ٺيڪ ٿي ويندو.“

واپس ايندي منان لاءِ سوچيندي رهي. واپس گهر پهتي ته منان صوفي تي آهليو پيو هو ۽ کيس ڪاوڙ ۾ گهوري رهيو هو. هوءَ گهبرائجي وئي. طوطي جي بيماريءَ ۾ هوءَ منجهند جي ماني نه ناهي سگهي هئي. طوطي کي پڃري ۾ وجهي محسوس ڪيائين ته طوطو هاڻ ڪافي بهتر هو. جلدي ماني ناهي منان جي اڳيان رکيائين پر پاڻ خاموشيءَ سان هڪ پاسي ويهي رهي.

”ڇو ماني نه ٿي کائين؟“ منان کانئس پڇيو. ”الاءِ ڇو بک ناهي.“ هوءَ اداس هئي. ”پنهنجين ته چڱو ڀلو ٿو ڏسجي. اجايو ٿي پريشان ٿين.“ منان جي لهجي ۾ طنز کي محسوس ڪندي ڏڪاري ٿي پئي. طوطا انسانن کان هزار درجا بهتر آهن. هو نه مطلبي ۽ خودغرض آهن، نه ئي ڪين نفرت جي خبر آهي، پر هوءَ اهو جملو چئي نه سگهي، نه ته منان سمجهي ها، هو هن کان وڌيڪ طوطي کي اهميت ڏيڻ لڳي آهي.

ماني کائي، منان ڪم سان ٻاهر نڪري ويو، مان ۽ طوطو پاڻ ۾ انڪري هري مري ويا آهيون جو اسان جون دليون هڪجهڙيون آهن، باقي منان وٽ هڪ باز جي دل آهي، اهڙيون ئي سندس ڳالهيون آهن.

تڏهن ته طوطو منان کان پري ڀڄندو آهي. جيئن ٻار بخيل پيءُ کان لنوائيندا آهن. ماءُ جي دل ٻارن جي دل کي سمجهي سگهي ٿي. پر پيءُ ٻار جي دلين کي دماغ سان سمجهندو آهي.

تڏهن ٻارن ۽ پيءُ ۾ احساس جي وڇوٽي رهي ٿي ۽ ٻار ماءُ جو يا ماءُ ٻارن جو عڪس ٿئي ٿي.

ماءُ جي دل هڪ اونهو درياهه آهي، جيڪڏهن عورت ماءُ نه ٿي بڻجي سگهي ته به اُهو درياهه سندس من کي سيراب ڪندو رهندو آهي.

طوطو ڪجهه ڏينهن ۾ چڱو ڀلو ٿي ويو. هاڻ ڀر وڏا ٿي ويا هيس. انهن ئي ڏينهن ۾ هڪ سهڻي مادي (طوطِڻ) پٽ تي اچي ٻوليندي هئي. طوطو کيس ڪنائيندو هو. ڪجهه ڏينهن ۾ طوطو به طوطِڻ کي جواب ڏيڻ لڳو. طوطِڻ هاڻ پٽ تان لهي اچي طوطي سان گڏ ڪائيندي هئي. ٻئي چنهبون ملائي الاءِ ته هڪٻئي کي ڇا چوندا هئا. صوفيه جيئن رڌڻي مان ايندي هئي طوطِڻ اُڏامي وڃي پٽ تي ويهندي هئي. هڪ ڏينهن صوفيه ٽي.وي ڏسي رهي هئي، ته طوطِڻ اچي پٽ تي ويٺي. طوطو به اڏامي وڃي پٽ تي ويٺو.

”اُئي منهنجو ڪاشف......“ صوفيه جي اکين آڏو انڌاري ڇانئجي وئي. صوفيه هڪدم اُٿي بيٺي. ٻنهي

چنهب سان چنهب ملائي. پنهنجي ٻوليءَ ۾ ڪجهه چيو ۽ اُڏامي ويا.

صوفيہ رڙيون ڪرڻ لڳي.

جيئن ئي دروازي ڏانهن ڀڳي، پير ترڪي ويس. ڪرڻ کان بچڻ لاءِ صوفي جو سهارو ورتائين. پر پير مان نڪرندڙ سُور جي سٽُن بيحال ڪري وڌس. ان وقت منان اندر داخل ٿيو. ٻوڙي اچي صوفيہ کي سنڀاليائين.

”ڇا ٿيو. خير تہ آهي؟“ منان جي دل تيز ڌڙڪڻ لڳي. ”پير مُڙي پيو اٿم.“ صوفيہ سڏڪا ڀري روئي رهي هئي. منان کيس سهارو ڏئي صوفي تي ويهاريو.

”ڪاشف ڇا پيءُ....“ صوفيہ جي چهري تي هيڊ هارجي وئي. ها ها چئہ، ڇا ٿيو طوطي کي، مري ويو ڇا.....!!!“ منان کيس غور سان ڏٺو، ظاهري طور تي پريشاني ڏيکاري جڻ منان هن تي ٿورو ڪيو.

”منهنجو ڪاشف اُڏامي ويو.....“

صوفيہ اوڇنگارون ڏئي روئڻ لڳي. ۽ منان کان بي اختيار ٽهڪ نڪري ويو.

صوفيہ سڏڪن ۾ کيس شڪايتي نظرن سان ڏٺو. هو کيس پنهنجي رويي ۾ انتهائي خود غرض لڳو.

”توهان ٽهڪ ٿا ڏيو!؟“

صوفيہ شڪايتي لهجي ۾ چيو.

”تہ ٻيو ڇا ڪيان... مٽي تي خاڪ وسايان. زمين تي ليٽڙيون پايان..... سڌي سنئين ڳالهہ آهي طوطي کي پر نڪتا تہ هو اڏامي ويو. طوطو نہ اڏامندو تہ ڇا مان اڏامندس.“

”منان.....!؟“ صوفيہ اذيت مان رڙ ڪئي.

”ڪاش مان بہ طوطو هجان ها. ڪڏهن جو اڏامي وڃان ها. هن ظلم نگر مان.....“

ٻپ ڪان منان مرڪ کي چپن ۾ اندر ڌوڪيندي ڪمري ڏانهن ٻوڙ پاتي.

طوطي جي اُڏامي وڃڻ ڪانپوءِ صوفيہ خاموش ٿي وئي. منان کي هان هون ۾ جواب ڏيندي هئي. رات جو سوڙ ٻنا ونجي سنجي پئي

هوندي هئي پر کيس سيءُ جو احساس نہ ٿيندو هو. نہ ئي منان سان وڙهندي هئي. منان ريسلنگ پيو ڏسندو هو پر صوفيہ چينل بدلائڻ تان ساٽس ڪرڪر ڪرڻ ڇڏي ڏني هئي. ماني بہ نالي ماتر کائيندي هئي. ڪاليج مان واپس اچي ماني پچائي خاموشيءَ سان هڪ پاسي ويهي سوچيندي رهندي هئي. هڪ ڏينهن طوطو ۽ طوطڻ اچي پٽ تي وينا. طوطي کي ڏسي صوفيہ جي چهري تي رونق اچي وئي.

”منهنجو ڪاشف.....“

هن اڳڻ ڏانهن ڊوڙ پاتي تہ ٻئي طوطا اُڏامي ويا. صوفيہ اکين ۾ لڙڪ ڀري واپس صوفي تي اچي ويٺي.

ان کان پوءِ هن اڳڻ ۾ طوطن لاءِ پاڻي ۽ کائڻ جو سامان رکيو ۽ طوطا روز اچي کاڌو کائڻ لڳا. هو پري کان کين کائيندي پيئندي ۽ چنهبون ملائيندي ڏسي پئي خوش ٿيندي هئي. طوطي جي وڃڻ کان پوءِ وري ٻئي ڏينهن جو انتظار کيڏو ڏکيو لڳندو هيس؟ وقت ئي نہ گذرندو هو. ٻہ ٽي ڏينهن گذري ويا پر طوطو نہ آيو. صوفيہ جي حالت خراب ٿي وئي انتظار ڪنديءَ ٽن ڏينهن کان پوءِ طوطا آيا تہ سندس من گل جيان ٽڙي پيو. هن گهٽو ئي طوطي کي سڏيو.

ڪاشي ڪاشي........

مٺو پٽ...........

مون کي امي چئہ جيئن چوندو هئين ....

امي..... امي......امي..........

پر طوطي سندس هڪ نہ ٻڌي، پنهنجي سنڌر طوطڻ سان چنهبون ملائي ٽين ٽين ڪندو رهيو.

”ڏاڻ اها طوطڻ نہ اچي ها تہ منهنجو طوطو بہ اُڏامي ڪڏهن نہ لڳيس ها.“

هن وڏي آواز سان چيو.

ڪمري کان ٻاهر نڪري منان اهو جملو ٻڌي ٽهڪ ڏنو.

”چڱو ٿيو جو اسان کي اولاد ناهي. سڀ پٽ ان طوطي جيان طوطين پٺيان اڏامي ويندا اٿئي. ويچارا ماءُ پيءُ پڇاڙيءَ ۾ اڪيلا رهجي ويندا آهن.“

”تنهنجي سيني ۾ دل نه، پر پٿر آهي.“ صوفيه خار وچان چيو.

”شڪر آهي تنهنجي دل وانگر ميڻ جي ٺهيل نه آهي جو بار بار رجي هلاڪ ٿيندي رهي.“ منان هميشه جيان چڙ ڏياريندڙ انداز ۾ وراڻيس.

چئي ته جائي ٿو منان. الله سائين تو عورت جي دل ميڻ جهڙي ڇو ناهي! هوءَ سوچي ٿي.

اڱڻ ڏانهن ڏسي ٿي. ٻئي طوطا چُڳي رهيا آهن. طوطڻ تي خار ٿي اچيس. جيئن سس کي ننهن تي ايندي آهي.

جيڪو پٽ هن جي اختيار ۾ هوندو آهي، زال اچڻ کان پوءِ ورهائجي ويندو آهي. دل ٿي چئيس طوطو اچي سندس ٻانهن تي ويهي. چولي جي ٻٽڻن کي چهنب هڻي ٽڪ ٽڪ جي آواز تي خوش ٿئي.

وري هوءَ چئيس ٿي: ”ڪاشي اميءَ کي پيار نه ڪر.“

صوفيه کي پنهنجي اندر هڪ گهري اڄ جو احساس ٿئي ٿو. ڳلن تي ڳوڙها ڪرڻ لڳس. ان کان پوءِ وري طوطو نه آيو. ڪيترا ڏينهن انتظار ڪندي رهي. رات جو ننڊ ۾ ڇرڪ ڀري جاڳي پوندي هئي، کيس محسوس ٿيندو هو. طوطو پنهنجي طوطڻ سان اڱڻ ۾ داڻو چُڳي رهيو آهي. اٿي ڏسندي هئي ته اڱڻ خالي هوندو هو. طرح طرح جا وسوسا تنگ ڪندا رهيس. طوطي کي ٻيهر ڪو شڪاري نه پڪڙي ويو هجي. ڪٿي شرارتي ٻارن غليل هڻي زخمي نه ڪري وڌو هجيس، الائي جيئرو به آهي يا نه. اي پروردگار تون منهنجي ٻچي کي پنهنجيءَ امان ۾ رکجانءِ......

هڪ تاريخ اڏيندڙ ڪتاب

ڪتاب: ريڊيو حيدرآباد

جنهن ۾ ملڪ جي ناميارين ليکڪن براڊ ڪاسٽرز، راڳيندڙن، ساز وڄائيندڙن ۽ ريڊيو جي سينئر عملي، ريڊيو حيدرآباد جي يادگيرين سان وابسته تاريخ رقم ڪئي آهي:

جلد: 3 - هڪ اردو ۽ ٻه سنڌي

صفحا: لڳ ڀڳ 1500 سؤ

مرتب: نصير مرزا

اسٽيشن ڊائريڪٽر ريڊيو حيدرآباد

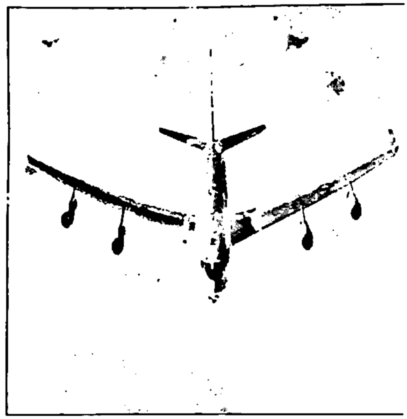

ڪهاڻي

محبوب پٺي

هوءَ همسفر نہ هئي

شجاعت هڪ اڌوڙ عمر جو ٻيلي کاتي جو سينئر آفيسر هو. مزاج ۾ سختي، طبيعت ۾ جولان ۽ ذاتي زندگيءَ ۾ عيش ۽ عشرت جو دلداده هو. قدرت ڪيس سٺي، شڪل شباهت عطا ڪئي هئي. سندس شخصيت نمايان ۽ باوقار هئي. نسيم سندس گهر واري هئي جا زرشتي ۾ سوٽ هئي. ايترين دنيا جي سهولتن ۽ آسوده زندگي گذارڻ لاءِ دولت ٻي باوجود هو اولاد جي نعمت کان محروم هو. پاڻ ۾ زال انتهائي محبت سان ڀرپور زندگي گذاريندا هئا. گهر ۾ ذاتي خادمن جي ڪمي نہ هئي. هنن جي زندگي هڪ وهندڙ نديءَ وانگر هئي جنهن ۾ ڪنهن بہ طوفان جو خطرو نہ هو. اچانڪ هنن جي پر سڪون زندگيءَ ۾ هڪ تيز هوا جو لوڏو آيو ۽ نديءَ جا خاموش وهڪرا تيز لهرن ۾ تبديل ٿي ويا. هڪ ڏينهن شجاعت پنهنجي گهر واريءَ کي ٻڌايو تہ هڪ ميڊيڪل يونيورسٽيءَ جا ڪجهه شاگرد ۽ شاگردياڻيون فاريسٽ ريسٽ هائوس ۾ پڪنڪ جي ارادي سان قيام ڪندا، جنهن جي لاءِ بالا آفيسر وٽان هن کي هدايتون مليون آهن تہ هنن جي طعام ۽ قيام جو بندوبست ڪري. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ مقرر وقت تي شجاعت پنهنجي اسٽاف سان گڏ ريسٽ هائوس پهچي ويو. هن هر طرح سان آيل مهمانن جو خيال رکيو. انهن شاگردياڻين مان نسيمہ سيني چوڪرين ۾ نمايان هئي، اتفاق سان هن جي زال جو نالو بہ اهوئي هو. سروقد، رنگ جي سانوري ۽ چهري جا خدوخال، شجاعت جي دل ۾ گهر ڪري ويا. سندس گفتگو من موهيندڙ هئي. هڪ هڪ لفظ گلن جي پنکڙين وانگر نرم ۽ نازڪ، ادائون دلڪش، لباس ۾ غضب جي ڪشش هئي. شجاعت ٻهرين ملاقات ۾ هن جو ديوانو ٿي ويو. ساڳي ريت نسيمہ هن ڏانهن مائل ٿي وئي. دل، دل سان ملي وئي، ۽ روح هڪ ٻئي ۾ رچي ويا. پڪنڪ ختم ٿي وئي. سڀ شاگرد ۽ شاگردياڻيون، پنهنجين منزلن ڏانهن راهي ٿي ويا، ليڪن نسيمہ شجاعت جي روح ۾ اٽڪي وئي. رات ۽ ڏينهن ٻنهي جڻن فون تي رابطو قائم ڪيو ۽ ملڻ جا هنڌ ۽ وقت مقرر ٿي ويا. ٻئي طرف هن جي دل تان نسيم جا سندس گهر واري هئي، منجندي وئي. هڪ نسيم وفا شعار، سگهڙ ۽ مڙس سان محبت ڪندڙ هئي، تہ ٻي نسيمہ سندس خلوتن جي ساٿي ۽ محبوب نظر هئي. هڪ نسيم سندس گهر جو ڏيئو هئي تہ ٻي نسيمہ سندس محفل جي شمع هئي. گهر جو ڏيئو وسامندو ويو ۽ محفل جي شمع گرد شجاعت پروانو بڻجي پنهنجو وجود فنا ڪري رهيو هو.

سندس زندگيءَ ۾ طوفان اچي ويو. شجاعت جو ٻاهر جي نسيم سان قرب وڌندو ويو ۽ گهر جي نسيم تنهائين جو شڪار ٿي وئي. شجاعت جو ڏيان گهر کان هٽجي ويو. هاڻ اهو پُرسڪون گهر نہ هو. شجاعت دير سان گهر ايندو هو. سندس زال دير سان اچڻ جو سبب پڇندي هئي، تہ ان کي چوندو هو تہ ڪنهن سرڪاري ڊيوٽيءَ جي ڪري هو وقت تي گهر نہ ٿو اچي سگهي.

شجاعت کي ڪير بہ سمجهائڻ وارو نہ هو. هڪ ڀيري ٻيلي جي وڻن جي واڍيءَ دوران، هڪ پٺاڻ ٺيڪيدار تان ٻيلي جي عمارتي ڪاٺ جي ماپن تان اڻبڻت ٿي وئي. ٺيڪيدار هڪ طرف هو تہ سندس ڪاٺ جو مقدار وڌيڪ آهي، ان حساب سان مزدوري ملڻ کپي، ليڪن شجاعت بضد هو تہ ڪاٺ تہ ايترو وڍيو ئي ڪونهي. آخر هن جو حل ٻيلي جي هڪ پراڻي جمعدار ڳولي ڪڍيو. هن زمين تان هڪ چوڏو کنيو ۽ پٺاڻ ٺيڪيدار جي مٺي تي رکي چيائين تہ خان صاحب هن کک جو قسم کڻ تہ ڪاٺ ايترو وڍيو آهي جنهن جي تون دعويٰ ڪرين ٿو؟ اهو ڏسي هن پٺاڻ جي اکين ۾ شعلا ٻرڻ لڳا. غصي ۾ لال ٿي چيائين تہ توهان اهڙو قسم وڌو آهي جنهن کي نہ ٿو ٽوڙي سگهان. هيءُ چوڏو يا کک نہ آهي پر منهنجي گهر جو کک آهي جنهن جي ڇانوَ ۾ منهنجا ٻچا ۽ لڏو آهي. توهان جو فيصلو اکين تي، مان اوهان سان متفق آهيان. منهنجو حساب چڪايو. آءٌ سڀاڻي لڏو کڻي ڪنهن ٻئي ٻيلي ۾ مزدوري ڪرڻ وڃان ٿو.

صرف گهر جي هڪ چوڏي لاءِ ڪنهن جي واتان اهڙي ڳالهہ شجاعت کي لوڏي ڇڏيو. کک ڇا آهي، پرگهر جو مان ڪيترو مٿانهون ڪري ڇڏيو. هن جي اکين مان پنهنجي گهر جا منتشر کک اڏامڻ لڳا، ليڪن دل جي دنيا ۾ ڪو بہ ڦيرو نہ آيو. هو پنهنجي گهر کي جڻ تہ وساري چڪو هو. زندگيءَ جو ڦيٿو ڦرندو ويو. سندس هڪ ڪورس ۾ آمريڪا وڃڻ تي سندس محبوبا نسيم ڪيس فرمائش ڪئي تہ هن کي بہ آمريڪا وٺي وڃي. شجاعت هن جي فرمائش کي مان ڏئي سندس ويزا ۽ ٽڪيٽ وٺڻ لاءِ فارم ڀري رهيو هو تہ سندس زال نسيم کانئس پڇيو تہ آمريڪا لاءِ منهنجو فارم ڀري رهيو آهين؟ شجاعت وراڻيو تہ هن فارم تي سندس نالو نہ آهي پر ڪنهن ٻي نسيم جو آهي. سندس زال تي قيامت ٽٽي وئي. هن درد ڀريل آواز ۾ چيو تہ ڇِيءَ نسيم آمريڪا هلڻ لائق نہ آهي؟ شجاعت چيو تہ منهنجي همسفر هڪ اهڙي نسيم آهي جا منهنجي دل ۾ رهي ٿي. تون منهنجي دماغ ۾ رهين ٿي. وقت جو ڦيرو ڦري ويو. اوچتو شجاعت بيمار ٿي پيو. سندس بيماري معذوريءَ ۾ تبديل ٿي وئي. هو هڪ موذي مرض جو شڪار ٿي ويو. ڊاڪٽرن جي بورڊ فيصلو ڪيو تہ شجاعت جو علاج آمريڪا ۾ ٿيندو، ان دوران سندس محبوبا هن کان دور ٿي وئي. هاڻي اِها نسيم نہ هئي پر هن جي زال نسيم هن سان بيماريءَ ۾ گڏ هئي. آخر شجاعت جو آمريڪا وڃڻ جو پروگرام مڪمل ٿي ويو. سندس گهر واري نسيم کي هن سان پرديس هلڻ جي اجازت ملي. نسيم جي ويزا ۽ ٽڪيٽ تيار ٿي ويا. جڏهن آمريڪا وڃڻ لاءِ جهاز ٽيڪ آف ڪيو تہ نسيم پنهنجي بيمار مڙس ڏانهن ڏٺو، جيڪو خبر ناهي ڪهڙن خيالن ۾ گم هو. هن چوڻ ٿي چاهيو تہ ڪٿي آهي اُها نسيم جنهن کي تون آمريڪا ٿي وٺي وئين!؟ هن جو تنهنجي جسم سان پيار هو پر جڏهن توکي سهاري جي ضرورت پئي تہ وري بہ آءٌ آهيان، جيڪا تولاءِ هڪ ڪَکَ جي سهاري وانگر آهي، پر هوءَ ڪيس ڪجهہ بہ چئي نہ سگهي جو هن کي مڙس جي اکين جي ڪنڊن تي ندامت ڀريل ڳوڙهن جي آلاڻ محسوس ٿيڻ لڳي هئي.

◙

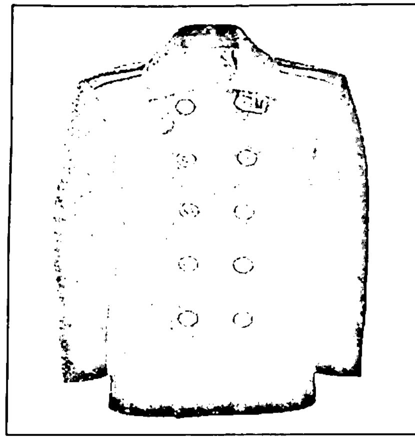

۾ اُتي سندس نشي جي حالت ۾ هاريل شراب جي ڦينگن جا نشان پڻ موجود ڏيکاريا ويا هئا! تنهنڪري، اجائي ڇڪتاڻ ۽ اٿبٺت کي ٽارڻ لاءِ ڪاتي جو نالو مبهم رکيو ويندو.

ڪنهن سرڪاري ڪاتي ۾ هڪڙو ڪلارڪ ڪم ڪندو هو. ڪلارڪ ته ٻيا به گهڻا هئا، مگر هيءُ عادتن ۾ الڳ ۽ شڪل شبيهه ۾ نيارو هو، جنهنڪري آفيس وارن ۽ آئي وئي جو توجهه هن ڏانهن ئي ڇڪبو هو. اهوئي سبب آهي، جو هتي فقط هن ئي ڪلارڪ جو بيان ڪيو ٿو وڃي. هو قد بت ۾ هلڪو ۽ ٻندرو هو سندس منهن تي ماتا جا داغ هئا. اکيون ننڍيون ڇڇيون، ۽ وار ڪڪا هئس. "پيٽر برگ" جي آبهوا جي اثر ڪري سندس منهن ڳاڙهو، ٺملئي جهڙو هو. وارن کسي وڃڻ ڪري مٿي ۾ گنج جو ٽڪو به هوس. بنهي ڳلن ۾

شاهڪار ڪهاڻي

مصنف: گوگول

سنڌيڪار: الهرکيو ٻرڙو (بي.اي)

اوور ڪوٽ

هتي، حڪومت جي ڪنهن ڪاتي جي باري ۾ بيان ڪيو وڃي ٿو، جنهن هميشه عوام سان ويل وهايا ۽ پنهنجي اختياريءَ جو ناجائز فائدو ورتو. ڪاتي جو نالو نه ڪنيو ويندو، ڇاڪاڻ ته وزارت يا ڪاتو يا سرڪاري آفيس مطلب ته ڪهڙي به سرڪاري جماعت هجي- رواجيءَ ۾ رواجي ڳالهه تي به غضب ۽ غصي ۾ تپي باهه ٿي ويندي آهي. مون کي ٻڌايو ويو آهي ته ڪنهن شهر جي پوليس جي ڪپتان ظاهر ظهور هڪ عريضي پيش ڪئي، ته سرڪار جا سيئي ڪاتا، سيئي آفيسون ۽ سيئي عملدار هميشه خطري ۾ آهن، ۽ انهن کي ڪن بي بنياد ڳالهين سبب، خواهه مخواهه جيڏانهن ڪيڏانهن ننديون ۽ نفرت جي نگاهه سان ڏٺو ٿو وڃي؛ ۽ پنهنجي سچائيءَ جي ثابتيءَ ۾ هن خود ثنائيءَ جو هڪ وڏو دفتر پيش ڪيو، جنهن جي هر ڏهين صفحي تي سندس فرض ادائيءَ، جانفشانيءَ ۽ ايمانداريءَ جو ذڪر هو، ۽ ان جي ثابتيءَ

گهنج ۽ ڪلُون ٽِنجي ويون هيس. نوڪريءَ ۾ سندس درجو اهڙو ته. رواجي هو، جو هو هر ڪنهن جي نوڪبازيءَ ۽ ٺٺوليءَ جو نشان هو.

هو ذات جو "باشمئچڪن" هو، جنهن جو اشتقاق "باشمڪ" يعني "گيتلي" لفظ مان نڪتل آهي مگر هي اشتقاق ڪڏهن ۽ ڪيئن ڪيو ويو، تنهن لاءِ ڪجهه چئي نٿو سگهجي. بهرحال ايتري ڄاڻ آهي ته هن جو پيءُ، ڏاڏو، پيڙهيو ۽ ٻيا سڀ ذات وارا گيتلا پائيندا هئا، ۽ سال ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٻه يا ٽي دفعا گيتلن کي وري وري ترا وجهرائيندا هئا.

سندس نالو "اڪاڪي اڪاڪيوچ" هو. پڙهندڙن کي شايد اهو گمان وڃي ته هن جو نالو ڪو چونڊ ۽ لاجواب رکيو ويو هو؛ مگر ائين نه هو. هن جي ڄمڻ وقت حالتون اهڙيون اچي بڻيون، جو هن تي ڪو ٻيو نالو رکجي ئي نه پئي سگهيو. جيتري قدر مون کي ياد آهي، ته "اڪاڪي اڪاڪيوچ" مارچ جي 23 تاريخ سج

لئي ڏاري ڇڏيو هو. سندس ماءُ، هڪڙي "سرڪاري ڪلموري" جي زال جي حيثيت ۾، ٻار جي نالي رکڻ جي رسمن جا مڪمل بندوبست ڪيا هئا. پاڻ اڃا ويم جي بستري تي ئي پيئي هئي، ته هن جي سڄي پلسي، ٻار جو "گاڊ فادر" (God Father) "اون اوئنو وچ يپرشڪن"، قانون ساز جماعت جو هيڊ ڪلارڪ، ۽ "گاڊ مدر" (God Mother) هڪ پوليس آفيسر جي بيگم، سنئين سيبتي، ڳالهائتي عورت "ارينا سيميو نوونا ٻاٺلو بريوشڪو"، ٻڌا هئا. نصيبن واريءَ ماءُ کي ٽي نالا- ماڪي، سلسي ۽ هاردازت (سڀ مشهور مقامي اوليائن جا نالا)- پيش ڪيا ويا، مگر ڪيس اُهي پسند نہ آيا. مائيءَ کي اطمينان ڏيڻ لاءِ جنتري کولي وئي، ۽ نئين ڄاول ٻار لاءِ ٻيا ٽي نالا- ٽرفلي، دولا ۽ وراهاسي- ڪڍيا ويا، مگر اهي بہ سڪيلڊي پٽ جي لائق ثابت نہ ٿيا. جنتريءَ جو ٻيو صفحو کوليو ويو ۽ پلوسيڪاهي ۽ واهستي نالا نڪتا، مگر مائيءَ کي اهي بہ نہ آئڙيا. آخر مائيءَ فيصلو ڪيو تہ ڇوڪر کي پنهنجي پيءُ مرحوم جي نالي پنيان سڏيو وڃي- پٽس جو نالو اِڪاڪي هو ۽ سندس پٽ بہ اڪاڪي سڏجي. اهڙيءَ طرح حالتن پٽاندر هن تي نالو اڪاڪي اڪاڪِيوچ رکيو ويو. معصوم ٻارُ نالي رکڻ جي رسمن جي دوران ۾ گهڻو ئي ڦٽڪيو، منهن بڇڙو ڪيو ۽ ٻوڪاٽ ڪري رنو، ڄڻڪ پنهنجي قسمت تي روئي رهيو هو تہ انهيءَ نالي سان تہ هو هڪ نقل نويس ڪلارڪ ئي ٿيندو،پر هن جي انهن ٻاراڻن احتجاجن تي ڪنهن بہ پورو ڌيان ڪونہ ڏنو.

ڪنهن کي بہ خبر نہ آهي تہ اڪاڪي اڪاڪِيوچ ڪڏهن نوڪريءَ ۾ گهڙيو، ۽ ڪيس ڪنهن نوڪريءَ ۾ رکيو. بهرحال، هن جي نوڪريءَ جي وقت ۾ ڪيترائي ڊئريڪٽر ۽ بالا آفيسر آيا ۽ ويا، مگر هيءُ ساڳيءَ جاءِ تي ۽ ساڳيءَ حالت ۾، ساڳيءَ ئي ڊيوٽيءَ تي، نقل نويس يعني منشي ئي رهيو: ماڻهو چوندا هئا تہ "هيءُ ماءُ جي پيٽ مان ئي نقل نويس ۽ مٿي تي گنج جي ٽِڪريءَ سان ڄائو آهي". هن کي ڪو بہ عزت جي نظر سان نہ ڏسندو هو. آفيس جا پٽيوالا بہ هن جي اچڻ تي اٿي بيهي استقبال ڪرڻ تہ الڳ رهيو، هن جو خيال بہ نہ ڪندا هئا- ڄڻ ڪا مک دروازي مان لنگهي وئي. بالا آفيسر پڻ

هن سان بيرخي ۽ بيخياليءَ سان پيش ايندا هئا. اسسٽنٽ هيڊ ڪلارڪ تہ وري اهڙو بي مروت هو، جو ڪو بہ ڪاغذ پٽ نقل ڪرڻ لاءِ هٿون هٿ ڏيڻ ۽ ان تي صلاح مصلحت ڪرڻ بدران، ان کي وٺي ڪٺي هن جي منهن ۾ اڇليندو هو، ۽ ائين بہ نہ چوندو هوس تہ "هي نقل ڪر، يا ڪهڙو نہ هيءُ دلچسپ ٽڪر آهي جيڪو هاڻي نقل ڪرڻو اٿيئي!" اهڙيءَ اڏنگيءَ هلت هوندي بہ، هو چپ چاپ ڪاغذ وٺندو هو ۽ پنهنجي ڪم کي لڳي ويندو هو- بغير ڪنهن ڄاڻ جي تہ ڪاغذ ڪنهن اڇليو، ۽ بغير ڪنهن اعتراض جي هن سان اهڙي نامناسب هلت ڇو هلي وئي! آفيس جا سڀ ڪلارڪ پنهنجي لياقت ۽ حوصلي آهر خوب هن تي طعني زني ۽ ٽوڪبازي ڪندا هئا. ۽ هن جي متعلق پنهنجا هٿ جا گهڙيل بهتان ۽ ڳالهيون بنا ڪنهن رک رکاءَ جي ٽوڪي هن جي منهن تي اڇلي پيا هٽندا هئا. ڪو چوندو هو تہ "هن جي سيڻڌي ستر ورهين جي پوڙهي آهي ۽ ڪيس موچڙا هٽندي آهي." ٻيو پڇندو هوس، "تنهنجي شادي ڪڏهن ٿيندي؟" ڪو وري هن مٿان ڪاغذن جون ٽڪريون ڇٽيندو هو ۽ چوندو هو تہ "گلن جي ورڪا ٿو ڪيانس." هنن سڀني هلتن هوندي بہ اڪاڪي اڪاڪِيوچ جي ڪم ۾ ڪو فرق نہ ايندو هو، ۽ هيڏي ساري مسخريءَ هوندي بہ هو ڪنهن کي جواب ئي نہ ڏيندو هو- ڄڻ تہ ڪو آهي ئي ڪونہ. هيڏي ساري گوڙ گهمسان هوندي بہ ڪيس ڪا چڪ نہ پوندي هئي! البت جڏهن ڪيس ڪو ٻانهن کان وٺي ڌونڌاڙيندو هو يا ڪم کان جاٽي ٻجهي روڪيندو هو، تہ رحم جوڳي آواز ۾ چوندو هو تہ "مهرباني ڪري مون سان مستي نہ ڪريو: مون کي هيڪلو ڇڏيو. منهنجي ڪم ۾ رنڊڪ نہ وجهو. منهنجي بيعزتي ڪرڻ مان توهان کي هٿ ڇا ايندو؟" اڪاڪي اڪاڪِيوچ جي هنن لفظن اچارڻ جي لهجي ۾ اهڙي تہ ڪا خاص ڪشش هئي، جو پٿر دل بہ پگهرجي وڃي! هڪڙو نئون ڪلارڪ آفيس ۾ مقرر ڪيو ويو، ۽ هو بہ ٻين ڪلارڪن سان گڏ اڪاڪيءَ کي چيڙائڻ ۽ ستائڻ ۾ حصو وٺڻ لڳو: مگر اڪاڪي اڪاڪِيوچ جي دل وٺندڙ لفظن تہ "مون کي هيڪلو ڇڏيو، منهنجي بيعزتي ڪرڻ مان توهان کي ڇا هٿ

اينلو؟“- هن جي دل ڦيهي پرزا پرزا ڪري ڇڏي. هن کي ايڏي تہ جهجهي آئي، جو اڪاڪي اڪاڪيوچ کي چيڙائڻ بدران هن تي رحم ڪائڻ لڳو، ۽ پنهنجي ساٿين کان، جن کي هو تهذيب وارا ۽ فهميدا ماڻهو سمجهندو هو، هميشہ لاءِ ڪناري ڪشي ۽ نفرت ڪرڻ لڳو. هن تي آفيس جي ٻين ڪلارڪن جي حيوانيت ۽ اڪاڪي اڪاڪيوچ جي بيچارگيءَ جو ايڏو تہ اثر ٿيو، جو ڪيتري زماني کان پوءِ بہ، هر ڪنهن وڏي ۽ خوشيءَ جي موقعي تي، هن مسڪين ڪلارڪ اڪاڪي اڪاڪيوچ جي قياس جوڳي حالت ۽ ان جو گنج وارو ميرانجهڙو مٺو سنلس خيال ۾ تصوير ٿي اچي ائين سامهون بيهندو هو، ڄڻ چوندو هجي: ”منهنجي جند ڇڏيو. منهنجي بيعزتي ڪرڻ مان اوهان کي ڇا هٿ اينلو؟“ پوءِ تہ هي رحم دل ڪلارڪ ڏکي ويندو هو، ۽ عجب کائيندو هو تہ ماڻهو ڪيئن نہ ٻاهرينءَ طرح شريف ۽ تهذيب وارا پيا لڳن، مگر اصل ۾ هو بنهہ انسانيت کان ٻاهر ۽ حيوان خصلت انسان آهن!

اڪاڪي اڪاڪيوچ پنهنجي ڪم ڪرڻ ۾ اٽڪ ۽ اورچ هو. فقط ائين چوڻ تہ ”هو محنتي هو“، ڪافي نہ آهي: حقيقت هيءَ آهي تہ هو پنهنجي ڪم جو عاشق هو. هن جو ڌنڌو يعني نقل نويسي هن جي واسطي هڪ ننڍڙي دنيا هئي، جنهن ۾ خوشي هئي ۽ غم بہ هو. ڪي ڪي خط هن جي خاص پسنديءَ وٽان هوندا هئا، جن کي نقل ڪرڻ وقت هن جي منهن تي خوشيءَ جي لهر ٻوڙي ويندي هئي. هو مشڪندو هو، اک ڀڃندو هو ۽ چپ ڦڙڪائيندو هو. ”منهن دل جي آرسي آهي“ ۽ معلوم ٿيندو هو تہ اهو نقل هن جي دل وٽان آهي. جيڪڏهين ڪم ۽ محنت جي لحاظ کان کو انعام يا اضافو ڏنو وڃي ها، تہ اڪاڪي گهٽ ۾ گهٽ سِول ڪائونسلر هجي ها. مگر هن کي محنت جي عيوض جو ڪجهہ مليو هو، سو هو ڪلارڪن جي طعني زني ۽ ٽوڪبازي. هرويرو ائين بہ نہ آهي تہ هن کي هر ڪنهن بالا عملدار نظرانداز پئي ڪيو. هڪڙي ڊئريڪٽر- جو مڙيوئي ڪو ڀلو مانس هو ۽ اڪاڪي اڪاڪيوچ جي ڏگهي سروس ڏسي هن کي اضافي ڏيڻ لاءِ منتظر هو- هن ڏانهن هڪڙي ڏينهن نقل ڪرڻ کان ٿورو وڏيڪ ڪم موڪليو. هيءُ نئون ڪم اهو هو، تہ هن کي هڪڙيءَ لکپڙهہ مان ٻيءَ ڪنهن آفيس لاءِ رپورٽ تيار ڪرڻي هئي. هن ڪم ۾ ڪا خاص قابليت جي ضرورت ڪانہ هئي، فقط لکپڙهہ جا سرا بدلائڻا هئا، ۽ هاڪار جي جملن کي ناڪاري جملن ۾، ۽ واحد کي جمع ۽ جمع کي واحد ڪرڻو هو: پر هيءُ رواجي ڪم بہ هن کي اهڙو تہ ڏکيو لڳو، جو سڄو پگهرجي ويو ۽ منهن ۽ نرڙ اگهڻ لڳو، ۽ آخر ۾ چيائين تہ ”مون کي ڪجهہ نقل ڪرڻ لاءِ ڏيو!“

ان کان پوءِ هو هميشہ نقل نويس ئي رهيو: ۽ نقل نويسيءَ ۾ ايڏو تہ محوَ ٿي ويو، جو ڄڻڪ دنيا ۾ هن واسطي ٻيو ڪي بہ ڪين هو. هو پنهنجن لٽن ڪپڙن تي خير ڪو توجهہ ڏيندو هو. سندس پوشاڪ ميري مٽيءَ جهڙي هوندي هئي. هن جي ڳچي ايڏي ڊگهي نہ هئي، مگر سندس ڪوٽ جي ننڍي ۽ سوڙهي ڪالر هئڻ ڪري بلڪل ڊگهي ۽ بيڊولي پئي لڳندي هئي. سندس ڪوٽ ۽ پتلون کي ڪک پن ۽ ڌاڳن جا ذرڙا هميشہ چهٽيا پيا هوندا هئا. انهيءَ کان سواءِ، هن کي گهٽين ۾ درين هيٺان لنگهڻ جي ڄڻڪ عادت هئي، ۽ سو بہ انهيءَ وقت، جنهن وقت درين مان ڪن ڪچرو اڇليو ويندو هو. سندس ٽوپيءَ تي گدرن ۽ ڇانهين جي کلن جا ذرڙا ۽ ٻيو گند اڪثر چنبڙيل نظر ايندو هو. اهڙو تہ سادو ۽ اڻڄاڻ هو، جو ڪيس پتو ئي نہ پوندو هو تہ گهٽين ۾ ۽ رستن تي ڇا ٿو وهي واپري! هن جي مقابلي ۾ سندس ٻيا ڪلارڪ دوست ايترا تہ چست ۽ چالاڪ هئا، جو رستي ويندي ڪا رواجي ۾ رواجي ڳالهہ يا حادثو ٿيندو هو، تہ سندن نظرن مان ضرور گذرندو هو. ويندي ايستائين، جو جيڪڏهن ڪنهن جي پتلون جو پٽو ئي هيٺ لڙڪندو هو، تہ اهو ماڻهو هنن جي نظر کان هرگز نہ بچندو هو، ۽ ضرور هنن جي مذاق جو شڪار بڻبو هو. مگر، اڪاڪي اڪاڪيوچ جو دماغي تخيل دنيا جي هر حرڪت کان دور پنهنجي خوشنويسيءَ تائين محدود هو- مطلب تہ هو پنهنجي نقل نويسيءَ جي ڪم ۾ فنا ٿيل هو. جڏهن اوچتو ڪو گهوڙو پنهنجو منهن سندس ڪلهي تي اچي رکندو هو، ۽ ان جي ناسن مان تيز هوا سندس ڳلن کي گرم ڪندي هئي، تڏهن ڇرڪ

نڪري ويندو هوس ۽ هوش ۾ ايندو هو ته هو آفيس ۾ نقل نويسي نه ڪري رهيو آهي، مگر رستي جي وچ ۾ آهي- ۽ پوءِ هن جا خيالي قلعا ڀڄي پوندا هئا.

گهر پهچڻ سان ئي ڪنڌ هيٺ ڪري هو ڪاڏي تي ويهي وڃندو هو. ڪاڏو هن جو وري ڪهڙو! شوري جا ٽڪرا ٽڪرا ڊڪ سرڪي، ٻصرن سان، وڏي گوشت کي پنڻ ويهي رهندو هو. ڪيس ذائقي جي پرواهه ڪانه هوندي هئي. جيڪي ڪجهه آڏو ايندو هوس، مکين ۽ ٻين غلاظتن سميت ڪائي پيٽ ڀري، وڃي مٿي چڙهندو هو. جڏهن سمجهندو هو ته سندس پيٽ ۾ ڪاڏي لاءِ وڌيڪ جڳهه نه آهي، ته اٿي ڪڙو ٿيندو هو، ۽ مس قلم کڻي گهر لاءِ آندل نقل نويسيءَ جي ڪم کي لڳي ويندو هو. جڏهن سرڪاري ڪم نه هوندو هوس، ته ڪا به هڪڙي دلچسپ لکپڙهه کڻي، خالص پنهنجي دل وندرائڻ لاءِ ويهي نقل ڪندو هو. اهڙيءَ لکپڙهه ۾ سندس دلچسپيءَ جو مدار ان جي عبارت جي سونهن ۽ سنائيءَ تي نه هو، مگر هن کي هر انهيءَ لکيت ۾ نقل ڪرڻ جو شوق وڌندو هو، جيڪا ڪنهن نئين ماڻهوءَ يا ڪنهن خاص وڏي ماڻهوءَ ڏانهن لکيل هوندي هئي.

جڏهن پيٽرس برگ جو آسمان ڪڪرن سان ڇانيل هوندو هو، جڏهن هر ڪو ماڻهو موڪل جي موڊ ۾ هوندو هو، جڏهن سڀ ڪلارڪ پنهنجي پسنديءَ موجب ۽ پنهنجي پگهار آهر سٺي ۾ سٺو کائيندا پيئندا هئا، جڏهن ڪلارڪ هر روز جي پورهئي کان فرصت لهي آفيس جي گوڙ گهمسان کان دور ۽ پنهنجن ۽ ٻين ماڻهن جي ڪمن ڪارين کان فارغ ٿي آرام ڪندا هئا، جڏهن ڪلارڪ پنهنجي فراغت جي وقت ڪل خوشيءَ ۾ گذاريندا هئا، ڪي ناٽڪ تي ويندا هئا، ڪي رستن تي رلندا هئا ۽ ڊارين عورتن ڏانهن گهوريندا هئا، ڪي وري پنهنجي ڪنهن واقفڪار حسين ڇوڪريءَ جي وڃي سلامي ڀريندا هئا، ۽ ڪي پنهنجن يارن دوستن وٽ ڪنهن ٽينءَ يا چوٿينءَ ماڙيءَ تي ٻن ادائين ڪوٺين واري ڪنهن فئنسي سلمان سان سينگاريل گهر ۾ ويهي ٻه ٽي هڻندا هئا- جڏهن ڪلارڪ پنهنجن دوستن جي هنن ننڍڙن ۽ سادن گهرن ڏانهن ڇڙو وڇڙ ٿي هڪ ٻئي سان ٽاشا ماشا ڪري آخر پيسڪوٽ راند ۾ مشغول ٿي ويندا هئا. چانهه بسڪوٽ جو چشڪو وٺندا هئا، ڪاٺ جي پائيپ مان خوب سوٽا ۽ دونهين جا ڪڪر ڪڍندا هئا، يا پتن راند ڪيڏيندي ڪيڏيندي ڪنهن جي گلا غيبت جو مزو وٺندا هئا (جنهن جي لطف کان وس پڄندي ڪو به روسي پاڻ کي محروم نه رکندو آهي)، يا گفتگو لاءِ جيڪڏهن ٻيو ڪو موزون بيان نه هوندو هون ته هڪ ٻئي کي ڪمانڊنگ آفيسر جي باري ۾ هميشه وارو ٽوٽڪو ٻڌائيندا هئا، ته "فال ڪونيسٽ" مقبري تي سندس گهوڙي جو پڇ ڪيئن ڪپيو ويو هو: مطلب ته جڏهن هر ڪو پاڻ کي وندرائڻ ۾ محوَ هوندو هو، تڏهن اڪاڪي اڪاڪيوچ اُهوئي پنهنجي نقل نويسيءَ جي ڪم ۾ مشغول ڏسبو هو. هن کي ڪنهن به دعوت يا پارٽيءَ ۾ ڪو نه ڏٺو ويو. گهڻي ڪم ڪرڻ کان پوءِ ماٺ ڪري سمهي رهندو هو، ۽ سمهندي ئي سوچيندو هو ته "نه معلوم سڀاڻي خدا ڪهڙو نقل نويسيءَ جو ڪم موڪليندو؟" ۽ اهو سوچيندي سوچيندي دل ئي دل ۾ خوش ٿيندي ننڊ پئجي ويندو هو. اهڙيءَ طرح هو سانتيڪي زندگي بسر ڪندو هو؛ ۽ خدا جي رضا، پنهنجي قسمت، ۽ چار سو روبل پگهار تي راضي هو. هن جي زندگي ٻڍاپي تائين آرام سان گذري ها، جيڪڏهن دنيا جون مصيبتون، جيڪي هر غريب يا امير جي حياتي ڪڙي ۽ بي مزي ڪنديون آهن، هن جي زندگي زهر ڪري، وقت کان اڳي ڪيس وٺي وڃي موت جي منهن سامهون نه ڪن ها.

پيٽرس برگ جي ٿڌ، تندرستيءَ لاءِ بلڪل موزون، پر غريب ۽ گهٽ پگهار واري جي دشمن ڄڻي ويندي آهي. صبح جي اٺين نوين بجي پاري جي جهڙپ کان شل خدا بچائي. ويچارن آفيس ويندڙ ڪلارڪن جي نڪ جون چوٽيون ٺري برف ٿي وينديون آهن. اهڙي وقت، جڏهن اميرن جو نرڙ به ٿڌ کان سُور ڪندو آهي ۽ پاري جي زوم کان سندن اکين مان ڳوڙها نڪري ايندا آهن. ويچارن ٿوري پگهار وارن غريب ڪلارڪن جو ڪهڙو حال هوندو؟ سندن بچاءُ صرف اهو هوندو آهي، ته ٿلهي ۽ سنهي اوور ڪوٽ ۾ پنجن ڇهن گهٽين مان زور سان ڊوڙي، ٻاهرئين دربان جي ڪوٺيءَ ۾ وڃي هٿ پير چڱيءَ طرح گرم ڪن، جيستائين ڪ سندن

دماغي لياقتن ۽ جسماني قوتن ۾ وري گرمي ۽ تازگي اچي، جو هو پنهنجي نوڪري چڱيءَ طرح سان ڏيئي سگهن.

اڪاڪي اڪاڪيوچ اڄ پنهنجي اوورڪوٽ هوندي ۽ هميشه وارو رستو وڏ ۾ وڏ تيزيءَ سان ٻڪندي ٻه، پنهنجي پٺيءَ ۽ ڪلهن تي ٿڌ جي لهس محسوس ڪئي، ۽ سمجهيائين ته ضرور ڪوٽ ۾ ڪا خامي آهي. گهر جي اڪيلائيءَ ۾، ڪوٽ جي جانچ وٺڻ مان معلوم ٿيس ته پٺيءَ ۽ ڪلهن وٽان ڳري پروڻ ٿي ويو آهي، جو ڪپڙي جي آر پار نظر پئجي ٿي سگهي، ۽ ڪپڙي مان ڌاڳا نڪرندا ٿي آيا. پڙهندڙن کي معلوم هئڻ کپي ته اڪاڪي اڪاڪيوچ جو ڪوٽ اهڙو ته ردي ٿي ويو هو، جو اڳ ئي ڪلارڪن جي ٺٺولين ۽ چٿرن جو نشان هو. هو چوندا هئا ته اهو ڪوٽ نه آهي، ”ڪنٽل ٽيڙ“ آهي. اوور ڪوٽ جي سلائي ٻه عجيب نموني جي ٿيل هئي. ڪالر هر سال ننڍو ۽ سوڙهو ٿيندو ٿي ويو، ڇاڪاڻ ته ان مان ڪپڙو ڪڍائي ڪوٽ تي ٻئي هنڌ چتيون لڳايون وينديون هيون- ۽ چتيون ٻه ڪي سبتيون ڪي ابتيون ته ڪي وري خود ڦاٽل هيون، جنهنڪري ڪوٽ ويتر بڇڙو ۽ بد زيبو پئي لڳو. اڪاڪي اڪاڪيوچ پنهنجي اوور ڪوٽ جي معائني ڪرڻ کان پوءِ سوچيو ته ان کي ”اٽلائڻ“ لاءِ پيٽرووچ درزيءَ وٽ کڻي وڃي، جو پٺئين پاسي چوٿينءَ ماڙ تي رهندو هو. پيٽرووچ کي منهن تي ماتا جا داغ هئا، ۽ هڪ اک ڪان ڪاڻو هوندي ٻه ڪلارڪن جي پتلونن ۽ ڪوٽن جي اٽلائڻ ۽ ٽوپي ٽنگڻ ۾ پڙ هو، مگر تڏهن، جڏهن ڪنهن موچاري رخ ۾ هوندو هو ۽ ٻيو ڪو ڪم ڪار نه هوندو هوس. هن درزيءَ جي باري ۾ هتي ڪجهه چوڻ ضروري نه آهي، مگر اڄ ڪلهه جي قاعدي موجب هر نئين اداڪار جو ڪجهه نه ڪجهه بيان ڪرڻ لازمي آهي، ۽ پيٽرووچ سان مختصر نموني ۾ واقفيت ڪرائي وڃي ٿي. اوائل ۾ هو ڪنهن سڪر ماڻهوءَ جو زرخريد ٻانهو هو ۽ ”گرگري“ سڏيندا هئس. بعد ۾ هن کي آزادي ملي ۽ پيٽرووچ نالو پيس. هو هر ڪنهن وڏي خواهه ننڍي ڏڻ تي شراب پيئندو هو. بس، ڪئلينڊر ۾ جنهن ڏينهن تي ٻه منڌيڙي جو نشان ڏٺائين، هن جي شراب جو دور چالو. مطلب ته ابن ڏاڏن جي رسم کي ڏام ڏوم سان نڀائيندو هو. جڏهن ٻه زال سان چپ پوندو هو، ته گارين جا دس ٻڌائيندو هوس. جنهن صورت ۾ هن جي زال جو ٻه نالو ڪٿي وڃنا آهيون، تڏهن اهو ضروري آهي ته ان جو ٻه ٿورو احوال ڏيون- مگر افسوس جو اسان کي سندس زياده خبر نه آهي. هن سان فقط ايتري واقفيت آهي ته پيٽرووچ جي زال هئي. هوءَ مٿي ۾ رومال نه پر ٽوپي پائيندي هئي. شڪل جي ڪا خاص ڪانه هئي. بس ماٺهن جهڙو ماڻهو هئي. البت سولجر هن ڏانهن معنيٰ خيز نظرن سان نهاري، مڇن کي تاءُ ڏيندا هئا ۽ سينيون وڄائيندا هئا!

اڪاڪي اڪاڪيوچ، پيٽرووچ جي گهر وڃڻ لاءِ ڏاڪڻ تان چڙهندو پئي ويو. ڏاڪڻ تي ايترو ته پاڻي هاريل هو، جو ڳلٽي ٽوڙ ترڪڻ ٿي پئي هئي ۽ پوسل جي ڪري ايڏي ته بدبوءِ هئي، جو ساهه ٿي نڪتو. هيءُ ماجرا پيٽرس برگ جي هر ڪنهن گهر جي پٺين ڏاڪڻين سان لاڳو آهي. اڪاڪي اڪاڪيوچ اڳي ئي ڳڻتيون ڪائيندو پئي ويو ته ”نه معلوم پيٽرووچ هن رواجي ڪم جو ڪيترو اجورو گهرندو!“ بهرحال هن دل ۾ پڪو نهراءُ ڪيو ته هن کي ٻن روبلن کان زياده نه ڏيندو. گهر جو دروازو کليل هو. پيٽرووچ جي زال مڇي تري رهي هئي ۽ رڌڻو ايڏو ته دونهين سان ڀريل هو، جو ڀتين تي گهمنڊڙ ڦرندڙ ٽنبڻ ۽ ماڪوڙيون ٻه مشڪل سان نظر اچن. اڪاڪي اڪاڪيوچ، پيٽرووچ جي زال جي نظر بچائي، رڌڻو پار ڪري، ڪوٺيءَ ۾ آيو، جتي پيٽرووچ هڪڙي وڏيءَ ڪاٺ جي کهريءَ ميز تي ڄنگهون گوڏن هيٺان ورائي، آرام سان ويٺو هو- جٽڪ ترڪيءَ جو ڪو بيپرواهه بادشاهه ويٺو آهي! ٻين درزين وانگر هن جا ٻه پير اگهاڙا هئا. پهرين شيءِ جنهن ڏانهن اڪاڪي اڪاڪيوچ جو ڌيان ڇڪيو، اهو هو پيٽرووچ جي پير جو وڏو پٻ، جنهن جي آڱرين جا ننهن ٻيبولا ۽ اهڙا هئا، جهڙا ڪُميءَ جي هڏي جا ٽُڪر. سندس ڳچيءَ ۾ ريشمي ڊوريءَ جو ڌاڳو لٽڪيو پيو هو، ۽ سندس گوڏن تي اڳرين جا ڍير لڳا پيا هئا. پاڻ ڪجهه وقت کان سئيءَ ۾ ڌاڳي وجهڻ جي ناڪامياب ڪوشش ڪري رهيو هو. سئيءَ جي ناڪي مان سڄو

لنگھيو ئي نٿي. اوندھ، سٺي ۽ سڳو سندس غضب ۽ غصي جو شڪار هئا، ۽ ڇپن ئي ڇپن ۾ مٿن ڇوھ ڇنڊي رهيو هو: ”نٿو وڃين منحوس؟ تو منهنجي بيڪ ئي ڪڍي ڇڏي آهي . . . . بدمعاش! جهنگلي!“ اڪاڪي اڪاڪيوچ سوچيو ته پيٽرووچ هن وقت چڱي رخ ۾ نه آهي، ۽ هن کي اهڙي وقت اچڻ کپندو هو، جنهن وقت هو ڪنهن موچاري خيال ۾ هجي ها، يا جڏهن هن مٿان هيءُ ڪاوڙ جو ڀوت سوار نه هجي؛ ڇو ته اهڙين خوش مزاجيءَ جي حالتن ۾ پيٽرووچ هميشه پئسن ۾ گهٽ وڌ ڪري، مڙيوئي گراهڪ کي واپس وڃڻ نه ڏيندو هو؛ پاڻ انهن کي نوڙي سلام ڪندو هو- جيتوڻيڪ بعد ۾ سندس زال رڙيون ڪندي ايندي هئي، ته هن جو مڙس پيتل هو ۽ نشي جي حالت ۾ پئسا ڇپا هڻائين. مگر ان جو علاج به سولو هو. ڏهن ڪاپيڪن جو سِڪو سندس هٿ تي رکڻ سان اُتي جو اُتي خاموش ٿي ويندي هئي. پر هن دفعي اڪاڪي اڪاڪيوچ جا ظاهر هو ته هوش حواس پختا ۽ باخبر هئا؛ پاڻ ڪجھ رکو ۽ چڙيل ٿي ڏٺو، جڻ سودي ڪرڻ لاءِ تيار ئي نه هو. اڪاڪي گهبرائڻ لڳو ته معلوم نه آهي ڪيترا پيسا چوندو؟ ذري گهٽ واپس وڃڻ تي هو، مگر حالتون اهڙيءَ حد تائين پهچي چڪيون هيون، جو ڪيس موٽڻ مناسب نه لڳو؛ چالاڪ ته ترت ئي ڏٺائين ته پيٽرووچ پنهنجي واحد اک ڦاڙي ڏانهس گهڻي غور سان نهاري رهيو هو. اڪاڪي اڪاڪيوچ مجبور ٿي چيو، ”سلام ٿئي، پيٽرووچ!“ پيٽرووچ جواب ۾ چيو، ”سلام ٿئي!“ ۽ ٽيڏيءَ اک سان اڪاڪي اڪاڪيوچ جي هٿن ڏانهن ڏسي رهيو هو، ته ڇا کڻي آيو آهي؟

اڪاڪي اڪاڪيوچ چيو، ”پيٽرووچ! مان توهان ڏانهن آيو آهيان......“ پڙهندڙن کي ياد رکڻ گهرجي ته اڪاڪي اڪاڪيوچ ۾، پنهنجي مطلب تي اچڻ کان اڳ ۾ گهڻين منٿن ڪرڻ ۽ معافين وٺڻ جي عادت هئي. جملي شروع ٿيڻ کان پوءِ، ”سچ پچ!“ يا ”اوهان کي خبر هوندي!“ جهڙا بي معنيٰ لفظ بار بار ڪم آڻيندو هو، جنهنڪري پنهنجيءَ ڳالھ کي پاڻ منجهائي ڇڏيندو هو؛ ۽ ائين ڇچ مِچ ڪندي، ڳالھ جي معنيٰ مطلب جو منهن مٿو ئي بنھ وڃائي ڦٽي ڪندو هو.

پيٽرووچ پڇيو، ”ڪهڙو معاملو آهي؟“ ۽ ساڳئي وقت هو درزيءَ جي عادت موافق پنهنجيءَ هڪڙيءَ ئي تيز اک سان اڪاڪي اڪاڪيوچ جي ساري وردي ڪالر ڪان ٻانهن، پنيءَ ۽ ڪاڄن تائين چڪاسيائين، جن ڪان هي اڳيئي واقف هو- ڇو ته اُهي سندس ئي اٽلايل هئا. اڪاڪي اڪاڪيوچ رکي رکي آخر شروع ڪيو: ”هي منهنجو اوور ڪوٽ . . . . ڪپڙو . . . . ڏس . . . سارو مضبوط آهي! ٿورو ميرو آهي جنهنڪري . . . . جهونو ٿو لڳي. هونئن بلڪل نئون آهي! فقط پنيءَ تي . . . . هڪ هنڌ . . . ٿورو . . . . ۽ ٿورڙو هن ڪلهي تي . . . . . ۽ ڪجھ . . . هن ڪلهي تي . . . . ڳريل آهي. بس . . . . ڏسو ٿا . . . . ڪو زياده ڪم ڪونه آهي.“

پيٽرووچ، ”ڪٽل ٽيڙ“ پنهنجي هٿ ۾ ورتو، ۽ ميز تي وڇائي ساري کي گهڻي وقت تائين تپاسيائين. پنهنجو مٿو لوڏيائين ۽ پر واري ڪٻٽ مان گول ناس جي دٻلي ڪڍيائين، جنهن جي پڙ تي هئي ته ڪنهن جنرل جي مورت اڪريل، مگر پڪ سان چئي نه سگهبو ته ڪنهن جي! اهو انهيءَ ڪري، جو جنهن هنڌ مورت جو منهن هو، تنهن هنڌ پيٽرووچ جي هٿ جي آڱر اچي ويئي هئي، ۽ ان هنڌ ننگ کي چورس ڪاغذ جو ٽڪر به چنبڙايل هو. پيٽرووچ ناس جي چپٽي ڪنئي، ۽ ”ڪٽل ٽيڙ“ کي هٿن ۾ جهلي روشنيءَ ۾ چڪاسيائين ۽ ٻيهر ڪنڌ لوڏيائين؛ ابتو ڪري وري جاچيائينس ۽ ٽيهر مٿو لوڏيائين. دٻليءَ جو پڙ وري کوليائين ۽ ناس جي چپٽي سٽڪيائين، دٻلي بند ڪري ڪٻٽ ۾ رکيائين، ۽ چيائين، ”نه . . . . ڪپڙو بنھ ٻُھ ٿي ويو آهي. هي اوور ڪوٽ منهنجي اٽلائڻ ڪان زور آهي!“ اڪاڪي اڪاڪيوچ اهي لفظ ٻڌي ذريعي ذري گهٽ هنياءُ ٻڌي ويو. هن ٻار وانگر ليلائيندي چيو، ”ڇو نه ٿي سگهندو؟ ٿورو پنيءَ ۽ ڪلهن وٽان ته ڳريل آهي. توهان وٽ ننڍڙا ڪپڙي جا ٽڪر ته هوندائي.“

”ها، ها! ڪپڙي جا ٽڪر ملي ويندا، مگر تنهنجي اوور ڪوٽ کي ڳنڍ ٽوپو نه ٿي سگهندو. ڪپڙو سڙيل آهي. جيڪڏهن سُئي لاءِ سئي هلائبي، ته رهندو ڦلڙي پوندو.“

"ڦلڪي نه پيو ڦلڪي، زوراور، مگر چٽيون ضرور لڳائينس."

"ڪجھ هجي به نه چٽي هٽان! ڪپڙو سٺيءَ ۽ ڏاڍي جو زور سهي ئي ڪونه سگھندو. ڪپڙو ختم ٿي چڪو آهي. ان کي ڪپڙو چوڻ به گناھ آهي. صرف ڦوڪ تي اڏامي ويندو."

"مهرباني ڪريو- ڪنهن به نموني ٿورو مضبوط ڪري ڏيو. سچ پچ هي مون تي وڏي......"

"نه نه، ڪجھ به نه ٿي سگھندو. ڪپڙو بلڪل ڳريل آهي، منهنجي صلاح وٺين، ته هن مان پنهنجي جنگهن جي ويڙهڻ لاءِ پٽيون ٺهراءِ، ڇاڪاڻ ته تنهنجن انهن جرمنيءَ جي ٺهيل جورابن ۾ ڪا گرمي ڪانه آهي؛ جرمنن کي ته رڳو پيسو ڪمائڻو آهي (پيٽرووچ کي جرمنن جي گلا ڪرڻ ۾ مڙيوئي مزو ايندو هو)، ۽ صاف ظاهر آهي ته توکي اوور ڪوٽ نئون خريد ڪرڻو پوندو."

لفظ "نئون" ٻڌڻ سان ئي اڪاڪي اڪاڪيوچ ڏڪرجي ويو. سندس اکين آڏو انڌارو اچي ويو. ڪوٺيءَ ۾ پيل شيون ڏنڊليون نظر اچڻ لڳيس. پيٽرووچ جي ناس جي دٻليءَ تي ڪاغذ جي ٽڪر سان منهن ڍڪيل جنرل کان سواءِ ٻيو ڪي به ڪين ڏسي ٿي سگھيو.

"نئون اوور ڪوٽ!" اڪاڪي اڪاڪيوچ تعجب ۾ چيو، ڄڻ ته گھري ننڊ ۾ هو. "ائين ڀلا ڇو؟ مون وٽ ڪوٽ خريد ڪرڻ لاءِ پيسا ته آهن ئي ڪونه!"

"هائو، نئون ڪوٽ!" پيٽرووچ بيرحميءَ سان چيو.

اڪاڪي اڪاڪيوچ چيو "ڀلا جيڪڏهن مان نئون اوور ڪوٽ خريد ڪيان، ته ڪيترو......؟"

پيٽرووچ اڪاڪي اڪاڪيوچ جو جملو اڌ ۾ ڪٽيندي، وراڻيو، "تنهنجو مطلب آهي ته ڪيترا پيسا ڪائيندو نه؟"

"جي."

پيٽرووچ پنهنجا چپ چٻاڙيندي جواب ڏنو، "اوور ڪوٽ خريد ڪرڻ لاءِ توکي گھٽ ۾ گھٽ پنجاھ روبلن جي نوٽن تان هٿ ڪڍڻو پوندو." پيٽرووچ اهڙيءَ طرح اڪاڪي اڪاڪيوچ کي وڏي رقم ٻڌائي، منجهائي، ٽيڏيءَ اک سان پئي تاڙيو ته هن تي ڪهڙو اثر ٿو پوي؟

"هڪ سو پنجاھ روبل اوور ڪوٽ واسطي!" اڪاڪيءَ کان ڇيخ نڪري ويئي. هن جي زندگيءَ ۾ اهو پهريون دفعو هو، جو بي اختيار رڙ نڪري ويس، ورنه هو جهيڻي ۽ هلڪي آواز ۾ ڳالهائڻ جو عادي هو.

پيٽرووچ لاغرضيءَ سان جواب ڏنو، "هائو، جهڙو مال تهڙي مناڻي. جيڪڏهين ڪالر ۾ "مارٽن" وجهائيندين، ته ٻه سؤ روبل ڪائيندو."

پيٽرووچ جون هي اڻ سونهندڙ ڳالهيون ٻڌي، اڪاڪي اڪاڪيوچ جا حوصلا خطا ٿي ويا، ۽ نيزاريءَ سان چيائين، "پيٽرووچ! مهرباني ڪري ڪيئن به ڪوٽ کي ناهي درست ڪريو، جيئن ڪجھ وڌيڪ وقت هلي."

پيٽرووچ چڙڪ جواب ڏنس، "ناممڪن. تنهنجي اوور ڪوٽ تي ڪم ڪرڻ محنت، وقت ۽ پيسي جو زيان آهي." اڪاڪي اڪاڪيوچ نااميد ٿي ويو، ۽ سندس ٻاهر هليو وڃڻ کان پوءِ ۽ پنهنجي ڪم شروع ڪرڻ کان اڳ ۾ پيٽرووچ گھڻي وقت فاتحانه نوع ۾ بيٺو رهيو ۽ دل ئي دل ۾ ڪڳيون هڻي رهيو هو ته چڱو ٿيو جو هن پاڻ کي ايڏو ذليل ثابت نه ڪيو ۽ پنهنجي درزڪي ڪم جو وقار نه وڃايو.

اڪاڪي اڪاڪيوچ، پيٽرووچ جي گھر کان نڪري گھٽيءَ ۾ بدحواسيءَ جي حالت ۾ پهتو، ڄڻ ته نيم خوابيءَ ۾ هو ۽ پاڻ سان ڳالهائڻ لڳو، "سو اهو ائين آهي. مون کي سچ پچ اهڙو گمان به نه هو." ۽ ٿوري ٽپيءَ کان پوءِ وري ويچارڻ لڳو، "ته اها ڳالھ ائين آهي. آخرڪار اهو قصو ائين ئي ٿيڻو هو. مون کي ته خيال ۾ به نه هو ته ائين ٿيندو..." گھڻي خاموشي بعد وري ڳالهائڻ لڳو، "آخر ائين ئي ٿيو. بنهه اڻ ٽيٽي ڳالھ... ڪنهن ٿي ائين سوچيو؟ مگر حالتن جي مجبوري..." اڪاڪي اڪاڪيوچ خيالن ۾ ايڏو ته غلطان هو، جو پنهنجي گھر جو رستو ڇڏي ڪنهن ابتيءَ سڙڪ سان وڃي رهيو هو. رستي ۾ ڪارنهن سان ڀريل واڇوڙي هن جا ڪلها ڪارا ڪري ڇڏيا ۽ هڪڙي گھر جي ڪوٺي تان گپ گارو ڪريو، جو هن جي مٿان ٽڦجي ويو، مگر هي

هوش ۾ نہ آيو. آخر جڏهن هڪ سنتريءَ سان، جو پنهنجو پلو هڪ پلسي رکي پنهنجي جنڪيءَ سگهيءَ مان ناس ڪڍي تريءَ ۾ وجهي رهيو هو، وڃي ٽڪريو ۽ هن جي مٿان آتڙيو ۽ جڏهن انهيءَ سنتريءَ تڙي ڪيس: ”بيوقوف! انڌو آهين ڇا؟ بين ۾ چو ٿو گهڙندو اچين. هيڏو سارو رستو پيو اٿئي“. تڏهن ڪجهہ اک کليس ۽ هوش آيس ۽ اٿو رستو چڙي گهر جو طرف ورتائين ۽ بيسود بَڪ بند ڪيائين. البت واجبي سڙس پڙس اچا بہ پنهنجو پاڻ سان پئي ڪيائين- جيئن ڪنهن گهري ۽ عقلمند دوست سان ڪنهن پيچيده ۽ مڪيہ مسئلي تي آهستي آهستي بحث مباحثو ڪبو آهي! ”نہ نہ پيٽرووچ سان هاڻي ڳالهائڻ نيڪ نہ آهي، هن وقت هوسچ پچ..... نہ، جوڻس شايد پيسو ڏوڪڙ ڏئيس ٿي، جو هيڪر منهنجي پيسن ڪي نڪرايائين! مون ڪي هن ڏانهن آچر ڏينهن صبح جو وڃڻ گهرجي، جڏهن ڪيس شراب لاءِ پيسا گهرجن. هو نشي ۾ هوندو، ۽ مان ڏهہ ڪاپيڪ ڪڍي هٿ تہ رکندوسانس، تہ هو ڪوٽ بہ ناهيندو ۽ راضي بہ ٿيندو.“

اهڙيءَ طرح پنهنجي دل ئي دل ۾ دليل بازي ڪندي خوش پئي ٿيو. پوءِ ٻئي آچر تي، پيٽرووچ جي زال ڪي پري کان ئي گهر مان ٻاهر نڪرندو ڏسي، هڪدم وڃي پيٽرووچ جي سامهون پيش ٿيو. سچ پچ هو گهڻو پيتل هو ۽ اهڙا تہ گهيرٽ ۽ جهوٽا پئي کلائين، جو پنهنجو ڪنڌ بہ نٿي جهلي سگهيو. مگر ڪلوڙ جو ڀوت اچا سوار هوس. جڏهن اڪاڪي اڪاڪيوچ ڪوٽ جي ڳالهہ ڪيس، تڏهن شوخ ٿي چيائين، ”مون ڪان نہ پڇي، توکي نئون اوور ڪوٽ ٺهرائڻو پوندو.“ اڪاڪي اڪاڪيوچ هڪدم ڏهن ڪاپيڪن جو سڪو ڪڍي هن جي هٿ تي رکيو. پيٽرووچ ڪجهہ نرميءَ سان چيو، ”تنهنجي وڏي مهرباني. مان پي توکي دعائون ڪندس. مگر اوور ڪوٽ لاءِ مون ڪي نہ چئو. تون مون تي ڀروسو رک مان توکي نئون اوور ڪوٽ بلڪل چڱيءَ طرح سبي ڏيندس.“ اڪاڪي اڪاڪيوچ پراڻي ڪوٽ درست ڪرائڻ لاءِ ڪجهہ وڌيڪ چوڻ چاهيو ٿي، مگر پيٽرووچ ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري سمجهائڻ لڳس، ”تون مون تي اعتبار ڪر. مان توکي اوور ڪوٽ ضرور ناهي ڏيندس، ۽ ڪالر کان وٺي بيڙن تائين ان ۾ جديد فيشن رکندس، ۽ سلائي بہ پهريون نمبر ڪندس.“

اڪاڪي اڪاڪيوچ ويچارو نااُميد ٿي ويو، ۽ سمجهيائين تہ نئون اوور ڪوٽ ٺهرائڻو ئي پوندو. مگر پيسو تہ هن وٽ هو ئي ڪونہ. ڪيڙو ڪٿان اچي ۽ ڪوٽ ڪيئن سبجي؟ ڪيس ڪجهہ ”بونس“، اٽڪل چاليهہ ربل، تہ ملڻو هو، مگر انهيءَ رقم جي خرچ جو تخمينو هن اڳي ئي لڳائي ڇڏيو هو- انهن پيسن مان هن کي پتلون وٺڻي هئي، ڪجهہ سوچيءَ جي جهوني رهيل اوڌر ادا ڪرڻي هئي، درزياڻيءَ کان ٽي قميصون سبرائڻيون هيون، ۽ بيون ڪجهہ چيزون پڻ، جن جو هتي بيان ڪرڻ مناسب نہ آهي، خريد ڪرڻيون هيون. مطلب تہ سندس تخميني مطابق رقم اڳي ئي خرچ ٿي پئي هئي. جيڪڏهن ڊائريڪٽر هن تي مهربان بہ ڪٿي ٿئي ها، تڏهن بہ هن جو ”بونس“ وڌ ۾ وڌ چاليهن ربلن مان وڌائي پنجيتاليهہ يا پنجاهہ ربل ڪري ها، ۽ هن کي فقط پنج يا ڏهہ ربل ڪثيل خرچ کان وڌيڪ ٿين ها، جيڪا رقم واقعي درياءَ ۾ هڪ قطري مثل هئي. هن کي تہ سڄو سارو اوور ڪوٽ سبائڻو هو. هو پيٽرووچ کان واقف هو تہ هو ڪڏهن ڪڏهن ماڻهن کي اجايا وڌيڪ پيسا ٻڌائيندو هو، ۽ اهڙن موقعن تي جوڻس پڻ ڏنيپندي هيس- ”ماريو چسو پوڪ! هاڻي تہ چريو ٿي پيو آهي. ڪڏهن تہ ماڻهن جا ڪم مفت پيو ڪري، ۽ اڄ وري پنهنجي بچڙائيءَ تي چڙهيو آهي؛ ۽ ڪين جهڙي ڪم لاءِ هيڏي ساري رقم ٿو گهري- ڦڪو بہ ڪونہ ٿو ٿئي!“ اڪاڪي اڪاڪيوچ سمجهيو ٿي تہ زور رکيس تہ پيٽرووچ اوورڪوٽ جا لاچار اسي ربل بہ وٺندو: مگر هيڏا سارا اسي ربل بہ آخر اچن ڪٿان؟ هن رقم جو شايد اڌ يا ٿورڙو مٿي پٽ سٽ ڪري، هٿ ڪري وجهي ها: مگر باقي اڌ پيسا ڪٿان اچن؟ هتي پڙهندڙن کي ٻڌائڻ ضروري آهي تہ اڪاڪي اڪاڪيوچ ڪيئن پٽ سٽ ڪري ها يا ڪٿان آڻي ها. اڪاڪي اڪاڪيوچ ۾ گهڻي وقت کان عادت هئي تہ جڏهن بہ هڪ ربل خرچ ڪندو هو، تہ ٻہ ڪاپيڪ هڪ ڪلف لڳل ننڍڙيءَ پيٽيءَ ۾، جنهن ۾ پيسن وجهڻ لاءِ مٿان ننڍڙو چير هو، رکندو

ويندو هو. ڇهين ڇهين مهيني هو پيتيءَ کي کولي، ٽامي جي سڪن کي بئنڪ کي چانديءَ جي سڪن ۾ تبديل ڪندو هو. اهڙيءَ طرح بچت ڪندي هن کي ڇگو وقت ٿي ويو هو، ۽ ٻن ٽن سالن جي عرصي ۾ هن وٽ چاليهه ربل ته گڏ ٿي ويا هئا. مگر باقي چاليهه ربل ڪٿان اچن؟ اڪاڪي اڪاڪِيوچ في الحال ته گهريءَ سوچ ۾ پئجي ويو، ۽ نيٺ فيصلو ڪيائين ته گهٽ ۾ گهٽ هڪ سال لاءِ روزاني خرچ پکي ۾ تخفيف آندي وڃي- شام جو موم بتي نه ٻارجي، ۽ جيڪڏهن ڪم ڪار ڪرڻو هجي، ته جاءِ جي مالڪياڻيءَ جي بتيءَ تي ڪيو وڃي؛ گهٽين مان ويندي خبرداريءَ سان ۽ بلڪل آهستي آهستي نرميءَ سان پبن تي، پٿر ۽ سرن جي رستن مان گهمڻ گهرجي، جيئن جوتو جلدي ڦاٽي نه پوي ۽ ڪجهه وقت زياده هلي؛ ڪپڙن کي ڌوٻيءَ ڏانهن دير دير سان موڪلڻ گهرجي، ۽ آفيس مان گهر موٽي اچڻ تي انهن کي لاهي، جهونو رواجي سنهو سوٽي چوغو پهريو وڃي، جيئن جلدي ڳري نه وڃن. اڪاڪي اڪاڪِيوچ کي شروع ۾ پاڻ کي هنن نون نيمن ته هيرڻ ۾ ڏاڍي تڪليف ٿي، مگر ڪجهه وقت کان پوءِ انهن سختين تي هري ويو. نه رڳو ايترو بلڪ رات جو فاقن ۽ بکن ڪيڻ جو به عادي ٿي ويو. انهن تڪليفن جي مقابلي ۾ نئين اوور ڪوٽ جا خيال هن کي روحاني طراوت ۽ طاقت پهچائيندا رهيا، ڄڻ ته هن جي اڻپوريءَ زندگيءَ جي پورائي ٿي چڪي هئي، ڄڻڪ هن جي ڪا شادي ٿي هئي ۽ هاڻي هو اڪيلو نه هو بلڪ هڪ کان به ڄڻا ٿي پيا هئا، ڄڻ ته هن جي ڪنهن دل گهرئي دوست زندگي ۾ هن سان هٿ هٿ ۾ ڏيئي دوش بدوش هلڻ جو قسم ڪنيو هو. هن جو اهو دل گهريو دوست ۽ ساٿي ڪير هو؟ اهو سندس نئون اوور ڪوٽ هو. اوور ڪوٽ جي خيالن ۾ اڪاڪي اڪاڪِيوچ کي وڌيڪ مردانو، بردبار ۽ ارادي جو پڪو بنايو- ڄڻ ته ڪنهن وڏي مقصد تي قلبو پلٽڻو هوس. ارادي جي ڪچائي، گهٻراهٽ ۽ ٻيون سڀ اجايون خراب عادتون هن جي طبيعت مان غائب ٿي ويون. ڪڏهن ڪڏهن هن جي اکين ۾ چمڪ ۽ دل ۾ اوچا ۽ بلند خيال ايندا هئا، ۽ سٽون ڪندو هو ته "ڇو نه ڪالر م "مارٽن" وجهايو وڃي؟" اهڙن پهن پچائڻ ۾ هو اهڙو ته غلطان ٿي ويندو هو، جو ڪڏهين ڪڏهين پاڻ کي به وساري وهندو هو. هڪڙي دفعي ڪا لکپڙهه نقل ڪري رهيو هو ۽ اِنهن ويچارن ڪندي اهڙو ته بي خيلو ٿي ويو، جو چڪ پئجي ويس، ۽ رڙ نڪري ويس- "اوه!" پيٽرووچ هر مهني اوورڪوٽ بابت ڳالهائڻ لاءِ گهٽ ۾ گهٽ هڪڙو دفعو ضرور ويندو هو، ۽ سوالن مٿان سوال پڇندو هو: "ڪپڙو ڪهڙي دڪان تان چڪائجي؟ ڪپڙي جو رنگ ڪهڙو هئڻ گهرجي؟ ڪپڙي جا اگهه ڪهڙا آهن؟" وغيره. هونئن ته موٽندي ڳڻتيون پاڻ سان ڪٺي ايندو هو، پر اميد به وڏي چيز آهي- سو دل کي آٿت ۾ رکيو ايندو هو ته نيٺ ڪپڙو وٺبو ۽ نيٺ نئون اوور ڪوٽ ٺهي تيار ٿيندو. هلندي هلندي، حالتن اڪاڪي اڪاڪِيوچ جو ساٿ ڏنو، ۽ تعجب ته ڊئريڪٽر به هن کي سٺ ربلن جو "بونس" ڏياريو، معلوم ناهي ته ڊئريڪٽر کي ڪنڪ هئي ته اڪاڪي اڪاڪِيوچ کي وڏي ڪوٽ جي گهرج آهي، يا اهو ڪو اتفاق هو، جو قسمت هن سان وَڙ ڪيو ۽ سڄا ويهه ربل، چاليهه ربلن جي ڪٿيل خرچ کان وڌيڪ مليس. ٻين ٻن ٽن مهنن جي فاقا ڪشيءَ کان پوءِ اڪاڪيءَ وٽ سڄ پچ اسي ربل جي رقم گڏ ٿي ويئي ۽ هن جي دل خوشيءَ ۾زور سان دڪ دڪ ڪرڻ لڳي. پهرئين ئي ڏينهن هو پيٽرووچ سان گڏجي بازار ويو، ۽ ڪپڙو خريد ڪيائون. انهيءَ ۾ ڪا تعجب جي ڳالهه ئي ڪانه آهي ته اڪاڪي اڪاڪِيوچ جي ڪنجوسائيءَ هوندي ـ ڪپڙي جي خريداري ايڏو جلد ڪئي ويئي، ڇاڪاڻ ته ڪپڙي خريد ڪرڻ جو ڇهن مهينن کان ارادو هون ۽ اڪثر ڪري هر مهني بازار جي اگهن جي پڇا ڳاڇا پيا ڪندا هئا. ڪپڙو واقعي لاثاني هو، ۽ پيٽرووچ پاڻ ظاهر ڪيو ته هن کان زياده سٺو ڪپڙو سڄي بازار ۾ نه ملندو. اُستر واسطي هنن "ڪئليڪو" سٺو سادو سوٽي ڪپڙو خريد ڪيو، جو ڏسڻ ۾ ڏاڍو مضبوط ۽ سهڻو هو، ۽ پيٽرووچ جي زبانيءَ موجب سلڪ کان به بهتر هو. ڪالر لاءِ "مارٽن" هنن نه ورتو، ڇو ته بلڪل مهانگو هو، ۽ ان جي بدلي "فرڪئٽ" خريد ڪيائون جو پري کان ڏسڻ ۾ مارٽن جهڙو ئي هو. پيٽرووچ ٻه دفعا ڪوٽ سبڻ ۾ مشغول رهيو. ڪوٽ جلد تيار ٿي وڃي ها، مگر ان ۾

گهٽائي ڪاج رکيا ويا هئا، جن ڪافي وقت ورتو. پيٽرووچ سلائيءَ جا ٻارهن روبل چيا. هن کان گهٽ ٿي به نہ سگهي ها، ڇاڪاڻ تہ سڄي ڪوٽ کي ريشم جي ڌاڳي سان ٻٽي سلائي ڪئي ويئي هئي. يقين سان چئي نٿو سگهجي تہ اهو ڪهڙو ڏينهن هو- مگر اڪاڪيءَ جي زندگيءَ ۾ هڪڙو وڏو خوشيءَ جو ڏينهن هو، جڏهين پيٽرووچ نئون اوور ڪوٽ تيار ڪري، صبح جي وقت ڪلارڪن جي آفيس جي وقت کان ٿورو اڳ ۾ کڻي آيو. اوور ڪوٽ ايڏو جلدي نہ سبيو وڃي ها، مگر سيءَ ڦهر جا هئا، ۽ اڃا بہ وڌيڪ شديد پارن پوڻ جو امڪان هو. اڄ پيٽرووچ ۾ ڳرائي هئي- ڳرائي بہ ڇو نہ ڪري؛ هيڏو سارو ڪم چند ڏينهن ۾ جو پورو ڪري ورتو هئائين. هو ڪو رواجي درزي تہ ڪونہ هو. اڄ هن ثابت ڪري ڏيکاريو تہ هو ڳنڍ ٽوپي وارن درزين مان نہ هو بلڪ نولن ڪپڙا بہ سبي ٿي سگهيو. هن اوور ڪوٽ رومال مان ڇوڙي ٻاهر ڪڍيو (اهو سندس رومال تازو ڌوٻيءَ وٽان ڌوپي آيو هو)، ۽ رومال کي وري خيال سان تھ ڪري کيسي ۾ آئنده ڪم آڻڻ لاءِ وڌائين. اوور ڪوٽ کي ڪوڙلي، ٻنهي هٿن ۾ جهلي ان ڏانهن فخر سان نهارڻ لڳو، ۽ ڦڙتائيءَ سان اڇلي اڪاڪيءَ جي ڪلهن تي وڌائين، ۽ ڪوٽ کي اڳيان پنيان ڇڪڻ ۽ نهڻ لڳو. اڪاڪي اڪاڪيوچ عمر رسيده ماڻهو هو ۽ ٻانهون بہ پنهنجي ڏسڻ تي ڇاهيائين. پيٽرووچ پوءِ هن کي ٻانهن پائڻ ۾ مدد ڪئي، ڪوٽ اڪاڪي اڪاڪيوچ جي بدن تي بلڪل ٺهڪي آيو. سيڪنهن پيٽرووچ — جي ساراهہ ڪئي، ۽ داد ڏنو تہ ڪوٽ لاجواب آهي! پيٽرووچ بہ موقعو هٿان نہ وڃايو ۽ چوڻ لڳو، ”مون اڪاڪي اڪاڪيوچ کي اوور ڪوٽ بلڪل سستو ۽ رواجي پيسن ۾ سبي ڏنو آهي، ڇاڪاڻ تہ هو پنهنجو دوست ماڻهو آهي، ۽ هن سان گهڻي زماني کان ڄاڻ سڃاڻ آهي. انهيءَ کان سواءِ منهنجو دڪان بہ ننڍڙيءَ ڳليءَ ۾ آهي، ۽ اُن تي ”سائن بورڊ“ بہ ڪونہ لڳايو اٿم، جنهنڪري ماڻهن جي نظرن ۾ منهنجي سلائي ۽ ڪاريگريءَ جي ڪا وقعت ڪانہ آهي- ورنہ نيوسڪي پراسپيڪٽ ۾ اڪاڪي گهٽ ۾ گهٽ پنجهتر روبل رکو سلائيءَ جا پري ها.“ اڪاڪي اڪاڪيوچ پيٽرووچ جي اهڙين ڳالهين کان تنگ اچي ويو هو ۽ هونئن بہ اهڙين وڏين رقمن جا نالا ٻڌي گهٻرائجي ويندو هو. اڪاڪي اڪاڪيوچ هن کي سلائيءَ جا پئسا ادا ڪيا، ۽ ڪوٽ پائي آفيس وڃڻ لاءِ راهي ٿيو. پيٽرووچ بہ هن جي پٺيان ويو ۽ رستي تي ڇڱو وقت بيهي هن پري کان ڪوٽ جي پٺيءَ جي بيهڪ ۽ فٽنگ ڏٺي، ۽ تنهن کان پوءِ ٻيءَ گهٽيءَ مان رستو مٽائي، تڪڙو تڪڙو وري بہ ساڳئي رستي تي آيو ۽ لڪي لڪي ڪوٽ جي سامهين جهول نظر مان ڪڍيائين.

اڪاڪي اڪاڪيوچ جي خوشيءَ جي ڪا انتها نہ رهي. هو گد گد پئي ٿيو ۽ هر منٽ ۾ ڪوٽ کي وري وري پئي ڏٺائين. ڀلا خوش بہ ڇو نہ ٿئي. هڪ تہ ڪوٽ گرم هو، ۽ ٻيو تہ سلائي بہ پنهنجو مٽ پاڻ هئي، آفيس تائين مفاصلي تہ اڄ هن کي ڏِک ئي ڪانہ ڏني. اک ڇنڀ پنيس جڏهن اوچتو ڏٺائين تہ منزل تي پهچي ويو آهي. محافظ جي ڪوٺيءَ ۾ ڪوٽ لاهي، هن جي سنڀال ۾ ڏنائين. ڪنهن نہ ڪنهن طرح سڀني ڪلارڪن کي پتو پئجي ويو تہ اڪاڪي اڪاڪيوچ نئون اوور ڪوٽ سبرايو آهي ۽ پراڻي ڪٽل ٽپڙ کي استعفا ملي آهي. سڀئي ڊوڙي محافظ جي ڪوٺيءَ ۾ ويا، ۽ نئين اوور ڪوٽ جو معائنو ڪيائون. ڇوڌاري واڌاين جو وارو وري ويو. اڪاڪي اڪاڪيوچ ڪڏهن مشڪيو ٿي، تہ ڪڏهن شرمايو ٿي. سڀني مجبور ڪيس تہ هو ڪوٽ پائي ڏيکاري، ۽ نئين اوور ڪوٽ جي خوشيءَ ۾ سڀني کي دعوت ڪارائي. اڪاڪي اڪاڪيوچ اچي ڦاٿو. هن جو دماغ چرخ ٿي ويو. سمجهہ ۾ نٿي آيس تہ هن مصيبت کي منهن ڪيئن ڏجي. آخر تنگ اچي، هنن کي ابتا سبتا بهانا ڏنائين ۽ چيائين تہ ”ڪوٽ نئون نہ آهي، پراڻو آهي!“ مگر آڏو بہ مڃڻو هئا. ايتري ۾ ننڍي هيڊ ڪلارڪ، ڏيکارڻ لاءِ تہ هو ايڏو مغرور نہ هو ۽ ٻين ڪلارڪن سان اٿڻ ويهڻ ۾ عار نٿي ڪيائين، چيو: ”چڱو، اڪاڪي اڪاڪيوچ جي بدران مان توهان سڀني جي اڄ شام جو دعوت جهليان ٿو، قسمت سان اڄ منهنجي سالگرهہ بہ آهي.“ ڪلارڪن ننڍي هيڊ ڪلارڪ کي مبارڪباد ڏني ۽ دل و جان سان سندس دعوت قبول ڪئي. اڪاڪي اڪاڪيوچ دعوت

ٻه وڃڻ کان گهٽ ٿي ٿيايو ۽ عذر بهانا ڪيا مگر سپ ورائي ويس- "اها بدتميزي آهي. توکي شرم اچڻ کپي. انڪار ڪرڻ کان توکي ٻڏي مرڻ کپي." آخرڪار هن دعوت قبول ڪئي، ۽ سوچيائين تہ گهٽ ۾ گهٽ پارٽيءَ ۾ وڃڻ سان هن کي اوور ڪوٽ پائي ٻاهر وڃڻ جو موقعو ملندو. اڪاڪي اڪاڪيوچ واسطي سارو ڏينهن گويا عيد جو ڏينهن هو. آفيس کان موٽيو ۽ ڪوٽ لاهي ڪليءَ ۾ ٽنگي، دل ئي دل ۾ ڪوٽ جي ڪپڙي ۽ استر جي تعريف ڪرڻ لڳو. تنهن کان پوءِ پنهنجو پراڻو "ڪٽل ٽپڙ" ڪڍي، نئين ڪوٽ سان ڀيٽڻ لڳو. پلا پراڻو ڦاٽل ڪوٽ، نئين جديد فئشن تي سلائي ٿيل اوور ڪوٽ جو ڇا مقابلو ڪري سگهندو! رات ڏينهن جو سنتو هو! اڪاڪي اڪاڪيوچ کان ڪل نڪري ويئي، ۽ ڪيتري وقت تائين ڪلندو رهيو. هن منجهند جي ماني کاڌي، ۽ کائڻ کان پوءِ ٻيو ڪجهہ بہ ڪم نہ ڪيائين. ڪنهن بہ ڪاغذ پٽ کي هٿ نہ لاتائين، ۽ نہ وري ڪنهن لکپڙهہ جو نقل ئي ڪيائين. اچ آرام ۽ خوشيءَ جو ڏينهن هو، ۽ هن بستري تي ليٽي ڪجهہ وقت لاءِ جنگهون ساهيون. جڏهن سج لهي ويو ۽ منهن مير اونداهہ ٿي، تڏهن هي پنهنجو نئون اوور ڪوٽ پهري، ننڍي هيڊ ڪلارڪ جي دعوت تي وڃڻ لاءِ راهي ٿيو. پلا ٽٿو اچي تہ ميزبان جو گهر ڪٿي هو يا سندس پتو ڪهڙو هو- بهرحال هو پيٽرس برگ جي ڪنهن سٺي محلي ۾ ۽ اڪاڪي اڪاڪيوچ جي گهر کان مڙيوئي گهڻو دور رهندو هو- سو گهران نڪرڻ سان اڪاڪيءَ کي اهڙيون گهٽيون لتاڙي پار ڪرڻيون هيون، جتي نہ تہ ڪو روشنيءَ جو پورو بندوبست هو ۽ نہ وري ڪا وسهن ئي هئي. رستا سڃا هئا، جتي ماڻهوءَ جي بوءِ بہ ڪانہ هئي، ۽ چوڏاري ڪڪڙو ڪو لڳي پيئي هئي. مگر جئن منزل مقصود کي ويجهو پوندو ٿي ويو، تئن سلمهون روشني وڌيڪ تيز ايندي ويس، ۽ رستن تي چهل پهل ۽ ماڻهن جي اچ وڃ زياده نظر آيس ۽ آهستي آهستي عورتن جي بہ رستن تي آمدرفت ڏٺائين. هن پسگردائي ۾ ٻُسي ڪاٺ جون نهيل ۽ گلٽ جي ڪوڪن سان جڙيل گسڪٽيون گلاڻيون گهٽ پئي ڏٺيون، مگر چنيل، پالش ڪيل ۽ هر طرح سينگاريل گسڪٽيون، رڇ جون کلون ڍڪيل خوش مزاج ۽ مخملي ٽوپين پهريل ڪوچوانن سان عام جام برف تي ڪرچ ڪرچ ڪنديون پئي آيون ۽ ويون.

اڪاڪي اڪاڪيوچ ڪيترن ڏينهن کان شام جو ٻاهر گهٽو گهمڻ ڦرڻ يا تفريح ڪرڻ ڇڏي ڏني هئي ۽ هن پسگردائيءَ ۾ ٻن ٽن سالن کان پوءِ آيو هو، جنهنڪري هن کي هر ڪا شيءِ نئين ٿي نظر آئي. هو املڪ هڪ دڪان جي روشن ڏيکارٽي دريءَ ۾ هڪ مورت ڏانهن نهارڻ بيهي رهيو، جنهن ۾ هڪ حسين و جميل دوشيزه پنهنجي پير مان سئنڊل لاهڻ جي مشق ڪري رهي هئي، ۽ اهڙيءَ طرح هوءَ پنهنجي گول گول جنگهہ کي جنبش ۾ آڻي ان جو عام ڏيکاءُ ڪري رهي هئي، ۽ سندس پٺيان وري هڪڙو وڏين مڇين وارو، فرينچ ڪٽ ڏاڙهيءَ سان نوجوان اندر دروازي ۾ وڃي رهيو هو. اڪاڪي اڪاڪيوچ ڪنڌ ڌوڻيندي، ۽ ڦورو ڪلي، پنهنجو رستو ورتو. هن ڇو ڪليو؟ شايد انهيءَ لاءِ تہ هيءَ هن واسطي هڪ اجنبي ڳالهہ هئي، ۽ هن اهڙي مورت اڳي ڪڏهن بہ ڪانہ ڏٺي هئي يا ٿي سگهي ٿو تہ ٻين ڪلارڪن وانگر هن بہ ڪا راءِ قائم ڪئي هجي ۽ طنزيہ ڪليو هجي. قصو ڪوتاهہ هو پنهنجي منزل تي پهچي ويو، جتي ننڍو هيڊ ڪلارڪ وڏي رعب تاب سان رهندو هو. ميزبان جو گهر ٻيءَ ماڙ تي هو، ۽ ڏاڪڻ ۾ بتي پئي ٻري. اڪاڪي اڪاڪيوچ دروازي ۾ گهڙڻ سان ئي ڏٺو تہ لذيذ طعامن جون قطارون لڳيون پيون هيون، ۽ وچ ۾ چانهہ جي ڪٽلي رکي هئي جنهن مان پاڻيءَ جي ٽهڪڻ جو آواز پئي آيو، ۽ ٻاڦ جا ڪڪر پئي نڪتا. ديوار تي ڪلين ۾ سيني جا ڪوٽ ۽ چوغا ٽنگيل هئا، جن مان ڪن جا تہ خاص سنا، وڏا ۽ مخمل جا. پٽ جي ٻئي پاسي شور غل ۽ ڳالهائڻ جو چوٻول پئي آيو. ايتري ۾ دروازو کليو ۽ ڳالهائڻ جو آواز وڌيڪ چٽو ٿيو، ۽ ٻٽرو دروازي مان خالي گلاسن ۽ ڪريم جي جگ ۽ بسڪوٽن جي دٻن سان ڀريل خونچو کڻي ٻاهر نڪتو. ظاهر هو تہ ٻيا ڪلارڪ چڱو وقت اڳ ۾ آيل هئا، جو چانهہ جو پهريون دور ختم ٿي چڪو هو. اڪاڪي اڪاڪيوچ بہ پنهنجو ڪوٽ ڪليءَ ۾ ٽنگي

اندر داخل ٿيو. چوڏاري موم بتين جي جهرمر لڳي پيئي هئي. ڪي پاڻ ۾ گپ شپ هڻي رهيا هئا، ته ڪي پتن راند کيڏڻ ۾ مشغول هئا. ڪي پائيپ مان سوٽا لڳائي رهيا هئا، ته ڪي ورِي اجا تائين چانهه ڍڪ ڍڪ ڪري پي رهيا هئا. مطلب ته سڄي ڪوٺي ڳالهائڻ ٻولهائڻ، ڪلارڪن جي اٿ- ويهه ۽ ڪرسين جي ريڙهه سيڙهه جي آوازن سان گونجي رهي هئي. اڪاڪي اڪاڪيوچ ڪوٺيءَ جي وچ ۾ منجهي بيهي رهيو، ۽ ولڙن وانگر هيڏانهن هوڏانهن نهارڻ لڳو. ايتري ۾ ريتر گوڙ مچي ويو، ۽ سيني رڙين ۽ هوڪرن سان هن جي آجيان ڪئي، ۽ بوڙي اچي بيهر هن جي اوور ڪوٽ جو ديدار ڪيو. اڪاڪي اڪاڪيوچ گهڻو هراسيل پئي نظر آيو، مگر پنهنجي ڪوٽ جي ساراهه ۽ شهرت ٻڌي گهڻو خوش پئي ٿيو. آخر هر ڪو اڪاڪي اڪاڪيوچ ۽ سندس ڪوٽ کي ڇڏي، پيسڪوٽ راند کي لڳي ويو. هي سڄو گوڙ گهمسان، شور غل ۽ ماڻهن جا هشام، اڪاڪي اڪاڪيوچ واسطي نيون ۽ عجب ۾ وجهندڙ ڳالهيون هيون. ڪيس دوستن سان ۽ دعوتن ۾ اٿڻ ويهڻ جي ڪا خبر ڪانه هئي. هن کي معلوم نه هو ته ڇا ڪجي، ۽ ڇا نه ڪجي. پيسڪوٽ کيڏندڙن جي پر ڀر ويهي رهيو، ۽ ڪڏهين هنن جي منهن ۾ پئي نهاريائين ۽ ڪڏهين هن جي منهن ۾ پئي گهوريائين. آخر نڪمٽو ماڻهو، ويهي ويهي گهڻو ٿڪو ۽ اوٻاسيون اچڻ لڳيس. رات جو ڳپل حصو وهامي چڪو هو، ۽ هونئن هو هن ڪان گهڻو اڳ ۾ سمهي رهندو هو. هن خيال ڪيو ته ميزبانن ڪان موڪلائي گهر وڃجي، مگر هنن نه ڇڏيس- چيائونس ته "نئين اوور ڪوٽ جي خوشيءَ ۾ فقط هڪڙو پيگ پي وڃي." ڪلاڪ ڪن ڪان پوءِ ڪاٽو آندو ويو، جنهن ۾ طرحين طرحين جا طعام جهڙوڪ سبزي، ٿڌو ڳڻو گوشت، پيسٽري، ٻڪيون ۽ ڪيريون، حلوائيءَ وٽان آيل سنبوسا، ۽ شراب هئا. هن کي ٻه گلاس ڪن شراب جا پياريا ويا، ۽ خوب نشا ٿيس. هر ڪا شيءِ خوش ۽ تازي پئي نظر آيس. رات جا ٻارهن وڄي چڪا هئا، ۽ ڪيس هن ڪان گهڻو وقت اڳ ۾ گهر پهچڻ کپندو هو. هن کي خوف پئي ٿيو ته گهر وڃڻ ڪان ڪيس متان روڪيو وڃي، تنهنڪري وجهه وٺي ڪوٺيءَ مان ڪسڪي ٻاهر هليو ويو، ۽ اوندهه ۾ هٿوراڙيون ڏيئي، نيٺ وڃي اوور ڪوٽ لڌائين. سندس اوور ڪوٽ زمين تي ڪريو پيو هو، جنهن کي چنڊي ڦوڪي ڪِن ڪچرو صاف ڪري، پائي، ڏاڪڻ مان لهي رستي تي پهتو، ۽ گهر لاءِ روانو ٿيو. رستن تي اجا تائين روشني هئي. ڪي ڪي ننڍڙا دڪان- جيڪي غلامن ۽ ٻين رواجي ماڻهن جون چٽڪ ڪلبون هيون، ۽ جتي هرڪو آڌيءَ رات تائين اوپارين لهوارين ڳالهين ۾ مشغول هوندو هو- ڪليل هئا، ۽ ٻيا ڏسڻ ۾ بند ٿي ويا هئا، مگر دروازن جي چيرن مان روشنيءَ جا ڪرٽا رستي تي پئجي پيا، جنهن مان معلوم پئي ٿيو ته اجا ڪو ماڻهو اندر ضرور آهي- شايد دڪانن جي نوڪرياڻين ۽ نوڪرن، جيڪي ڳالهين جا ڳهير ٿيندا آهن، پنهنجي گفتگو اجا ختم نه ڪئي هئي. اڪاڪي اڪاڪيوچ پنهنجي مزاج ۾ هلڪو پئي آيو، ته ايتري ۾ هڪڙي عورت، تڪڙي تڪڙي، سندس پاسي مان سرڙاٽ ڪري اچي لنگهي. معلوم ناهي، ڇو ايترو تڪڙي پئي آئي؟ هن جي دل ۾ آيو ته هن عورت جي پٺيان ڊوڙي؛ ۽ ذري گهٽ ڊوڙڻ تي به هو، پر هن پاڻ کي روڪي ورتو- ۽ پوءِ مرڳو عجب لڳس، ته اهڙو خيال آخر هن کي ڇو آيو؟ جلد ئي اهڙين گهٽين ۾ پهتو، جتي نه پوري روشني هئي ۽ نه ورِي ڪو ماڻهو چيٽو ئي نظر ٿي آيو. چوڏاري سڄ ئي سڄ لڳي پئي هئي. ڪٿي ڪٿي ننڍڙا ڪاٺ جا گهر، چنون چپر ۽ جهوپڙيون، بند دروازن سان، اونداهيءَ ۾ پري ڪان نظر آيون ٿي- نه ته مڙيوئي خير. رستي تي ڪا ٻهر ئي ڪانه هئي. ڪنهن وَهينءَ وانگيءَ جو نالو به ڪو نه هو. سڙڪ هڪڙي وڏي چورس ميدان ۾ اچي ٻيني، جنهن ڪنهن اٿاهه رڃ وانگر پئي ڏِڪَ ڏني، ۽ ان جي ٻئي ڇيڙي تي بيٺل گهر مس مس ٿي نظر آيا.

پري پري ڪان، خبر نه آهي ڪٿان، ڪنهن سنتريءَ جي ڪئبن مان روشنيءَ جي لاٽ پئي نڪتي. ڪئبن جڻ ته دنيا جي ٻئي ڇيڙي تي هئي. قدرتاً، هتي اڪاڪي اڪاڪيوچ جي دل ننڍڙي ٿيڻ لڳي، ۽ ان وڏي چورس ميدان ۾ پير وجهڻ سان ئي گهبرائڻ لڳو- جڻ ته هن کي ڪنهن خطري جي اڳ ۾ ئي پروڙ پئجي وئي

هئي. خوف ۾ اڳيان پويان ۽ اوسي پاسي لوٽا هڻڻ لڳو، بنھ ائين، جيئن اجهاڳ سمنڊ جي وچ ۾ ڪنهن ٻيڙيءَ جي هوا نڪري ويئي هجي! هو دل کي پڪو ڪرڻ لڳو: ”ڊڄ ڇا جو آهي؟ ڇڱو آهي تہ هيڏي هوڏي نهارڻ نہ گهرجي“ ۽ اکيون ٻوٽي هلڻ لڳو. سٽ پٽڻ جي ڪري سوچيائين تہ ”اکيون کولي ڏسجي تہ چورس ميدان لتاڙي ٻئي ڇيڙي تي پهتو آهيان يا نہ“. اجا اکيون مس کوليائين، تہ ڏٺائين تہ ڪي وڏيل شهپرن سان رهزن سندس رستي روڪ ڪيو بيٺا آهن. هن جي اکين آڏو آنڌي اچي ويئي، دل زور سان ڌڙڪي رهي هيس ۽ پاڻ پير جي پن وانگر ٿڙڪي رهيو هو. هڪ اونداهي رات ٻيو خوف، اڪاڪي اڪاڪيوچ هنن کي سڃاڻي نہ سگهيو، ۽ نہ وري هنن جو حليو ئي ياد رهيس. انهن مان هڪڙي رعب مان رڙ ڪري ۽ ڪنڌ کان پڪڙي چيس، ”هي اوور ڪوٽ منهنجو آهي! لاهي مون کي ڏي!“ اڪاڪي اڪاڪيوچ رڙ ڪرڻ تي ئي هو ”چوز . . . . . . چور . . . . . . “ تہ ٻئي چور پنهنجو مضبوط رُڪ جهڙو چنبو منهن تي ڏيئي، وات بند ڪري ڇڏيس- ”هاڻي رڙيون ڪر!“ اوور ڪوٽ لاهي، لت جو هنيائونس، تہ غريب ٻوٽ ۾ وڃي لڳو. بيهوش ٿي ويو. هن کي خبر ڪانہ پئي تہ ڇا وهيو ڇا واپريو. ٿوري وقت کان پوءِ هوش ۾ آيو ۽ اٿي کڙيو ٿيو. هن کي ٿڌ محسوس ٿيڻ لڳي ۽ ڏٺائين تہ سندس بدن تي اوور ڪوٽ ٻہ ڪونہ هو. گهٽيون ئي رڙيون ۽ واڪا ڪيائين، مگر چورس ميدان جي ٻئي ڇيڙي تائين شايد سندس آواز پهچي نہ سگهيو. آخر رڙيون ڪري ڪري جڏهين ٿڪجي پيو، ۽ جڏهين ڏٺائين تہ ڪو اوهي واهي پيدا ڪونہ ٿيو، تڏهين ٻڪندي ٻڪندي سپاهيءَ جي ڪئبن ڏانهن رخ رکيائين، ۽ ڏٺائين تہ سپاهي ڀلي تي ٽيڪ ڏيو بيٺو هو، شايد انتظار پئي ڪيائين تہ ڪهڙو ماڻهو رڙيون ڪندو هن ڏانهن ڊوڙندو پيو اچي. اڪاڪي اڪاڪيوچ پهچڻ سان ئي سهڪندي سهڪندي، رڙ ڪري، شوخيءَ سان سپاهيءَ ڏانهن مخاطب ٿيو، ”تون ننڊ ۾ هئين؟ پنهنجو فرض پلجي وئين؟ هتي مون کي چور ڦري ويا، ۽ تون هتي آرام سان بيٺو آهين!“ سپاهيءَ ورائيو، ”مون تہ ڪجھ ڪونہ ڏٺو. ٻن ماڻهن برابر توکي ميدان ۾ جهليو، مگر مون سمجهيو تہ تنهنجا دوست آهن ۽ توسان ڳالهيون ٻولهيون پيا ڪن. مون تي گرم ٿيڻ کان ڇڱو ائين ٿيندو تہ تون سڀاڻي پوليس سپرنٽنڊنٽ کي وڃي رپورٽ ڪر، جو چور ڳولي هٿ ڪندو.“ اڪاڪي اڪاڪيوچ ڏاڍو حيران ۽ پريشان گهر ڏانهن موٽيو. سندس لوندڙين ۽ ڪياڙيءَ جا وار وِکري پنڊ ٿي ويا هئا، ۽ هن جا پاسا، اُرهہ ۽ پتلون برف سان ٽڦيا پيا هئا. جڏهين جاءِ جي مالڪياڻيءَ اويلي وقت دروازي تي زور سان نڪ نڪ جو آواز ٻڌو، تڏهن هڪدم ٽپو ڏيئي، بستري مان اٿي کڙي ٿي ۽ دروازو کولڻ لاءِ اهڙي تہ جلدي ڀڄي، جو جتي بہ هٿ نہ آيس. حجاب کان چولو ڇاتيءَ تي رکي، دروازو کوليائين، ۽ اڪاڪي اڪاڪيوچ جي حالت ڏسي ڇرڪ نڪري ويس. جڏهين هن روئداد جو سربستو حال ٻڌو، تڏهين خوف ۾ ڏڪي ويئي، ۽ اڪاڪي اڪاڪيوچ تي زور آندائين تہ صبح جو پوليس سپرنٽنڊنٽ کي رپورٽ ضرور ڪري، ۽ حد جي پوليس تي اعتبار ڪرڻ ٺيڪ نہ آهي، ڇو تہ هو فقط دم دلاسي تي رکندا ايندا. وڌيڪ چيائين تہ ”منهنجي سپرنٽنڊنٽ سان واقفيت پڻ آهي. انا فنلنڊ جي ڇوڪري، جيڪا مون وٽ ٻورچياڻيءَ جو ڪم ڪندي هئي، سا سپرنٽنڊنٽ جي گهر ۾ نرس جو ڪم ڪندي آهي. سپرنٽنڊنٽ کي مون پاڻ پنهنجي اکين سان اسان جي گهر وٽان لنگهندي ڏٺو آهي، ۽ چرچ ۾ هر آچر جو ٻندگي ڪرڻ ايندو آهي. هو خوش مزاج انسان پيو لڳندو آهي، ۽ ضرور رحمدل هوندو.“ اڪاڪي اڪاڪيوچ هيءَ نيڪ صلاح ٻڌي ٻجڙو منهن ڪري پنهنجي سمهڻ واري ڪوٺيءَ جو رستو ورتو. پڙهندڙ اڪاڪي اڪاڪيوچ جي سڀاءُ مان ڪافي واقف ٿي چڪا آهن، ۽ سمجهي سگهن ٿا تہ هن اها رات ڪيئن گذاري هوندي؟ صبوح جو سويل هو پوليس سپرنٽنڊنٽ جي گهر ڏانهن روانو ٿي ويو، مگر هو اڃا ننڊ ۾ هو. ڏهين بجي هو وري ويو، پر سپرنٽنڊنٽ اڃا بستري ۾ هو. يارهين بجي ٽيهر ويو، مگر صاحب بهادر جي ملاقات جو شرف حاصل نہ ٿيس، ۽ معلوم ٿيس تہ صاحب گهر ۾ نہ آهي، ۽ ڪيڏانهن ٻاهر قدم رنج فرمائي ويو آهي. منجهند جو

مانيءَ مهل اڪاڪي اڪاڪِيوچ وري ويو: مگر ڪلارڪ اڪاڪيءَ کي اندر وڃڻ کان منع ڪيو بيٺا هئا، ۽ زور ڀئي آندائون ته هو ڀهرئين ڪين ٻڌائي ته صاحب سان ڪهڙي معاملي متعلق ملڻ ٿي گهريائين. اڪاڪي اڪاڪِيوچ پنهنجي ساري زندگيءَ ۾ هيءُ ڀهريون ئي دفعو همت ۽ خودداري ڏيکاري، ۽ ڪڙڪ آواز ۾ چيو، "مان سپرنٽنڊنٽ صاحب سان ضرور ملندس. مون کي روڪڻ جو اوهان کي ڪو حق نه آهي. مان سرڪاري ڊپارٽمينٽ مان آيو آهيان، ۽ صاحب سان ڪنهن سرڪاري معاملي ۾ ملڻو آهي. جيڪڏهن مون صاحب سان شڪايت ڪئي، ته ڏسجو ته اوهان جي ڪهڙي مٽي پليد ٿو ڪري. مان ضرور ويندس." ڪلارڪ چپ ٿي ويا، ۽ انهن مان هڪڙي وڃي سپرنٽنڊنٽ صاحب کي اطلاع ڏنو. اڪاڪي اڪاڪِيوچ کي گهرايو ويو، جنهن ڦُر جو سارو بيان ڪيو. مگر اوور ڪوٽ هٿ ڪرڻ ۽ چورن جي ڳولا ڪرڻ بدران سپرنٽنڊنٽ اڪاڪي اڪاڪِيوچ کان آڏي پڇا ڪرڻ ۾ لڳي ويو، جڻ ته چور ئي هيءُ هو- "تون گهر ڏانهن ايڏو دير سان ڪٿان پئي آئين؟ ڪنهن وئشيا جي گهر ڏانهن ته نه پئي وئين؟ ڪنهن بريءَ نيت سان ته گهر کان ٻاهر نه نڪتو هئين؟" اڪاڪي اڪاڪِيوچ ويچارو مُنجهي پيو ۽ بغير ڪنهن خاطرخواهه جواب ملڻ جي ته ڪوٽ جي ڪهڙيءَ طرح ڳولا ٿيندي يا نه، واپس موٽيو. پنهنجي حياتيءَ ۾ ڀهريون ئي دفعو سارو ڏينهن آفيس کان غير حاضر رهيو هو. ٻئي ڏينهن آفيس ۾ حاضر ٿيو، مگر سندس منهن لٿل هو، ۽ اڪيون ڏرا ڏيئي ويون هيس. جڻ ته ڪا بيماري ڪلهي اٿيو هو. سندس بلن تي اهو ساڳيو پراڻو ڦاٽل، ڳريل "ڪٽل ٽيڙ" هو. اوور ڪوٽ جي چوريءَ جي خبر سڄيءَ آفيس ۾ واءُ وانگر پکڙجي وئي. ڪن ڪلارڪن ته هيءُ موقعو به هٿان نه وڃايو ۽ اڪاڪي اڪاڪِيوچ تي خوب ٺٺوليون ۽ چٽرون ڪيون، مگر منجهائن گهڻن کي واقعي رحم آيو ۽ پاڻ ۾ صلاح ڪيائون ته هن لاءِ چندو ڪري، ڪيس نئون اوور ڪوٽ خريد ڪري ڏنو وڃي. مگر بلڪل معمولي رقم گڏ ٿي سگهي، ڇو ته اڪثر سيني ڪلارڪن ڊئريڪٽر جي تصوير ٺهرائڻ تي اڳي

ئي چڱو چندو ڏنو هو ۽ سندن بالا آفيسر جي حڪم تي هن جي هڪ دوست تصنيف ڪيل ڪتاب به خريد ڪيو هئائون، ۽ هنن وٽ هن نئين چندي لاءِ ڪيسي ۾ هاڻي گهٽو پيسو ڪونه هو. هڪڙي ڪلارڪ، جنهن کي اڪاڪي اڪاڪِيوچ جي نقصان جو گهڻو احساس هو: تنهن پڪو ارادو ڪيو ته ڪنهن نه ڪنهن نموني اڪاڪيءَ کي مدد ضرور ڪجي، سو هنَ کي مشورو ڏنائين، ته پوليس انسپيڪٽر وٽ ڦر جي رپورٽ ڪٽي وڃڻ فضول آهي، ڇو ته انسپيڪٽر ڪوٽ جي جاچ لاءِ ڪٽي جفاڪشي ۽ دلي ڪوشش به ڪري ۽ اتفاق سان ڪوٽ پوليس کي ملي به وڃي، مگر تيستائين هن کي نه ملندو، جيستائين هو ڪا ثبوتي پيش نه ڪري، ته ڪوٽ برابر سندس جو آهي: تنهنڪري چڱو ائين ٿيندو ته هن باري ۾ ڪنهن "ڀهچ واري ماڻهوءَ" کي درخواست ڪئي وڃي، جو لکپڙهه ڪري اختياريءَ وارن کي زور آڻي ته ڪوٽ ۽ چور هٿ ڪن. اڪاڪي اڪاڪِيوچ پڪو پرن ڪيو ته هو "ڀهچ واري ماڻهوءَ" کي ئي اپيل ڪندو. اهو معلوم نه آهي ته هيءُ "ڀهچ وارو ماڻهو" ڪهڙيءَ ديوٽيءَ تي رکيو ويو هو، ۽ سندس ڪم ڪهڙا هئا: پر ايتري خبر ضرور آهي ته هو "ڀهچ وارو" بلڪل تازو بنيو هو، ۽ هِن کان ٿورو اڳ ڪيس ڪا به ڀهچ ڪانه هئي: ۽ هِن کان وڌيڪ ڀهچ وارا بالا عملدار به هئا، جن جي ڀيٽ ۾ هو بنهه بي ڀهچ هو: ائين هميشه ٿيندو آهي ته هڪڙي جي نظر ۾ اهي ماڻهو ڀهچ وارا هوندا آهن، جيڪي ڪن ٻين جي نگاهه ۾ بنهه بي ڀهچ شمار ٿيندا آهن. بهرحال اڪاڪيءَ جي هن "ڀهچ" واري وڏي ماڻهوءَ کي پنهنجي دٻدٻي وڌائڻ ۽ اختياري بلند ڪرڻ جا سي بيشمار طريقا ياد هئا. مثلاً هن جو حڪم هو ته هو جنهن وقت آفيس ۾ اچي، ته سندس سڀ زيردست هڪ ڏاڪڻ وٽ اچي، سندس سلامي ۽ آجيان ڪن. هن جو اهو به فرمان هو ته هن سان ڪو به سڌو نه ملي ۽ نه سڌي لکپڙهه ڪري، مگر آفيس جي هر ڪاروائي پنهنجي پوري پوري طريقي سان ٿيڻ گهرجي، ۽ سندس هدايتون هيون ته سڀڪنهن ڳالهه جي رپورٽ انچارج ڪلارڪ ننڍي هيڊ ڪلارڪ کي ڪري، پوءِ ننڍو هيڊ ڪلارڪ وڏي هيڊ ڪلارڪ کي،

۽ وڏو هيڊ ڪلارڪ، صاحب بهادر جي ڊپٽيءَ ڪي، ۽ ڊپٽي پوءِ صاحب جي سيڪريٽريءَ جي معرفت سڀ معاملي کان صاحب کي آگاهه ڪري روس ۾ سيڪنهن کي پنهنجي بالا عملدارن سان هر ڳالهه ۾ ريس ڪرڻ ۽ انهن جي نقل ڪرڻ جي عام علات هوندي آهي. هڪڙي دفعي مون کي ٻڌايو ويو تہ هڪڙي زبردست، جنهن کي ڪنهن رواجيءَ ننڍيءَ آفيس جي چارج ۾ رکيو ويو هو، ڇا ڪيو، جو هڪڙي خاص ننڍڙي ڪوٺي الڳ ڪرائي ان ۾ خالص پنهنجي آفيس ڪيائين، ۽ ان تي ”هيڊ آفيس“ جو نالو رکيائين- جيتوڻيڪ ڪوٺي ايڏي تہ سوڙهي هئي جو ان ۾ آفيس جي رواجي ميز بہ مشڪل سان ماپي ٿي سگهي- ۽ دروازي تي ڳاڙهين پڳڙين سان پٽيوالا رکيائين، جيڪي دروازو جهليو بيٺا هوندا هئا، ۽ جيڪو بہ ملاقاتي ايندو هو يا ويندو هو، تنهن لاءِ دروازي کي پيا کوليندا ۽ بند ڪندا هئا. اڪاڪي اڪاڪيوچ جو هيءُ ”پهچ وارو ماڻهو“ شاهاڻي اخلاق ۽ شاندار عادتن جو ڌڻي هو، پر ساڳئي وقت نهايت ساده ذهن شخص هو: چوندو هو تہ سندس آفيس ۾ ايڏي قاعدي جي پابندي ۽ پورن نيمن تي ڪم هلڻ جو واحد راز ”ضابطو- ضابطو- ضابطو“ هو. هو ڳالهائيندي ڳالهائيندي جملي جي پوئين لفظ تي وڌيڪ زور ڏيئي، ٻڌندڙ تي رعب وجهڻ لاءِ، هن ڏانهن غور سان گهوري نهاريندو هو- حالانڪ پنهنجي رعب ۽ دهشت وجهڻ لاءِ سندس پنهنجي آفيس جا ڪلارڪ ئي ڪافي هئا. ڪلارڪ هن کي پري کان ايندو ڏسي ادب ۾ اٿي بيهندا هئا، ۽ تيستائين بيٺا هوندا هئا، جيستائين هو ان ڪمري مان هليو وڃي. پنهنجي زيردستن سان هميشہ رکائيءَ سان پيش ايندو هو، ۽ هنن سان سندس گفتگو اڪثر ٽن جملن تائين محدود هوندي هئي- ”تنهنجي اها همت؟ توکي خبر آهي ڪنهن سان ڳالهائي رهيو آهين؟ توکي معلوم آهي مان ڪير آهيان؟“ انهن ڳالهين هوندي بہ هو دل جو صاف، خوش مزاج ۽ پنهنجن دوستن ۽ ساٿين تي مهربان هو. ”جنرل“ جي عهدي هن جو دماغ خراب ڪري ڇڏيو هو. هو ڇرين جي قطار ۾ هو ۽ اڻ سهندي وڏائيءَ ۽ آڪڙ ۾ ڏيڏر جيان ڦوڪجي ويندو هو. البت پنهنجن هڪ جهڙن سان اچا بہ فضيلت ۽ نهٺائيءَ سان پيش ايندو هو؛ مگر جڏهن پاڻ کان گهٽ عهدي وارن سان ملاقاتي ٿيندو هو، تڏهن سندس ڳالهائڻ ٻولهائڻ بنهہ بند هوندو هو: دور، اڪيلو، خاموش ويٺو هوندو هو. اهڙن موقعن تي سندس حالت رحم جوڳي هوندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن اهڙيءَ مجلس ۾ ڪنهن دلچسپ گفتگو ۾ حصو وٺڻ چاهيندو بہ هو، مگر پاڻ کان گهٽ عهدي وارن سان گهائل مائل ٿي وڃڻ پنهنجي شان مان کان گهٽ سمجهي، ڳالهه دل جو دل ۾ گهي، ناهي ڪنگهڪار ڪري، هڪڙي ڪلهي کي جهٽڪو ڏيئي مٿي ڪري ۽ ٻئي کي تورو اٽلڪو پوئتي هٽائي، وري ساڳئي نموني سان منهن رکو ڪري ويهي رهندو هو. انهن حالتن ۾ جيڪڏهن ڪٿي ڳالهائڻو پوندو هو تہ نهايت مخرج سان ڳالهائيندو هو، ۽ مختصر جواب ڏيندو هو ۽ اهڙيءَ طرح هو ”شوخ ۽ خشڪ“ نالي سان مشهور ٿي ويو.

اڪاڪي اڪاڪيوچ پنهنجي دوست جي مشوري تي عمل ڪري آخر ”پهچ واري ماڻهوءَ“ کي اپيل ڪئي. مگر اهو ڪو نياڳو ڏڻ هو. نحوست ۽ بدقسمتيءَ جند نہ ڇڏيس. اتفاق سان ان ڏينهن ”پهچ واري ماڻهوءَ“ وٽ سندس ننڍپڻ جو گهري ۾ گهرو دوست گهڻي عرصي کان پوءِ آيل هو، جنهن سان هو گپ شپ هڻڻ ۾ مشغول هو، ۽ جنهن کي آئي اجان تورو ئي وقت ٿيو هو. اهڙي مصروفيت جي وقت کيس اطلاع مليو تہ ”باشمئچڪن“ نالي عرضدار ملاقات جو خواهان آهي. ڪاوڙ مان پڇيائين، ”ڪير آهي؟“ جواب مليس تہ ”ڪوئي ڪلارڪ آهي.“ ”تورو ترسي نٿو سگهي؟ چئينس تہ هينئر مون کي وقت ڪونهي“- پهچ واري ماڻهوءَ واري آخر ڇڙڪ جواب ڏنو. هتي مان ٻڌائڻ گهران ٿو تہ ”پهچ واري ماڻهوءَ“ نسورو ڪوڙ هنيو. هن کي اڪاڪي اڪاڪيوچ سان ملڻ لاءِ ڪافي وقت هو. هي ۽ سندس دوست حال احوال ڏيئي ويٺا هئا، ۽ جيڪي ڪجهہ ڳالهائڻو هون ڳالهائي چڪا هئا ۽ وڌيڪ ڪو خاص موضوع باقي نہ رهيو هو، جنهن تي گفتگو چالو رکي سگهن. اجايا پٽ شٽ هڻي رهيا هئا ۽ بار بار هٿ هٿ تي هڻي، چيسن جا ٺڪاءَ ڪڍي، چئي رهيا هئا: ”تہ اوئن انبريموچ! اها ڳالهہ ائين آهي؟“ ”بلڪل

جيئن مون چيو، اسٽيمن وارلامووچ“ سندس دوست گھڻي وقت کان نوڪريءَ تان استعيفا ڏني هئي ۽ ٻهراڙيءَ جو رهاڪو هو. هو فقط پنھنجي دوست کي ڏيکاري رهيو هو ته سندس ڪيڏي نه اختياري ۽ هلندي هئي، جو هڪ ڪلارڪ کي بنا ڪنھن سبب جي هيترو ترسائين، سندس وقت زيان پئي ڪيائين! الغرض جڏهن پنھنجي دل تي ڳالهائي ٻولهائي ٿڪا ۽ آرام ڪرسيءَ تي ليٽي سگريٽ جا خوب سوٽا هڻي رهيا هئا، تڏهن اوچتو ڄڻ ته ڪا سالن جي وسريل ڳالهه ياد اچي ويس. بيخياليءَ سان سيڪريٽريءَ ڏانھن نھاري چيائين، ”سويل دروازي تي ڪاغذ صحيح ڪرائڻ لاءِ ڪير هو؟“ تورو سوچي سگريٽ جو ڦلو ڇڻيءَ سان ڪيرائي وري شروع ڪيائين. ”ها ها! ڪوئي ڪلارڪ ملاقات لاءِ ترسيو وينو هوندو. سڏ ڪرينس.“ نماڻو اڪاڪي اڪاڪيوچ گھڻو هيسيل ۽ پراڻن ڦاٽل ڪپڙن ۾ ”پهچ واري ماڻھوءَ“ جي حضور ۾ حاضر ٿيو، جنھن ڪڙڪيدار آواز ۾ پڇيس، ”اڙي ڪيئن آيو آهين.“ معلوم هئڻ گھرجي ته ”جنرل“ جي عهدي ملڻ کان اڳ ۾ برابر پورو هفتو اهڙي رعبدار آواز ڪرڻ جي هن پنھنجي گھر جي اڪيلائيءَ ۾ آرسيءَ جي سامهون مشق ڪئي هئي. اڪاڪي اڪاڪيوچ جنھن تي رعب ۽ دهشت غالب پئجي ويون هيون، منجهي پيو ۽ هٻڪي هٻڪي ڳالهائڻ لڳو. تنھن هوندي به هن کان جيترو ٿي سگھيو، اوترو پنھنجي بيان کي جاري رکيائين ته هن وٽ تهدار نئون اوور ڪوٽ هو، جو هن کان رات جي انڌيري ۾ زوريءَ ڦريو ويو، ۽ هو هاڻي عرض ڪئي آيو آهي ته هو ”پهچ رکندڙ شخص“ پوليس جي ڪنھن وڏي عملدار يا ڪنھن ٻئي اختياريءَ واري سان لکپڙهه هلائي، هن جي اوور ڪوٽ جو تدارڪ ڪري اڪاڪي اڪاڪيوچ جي سڌي ملاقات ڪرڻ ۽ درخواست پيش ڪرڻ جو طريقو آفيس جي قاعدي قانون جي خلاف هو، ۽ ”پهچ“ واري صاحب خنڪيءَ سان چيس، ”تون سڌو مون وٽ ڇو آئين؟ توکي خبر نه آهي ته آفيسن جي ڪاروائي ڪيئن هلندي آهي؟ توکي درخواست آفيس ۾ ڏيڻ کپندي هئي، جتان ننڍي ۽ وڏي هيڊ ڪلارڪ ۽ ڊپٽيءَ وٽان ٿيندي سيڪريٽريءَ وٽ اچي ها، جو خودبخود مون وٽ پيش ڪري ها!“ اڪاڪي اڪاڪيوچ سڄو ٻگهرجي ويو، ۽ نرميءَ سان عرض ڪيائين، ”حضور والا . . . . . .“ هو گھبرايل هو؛ ۽ ڏڄندي ڏڄندي ۽ هٻڪندي هٻڪندي التجا ڪيائين، ”مون سائينءَ جن کي انهيءَ لاءِ تڪليف ڏني . . . . جو . . . . . سيڪريٽري . . . . . . اعتبار جوڳو ماڻھو نه آهي.“

”پهچ رکندڙ صاحب“ ٽپي باهه ٿي ويو- ”ڇا چيئي؟ وري چئو. تنهنجي . . . مت! اهڙو خيال توکي ڪيئن آيو؟ اڄڪلهه جا نوجوان ڪهڙا نه بدتميز ۽ بدفضيلت آهن! پنھنجي آفيسرن ۽ عملدارن جو لحاظ ۽ عزت به ڪانه اٿن.“

”پهچ وارو صاحب“ شايد اندازو نه لڳائي سگھيو، ته اڪاڪي اڪاڪيوچ جي عمر پنجاهه ورهين کان مٿي هئي، ۽ هن کي فقط ڪنھن ستر ورهين جي پوڙهي ڪک جي ڀيٽ ۾ ئي نوجوان چئي سگھيو ٿي. سندس غصو وڏي وڄي چوٽيءَ تي پهتو، ۽ سڄي آفيس ڪٺي مٿي تي کنيائين. سندس غضب سان اڪاڪي اڪاڪيوچ ته ڇڙيو، پر ساري آفيس ڪنبجي رهي هئي چوڻ لڳو، ”تون ڪنھن سان ڳالهائي رهيو آهين؟ توکي خبر آهي مان ڪير آهيان؟ ڪجهه سمجهه ۾ اچيئي ٿو؟“ اڪاڪي اڪاڪيوچ اهڙو ڪيچي جهڙي پت. صفا پند پهڻ ٿي ويو. خوف ۾ سندس وار ڪانڊارجي ويا، ۽ ٿاٻڙجڻ لڳو. جيڪڏهن پٽيوالو ٻڪي سهارو نه ڏئيس ها، ته زمين تي وڃي ڦهڪو ڪري ها. هن کي ٽنگو ٽالي ڪري بيهوشيءَ جي حالت ۾ ٻاهر آندو ويو. ”پهچ جو صاحب“ گھڻو خوش ٿيو. هن جي آواز ۾ سچ پچ اثر هو، رعب هو، جو ماڻھو به بيهوش ٿي ٿي سگھيو. مشق ڪرڻ ۾ جا تڪليف ورتي هئائين، اها ٺلب پيس. سندس محنت اجائي نه وئي. ٽيڏيءَ اک سان پنھنجي دوست ڏانھن نھاريائين، ته ڏسي ته هن تي ڪهڙو اثر ٿيو؟ دوست کي ڏسي هن کي ويتر اطمينان ٿيو ۽ پاڻ وڌيڪ خوشي ٿيس جو ڏٺائين ته هو به سندس رعب تاب کان خوف زده هو.

اڪاڪي اڪاڪيوچ جو مٿو ڦيريون کائڻ لڳو هو. ڏاڪڻين تان ڪيئن لٿو؟ رستي تي ڪيئن آيو؟- هن

ڪي ڪجهه بہ ياد نہ هو. سندس ڄنگهون ٻانهون ۽ ٻيا عضوا نستا ۽ بي طاقت هئا. هن ڪي ان ڪان اڳ ۾ ساري حياتيءَ ۾ ڪنهن بہ جنرل اهڙي رهڻ ڪانہ ڏنلي هئي. ٻاهر برفي طوفان لڳي رهيو هو، ۽ هن جو وات ٿڌ ۾ ڦاٽي ويو هو. ڪرندو ٿڙندو ٿاٻڙندو پئي ويو. تان جو هن کي ٿڌ لڳي ويئي ۽ ڪليون سنجي پيس. گهر پهتو تہ ڳالهائڻ کان ويهجي ويو. وسوٽل منهن ۽ ڳلي سان وڃي بستر تي ڪريو. ڪڏهن ڪڏهن اهڙيءَ سخت چيمپ جو اثر اهڙو اگرو بہ نڪرندو آهي.

ٻئي ڏينهن هن کي سخت تپ ٿي پيو، ۽ پيٽرس برگ جي آبهوا ۽ ٿڌ تہ بيماريءَ کي رهندو وڌايو. ڊاڪٽر آيو. نبض تپاسيائين، مگر بيماري لاعلاج هئي. هن هدايت ڪئي تہ مريض کي فقط ٽاڪور ڪئي وڃي، ۽ سو بہ انهيءَ لاءِ تہ مريض کي علاج کان محروم نہ ڪيو وڃي، ورنہ سندس بچڻ جو آسرو پورو سارو هو. ٻن ڏينهن جي بيماريءَ کان پوءِ ڊاڪٽر ظاهر ڪيو تہ اڪاڪي اڪاڪيوچ کي موت سڏي رهيو آهي ۽ هن جي بچڻ جي اميد ڪابہ ڪانہ آهي. هن جاءِ جي مالڪياڻيءَ کي چيو: ”قصو ختم آهي، ۽ ڪفن آڻڻ جون تياريون ڪر.“

ڪنهن کي بہ خبر نہ آهي تہ اڪاڪيءَ ڊاڪٽر جا اهي منحوس لفظ پنهنجي ڪنين ٻڌا يا نہ؟ جيڪڏهن ٻڌائين، تہ سندس دل ۾ هلچل متي يا نہ؟ هن کي هن رنگين دنيا کي ڇڏڻ تي ۽ پنهنجي زندگيءَ کي الوداع چوڻ تي احساس ٿيو يا نہ؟ ڇو تہ هو سخت بخار ۽ بيهوشيءَ جي حالت ۾ هو. وهم ۽ پوتن جو هن جي دماغ ۾ واسو ٿي چڪو هو. هو وڦلي رهيو هو ۽ پيٽرووچ کي آرڊر ڏنائين: ”پيٽرووچ منهنجو نئون ڪوٽ ٺاهي تيار ڪر. ڪوٽ ۾ ڦنا اهڙا رک، جو جيڪڏهن ڪي ڦورو لٽيرا حملو ڪن تہ انهن ۾ ڦاسي پون.“ ڪڏهين وهم پئي وٺنس تہ چور سندس بستري ۾ لڪا وينا آهن، ۽ وٺي رڙيون ٿي ڪيائين- ”چور . . . چور . . . چور . . . پڪڙيو . . . پڪڙيو . . . پڪڙيو!“ رکي رکي جاءِ جي مالڪياڻيءَ کي سڏ پئي ڪيائين تہ ”چور سوڙ ۾ لڪا وينا آهن. ٽنگ کان وٺي ٻاهر ڪلين.“ ڪڏهن پراڻو ڪوٽ پئي ياد پيس ”ڪٽل

ٽپڙ“ منهنجي سامهون ڇو ٽنگيو اٿئي؟ مون نئون اوور ڪوٽ سبرايو آهي.“ ڪڏهن ڄڻ تہ جنرل جي سامهون بيٺو هو ۽ هن جي ڦٽ لعنت پئي ٻڌائين ۽ جواب ۾ پئي چيائين: ”حضور والا مون کي معافي ڏيو،“ ۽ تنهن کان پوءِ تہ اڃي گار گند ۾ پيو ۽ ناشائستا ۽ بد شد لفظ اچارڻ لڳو. جاءِ جي مالڪياڻي ڪڏهن بہ اهڙا بڇڙا جملا هن جي واتان نہ ٻڌا هئا، اهڙن جملن کان پوءِ ”حضور والا“ جو اصطلاح ضرور پئي ڪم آندائين. ٻچاڙيءَ ۾ اهڙيءَ حد تي وڃي پهتو، جو سندس وڦلڻ مان ڪو مطلب ڪو نہ پئي نڪتو، ۽ جيڪي بہ پڳل ٽٽل اکر پئي ڳالهايائين، سي سندس نئين اوور ڪوٽ جي باري ۾ پئي معلوم ٿيا. نيٺ مهل پڄي ويئي ۽ پکيڙو پڃري مان پرواز ڪري ويو. سندس جاءِ کي ڪو ڪلف لڳائڻ وارو ڪونہ هو. هو بي سر و سامان، بي يار و مددگار ۽ بي وارث وسيلو دارالبقا ڏانهن راهي ٿيو. هن جي ملڪيت وري ڪهڙي هئي! . . . بہ ڏنڊڻ، ٽين تڏي . . . هڪ پنن جو دستو، ٽي جورابن جا جوڙا، ٻہ يا ٽي بيڙا، جيڪي سندس پتلون مان نڪتا هئا، ۽ هن جي زندگيءَ جو ساٿي ڪٽل ٽپڙ جنهن مرڻ تائين سلٺ ڏنس ۽ جنهن مان پڙهندڙ چڱي طرح واقف آهن. اها ملڪيت ڪنهن کي ورثي ۾ آئي- ڇئي نٿو سگهجي؛ اِن جي مون ڳالهہ ٻڌائيندڙن کي بہ خبر ڪانہ آهي، ڇاڪاڻ تہ مون ڪنهن کان اهڙي دريافت ڪرڻ جي تڪليف ڪانہ ڪئي آهي. اڄ پيٽرس برگ اڪاڪي اڪاڪيوچ کان خالي هو. ڄڻ تہ هو ڄائو ئي ڪونہ هو. اڄ هڪ اهڙو انسان هن دنيا کان منهن موڙي هميشہ لاءِ وڃي آرامي ٿيو هو جو بي يار و مددگار هو؛ جنهن جو ڪو عزيز نہ هو، جنهن ۾ ڪنهن دلچسپي ڪانہ ورتي؛ جنهن ڏانهن ڪنهن سائنسدان جو بہ ڌيان نہ ڇڪيو، جيتوڻيڪ هو مک کي سئي جي نوڪ تي رکي خوردبين جي مدد سان اڀياس ڪرڻ ۾ عار ۽ نفرت نہ ڪندو آهي؛ جنهن صبر سان ساريءَ آفيس جا چرچا ۽ طعنا سٺا، جنهن جي هن وقت وڃي قبر ۾ دفن ٿيڻ لاءِ ڪو بنيادي سبب ڪونہ هو؛ جنهن جي ذلت ڀريءَ زندگيءَ ۾ بہ هڪ رنگينيءَ جو ڪرٽو اوور ڪوٽ جي صورت ۾ پيدا ٿيو؛ ۽ ٻچاڙيءَ ۾، جنهن تي قدرت اها مصيبت

ڪڙڪائي، جنهن ڪان شاهن جا شاهه به بچي نه سگهيا ۽ بچي نه سگهندا ۽ اها مصيبت هئي ”موت“!

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ آفيس جي بالا آفيس هڪ پٽيوالو اڪاڪي اڪاڪيوچ جي گهر موڪليو ته هو آفيس ۾ اچي حاضر ٿئي. مگر پٽيوالو اڪاڪيءَ ڪان سواءِ واپس وريو ۽ وجي چيائين ته هو اچي نه سگهندو. پڇائونس، ”ڇو؟“ جواب ڏنائين، ”هو بلڪل دور سفر تي ويل آهي، جتان نه ڪو موٽيو آهي ۽ نه وري موٽندو ئي . . . . هن جو ٽي ڏينهن اڳ انتقال ٿي ويو!“ اهڙيءَ طرح آفيس ۾ اڪاڪيءَ جي موت جي خبر ڦهلجي وئي، ۽ ٻئي ڏينهن تي اڪاڪي اڪاڪيوچ جي ڪرسيءَ تي نئون ڪلارڪ ويٺل ڏسڻ ۾ آيو، جو قد جو قداور هو. ۽ جو اڪاڪي اڪاڪيوچ وانگر سڌي سنئين سادي لکپڙهه ڪرڻ وارو نه هو، بلڪ هن جي لکيت مطلب واري، ۽ حرفت سان ڀرپور هئي.

اڪاڪي اڪاڪيوچ مري ويو. سندس لاش قبر ۾ دفن ڪيو ويو. مگر سندس قصو اڃا ختم نه ٿيو هو. هن زندگيءَ ۾ نه ڪنهن کي ڏکويو ۽ نه ستايو، ۽ ساري عمر گمناميءَ ۾ گذاري هئائين. مرڻ ڪان پوءِ هن جو روح پٽڪندو رهيو، ۽ پيٽرس برگ ۾ ڌڪاءُ وجهي ڏنائين. ٻار ٻچو، ننڍو وڏو ۽ غريب امير هن جو نالو ٻڌي خوف ڪان ڪانڊارجي ويندو هو. شايد انهيءَ لاءِ، ته زماني کي معلوم ٿئي ته اڪاڪيءَ نالي به ڪنهن انسان هن دنيا ۾ جنم ورتو هو، پنهنجو وارو وڄائي نيٺ ڪوچ ڪري ويو. پيٽرس برگ ۾ افواهه اٿيا ته ڪالنڪن برج جي آس پاس رات جو ڪنهن ڪلارڪ جي صورت ۾ هڪڙو مردو ڏيکاري ڏئي ٿو، جو چوري ٿيل اوور ڪوٽ جي تلاش ۾ آهي، ۽ جيڪو به اتان اوور ڪوٽ پائي لنگهي ٿو، تنهن ڪان بغير اميري غريبيءَ جي ڀيد جي، زوريءَ لهرائي ٿو وٺي، پوءِ ڪٿي ڪوٽ ”ڪنٽفر“ ڪالر سان هجي يا ”بيور“ ڪالر سان هجي، ”رئڪون“ جي کل جي استر سان هجي يا لومڙي، ۽ رڇ جي کل جي استر سان. هڪڙي آفيس جي ڪلارڪ پڻ مردو پنهنجي اکين سان ڏٺو ۽ سڃاتائين ته هو اڪاڪي اڪاڪيوچ هو، ۽ پري ڪان ڏسڻي اگر مٺي جهليو ڪيس ڊيڄاري رهيو هو، ۽ اهو ڏسي هن خوف هراس ۾ وٺي ڪڙين تي زور رکيو.

چوڌاري دانهن ٿي ويئي. نه رڳو غريبن ۽ گهٽ پگهار وارن، مگر شاهوڪارن ۽ وڏن آفيسرن به شڪايتون ڪيون، ته هنن مردو اڄ هتي ڏٺو ۽ اڄ هتي ڏٺو، ۽ هنن ڪان اوور ڪوٽ لهرائي ورتائين ۽ تڏ ۾ ڏڪندا گهر پهتا. پوليس کي حڪم پهتا ته تڪليف ۽ پيسي جو خيال نه ڪري، جيئري يا مئل مردي کي ڪنهن به حالت ۾ هٿ ڪن ۽ هن کي چيچلائي چيچلائي مارين، جئن ٻين لاءِ سبق ٿئي! پوليس جي ڪوشش ۽ جانفشانيءَ وجي هٿي هنڌ ڪيو. ڪريو شڪن ۾ پوليس ٿاڻي جي هڪ سنتريءَ اصل وارادت واريءَ جڳهه تي مردي کي وجي پڪڙيو، جڏهن هو هڪ پوڙهي موسيقار ڪان، جيڪو پنهنجي جوانيءَ ۾ دل سوز بنسري وڄائيندو هو، برڪ جي ڪپڙي جو اوور ڪوٽ کسي رهيو هو. هن مردي کي ڪالر کان جهلي پنهنجن ٻين سائين کي هڪل ڪئي، جي به اچي هن سان مددگار ٿيا. اِتي سنتريءَ کي ناس جي ٻاڙ لڳي، ۽ خيال ڪيائين ته ناس جي دٻلي، جا بوٽ ۾ رکي هئائين، ڪڍي، هن فتح جي خوشيءَ ۾ ڪو ناس جو دڳاڙو لڳائي؛ سو اهو سوچي، پنهنجي ٻين سائين جي حوالي ڪيائين. پر ناس شايد اهڙي ته تکي هئي، جو ان جو تيز اثر مردو به برداشت ڪري نه سگهيو. سنتريءَ اڃا پنهنجي ناسن ۾ ناس جي چپٽي مس لنگهائي ته مردي هنن ٽنهي جي اکين ۾ اهڙي زور سان وٺي نڇ ڏني، جو سندن اکيون پورجي ويون ۽ مردو غائب ٿي ويو. جڻ ته هنن مردي کي پڪڙيو ئي ڪونه هو؛ ۽ ڪين اهڙو ته خوف ٿيو، جو اڳتي جي واسطي هو هن جي پرسان به نه ويندا هئا، ۽ صرف پري ڪان پيا رڙيون ڪندا هئا ”ڏس! ڏس! هو ٿو وڃيئي. پڇ، پڇ!“ ۽ مردو هنن گيدين کي وڌيڪ ڊيڄارڻ لاءِ ڪالنڪن برج جي ٻئي طرف ڪان ڏيکاري ڏيئي، هڪ ڀيرو وڌيڪ ڊيڄاريندو هو، ۽ پوءِ انهيءَ رات هو سندن نگاهن ڪان غائب ٿي ويندو هو!

اسين وجي ٻين ڳالهه ۾ پياسين ۽ ”ڀهچ واري صاحب“ کي بلڪل وساري ڇڏيوسين، جيڪو هن روئداد جو سبب ۽ اڪاڪيءَ جي موت جو ڪارڻ هو. ڏک دشمن جو به نه وڃائي. ”ڀهچ وارو صاحب“ هروڀرو اهڙو برو نه هو. اڪاڪي اڪاڪيوچ کي اهڙي زوردار چينب ڪيڻ ڪان پوءِ هن کي گهڻو افسوس ٿيو. هو ايڏو

سخت دل ۽ ڪٺور نہ هو. آخر تہ انسان هو، هن جي دل ۾ بہ همدردي هئي، رحم هو ۽ انسانيت لاءِ عزت هئي، مگر هن جي وڏي عهدي ۽ بالا عملداريءَ اهڙن احساسن ظاهر ڪرڻ کان هن کي مجبور پئي ڪيو. سندس دوست جي وڃڻ کان پوءِ هو اڪاڪيءَ جي حال تي رحم ڪئي، هن جي نماڻيءَ حالت تي ويچار ڪرڻ لڳو، ۽ ان ڏينهن کان پوءِ اڪاڪيءَ جو خيال هن جي دماغ ۾ گهر ڪري ويهي رهيو، هو پنهنجي ڪئي تي پڇتائڻ لڳو. اهڙن ويچارن ۽ خيالن کان تنگ اچي آخرڪار اڪاڪي اڪاڪيوچ ڏانهن ڪلارڪ موڪليائين تہ ڏسي تہ هو طبيعت ۾ تہ ٺيڪ آهي، ۽ جيڪڏهين سچ پچ هو هن کي ڪا مدد ڪري سگهي ٿو، تہ هو هر حالت ۾ حاضر آهي؛ ۽ پوءِ، ان منحوس خبر، تہ اڪاڪي اڪاڪيوچ بخار ۽ بيهوشيءَ ۾ مري ويو، هن جي دل ۾ ڪنبو ڇيي ڇڏيو، ضمير هن کي ملامت ڪئي، ۽ هو سارو ڏينهن اداس ۽ بيچين رهيو. خيالات مٽائڻ ۽ غم غلط ڪرڻ خاطر هو شام جو پنهنجي هڪڙي دوست وٽ ڪچهريءَ لاءِ ويو. اتفاق سان هتي سڀ خانداني ۽ شان مان وارا ماڻهو ۽ وڏي ڳالهہ تہ سڀ هڪڙي عهدي جا آفيسر ويٺا هئا. هن گهٽيءَ آزاديءَ سان گفت و شنيد ۾ بهرو ورتو ۽ چرچن گهبن ۾ هنن سان رلي ملي ويو، جو اڪاڪيءَ کي بيگناهہ ڇينئڻ، هن جي نماڻي صورت ۽ هن جي موت جهڙا ملامت ڪندڙ خيال في الحال هن کان وسري ويا. مطلب تہ هن جي شام ڪل خوشيءَ ۽ مزي ۾ گذري. رات جو هن شمپين جهڙي اعليٰ قسم جي شراب جا بہ گلاس پيتا ۽ هن جي اکين ۾ خمار، دل ۾ بهاري، خيال ۾ سڪون، دماغ ۾ بي اوناهي ۽ منهن ۾ خنڪي پيدا ٿي. شراب نيٺ پنهنجو اثر ظاهر ڪيو ۽ هن خيال ڪيو تہ اڄ گهر وڃڻ بدران ڪرولينا اوئنونا سان، جا جرمن نسل جي عورت هئي، وڃي موج ماڻي. ڪرولينا اوئنونا سان هن جا ڪافي وقت کان دوستانا تعلقات هئا. اهو ياد رکڻ گهرجي تہ ”پهچ وارو صاحب“ چڱي عمر جو ڪرڙود، مهربان پيءُ ۽ جوابدار مڙس هو. ڪيس بہ پُٽ هئا، جن مان هڪڙو سندس ئي آفيس ۾ ڪم ڪندو هو. هڪ سورهن سالن جي نوجوان ڌيءَ بہ هيس، جنهن جو ننڍڙو نڪ چتونءَ جي چنهب وانگر وريل هو. هوءَ هر صبح جو اچي سندس سلام ڪندي هئي ۽ هٿ چمي چوندي هئي، ”منهنجو پيارو بابا“. سندس زال بہ اجا ننڍي نيٺي هئي، ۽ شڪل شبيهہ جي بہ ملوڪ هئي. هوءَ هن کي پنهنجو هٿ چمڻ لاءِ ڏيندي هئي، ۽ بعد ۾ هن جو هٿ چمندي هئي. اهڙيءَ طرح جيتوڻيڪ هن کي پنهنجي گهر ۾ هر قسم جو آرام ۽ فرحت جو سامان موجود هو، تڏهين بہ هن اها ضرورت محسوس ڪئي تہ شهر جي ڪنهن ٻئي پاڙي ۾ گهٽ ۾ گهٽ هڪڙي معشوقہ جو هئڻ لازمي آهي. سندس سنگتياڻي سندس زال کان نہ تہ عمر ۾ گهٽ ۽ نہ وري صورت ۾ موچاري هئي. ۾ هيءَ ڪو دنيا جو دستور هوندو آهي تہ پنهنجي کان پرائيءَ ۾ وڌيڪ مزو هوندو آهي. خير اسان جو ڪم نہ آهي تہ ڪنهن تي بيهي نڪتي چيني ڪريون. ”پهچ وارو صاحب“ ڏاڪڻ تان لٿو ۽ اچي پنهنجي گسڪٽيءَ گاڏيءَ ۾ سوار ٿيو، ۽ ڪوچوان کي حڪم ڏنائين ”ڪرولينا اوئنونا جي گهر هل!“ هو قيمتي گرم فر جي اوور ڪوٽ ۾ ملبوس، بيپرواهيءَ ۽ بيفڪريءَ جي عالم ۾ هو، ۽ دماغ تي زور ڏيئي هروڀرو ڪجهہ سوچ ويچار ڪرڻ لاءِ تيار بہ نہ هو، مگر خوشيءَ ڀريا ۽ رنگين خيالات خودبخود هن جي دل و دماغ کي وڌيڪ لطف ۽ فرحت بخشي رهيا هئا. هن کي اهي شام جون دل وندرائيندڙ گهڙيون ۽ اهي دلچسپ اصطلاح ۽ جملا، جن جي ٻڌڻ سندس سنگت جا سڀ يار دوست ڪلي ڪلي ڪيرا پئي ٿيا، وري وري ياد پئي آيا، ۽ اهي محاورا آهستي آهستي چپن ۾ اچاري پاڻ وري وري پئي ڪليو. واهہ جو انهن ۾ مزو ۽ لطف هو! مگر هوا جي چوٽ جهوٽن هن کي سخت هلاڪ ڪيو. هوا جي زور تي برف جا ڳنڍيا هن جي مٿان پئي وسيا، ۽ سندس ڪوٽ جو ڪالر هوا سان پرجي اٿي جي ڳوڻ وانگر ڦوڪجي پئي ويو،۽ هن جي منهن ۽ نرڙ تي زور سان پئي سَٽڪو ڪيائين، جٽڪ پاڻ کي آزاد ڪرائڻ لاءِ هلچل هلائي ڏني هئائين. ايتري ۾ ”پهچ واري صاحب“ کي ڪنهن پٺيان اچي گردن کان پڪڙيو، منهن ورائي ڏٺائين تہ هڪڙو قد جو بندرو ميرن ڪپڙن ۾ ڍڪيل ماڻهو هو. هن کي سڃاڻائين تہ هو اڪاڪي هو! هيبت ۾ هن جا لڱ ڪانڊارجي ويا. ڪلارڪ جو منهن اڇو برف جهڙو ۽ سڪل هو، جهڙو ڪنهن مردي جو هئڻ گهرجي. ”پهچ واري صاحب“ جي خوف ۽

هراس جي ڪا حد ئي ڪانہ رهي، جڏهن ڏٺائين تہ مُردو منجهيل لفظن ۾ ڪجهہ ڳالهائڻ جي ڪوشش رهيو آهي. مُردو ڪلي چوڻ لڳو ”ها، ها، ها! ها! سو نيٺ تون منهنجي چنبي ۾ اچي وئين ۽ نيٺ مون توکي ڪالر کان پڪڙيو. مون کي تنهنجو اووَر ڪوٽ گهرجي! تو مون کي مدد ڪرڻ کان انڪار ڪيو! تو مون کي گاريون ڏنيون! ان جي عيوض پنهنجو اووَر ڪوٽ لاهہ! منهنجي حوالي ڪر!“ ويچارو ”پهچ وارو صاحب“ اڌ مئو ٿي پيو. آفيس ۾ زيردستن تي جيڪڏهن ڪو هن جو ضابطو ۽ رعب ڏسي ها، يا جيڪڏهن ڪو هن جي اُتي جي مردانگيءَ ۽ شخصيت مان واقف هجي ها تہ ضرور هن جي ساراهہ جا ڍڪ ڀري ها ۽ بي اختيار چوي ها، ”واهہ ڪهڙي نہ رعبدار شخصيت آهي هن جي!“ مگر هو هن وقت رواجي ماڻهوءَ وانگر ڊپ ۾ ڪنبي رهيو هو. هن هڪدم ڪوٽ لاهي ڪٽي ڦٽو ڪيو، ۽ ڪوچوان کي رڙ ڪري گهبرايل آواز ۾ چيائين، ”گاڏي موڙاءِ! هڪدم گهر هل!“ ڪوچوان ”پهچ واري صاحب“ جو آواز جو نمونو بدليل ڏسي، سهي ڪيو تہ ڪوئي خطرو آهي، ۽ پنهنجا ڪلها ڪنن تائين ڍڪي، جانورن کي بہ ٿي چهبڪ رهائي ڪيائين ۽ ائين ڀڳو جڻ تير ڪمان مان ڇٽو ۽ ڇهن منٽن جي ٿوري عرصي ۾ اچي گهر پهتو. گهبرايل خوفزده ۽ اووَر ڪوٽ کان سواءِ، هو ڪرولينا لوئنونا جي گهر جي بدران پنهنجي گهر اچي نڪتو، ۽ سڌو پنهنجي سمهڻ واري ڪمري ۾ وڃي ڊنو، ۽ ساري رات حيران ۽ پريشان هو. صبح جو نيرن جي وقت ڌيئس کي ڪجهہ خوف محسوس ٿيو، جنهن پڇيس، ”بابا! چو اڄ اوهان لهڪاريل ٿا ڏيکارجو؟“ مگر چوڪريءَ جو پيءُ بلڪل خاموش رهيو ۽ ڪنهن کي بہ نہ ٻڌايائين تہ هن سان ڪهڙي ويتن هئي، رات جو ڪٿي هو، يا ڪيڏانهن پئي ٿي ويو؟ هن واقعي جو هن تي گهرو اثر ٿيو ۽ گهٽ ۾ گهٽ اهي هميشہ وارا جملا تہ ”تنهنجي اهڙي همت؟ توکي خبر آهي تہ مان ڪير آهيان؟ تون ڪنهن سان ڳالهائي رهيو آهين؟“ پنهنجي زيردستن سان ورلي ڪم آڻڻ لڳو، ۽ ٻين سان گفتگو ڪرڻ جي وقت، اهي ڪڏهن بہ استعمال نہ ڪندو هو، جيستائين ڪہ مسئلي جي ساري حقيقت نہ ٻڌندو هو.

هن ڪان پوءِ مرحوم منشي اڪاڪي اڪاڪيوچ جو روح ڀٽڪندو نظر نہ آيو. شايد جنرل جو اووَر ڪوٽ هن کي پورو اچي ويو. پوءِ ڪنهن بہ اووَر ڪوٽ ڪسجڻ جي شڪايت ڪانہ ڪئي. پر تنهن هوندي بہ ڪي ماڻهو چوڻ لڳا تہ مردو اجان بہ شهر جي ڏوراهن پاڙن ۾ ڏيکاري ڏئي ٿو. مثلاً هڪڙي دفعي ڪالومنا جي هڪ سنتريءَ مردو هڪ گهر جي پٺ ۾ ڏٺو، مگر چاڪاڻ تہ هو قدرتاً هاڻيءَ جو ڪمزور هو . . . . ايتري قدر، جو هڪڙي دفعي جيئن هڪڙو سنوئر ۾ واريءَ جاءِ مان نڪتو، تيئن هن کي داسو هٽي ڪيرائي وڌائين ۽ ڪوچوان، جي پرسان بيٺا هئا، هن جي چوڌاري مڙي آيا ۽ خوب چيڙايائونس، ۽ پوءِ هن اهڙي گستاخيءَ جي عيوض هنن ڪان ناس لاءِ بہ ڪابيڪ ورتا. . . تنهنڪري مردي کي پڪڙڻ جي هو همت نہ ساري سگهيو، تنهن هوندي بہ هو ڳپل پنڌ اونداهيءَ ۾ مردي پٺيان ويو- جيستائين ڪہ مردي ڪنڌ ورائي نونشو ڏيکاريندي چيس: ”ڇا گهرجئي؟“ سنتريءَ جواب ڏنو ”ڪجهہ بہ نہ!“ ۽ پوءِ سنتري واپس پنهنجي ماڳ تي موٽي ويو. ايترو سو هو، تہ هيءُ مردو مڙيوئي ڪي قدر قد ۾ ڊگهو ۽ وڏين رعبدار مڇين سان هو، ۽ سڌو آيو هو برج پاسي، جيڏانهن شهر جي غريب خلق گهٽو رهندي هئي، وڃي رهيو هو ۽ اوڏانهن ويندي ويندي هو رات جي انڌيري ۾ غائب ٿي ويو.

◙

ڪتاب،
نہ
اُپريو
چَنڊ
ڪو دِل تي
(شاعري)
صفحا:
160
قيمت:150

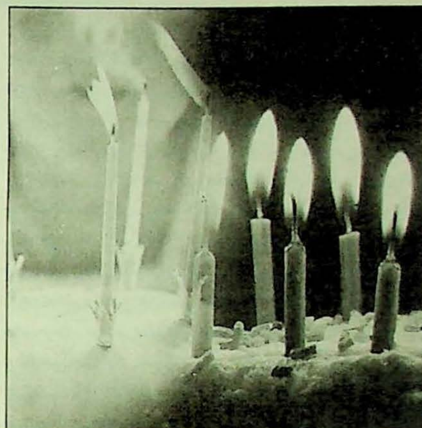

ڪهاڻي

پير عبيد راشدي

ڪئنڊل نه ٻارڻ جو ڏک

احساسَ زبان ڪان وڌيڪ ڳالهائيندا آهن. انهي شام بيبيءَ جي سالگرهه هئي ۽ ڪيڪ ڪيس ڪٽڻو هو. گهر ۾ مهمان اچي چڪا هئا. پر هيءَ گهر دير سان موٽيو. بيبي ڪيس ڏسندي چنبڙي پئي. بيبي ڪي مٺيون ڏيئي ٻانهن ۾ ڪري ڪيڪ ڪٽڻ لاءِ ٽيبل تي وٺي پهتو. ڪيڪ ته موجود هو پر ڪئنڊل نه هئي. پڇا ڪرڻ تي ڪيس ٻڌايو ويو ته ڪو شرير ٻار کڻي ويو آهي. هو مطمئن نه ٿيو، اندر ۾ وهم ۽ خيال کٽڪندا رهيس... ڪٿي ڪيڪ اڳ ۾ ته نه ڪٽيو ويو آهي....!؟ هاڻ رسم پوري ڪرڻ لاءِ ڪٽرائين ٿا. نه نه ائين نه ٿو هجي؟ منهنجو وهم ۽ ڪٽڪو ڪير پٽرو ڪندو....؟ گهر واري ورلي ڪو راز کُجهه ڪري، نه ته گهڻو ڪري خاموش. بختاور وڏو پٽ پنهنجي گهرواري آڏو ميان مٺو. گهر ڀاتي ٽورا هوندا آهن ته گهر ڪنهن براڊ ڪاسٽنگ اسٽيشن جيان هڪ آواز، پر جڏهن ڀاتي وڌيو وڃن ته ساڳيو گهر ننڍيون ننڍيون F.M.Stations هر ڪنهن جو پنهنجو آواز لڙ پڙاڏو!

”ڪيڪ ڪٽ!“ گهر واري پليٽ ڏنس. پوءِ مهمانن ڏانهن موٽي وئي. ڪئنڊل نه ٻارڻ ۽ ڪيڪ اڳي ڪٽجڻ جي احساس ۾ ڪيڪ بي سواد لڳس. ڪئنڊل ڪنهن نه ٻاري هوندي، پهرين ڪنهن نه ڪنهن ضرور ڪيڪ ڪٽيو هوندو..!؟

موٽڻ ۾ دير ٿي ته ڇا ٿيو، ٿورو ته انتظار ڪن ها.!؟

ويچارن ۾ ويو ٿي لڙهندو. گهر ڀاتين کي هونئن به منهنجو ڪهڙو خيال احساس؟

ڪيڏانهن وڃڻ لاءِ پيسا ۽ ڪار جي چابي گهرندا ۽ پوءِ دير سان موٽندا الڪي ۾ ننڊ وهه ٿيو وڃي...!

ماڻهو ته گهر ڪان وڌ دوستن ۾ خوش. پر دوست!؟ مڙئي ڪنهن چاهه ۾ گاڏو پيو گهلجي. دوست هجن يا گهرڀاتي نياڻو ٿو پوي.

”ابو ڪيڪ ڪاٽو!“ بيبي ويجهو ايندي وات ۾ ڪيڪ وڌس. بيبي جي حجت ڪيس وٺي

”ابو ڪيڪ ڪٽيو!“ بيبيءَ جي مٺن طوطلن سڏن ڪيس خيالن مان ڪڍيو. بيبيءَ جي دل رکڻ لاءِ ڪيڪ ڪٽي گهر ڀاتين ۽ مهمانن ڪان پرتي نويڪلي ڪرسيءَ تي ويهي رهيو.

ٻارڙن هيپي برٿ ڊي جو آلاپ ٿي ڪيو ۽ ڦوڪڻا ٿي ڦاڙيا، ڪئنڊل ٻارڻ سوا ڪيڪ ڪٽڻ! پڪ ڪيڪ منهنجي پهچڻ ڪان اڳ ڪٽيو ويو آهي! ويچار ۾ لڙهندو ٿي ويو. ڪيس ياد پيو ته سالگرهه لاءِ چار وڏا ڪيڪ ۽ هڪ 4 عدد واري ڪئنڊل جو ورتي هئائين.

”حد ڪري ڇڏيئه، گهر جو وڏو ٿي ڪري اوپرن وانگر پرتي وينو آهين، ڪيڪ ڪٽ!“ گهرواريءَ جي آواز تي خيال ٽٽي پيس. گهرواري ڪيترين ڳالهيون در گذر ڪريو ڪيس نه ٻڌائيندي آهي.

ءِ هن سوچيو... عمر آهي اها بي فڪري واري، وڏو ٿيڻ بہ هڪ قسم جو عذاب آهي. ننڍن سان ننڊو ٿي هلجي، نہ تہ زندگي ڏاڍي ڏکي.

”ابو ڪيڪ سٺو آهي نہ؟“ بيبي پڇيس.

”ڪيڪ ڪان وڌيڪ تون مٺي سٺي.“ هن وراڻيو.

”ابو منهنجا بہ ڪيڪ ڪٽيا ويا!“ بيبي ناسمجهيءَ وچان راز. تان پردو ڪنيو. هوئڻ بہ چوريءَ جا پير نہ هوندا آهن. ”پر پهرين ڪئنڊل ڪنهن ٻاري ۽ ڪنهن ڪيڪ ڪٽيو؟“

بيبيءَ ڪي منيون ڏيندي پڇيائين.

”بابا سائين!“

”ڪهڙو بابا سائين؟“

”هلو تہ توهان ڪي ڏيکاريان.“ بيبي ڪيس هٿ مان ورتو. ٻارڙن جي گوڙ ۽ مهمانن جي وچ مان ڪيس ماءُ پيءُ جي بيڊ ۾ وٺي وئي. بيڊ جي ديوارن تي بيبي، بيبي جي ماءُ پيءُ ۽ ناناڻي آڪهہ جا فوٽو فريم ٿيل هئا. بيڊ جي ڪنهن بہ ڪنڊ ۾ پنهنجو ۽ پنهنجي گهرواريءَ جو فوٽو نہ ڏسي ڪيس ڌڪ ٿيو.

”ابو مون ڪي ڪوڙ گفٽس مليون آهن، وڏو بال ۽ باربي گڏي.“ بيبي ڪيس ٻڌايو.

”بيبي سالگرهہ جي ڪئنڊل ڪنهن ٻاري ۽ ڪيڪ ڪنهن ڪٽيو؟“

بيبي الماڙي کولي تاڪ جي اندرين پاسي فوٽو ڏانهن آڱريون ڪنيون.

”تنهنجي ان بابا سائين تہ رڻ ٻاري ڇڏيا آهن!“

هن ڇڻ پنهنجي ليکي ڳالهايو. اکين ۾ اڻ لکي پاڻيا ٿ لهي آيس.

”ابو رڻ! ڇا هوندو آهي؟ ڇا اهو بہ ڪئنڊل وانگر ٻرندو آهي؟“ بيبي معصوميت وچان پڇيس.

”بيبي! زندگيءَ جي رڻ ۾ جڏهن منافقيون ۽ سازشون ٿينديون آهن تڏهن احساسن جي ڪئنڊل زندگيءَ کي پنيٺ ڪريو ڇڏي!“

اکين ۾ پاڻياٺ ڪجهہ وڌيڪ لهي آيس. ديوارن تي فريم ٿيل فوٽو ۽ خود بيبي ڪيس ڌنڌلي نظر تي آئي.

”ابو توهان روُ پيا؟ توهان جي اکين ۾ لڙڪ ڇڻ ٻرندڙ ڳرندڙ ڪئنڊل!“ بيبي ٽشوءَ سان سندس لڙڪ اگهيا ۽ مٿس پتڪڙين ٻانهن جون پنکڙيون ورائي ڇڏيون.

اسان جي مصوري

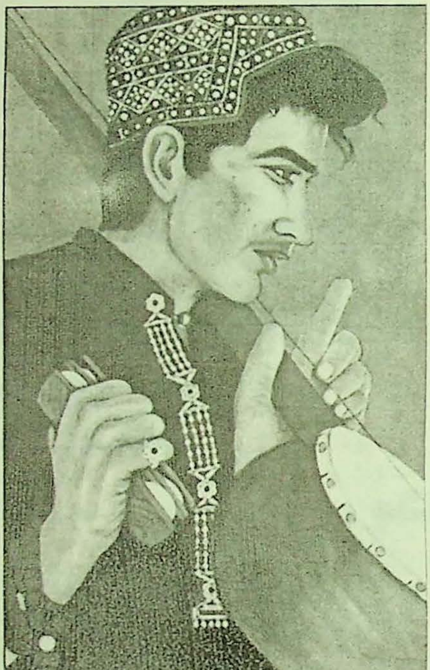

سنڌ جي يگاني مصور

ظفر ڪاظمي

جو تخليق ڪيل اسڪيچ

مهراڻ: جولاءِ - آگسٽ — سيپٽمبر: نمبر 3
سال 1956 ع - جلد 5، تان ڪنيل

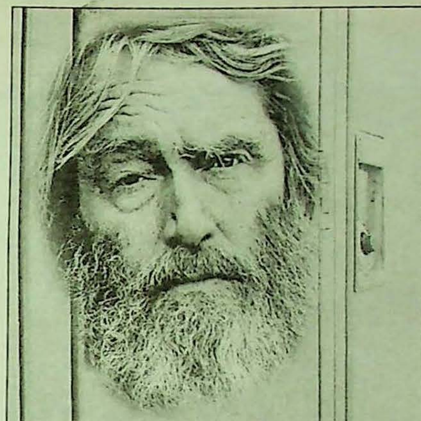

ڪرشن چندر
شگفته شاهه

ڪهاڻي

بدنظر

هاڻي اها ڳالهه سيني دوستن تي کُلي وئي هئي ته مهتا چاهي ٿو ته سندس پيءُ جلد کان جلد مري وڃي!

چندر ڪانت مهتا اسان جو دوست به هو ۽ پاڙيسري به. سنهو سيپڪڙو، ڊگهي قد جو ۽ اڌ عمر جو هڪ دلال، جيڪو مسواڙي گهرن يا اونر شپ فليٽن جي دلالي ڪندو هو ۽ پالي پارڪ ۾ رهندو هو.

پالي پارڪ جي نون بنگلن ۾ جيترا به مسواڙي ايندا هئا، سي سندس ئي معرفت ايندا هئا ۽ جيڪي نوان بنگلا ٺهي رهيا هئا انهن جا مسواڙي به سندس معرفت ايندا هئا. ان ڳالهه جي اسان کي خبر هئي. ڇو جو چندر ڪانت مهتا، سيٺ خوبچند کي چڱي طرح سڃاڻيندو هو ۽ سيٺ خوبچند انهن سمورن بنگلن جو مالڪ هو. انڪري چندر ڪانت مهتا ڏينهن رات خوشامندن ۽ تعريفون ڪري سيٺ خوبچند کي پنهنجي قبضي ۾ ڪري ورتو هو، جيتوڻيڪ سيٺ خوبچند بيحد بد زبان ۽ تِکي طبيعت جو هو. پر جيئن ته توهان ڄاڻو ٿا ته کُهري کان کُهري طبيعت به خوشامند جي مکڻ لڳائڻ سان سڌي ٿي پوندي آهي. جيڪڏهن توهان اها ڳالهه نٿا ڄاڻو ته هڪ ڏينهن ڄاڻي وٺندؤ.

بهرحال چندر ڪانت مهتا کي زماني جي ڇِکين اهو گر چڱيءَ طرح سيکاري ڇڏيو هو. پر هن دنيا ۾ صرف خوشامند ڪافي نه آهي. نون گهرن جي اڏاوت به ضروري آهي. جيڪڏهن نوان گهر نه ٺهندا ته نوان مسواڙي انهن ۾ ڪيئن اچي ويهندا؟ اڄڪلهه گهرن جي قلت جو هيءُ حال آهي جو هڪ ڀيرو جيڪو مسواڙي گهر ۾ اچي رهڻ لڳندو آهي ته پوءِ اتان وڃڻ جو نالو ئي نه وٺندو آهي. ڀلو آهي ته اڳين زماني ۾ مسواڙي تمام شريف ۽ مهذب هوندا هئا. گهر جي مالڪ جي هڪ ئي نوٽيس تي گهر خالي ڪري هليا ويندا هئا. اڄڪلهه جا مسواڙي ڏهه ڀيرا ڪيس ڪرڻ تي به نه نڪرندا آهن. اها به ڪا انسانيت آهي؟ آخر پوءِ چندر ڪانت مهتا ڪيڏانهن وڃي؟ ڪيس گهر جي خرچ لاءِ هر مهيني هڪ هزار رپيا گهرجن، جڏهن ته گهرن جي دلالي ۽ ننڍن وڏن ڪمن مان ڪيس مشڪل سان چار پنج سؤ رپين جي آمدني ٿيندي هئي. باقي پيسا هو ڪٿان آڻي؟ انڪري هو ويچارو سدائين قرضي هوندو هو ڇو ته وٽس هڪ ڳُڏيءَ جهڙي زال ۽ خوبصورت ننڍڙي ڪار آهي. انڪري جڏهن هو وڏي محبت سان "بيبي" چئي سڏ ڪندو هو ته اڪثر اها خبر نه پوندي هئي ته هو پنهنجي زال کي سڏيندو هو يا پنهنجي ڪار کي؟

جڏهن گهر ۾ ٻه خوبصورت شيون جمع ٿي وڃن ته اهڙي ئي ګڙ ٻڙ ٿي ويندي آهي. خاص طور تي جڏهن صاحب کي ٻنهي کي هڪ ئي نالي سان سڏڻ جي عادت هجي ان وقت اسين، جن کي سندس پاڙيسري ٿيڻ جو شرف حاصل آهي، فقط سندس ڳالهه ٻولهه جي انداز مان سمجهندا هئاسين ته ذڪر ڪنهن جو آهي. ”اڄ مون بي ٻيءَ لاءِ هڪ مهانگي ساڙهي خريد ڪئي آهي.“

ظاهر آهي ته هتي ٻيبيءَ جو مطلب آهي سندس زال، نه ته گاڏيءَ کي ڪوئي، ساڙهي پارائيندو آهي ڇا؟ يا وري جڏهن هو اسان کي اهو چوندو آهي ته:

”ڪالهوڪي ڳالهه آهي جڏهن مان پنهنجي ٻيبيءَ کي ڊوئي رهيو هوس ته.......“

اسين سمجهي ويندا هئاسين ته هن وقت ٻيبي معنيٰ گاڏي آهي، زال نه پر ڪڏهن ڪڏهن وڏو مونجهارو ٿي پوندو آهي،

”منهنجي ٻيبيءَ کي ڌڪ لڳو آهي.“

هاڻي سمجهه ۾ نه ايندو آهي ته مسز مهتا جو پير مڙيو آهي يا ڪار جو ايڪسيڊنٽ ٿيو آهي. يا.....

”اڄ ٻيبيءَ رستي ۾ ڏاڍو پريشان ڪيو.“

هاڻي رستي ۾ ته زال به پريشان ڪري ٿي سگهي ۽ گاڏي به، ۽ اسين سوچيندا رهجي ويندا هئاسين ته ڪهڙو مسئلو ٿيو هوندو. زال جي مزاج جو پارو تيز هو يا گاڏيءَ جي بيٽري ڊائون هئي؟ اهڙن موقعن تي به تمام گهڻي سنجيدگيءَ سان مٺو ڊوڙي صرف ’هون، ها‘ ڪرڻ ئي بهتر هوندو هو.

ٻيبي کانسواءِ چندر ڪانت مهتا جو پسنديده موضوع سندس پيءُ جي بيماري آهي. سندس پيءُ چمن مهتا پوڙهو شخص آهي، پٽ وانگر سنهڙو سيپڪڙو بلڪ هن کان به وڌيڪ سڪل. پٽ وانگر هو به قدآور آهي پر سندس آواز شديد بيماريءَ جي باوجود به ڳرو ۽ تيز آهي. پٽس جو آواز مٺو ۽ لچڪ دار آهي. چندر ڪانت جو آواز ٻڌندي ئي خيال ايندو آهي ته اهڙي ماڻهوءَ کي يا ته دلال هئڻ کپي يا وري ماڪيءَ جون مکيون پالڻ جو ڌنڌو ڪرڻ گهرجي. مگر سندس پيءُ چمن مهتا جي کهري آواز مان سندس دولت مند هئڻ ۽ ڪنجوس هئڻ جي خبر پوندي هئي.

ٻئي پيءُ پٽ پالي پارڪ جي هڪ بنگلي ۾ رهندا آهن. چندر ڪانت مهتا ۽ مسز مهتا ڏينهن رات پيرسن جي خدمت ڪندا آهن. پوڙهي جو سڄو بدن سڪي ويو آهي، پيرن تي سوڄ ٿي پئي آهي. اکين جو نور تمام گهٽجي ويو آهي پر پوءِ به ساهه جي اچ وڃ جو سلسلو جاري آهي. ڪنڌ ايڏو سڪي ويو آهي جو ساهه جي اچ وڃ جڻ نظر پئي ايندي آهي، پوءِ به پوڙهو جيئرو آهي ۽ جيئي پيو ۽ بيماري قابلو پيو ڪري. سندس ٻيا به ٻه پٽ آهن پر هاڻي اهي پنهنجي پوڙهي پيءُ جي خدمت نٿا ڪن ڇو ته پوڙهو ته ڏهن سالن کان بيمار آهي ۽ هو ٻئي پهريان چار سال سندس خدمت ڪندي ٿڪجي پيا هئا. هر جذبي جي هڪ مدت هوندي آهي، هڪ عمر هوندي آهي جتي پهچي هو دم ڏيندو آهي. سندس ٻنهي پٽن سان اهو ئي ٿيو ۽ آخر ۾ پيرسن چندر ڪانت مهتا جي خدمت مان خوش ٿي پنهنجي ٻنهي پٽن کي ملڪيت مان بي دخل ڪري ڇڏيو ڇو ته اها ملڪيت وڏن کان مليل نه هئي پر پوڙهي جي پنهنجي ٺاهيل هئي انهن ٻنهي پٽن کي ان ڳالهه جو ڏک هو ۽ ٻئي ڪاوڙ ۽ ڏک مان پنهنجي ڀاءُ چندر ڪانت مهتا کي ڏوهاري سمجهندا هئا ۽ ماڻهن کي اڪثر ايئن چوندا وتندا هئا ته اسان جي ڀاءُ جائيداد جي لالچ ۾ اچي اسان جو ڪنڌ ڪپيو آهي. چندر ڪانت مهتا ماٺ ڪري سندن ڳالهيون ۽ طعنا ٻڌندو هو ۽ پوڙهي پيءُ جي خدمت ڪندي کيس ڇهه سال ٿي ويا هئا. ڪو فرمانبردار پٽ شايد ئي پنهنجي پيءُ جو ايڏو خيال رکندو هجي جيئن هو رکندو هو ۽ پنهنجي ان ڪارنامي کي دوستن جي وچ ۾ وڏي فخر سان بيان ڪندو هو. چندر ڪانت مهتا چڱو خاصو مذهبي ماڻهو هو. کيس وعظ ٻڌڻ ۽ ٻڌائڻ جو به شوق هو. اڪثر مذهبي مجلسن ۾ هو رامائڻ مان مثال ڏئي پنهنجي تقرير ۾ ماءُ پيءُ جي خدمت جي اهميتؐ تي زور ڏيندي پنهنجي پيءُ جي بيماريءَ جو ذڪرَ ضرور ڪندو هو. ماڻهو سندس ان بي ضرر ڪمزوريءَ کي معاف ڪري ڇڏيندا هئا. آخر جيڪو پٽ ايڏن سالن

کان پيءُ جي خدمت پيو ڪري، ڇا ڪيس ان خدمت عيوض پنهنجي ساراهه ۾ ٻه لفظ چوڻ جو به حق نه هوندو؟

چندر ڪانت مهتا ۽ مسز مهتا پوڙهي پيءُ جي خريد ڪيل بنگلي ۾ رهندا هئا. ڪنهن زماني ۾ هن کي پراڻي قسم جو فرنيچر جمع ڪرڻ جو تمام گهڻو شوق هو، ان ڪري سندس بنگلو ان نموني جي فرنيچر سان ڀريو پيو هو. مسز مهتا پنهنجي پٽ کي ٻه ڪمرا ڏنا هئا، باقي سڀني ڪمرن ۾ سندس سامان پيل هو ۽ سندس اجازت کانسواءِ ڪا به شيءِ هيڏانهن هوڏانهن نه ٿي سگهندي هئي. مسز مهتا ان ڳالهه تي ڪڙهندي هئي ۽ ڪڏهن ته ساهيڙين سان ڳالهائيندي سندس زبان مان بي اختيار هيءُ جملو نڪري ويندو هو:

”ڏسجو! هڪ ڏينهن آءٌ هن بنگلي کي ڪيئن سينگاريندس.“

ان سينگارڻ جي پس منظر ۾ لڪيل سندس دل جا ارمان پترا ٿي سامهون اچي ويندا هئا پر ايئن ڪڏهن ڪڏهن ئي ٿيندو هو، نه ته مسز مهتا اهڙن معاملن ۾ تمام محتاط رهندي هئي ۽ پوڙهي پيءُ کي ان ڳالهه جو پورو يقين هو ته سندس پٽ ۽ ننهن ٻين پٽن وانگر ڪونهن ۽ سچيءَ دل سان پيءُ جي خدمت ڪن ٿا. جيتوڻيڪ پوڙهي پيءُ پنهنجن ٻهرين ٻن پٽن کي بي دخل ڪري ڇڏيو هو، پوءِ به پوري گهر تي سندس ڪنٽرول هو. تمام ضروري ڪاغذ، هنڊيون، زيور ۽ روڪ پيسا هو هڪ ٽجوڙيءَ ۾ بند ڪري رکندو هو. اها ٽجوڙي پوڙهي جي ڪمري ۾ رکيل هوندي هئي ۽ ان جون چابيون پوڙهي جي وهاڻي هيٺان رکيل هونديون هيون ۽ هو ايڏو ته شڪي مزاج هو جو جيڪڏهن سندس پٽ ڪڏهن بند ٽجوڙيءَ طرف ڏسندو به هو ته سندس اکين ۾ شڪ ۽ شبهي جا طوفان اٿڻ لڳندا هئا ۽ سندس ساهه جي اچ وڃ تيز ٿي ويندي هئي.

بيماريءَ دوران پوڙهو آهستي آهستي ڪمزور ٿيندو ويو. پهرين هو بستري تان اٿي سگهندو هو ۽ پنهنجي پٽ ۽ ننهن کي ڪمري کان ٻاهر ڪڍي دروازو بند ڪري ٽجوڙي کوليندو هو ۽ ان ۾ پيل دولت ڏسي خوش ٿيندو هو. پوءِ اهو ڏينهن به اچي ويو جڏهن هن لاءِ بستري تان اٿڻ ممڪن نه رهيو. ان ڏينهن بعد اها ٽجوڙي ڪڏهن نه کُلي. پوڙهي هونءَ ته ڪڏهن ڪجهه نه چيو پر سندس اکين جي حريص چمڪ چوندي هئي ته ٽجوڙيءَ ڏانهن ڪو وڃي به نه نهٽس کي ڄڻ هن جي ان خيال جي خبر پئجي وئي هئي، ان ڪري هن ۽ پٽس ٽجوڙي ڏانهن ڏسڻ به ڇڏي ڏنو هو. ڪڏهن ڪڏهن شايد چور نگاهن سان ڏسي وٺندا هئا، جنهن جي اندر سندن مستقبل بند هو پر چٽي ۽ کلئي نموني ان ڏانهن ڏسڻ جي جرئت ڪين ڪڏهن به نه ٿي. چندر ڪانت مهتا ته پوڙهي جي ڪمري ۾ داخل ٿيندي ئي پنهنجون نگاهون جهڪائي ڇڏيندو هو ۽ پوڙهي پيءُ جي پرسان ويهي سندس پيرن کي زور ڏيندو هو ۽ پوڙهو هلڪو هلڪو ڪونگهرو هڻندو هو. پوڙهي جون بي وس ۽ مجبور نگاهون ٽجوڙيءَ طرف ئي هليون وينديون هيون. پهرن جا پهر ڪلاڪن جا ڪلاڪ هو پنهنجي ٽجوڙيءَ ڏانهن ڏسندو رهندو هو، جنهن ۾ سندس زندگيءَ جو اثاثو بند هو. جيتوڻيڪ هاڻي هو ان کي هٿ لڳائي ڏسي نٿي سگهيو ۽ نه ئي ان کي کولي ڏسي ٿي سگهيو پر ڪيس ان ڳالهه ۾ ويساهه هو ته جيستائين هو جيئرو آهي، نه ٽجوڙي کلندي ۽ نه ئي سندس زندگيءَ ۾ سندس ڪمائي کي ڪير اڏائي سگهندو.

آهستي آهستي هو ڪمزور ٿيندو ويو ۽ آهستي آهستي ٽجوڙيءَ مٿان ڌُوڙ جا تهہ چڙهندا ويا ۽ اها منحوس، بد صورت، زنگيل ٽجوڙي هڪ ويران قبر جيان نظر اچڻ لڳي. ڪوريئڙي مٿس هڪ وڏو ڄار ناهي ڇڏيو هو ۽ پوڙهو خود پنهنجي گدلي بستري تي پيل ڪمزور آواز ۾ ڪنگهندو رهندو هو. پر چندر ڪانت مهتا پنهنجي پوڙهي پيءُ جي خصلت کان واقف هو، ان ڪري هن پلجي، هڪ دفعو به هن کان پيسا نه گهريا. هن خود ڏينهن رات محنت ڪئي، قرض کنيو، هِتان هُتان پَٽ سَٽ ڪري پورت ڪئي

پر ٻجوڙي کولڻ جي التجا نہ ڪئي جو ڪيس خبر
هئي تہ اها التجا سندس پيءُ جي نظرن ۾ سندس وقار
کي هميشہ لاءِ وڃائي ڇڏيندي. سندس ٻئي پٽڙ تہ
ملڪيت مان بي دخل ٿي چڪا هئا، انڪري اها
سموري دولت تہ فقط سندس ئي حصي ۾ اچڻ واري
هئي. صرف پوڙهي جي مرڻ جو انتظار هو پر چندر
ڪانت پوڙهي تي ڪڏهن بہ ظاهر ٿيڻ نہ ڏنو تہ هو
ڪيڏي شدت سان، ڪيڏي سچائي ۽ لگن سان پوڙهي
جي موت جو انتظار ڪري رهيو هو. بظاهر هو هر
لمحو پوڙهي جي سامهون ۽ پنهنجن دوستن جي
سامهون پيءُ جي چڱيلائيءَ جي دعا گهرندو هو، ان
ئي شدت سان سندس دل ۾ پوڙهي جي موت جي
آرزو پير پساري رهي هئي. ڪڏهن ڪڏهن تہ انتظار
جي شدت سبب سندس دل جو ڌڙڪو بہ تيز ٿي ويندو
هو ۽ سندس هٿ پير ڏڪڻ لڳندا هئا ۽ هو نظرون
جهڪائي ڇڏيندو هو تہ متان سندس دل ۾ لڪيل
جذبو اکين جي چور دروازي مان سامهون نہ اچي
وڃي، ڪڏهن ڪڏهن تہ جذبن جي شدت سبب سندس
دل کي گهبراهٽ ٿيڻ لڳندي هئي. هڪ ڪوريئڙو
بستري تي هو تہ هڪ وري ٻجوڙي تي، هو آخر ڇو
نٿو هٿ جي هڪ ئي جهٽڪي سان انهن ڄارن کي
لاهي، ان دولت تي قبضو ڪري وٺي، جيڪا اخلاقي
طرح هاڻي سندس ملڪيت بنجي چڪي آهي.

پر...... نہ! ترس، اي بيتاب دل! جيڪڏهن ميوو
پچي راس ٿي خود ئي جهول ۾ ڪرڻ وارو هجي تہ
اجايو وڻ تي چڙهي ٽارين ۾ الجهڻ جو ڪهڙو فائدو
سندس دل ۾ ڇا ڇا نہ ارمان هئا. هو نون پراڻن گهرن
جي دلاليءَ مان بيزار ٿي چڪو هو. هو جوا جي هڪ
ئي بازيءَ تي هڪ ئي پيرو ويهہ هزار لڳائي لک
ڪمائڻ چاهيندو هو، پر سندس ڪمزور پيءُ اجان
تائين زندهہ هو، ۽ زندهہ رهندو ٿي آيو. هڪ ساهہ ئي
تہ هو جيڪو هن جي گلي ۾ اٽڪيل هو، پر اهو ساهہ
ٻاهر نہ پئي نڪتو، ڪڏهن ڪڏهن اهو ساهہ خود
ڪيس پنهنجي گلي ۾ ڦاهيءَ جي رسيءَ جيان چيڀندڙ
محسوس ٿيندو هو. پٽ جي خلعت ۾، سندس گيان ۽
ڌيان ۾ سندس پوڙهي پيءُ جي ضد جي خلاف ڄڻ
سندس روح جو ذرو ذرو احتجاج ڪري رهيو هجي.

ڇو نٿو مرين تون، منهنجا پيءُ، تون هن جسم
جو گهر خالي ڇو نٿو ڪرين؟ مسواڙي ايندا آهن ۽
مسواڙي ويندا آهن، پر تون پنهنجو ’فليٽ‘ خالي ڇو
نٿو ڪرين؟ ايڏا سال ٿي ويا. هن توکي هن جسم ۾
رهندي هاڻي وڃ تہ جيئن مان دلالي ڪري سگهان ۽
نئين بزنس ڪري سگهان.

مگر پوڙهي کي بہ خبر هئي تہ جسم هڪ
اهڙو فليٽ آهي جيڪو هڪ پيرو خالي ڪرڻ کان پوءِ
وري ڪڏهن وَسائي نہ سگهبو آهي، ان ڪري هو
گذرندڙ وقت طرف سِر ڪندي بہ وقت جي هڪ هڪ
پل سان وڙهي رهيو هو ۽ پنهنجي زندگيءَ کي
ڄهپي رهيو هو. سندس نگاهن ۾ زندهہ رهڻ جو ايڏو
تہ چاهہ هو جو موت بہ سندس سامهون ايندي گهبرائي
رهيو هو. پوءِ اهو ڏينهن بہ اچي ويو. جڏهن هو بيحد
ڪمزور ٿي ويو. سندس ڪن ٻوڙا ٿي ويا، زبان بند
ٿي وئي، هٿ پير ٿڌا ٿي ويا ۽ نبض بہ جواب ڏئي
وئي. ڊاڪٽرن چيو: ”پيرسن هاڻي ڪجهہ لمحن جو
مهمان آهي.“

فرمانبردار پٽ غم جي شدت مان پنهنجا لڙڪ
اگهيا ۽ پهريون پيرو بند ٻجوڙيءَ ڏانهن جرئت ڪري
نگاهہ ڪئي. جنهن وقت پٽ ٻجوڙيءَ طرف ڏٺو، ان
وقت پيءُ پٽ طرف ڏٺو ۽ پٽ جي اها نگاهہ تيرَ جيان
پنهنجي پيءُ جي سيني ۾ لهندي وئي ۽ يڪدم ڪيس
ايئن محسوس ٿيو جيئن ڪنهن پيءُ لاءِ محسوس
ٿيندڙ محبت جو رنگ روغن پٽي لاٿو ويو هجي، ۽
سندس پٽ جي اگهاڙن جذبن کي سندس سامهون آڻي
بيهاريو ويو هجي! پوڙهي جي بدن ۾ هلڪي ڏڪڻي
آئي ۽ هن جي بيوس، مجبور اکين جي حريصانہ
چمڪ، غم ۽ ڪاوڙ جي شعلن ۾ تڙپڻ لڳي هاڻي
خاڪي جسم جي ڪنهن ڪنڊ ۾ شايد ڪٿي جان
باقي نہ هئي، صرف مٿو گرم هو ۽ ساهہ جي اچ وڃ

جاري هئي ۽ اها اڃ وچ ۾ رُڪجي رُڪجي هلي رهي هئي، صرف اکيون روشن هيون ۽ انهن ۾ هڪ غير معمولي چمڪ هئي جيڪا هر لمحي وڌي رهي هئي، جيئن پوري ٿيندڙ لاٽ ختم ٿيڻ کان اڳ هڪ ڀيرو تيز ٿيندي آهي.

پٽ پيءُ جي اها نگاهه نه ڏٺي، نه ته گهبرائجي وڃي ها. هن وقت هو پنهنجن دوستن جي ميڙ ۾ بيٺل ان ڪمري ۾ آهستي آهستي ڪنهن کي چندن آڻڻ لاءِ چئي رهيو هو، ڪنهن کي پنڊت سڏڻ لاءِ، ڪنهن کي گيهه جو آرڊر ڏئي رهيو هو، ڪنهن کي ڪفن جو ۽ ڪنهن کي چتا جي ڪاٺين جو.

هو آهستي آهستي انتهائي رازداراڻي لهجي ۾ پنهنجن دوستن سان، پنهنجن وهندڙ لڙڪن دوران اهڙي ريت ڳالهائي رهيو هو ڄڻ سندس پيءُ جو مرتيو ٿي چڪو هجي ۽ اڄ کان هو ان گهر جو مالڪ هو. سندس ڳالهائڻ ۽ هلڻ جي انداز ۾ غير شعوري طور تي هڪ خاص جهلڪ پيدا ٿي وئي هئي.

سڀ دوست اچي وڃي رهيا هئا. عورتون روئڻ جون تياريون ڪري هيون، ۽ پوڙهي جي ننهن کي دلاسا ڏئي رهيون هيون. ماڻهو مختلف ڳالهيون ڪري رهيا هئا ۽ پوڙهي جي مرڻ جو انتظار ڪري رهيا هئا، جنهن ۾، ڊاڪٽرن چواڻي، ڪجهه لمحن جي دير هئي.

اهي چند لمحا بلڪ ڪجهه منٽ به گذري ويا ڪجهه منٽ ڪلاڪن ۾ بدلجي ويا. پوڙهو ساڳي حالت ۾ ليٽيل رهيو. ساڳي طرح سندس ساهه جي اڃ وچ جاري هئي. نبض واپس نه آئي پر سندس اکين جي روشني وڌي وئي.

هڪ ڀيرو پوڙهي پيءُ باهه وسائيندڙ نگاهن سان ٽجوڙيءَ تان نظرون هٽائي پٽ طرف ڏٺو ته هو هڪدم گهبرائجي ويو. اوچتو ڪيس خبر پئي ته جنهن راز کي هن ايڏا سال پيءُ جي نظرن کان بچائي رکيو هو، اڄ اهو فقط هڪ نگاهه ۾ ظاهر ٿي پيو هو. هاڻي ٻنهي جون نگاهون هڪٻئي تي هيون. پيءُ جون پٽ تي ۽ پٽ جون پيءُ تي، ڄڻ ٻه دشمن آمهون سامهون هجن ۽ وچ ۾ دولت هئي.

جڏهن صبح جا پنج ٿيا ته ڊاڪٽرن کي پوڙهي جي نبض موٽندي محسوس ٿي. سيني پٽ ۽ ننهن کي مبارڪ ڏني. پاڙي وارا سڄي رات جا اوجاڳيل هئا، انڪري سڀ پنهنجن پنهنجن گهرن ۾ وڃي سمهي رهيا.

صبح جو نوين وڳي پوڙهي جي بنگلي مان روڄ راڙي جا آواز بلند ٿيا ۽ ماڻهو گهبرائجي نه پر اطمينان سان پنهنجن گهرن مان نڪتا سڀني جي چهرن تي عجيب ڪيفيت هئي. آخر اها گهڙي اچي پهتي جنهن جو سڀني کي انتظار هو. اسين سڀ ماڻهو ڀڄندا ڀڄندا بنگلي جي دروازي تائين پهتاسين ۽ اسان جي وات مان بي اختيار نڪتو:

”ڇا پوڙهو مري ويو؟“

بنگلي جي پناڻ دربان مٺو لوڏيندي چيو:

”نه جناب! پوڙهو ته زنده آهي. سندس پٽ مري ويو. هاڻي هاڻي سندس هارٽ فيل ٿي ويو آهي.“

ڪتاب:
درد
جي
ساڳي
ڪٿا
(شاعري)
صفحا:
152
قيمت:150

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

شيخ عزيز

قاضي خادم

آزاد قاضي

دل ۽ ڌرتيءَ جو شاعر
نياز همايوني

سڄڻ سوني تند جيئن

متفرقه

سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپرايل نئون ڪتاب

صفحا: 348
سائيز: ڊيمي
قيمت: 400 روپيا
ڇاپو: پهريون
سال: 2010ع

ماڻهو مٽيادار

1953ع ۾ سنڌ اسيمبليءَ جون نئين سر چونڊون ٿيون. ان ۾ متحده محاذ طرفان پير صاحب سنڌ اسيمبليءَ تي چونڊجي آيو، ۽ متحده محاذ ۾ اسيمبلي پارٽيءَ جو جنرل سيڪريٽري ٿي رهيو، 9- نومبر 1954ع تي پيرزاده وزارت ڊسمس ٿي، ۽ گورنر جنرل غلام محمد، کهڙي صاحب تان پروڊا جون پابنديون هٽائي، کيس سنڌ جو وزيراعليٰ ڪيو. هن طاقت ۾ ايندي پير صاحب جي فرزند کي جيل ۾ وڌو. پوءِ 11- ڊسمبر 1954ع تي، حيدرآباد ۾ سنڌ اسيمبليءَ جو اجلاس سڏائي، سنڌ کي "ون يونٽ" ۾ شامل ڪرڻ جو ٺهراءُ ميمبرن کان زوريءَ پاس ڪرايو. ان ٺهراءَ جي برخلاف ووٽ ڪندڙن مان پير صاحب هڪ هو.

مضمون: "**پير الاهي بخش" تان ڪنيل ٽڪر**

(صفحو 75، ليکڪ: جي. ايم. سيد)

ڪتابن جي صورت ۾ اڄ به زنده آهي ۽ سدائين امر رهڻو آهي.

مون ڪي سنڌس دودي سومري ڪي ڏنل منظوم پينا وارو طويل نظم ڏاڍو وڻيو هو. شيخ اياز به دودي سومري جو موت لکيو آهي پر جيئن نياز همايوني دودي سومرو سان لاڳاپيل سمورن ڪردارن کان گفتگو ڪرائي آهي ۽ جنگ جو پورو ماحول بيان ڪيو آهي، تنهن جي ڳالهه ئي نرالي آهي! پاڻ لکي ٿو ته دودي سومري ۽ چنيسر جي [illegible] دهرائڻ جو مقصد اهو ئي آهي ته پنهنجي شاندار ماضيءَ جي روشنيءَ ۾ حال کي نظر ۾ رکي آئيندي لاءِ سوچيو وڃي. اهو ئي احساس قومي زندگيءَ ۾ عملي قوت پيدا ڪري سگهي ٿو. ٻي حالت ۾ احساسن کان عادي ٿيل قوم ڪڏهن به اڳتي وڌڻ جو عزم نه ٿي ڪري ۽

نسيم بخاري

اپياس

دل ۾ ڌرتيءَ جو شاعر: نياز همايوني

سنڌ جي جنهن عظيم هستيءَ تي مان لکي رهيو آهيان، ان جي عظمت کي بيان ۽ عيان ڪرڻ لاءِ مان پنهنجي طرفان ڪجهه چوڻ بدران سائين جي. ايم. سيد جا اهي جملا ٿو استعمال ڪريان ته ”سنڌس شعرن ۽ مضمونن ۾ وڏي جرئتمندي جو اظهار ڪيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو ۽ هو سنڌ جي چوٽيءَ جي شاعرن منجهان آهي. جڏهن ٻيا شاعر اديب ملڪ جي ناساز حالتن جي ڪري هيسجيو وڃن ته به هيءُ مرد ميدان پنهنجي اصولن تي قائم آهي. هن جو قوم تي ايڏو ٿورو آهي جو اهو فرض جيڪڏهن منهنجي هٿان سنڌس خطن ۽ تعلق جي اظهار ڪرڻ سان لهي سگهي ٿو ته مان پاڻ کي خوشنصيب سمجهندس.“

نياز همايوني واقعي به وڏو ماڻهو هو ۽ اها مهانتا هن کي ان محنت عطا ڪئي هئي جيڪا اڄ ان جي عدم موجودگيءَ ۾ به ان جو پوري شدت سان احساسِ ڏياري رهي آهي ۽ هو پنهنجي لکڻين ۾ اُتي ئي ختم ٿي وڃي ٿي . نياز همايونيءَ جو وڏيڪ چوڻ آهي ته ”وقتي پيدا ٿيل ذڪائين جي ڪري ٻين سان گڏ شاعر به اثر ۾ اچي وڃي ٿو. پر فرق اهو آهي ته ٻيا پاڻ کي بي وس سمجهي هر ڳالهه نظر انداز ڪن ٿا ۽ شاعر مجبورين جا بند ٽوڙي ميدان ۾ اچي ٿو ۽ ڏارين جي ظلم کي نروار ڪري پنهنجي قوم کي بيداريءَ جو پيغام ٿو پهچائي!

نياز صاحب ساٿيهه جي ساک جي نالي سان ڇپيل ڪتاب جي پهرين ڇاپي 93 صفحا دودي ۽ چنيسر جي داستان تي مشتمل آهن ۽ هر صفحي تي ڇهه ڇهه نه سٺا بند آهن. توهان تصور ڪري سگهو ٿا ته انهن ۾ ڪيڏي تانگهه تڙپ هوندي ۽ مختلف مرحلن بابت ڪيڏي نه منظر ڪشي ڇٽي وئي آهي!

مان مثال طور ڪجهه بند ڏيڻ ضروري ٿو سمجهان:

سپ ڪو هو آزاد وطن ۾، ڪنهن جو ڪو به غلام نه هو،
ملڪ جو واهي پٽ ۾ پورو، پيڙا منجهه عوام نه هو،

مست هو هر ڪو حال ۾ پنهنجي، بد حلي جو نظام نہ هو.

•

ماڻهو غيرتمند هئا، جن گهاريو ٿي سورهيائيءَ سان،
وقت پوڻ تي ڏيندا ها منهن مڙس ٿي هر ڪنهن آئي سان،
سگهہ نہ هئي ڪنهن سنڌڙي کي جو ڪري نگاهہ ٻيائي سان.

•

سينگار تاريخ جي تختي نئين سر تُو نروار ڪريان،
تنهنجي حسن جيان تُو هن جي جلون جو اظهار ڪريان،
سچ ۾ آهيان تڏهن بہ وڻو، وسندين جا ويچار ڪريان.

•

سنڌڙي تنهنجي دل وارن، ۽ ديوانن جو خير هجي،
تنهنجي مجلس مچندي رهي، ۽ مئخانن جو خير هجي،
جن ۾ تنهنجا ٻول ٻچن تند ايوانن جو خير هجي.

•

سنڌڙي جيسين تو ۾ تنهنجي جوت جلالي رهڻي آهہ
تو سان تنهنجي سرويچن جي ساک سينالي رهڻي آهہ
هڪڙا ويندا ۽ ٻيا ايندا، جُوءِ نہ خالي رهڻي آهہ.

•

تو چا سمجهيو آ اسان کي اسين نہ آهيون مارين مان،
مري تري بہ ڪيندا سين پيا پنهنجون ٻاهيون ڏارين مان،
توکي سوپ نہ ملڻي آ، هاڻي هتان جي هارين مان.

•

نياز همايونيءَ جي ڪتاب "ڌرتيءَ جا گيت" جو رڳو اهو عنوان ئي نہ آهي پر ان واقعي بہ ڌرتيءَ ۽ ڌرتي ڌڻين جي نمائندگي ڪئي آهي. پنهنجي ديس سان دل لڳي جو جهڙي ريت نياز همايونيءَ اظهار ڪيو آهي، اهو ڪيترن ئي شاعرن لاءِ نت نئون اُتساهہ آهي. ان ۾ جيڪا نينڍ ۽ نياپو آهي اهو بلڪل بہ نرالو آهي. نياز جي ان فيض کي جيترو بہ نروار ڪجي گهٽ آهي. جڏهن گهرائيءَ سان سندس گيت پڙهجن ٿا تہ اها ڳالهہ پوري پڪ سان چئي سگهجي ٿي تہ قدرت ڪيس خلقيو ئي ان ڪم لاءِ هو.

نياز همايوني جا نظم بہ اهو ئي نينهن نياپو آڇين ٿا جهڙي سندس گيتن ۾ گونج آهي. انهن نظمن تي نظر وجهڻ سان هڪ طرح جي شاعراڻي ويسر ٿي پوي ٿي. انهن نظمن تي لکڻ لاءِ تمام گهڻي توجهہ ۽ محنت جي ضرورت آهي. هي ڪجهہ نظمن جا مختصر بند انهن جي اهميت ۽ افاديت کي اجاگر ڪرڻ لاءِ ڏجن ٿا.

جيستائين فرد بدلائي نہ فطرت ساٿيو!
تيستائين ڦير آڻيندي نہ قدرت ساٿيو!
حالتن جي هي تقاضا آهي تہ ظالم سان لڙو،
۽ ڪريو ان جي خدائي سان بغلوت ساٿيو!

اُٿو اُٿو جو زمانو ٿو جنگ جنگ ڪري،
هي ظلم جَبرُ ٿو روحن کي تنگ تنگ ڪري،
وڄايو دهل بغاوت جو ڊِنگ ڊِنگ ڪري،
وڌو اڳي ۽ رهو ان کي ڊِنگ ڊِنگ ڪري.
هي وقت آهي اچو اجتناب مرده آباد،
لڳايو نعرو چئو انقلاب زنده آباد.

•

غريب لاءِ غريبي ۽ تنگ دستي ڇو؟
امير لاءِ اميري ۽ خودپرستي ڇو؟
برابري جي عيوض اجائي پستي ڇو؟
مٽيو نظام اهو ان کي آهي هستي ڇو؟
مساويانہ عدالت حساب زنده آباد،
حوس ۽ حرص جو خانو خراب مرده آباد.

•

اُٿو اُٿو تہ بغاوت ڪريون اي مظلومو!
وڌو وڌو تہ حڪومت ڪريون اي مظلومو!
ملو ملو تہ محبت ڪريون اي مظلومو!
کِلو کِلو تہ مسرت ڪريون اي مظلومو!
خودي سان زنده رهو انتهاب زنده آباد،
لڳايو نعرو چئو انقلاب زنده آباد.

•

نياز همايوني سماج ۾ جيڪو ڪجهہ جيئڻ ڏٺو ۽ محسوس ڪيو آهي ان کي ان ئي انداز سان بيان ڪيو آهي ۽ ان ۾ جهڙي تبديلي جي ضرورت محسوس ڪئي اٿائين ان ئي تقاضا جي احساس تحت نہ رڳو پاڻ تحرڪ ورتو اٿائين پر ٻين کي بہ ڀرپور ڪردار جي ادائگي لاءِ

متحرڪ ٽيڻ جو درس ڏنو آهي ۽ سندس سموري شاعري ان احساس ۽ عزم جي ساکي آهي.

نظم "منهنجي ڌرتي" ۾ پنهنجي ماڻهن ۽ انهن جي اُتهاس بابت ڪجهه هن طرح چوي ٿو ته:

منهنجي ڌرتي، هي سنڌ ديس دلاورن جو وطن!
منهنجي سرويچ- سدامور، سنگهارن جو وطن!

هن جي تاريخ جو انسان اُتاهون، سڀ کان،
هن جي تهذيب جو مُنهن مان مٿانهون سڀ کان،
هن کي تاراج ڪندڙ پاڻ ٿو تاراج ٿئي،
آهي برباد نه آباد سنگهارن جو وطن.

نياز همايوني جيئن نپايو اهو نپاءُ جيڪڏهن هر هڪ شاعر کان ٿيندو اچي ها ته هيءُ ديس ۽ ديس واسي ڪنهن ٻئي رنگ ڍنگ ۾ هجن ها! شاعريءَ جي جنهن به صنف ۾ هن لکيو آهي واهه جو ۽ ڪمال جو لکيو آهي. سندس غزلن ۾ به اها گهرائي محسوس ڪري سگهجي ٿي. جيئن پاڻ چوي ٿو ته:

هن دور ۾ اسان جو اظهار ياد رکجان،
اقرار رکجان، انڪار ياد رکجان.

سچ آهي زهر ته به ٿا ان جا پيون پيالا،
اي زندگي اسان جو ڪردار ياد رکجان.

هي قيد، هي اَصُلُ ته به آهي ضمير زنده،
جاري اسان جي رهندي پيڪار ياد رکجان.

ايندو نياز جڳ ۾ ڪو انقلاب آخر،
اهڙا نظر اچن ٿا آثار ياد رکجان.

•

نياز همايوني پنهنجي ماحول جي جهڙي ريت نمائندگي ڪري ٿو سا هر ڪنهن کان نه ٿي پڄي. دل جي دنيا ۽ ٻاهر جي دنيا جي رنگن ۾ جيڪا وچوٽي ٿي ٿئي، تنهن کي نياز ڪجهه هن طرح اظهاري ٿو:

سڀ ئي ٿا چون خوش ٿي، چمن ۾ بهار آهي،
مگر ذهن تنهن هوندي به شڪ جو شڪار آهي.

پڙهيو ڪتابن مان ٻڌوسين بزرگن کان،
خوش ڪيئن ماڻهپي جو وجايو وقار آهي.

اسان ڪيئن ڇڏيون سائين! اميدون "هن ڪي،
اسان جي جياپي جو انهن تي مدار آهي.

•

پيار هڪ اهڙو جذبو آهي، جنهن تي جيترو لکيو ويو آهي اهو اوترو ئي گهٽ محسوس ٿيو آهي. نياز همايوني به ان احساس کي پنهنجي انداز سان عيان ڪيو آهي. ان رومانس ۾ جيڪا رمز آهي تنهن کي روح جي گهرائيءَ تائين محسوس ڪرڻ ۾ جيڪو لطف آهي جيڪا بيقراري، بي چيني ۽ تجسس آهي، اها ڪيفيت ئي ڪمال آهي. ان ٻئتر واري عالم کي نياز همايوني ڪجهه هن طرح سان وائکو ڪيو آهي:

اسان جي عشق جو جنهن آروزءَ تي انحصار آهي
اها پوري به ٿيندي يا نه ڪهڙو اعتبار آهي.

اوهان جي آسرن جنهن کي خوشيءَ جي لاءِ هِرڪايو،
انهيءَ دل جو هاڻي درد تي دارو مدار آهي.

اُتي ڪيئن ٿو ڪري سگهجي حقيقت آشنا ڪنهن کي،
جتي هر عقل وارو خود فريبيءَ جو شڪار آهي.

پراين جي چوڻ تي ٿو ڦٽائين يار پنهنجن سان،
اهو دستور جي رهندو ته هر ڪو بي ميار آهي.

اونداهي رات ٿي راهي، اجهو صبح اي نياز آيو،
انهيءَ احساس کان غم پڻ اسان لاءِ خوشگوار آهي.

•

اردوءَ جي هڪ شعر جو مفهوم آهي ته عشق جهڙو دشمن سيني کي ملي جيڪو ماري ته

ڇڏي ٿو پر ايترو ضرور آهي ته زندگي جو پتو ڏئي ٿو يا زندگي جي سڄاڻ وارو احساس عطا ڪري وڃي ٿو. نياز همايوني جنهن عاشقيءَ جو اسير آهي اها ان کي وچ سير مان به صرف ان ڪري تاري ٿي وڃي ڇو ته هو پوري ايمانداريءَ سان نه صرف ثابت قدم رهيو آهي پر ان جي حوصلن، جرئتن ۽ جذبن ۾ مسلسل وسعت آئي آهي. اوهان پاڻ ڏسو:

هاءِ دل جون حسرتون شعلن جيان وڌنديون وڃن،
ڪنهن جي منڙي مرڪ ٽِڪڙي ڇڻنگ ڪا ٻاري وئي.

تو ته طوفانن جيان ٻيڙي کي ٻوڙڻ جي ڪئي،
پر اسان جي ساک اسان کي سير مان تاري وئي.

هر ڪو عاشق آهي دنيا ۾ مگر ڪنهن فرق سان،
ڪنهن کي سچ سَرهو ڪيو ڪنهن کي خودي ڪاري وئي.

ڪالهه جن ٿي ڪَرَ ڪنيا اڄ ڪنڌ تن جا ويا پڇي،
پنهنجي ڪئي تن جي ئي مُنهن تي هيڏ چڙهي هاري وئي.

مون "نياز" آهي ڏٺي هر ڪا خوشي هر ڪا غمي،
ڪنهن پرين جي پريت مون تان هر بَلا ٽاري وئي.

محبت کي خوشقسمتي ۽ خوش بختي پائڻ واقعي به هڪ انمول اعزاز آهي ۽ ان ئي احساس اسان جي سدا بهار شاعريءَ ۾ اهو اعتراف ڪرائي ٿو ته:

دل جي توسان لڳي ته اڏجي وئي،
دل جي تقدير جڻ بدلجي وئي.

ياد هئي ڪنهن جي، موت ڪين هيو،
هاءِ دل ڌڙڪندي ڇو بيهجي وئي.

توسان ملندي اتي ٿيو محسوس،
زندگي خوشنصيب بڻجي وئي.

محبتن جي سفر ۾ جيڪي پيڙائن جا پهاڙ ڪرن ٿا پل انهن کي مصيبتن جي زمري ۾ نه به آڻيون تڏهن به اهي آزمائشي ته هجن ٿا نه! ۽ اهي امتحان جڏهن ڪنهن تلخ ياد جي تجلي ڏيکارين ٿا ته انهن جو شعري اظهار ڪجهه هن طرح سان اڏو اچي ٿو ته:

اهي جي پيار جي صدق اجل قبول ويا،
اسان انهن ئي شهيدن مان يادگار آهيون.

اچي ته ڪيئن اچي راس زندگي جي فضا،
وطن ۾ شهر مسافر ۽ بي ديار آهيون.

نياز همايوني دل جي سچائيءَ سان حقيقت تان جيئن پردو لاٿو آهي، اهو آرٽ هر ڪنهن جي حصي ۾ نه ٿو اچي شاعري جيڪڏهن ماڻهوءَ تي ڪو اثر نه ڇڏي ته اها شاعري ئي ناهي. نياز جي سڀ کان وڏي خوبي ئي اها آهي ته هن جي هر تخليق ته ڇا پر سٽ سٽ به واهه واهه ٿي ڪرائي!

مثال طور سندس هڪ غزل جا هي بند پڙهي ڏسو:

ديار دل ۾ محبت جي بي قرار رهي،
خدا ڪري ته زماني سان سازگار رهي.

اوهان جو حسن ته هاڻي ظهور ۾ آيو،
اسان جو عشق ازل کان ٿو آشڪار رهي.

تڏهن کان پنهنجي وفائن ۾ پختگي آئي،
جڏهن کان تنهنجي وفا تي ٿو اعتبار رهي.

هونئن ته زندگي هزارين ڏکن جو ڏيج آهي پر جڏهن پرينءَ جو پوڙُ پوي ٿو ته سَنڌ سَنڌ ۾ سور ٿئي ٿو. ماڻهوءَ جي اندر ۾ هڪ طرح جي اهڙي بي چيني برپا ٿي ٿئي، جيڪا نه ويهڻ، نه بيهڻ ۽ نه ئي جيئڻ ڏئي ٿي. ان غير يقيني واري عالم ۾ هڪ حساس شاعر ائين نه چوي ته ٻيو ڇا چوي ته:

جڏهن تنهنجي غم ۾ گرفتار ٿياسين،
تڏهن دين، دنيا کان بيزار ٿياسين.

ملائي سنڌ غم زماني جي غم ۾،
حياتيءَ سان واسطيدار ٿياسين.

اسان زندگي کي اُجالن ۾ ڪويو،
انڌيرا جو آيا ته هوشيار ٿياسين.

نياز همايونيءَ جي ذهن ۾ به وڏو درد آهي. دنيا جي شور وهُل کان بيزاري آهي. ماڻهن جون منافقيون ۽ مصلحتون توڙي خود فريبيون جڏهن ڪيس وک وک تي آڏو اچن ٿيون ته هن جو قلم جنبش ۾ اچي ٿو. نياز همايونيءَ ۾ جيڪا اهم خوبي آهي سا اها آهي ته هن وٽ نوڙت آهي، عاجزي آهي ۽ بين جيان انا ناهي. اهو ئي سبب آهي ته هو پاڻ کي ڪجهه به نه ٿو سمجهي چو ته هو سمجهي ٿو ته ان طرح سان جڳ جهان ۾ امرتا کي يقيني بڻائي سگهجي ٿو. هينان دوها مٿين ڪيفيتن جي عڪاسي ڪن ٿا:

ديوانا! او ديوانا ٻيلي هل ته هلون ويرانن ۾،
آبادين ۾ اونداهيون جڻ شام آئي شمشانن ۾.

چهرن ۾ چانڊاڻ، دلين ۾ اڻٽيهين اونداهي آ،
دنيا وارا خيال ته ڪر تو ڪهڙي دنيا ناهي آ.

آءٌ نماڻو هاري زادو ذات جو ڪوري نانءُ "نياز"،
سڀ ڪو ڄاڻي ڪين ٿو ڄاڻي، ڏنگن وارو ڏانءُ "نياز".

پنهنجون نينهن نياءِ نشانو مستن ۾ مئخانن ۾،
ياز "نياز" اسان جون ڳالهيون رهنديون ياد زمانن ۾.

•

هڪ عظيم شاعر لاءِ بنيادي ڳالهه زندگي جي اهميت کي پوري شدت سان سمجهڻ آهي. ان جي ادراڪ کان پوءِ دنيا جو فڪر ۽ ان ۾ ممڪن تبديل لاءِ تحرڪ به اهم آهي ۽ پاڻ ۾ سهپ، خلوص ۽ قرباني جي جذبي کي پنهنجي عمل سان ثابت ڪرڻ به ضروري آهي. پنهنجي وس ۽ وت آهر جذبن ۽ امنگن جو اظهار به اٽٽر آهي. موت جي خوف ۾ مبتلا ٿيڻ بدران زندگيءَ ۾ مري ڏيکارڻ وارو تجربو وڏي ڳالهه آهي. انساني آدروشن مطابق سماج جي اڏاوت ۽ سازگار حق جي ڪوشش جي پڻ اهميت آهي. ان سڄي ماحول کي يقيني بڻائڻ لاءِ شاعر جي وس ۾ اميد ڀريو اتساهه ئي آهي جنهن جو اظهار ۽ ان حوالي سان اثرائتو ڪردار ئي تبديليءَ ڏانهن ڀرين وک آهي. اهو به شاعر جو ڪمال آهي جو هڪ طرف هو پنهنجي ماڻهن جي مظلوميت، معصوميت ۽ محڪوميت کي پوري ريت سمجهي ٿو ۽ ٻئي طرف انهن مسڪينن ماڻهن کي جن ماڻهن يرغمال بڻايو آهي، تن کي ننڌي ٿو ۽ انهن جا افعال نروار ڪري ٿو. ان سفر ۾ جيڪي ڏکايون ۽ مرحلا اچن ٿا سي يقيناً تڪليف ڏيندڙ ثابت ٿين ٿا. انهن سمورين ڪيفيتن کي جڏهن اسان نياز همايونيءَ جي تخليقن ۾ پسون ٿا ته ڄاڻايل سڀ جا سڀ احساس محسوس ٿين ٿا جن جي جهلڪ اوهان به ڏسو:

هر ڪو وينلو جڳ مان جلي، رهندا سڀ ارمان هتي،
يار! "نياز" اسين مسافر، گهڙي پلڪ مهمان هتي.

آڏا ڏونگر ڏاڍ الاڙي، سورن کي سهسلئي ڪير،
دنيا پنهنجي ڏک ۾ پوري، روئندن کي پرچلئي ڪير.

ساري رات سجاڳ رهي جن نور لڳايو نور ڏئي،
ساري رات انهن کي سپرين! سعيو ڪري ويا سور ڏئي.

نينهن ته خود ئي آهي نياپو ڏک سک ٿو نرولر ڪري،
ملڻ جي مُهرَ چپن تي آ ته اک ٿي سڀ اظهار ڪري

موت بلاشڪ مهڻو ناهي، پر هيءَ حيلتي ڪير چڏي؟
مرڻ کان اڳ جي مري چڪا سي اُجرا ٿيا سڀ مير چڏي

آءٌ ته ٿوڙيون نَوَدَ ڏڪار م رڱيل راڄ رواج پرين!
باغي ٻنجي جوڙيون سچ ۽ پيلر جو پاڻ سماج پرين!

آءٌ ته اهو رابيل ٿيون جو خوشبوءِ جي خيرات ڪري،
سڀ ڪنهن کي مسرور بڻائي پنهنجي مستي ملت ڪري،

ملڪ اسان جو مورن جهڙو ماڻهو سنگ جي مصري وانگي،
ماڻهو جن جي مني ۾ تن وٽ ناهه نگي، جا نڪري وانگي.

ويرانن ۾ واٽ اسان جي گلزارن ۾ گذر نہ ڪو،
عشق پڄاڻان پنهنجي پاڳ ۾ آيو سک جو شهر نہ ڪو.

نياز همايونيءَ جي شاعري جنهن بہ پس منظر ۾ ٿيل آهي ان سان پورو پورو انصاف ٿيل آهي. هن جا شعر هن جي دل جي پڪار آهن. اها پڪار ڪڏهن پيار جي آهي تہ ڪڏهن پنهنجي وطن جي. مون کي نياز جي شاعريءَ ۾ ڪابہ تخليق اضافي ۽ غير ضروري محسوس نہ ٿي آهي. حقيقت اها آهي تہ نياز جو جيترو ادبي پورهيو آهي، ان جي پرک لاءِ نياز اڪيڊمي جي ضرورت آهي تہ جيئن ان جي شخصيت جي سمورن پهلوئن کي اجاگر ڪري سگهجي. آءٌ بنا ڪنهن وڏاءَ جي اهو اعتراف ڪريان ٿو تہ نياز کي جڏهن پڙهجي ٿو تہ دل ائين ٿي چئي تہ ان کي پڙهندو ئي رهجي ۽ بار بار پڙهجي. نياز جي شاعري پڙهڻ سان دل ۽ دماغ تي هڪ طرح جو سحر طاري ٿي وڃي ٿو. ڇا هيئيان احساس خود اهڙي علامت جو اظهار نہ آهن؟

دنيا ساڳي پٿر دل جنهن پريا نگر برباد ڪيا،
اسان اهي ديوانا جن ويرانا آباد ڪيا.

دوست اسان جي ديس ۾ آيو بيجل جو بهروپ وٺي
اسان انهيءَ لاءِ ڪنڌ ڪپايو راءِ ڏياچ جو روپ وٺي.

درد اسان جي در تي آيو ڪاريهر جيئن ڪاهہ ڪري،
اسان انهيءَ کي ساهہ ۾ سانديو چوڏس واهہ ڇاهہ ڪري.

مفت اسان جي واٽ ۾ آيو ڏونگر جهڙا ڏانوَ ڪري،
اسان انهيءَ تان اڪري ويلسي ڪڪرن وانگي ڇانوَ ڪري

گوندر گوندر گيت اسان جا روڄ ۽ راڙا راڳ الا!
نگري نگري پٽڪيا سي پر ڏنو تہ سک جو ماڳ الا!

اوسيئڙي جي آڙاهن ۾ اسان کي تنهنجي تاس رهي،
پنهنجو ميل محال تڏهن پي، وري ملڻ جي آس رهي.

اسين پيدا آزاد ٿياسي، باند نہ ڪنهن بہ بهاني ۾،
يار! "نياز" اسان کي ناهي ڪنهن جي ڪاڻ زماني ۾.

دنيا بيشڪ اڇٽي وڇٽي ڳالهہ اها نئين ناهي پرين!
پاڻ برابر پرديسي پر عشق تہ ديسي آهي پرين!

سيج مٿي يا سُوريءَ تي ۽ وسندي يا ويراني ۾،
سچ کي سونهن ورونهن اسان جي دنيا جي بت خاني ۾

•

نياز همايونيءَ جي فن، فڪر ۽ شخصيت سان انصاف ڪرڻ تمام وڏو تحقيق طلب ڪم آهي. حقيقت اها آهي تہ ان طرف تمام گهٽي توجهہ جي ضرورت آهي ڇو تہ نياز جي واٽ حق، سچ ۽ سيني تبديل چاهيندڙن جي واٽ آهي. نياز همايوني جتي پنهنجي مشن کي ڇنيو آهي، اتان اسان کي نئين گس ڏيڻ ۽ دڳ ونرائڻ جي ضرورت آهي تہ جيئن مهذب معاشري جي تخليق ڏانهن وڌندڙ وکون اڃا بہ وڌيڪ وسعت سان اڳتي وڌن ۽ شاعر جي ارمانن واري دنيا اڏجڻ ۾ آساني پيدا ٿي پوي ان سفر ۾ جيڪڏهن اسان سُستيءَ جو مظاهرو ڪريون ٿا تہ اهو جرم آهي ۽ جرم جي سزا بہ هوندي آهي. اها سزا ڀل اسان کي ڪنهن ڪورٽ ۾ نہ بہ ملي پر دل ۽ ضمير جي ڪٺهڙي ۾ بهرحال اسان قصور وار ثابت ٿيندا رهنداسون، نياز همايوني سميت سمورن عظيم انسانن جيڪو فڪر ۽ فهم ڏنو آهي ان کي پٺي ڏيڻ ۾ ڪنهن ٻئي جو نہ پر پنهنجو ئي خسارو آهي. نياز صاحب جي زندگي اسان لاءِ مشعل راهہ بڻجڻ گهرجي. ڪنهن ٽي چلتو تہ هڪ ننڍڙي علائقي جو مشتاق احمد اڳتي هلي نياز جي روپ ۾ نروار ٿيندو ۽ پنهنجي ويجهي محسن محمد صالح "عاجز" جي محبت ۾ نکري نئين رنگ ڍنگ سان آڏو ايندو. هن شروعاتي تعليم همايون، ۽ ان

جي آس پاس جي درسگاهن مان حاصل ڪئي. عاجز سان ڳنڍجي ڪراچي ويو، جتان 1947ع ۾ ”شهباز“ اخبار ڪڍيائين. ڪجهه وقت ريڊيو پاڪستان ۾ ملازمت به ڪيائين. سنڌس شاعري ۾ ”حلمي خيرپوري“ استاد هو. جمعيت الشعراء ۾ به رهيو. ڪجهه وقت کان پوءِ وري شڪارپور موٽي آيو جتي طبي دواخانو کوليائين. 1757ع ۾ حيدرآباد ويو ۽ طبيه ڪاليج حيدرآباد ۾ استاد مقرر ٿيو ۽ ٽنڊي حيدر ۾ اسپتال کولي. اردو بورڊ سان سلهاڙيل رهيو. طب تي سنڌس تمام وڏو ڪم ٿيل آهي. ان حوالي سان سنڌس ڪتاب اڇي چڪا آهن. ترجما به شاهڪار ڪيا اٿائين ۽ اهي به ڇپجي چڪا آهن، پاڻ لطيف سائين جي 16 سُرَ ”ارمغان لطيف“ فارسي ۾ ترجمو ڪيائين جيڪي اڃا تائين نه ڇپيا آهن. پاڻ مولانا رومي جي مثنوي جو فارسيءَ مان سنڌي ۾ منظوم ترجمو ڪيائين، جيڪا مثنوي اڻ ڇپيل آهي. سلمي جا سلوڪ اردوءَ ۾ ترجمو ڪيائين، جيڪي اڃا تائين ڪتابي صورت ۾ سامهون نه اچي سگهيا آهن. ۽ اِلاهي سارو اڻ ڇپيل مواد پنهنجي پهرين صورت ۾ ئي پيو آهي. جنهن مان ڪافي ضايع به ٿي ويو هوندو! هو جيڪو هاڻ حيدرآباد جي جي.او.آر ڪالوني جي ٻلبل شاهه قبرستان ۾ مدفون آهي، تنهن جا جيترا ڳڻ ڳڻجن گهٽ آهن. مون کي ان جو اهو نظم ڏاڍو وڻندو آهي ۽ اڄ جي حالتن جو مڪمل عڪاس محسوس ٿيندو آهي:

بلبل منهنجي ملڪ ۾ منهنجا ماروئڙا ڪي ڪانڌ الا!
آئا ڪيئن سارا سور وساري ڪريان ڪبڊي راند الا!

ڪالهه ويس جي ملسيءَ جي گهر، ملسيءَ ويني سور پنيا،
ان مهانگو، پرين سهانگا، مريادا تي ماند الا!

ملميءَ ڏي ويس ته ملمي پاڪر پلئي ڇجي پئي،
ميري مُنهن تي ڪٽي وڏائين، ڦلڪ رئي جو پاند الا!

چاچيءَ وٽ جو ويس ته چاچي حالن ڪان بي حال هئي،
چئي پٽ گهر جا ڏيئا وساڻا چاچل تي ويو باند الا!

ڏاڏيءَ جي جو لڙيس ته ڏاڏي ڇنل ڇپر ڪي ٿي جاڇيو،
پنهنجي ۾ هئي پوري هيس نه ڪيکر جي ٻي واند الا!

نانيءَ سان جو مليس ته ناني عينڪ ٿاهي چوڻ لڳي،
ٻچڙا ڪهڙيون خبرون چارون چور ڪيڏي ويا ڏاند الا!

ماسڙ ويو هو هَرَ تي نانو کوهه تي مامو ڪلئيءَ تي،
ڏاڏو پنگ تي ڏاند ورائڻ، هيو نه ڪو هيڪاند الا!

اُتان ڦري جو ڳوٺ ۾ آيس ڳوٺاڻا ها جهوريءَ ۾،
سڀ جي منهن تي سانجهي پاڇا سڀ کي سُور پلاند الا!

منهنجو ملڪ ملير الا ۾ مارئي وئي ته ملير ويو،
آهو ساهو ڪرڻ لڳا اڄ ڪپرن وانگي ڪاند الا!

آئا اڳيئي چورو ،چنو ٻي گونڌر جي گيهاند الا!
آئا ڪيئن سارا سُور وساري ڪيان ڪبڊي راند الا!

•

پنهنجي ماڻهن جي درد کي ان احساس سان محسوس ڪرڻ تي وڏي مهانتا آهي، شال اهو احساس اسان مان هر هڪ ۾ جاڳي ڪا جوت جلائي.

مددي ڪتاب

”اڄ پڻ چڪيم چاڪ“، جلد پهريون، صفحو نمبر 488. ڇپيندڙ: سنڌي ادبي جي ڪو آپريٽو سوسائٽي لميٽيڊ، 1977ع.
”ساٿيهه جي ساڪ“ ڇاپو پهريون، ڇپيندڙ سنڌ پبلڪيشن، اپريل 1975ع.
”ڌرتيءَ جا گيت“ ڇاپو پهريون، ڇپيندڙ: تخليق پبليڪيشن، حيدرآباد، 1977ع.
مهراڻ جا ماڻڪ، نئين زندگي جو خاص نمبر.

هلندا ٿا وتن. اهي پيارا ماڻهو ته ياد آهن جن ماءُ، پيءُ، دوست، سائي ۽ محبوب جي صورت ۾ زندگيءَ جي ڪيترن پلن کي امر بنائي ڇڏيو، پر اهي به ياد اچيو وڃن جن هميشه راهن ۾ ڪنڊا وڇايا، دشمنيون ڪيون ۽ نفرتون ڏنيون، نقصان رسائڻ ۽ زندگي کي ڇيهو پهچائڻ جون ڪوششون ڪيائون ۽ وس پڄن ته وير وٺڻ ۾ ويرم ئي نه ڪيون. ڇا انهن کي وساري سگهجي ٿو؟ ليڪن ڪنهن ڪنهن لڳي ٿو اهڙين يادن کي لڪائڻ ۽ قلمبند نه ڪرڻ به انسانيت سان دشمنيءَ جي برابر آهي، ڇو جو اهي ماڻهو جن ٻين سان نفرت ڪئي ۽ ٻين جي ڪمائيءَ تي پنهنجا محل اڏيا تن کي وائکو ڪرڻ ضروري آهي ته جيئن ايندڙ نسل چڱي ۽ بري ۾ تميز ڪري سگهي.

••••

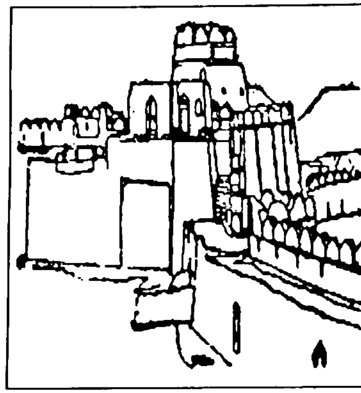

قاضي خادم

يادگيريون

يادون وري به يادون آهن، بند دروازن مان، بارش ۾، اُس ۾، ڏينهن جو رات جو جنهن مهل به چاهين، جلوت ۽ خلوت ۾ پنهنجو رستو ناهيو وٺن، ڪهڙي نه عجيب ڳالهه آهي ته جن لمحن کي انسان وسارڻ چاهيندو آهي، اُهي وڌيڪ ياد ايندا آهن بلڪ خوابن تائين رسائي حاصل ڪريو وٺن. مون خود ڪئين اهڙا واقعا، اهڙيون ڳالهيون ۽ داستان وسارڻ چاهيا هوندا، جن کي ياد ڪرڻ سان دل تي غم جو غبار چڙهي ٿو وڃي. ليڪن اهي منظر ۽ اهي لمحا هر هر، هر موقعي تي خودبخود دل جي ڪنڊن مان نڪريو نروار ٿين ۽ مون کي سوچڻ تي مجبور ڪريو ڇڏين ته ڇا اسين خودمختيار ناهيون، ڇا اسين پنهنجي يادن جا اسير آهيون! حالانڪ ڪي اهڙيون يادون به آهن جن کانسواءِ اسان جو وجود ڪا معنيٰ ڪونه ٿو رکي پر ڇا اسان کي اهو حق ۽ قوت به ناهي ته اسين رُصرف پنهنجون پسنديد ڳالهيون ۽ واقعا ياد رکون ۽ باقي وساري ڇڏيون! پيار سان گڏ نفرت جا، بهادريءَ سان گڏ بزدليءَ جا واقعا به يادون بڻجي گڏوگڏ

ڪو وقت هوجڏهن ماڻهو شهرن ۾ اهڙيون هوٽلون ڳوليندا هئا جن جو کاڌو گهر جي کاڌي جي ذائقي وارو هجي. حيدرآباد ۾ لجپت روڊ جي ڪنڊ تي واڻئي جي هوٽل (جيڪا پوءِ محمد رمضان ميمڻ ورتي، پر سڀني واڻئي جي هوٽل هئي) ۽ تلڪ چاڙهي کان سري گهاٽ ويندڙ گهٽيءَ ۾ به واڻئي جي هوٽل ان ڏس ۾ مشهور هئي، اتي گوشت، مڇي، ڀاڄيون، دال ۽ تازا تازا ڦلڪا گهر جي مانيءَ جي ياد ڏياريندا هئا. ائين ڪراچيءَ ۾ بولٽن مارڪيٽ تي پوءِ وري طارق روڊ تي واڻئي جون هوٽلون مشهور ٿيون، حالانڪ ڪراچيءَ جي سنڌي مسلم هوٽل، جيڪا پڻ بولٽن مارڪيٽ جي ويجهو هئي. نان پاون جي ڪري ڏاڍي مشهور هئي ۽ ائين حيدرآباد ۾ وري سيفي هوٽل قيمي لاءِ ته سلطان نان پاون ۽ ڪراچي هوٽل تڙڪو ڏنل دال لاءِ مشهور هيون ۽ رمونءَ جي جهوپڙا هوٽل جي ڳالهه ئي ٻي هئي، سچي گيهه ۾ بلڪل گهر جي نسخي مطابق ٺهيل گوشت ۽ منديءَ

جو پوڙ، تريل منڊيون، ۽ پاوا، ڇا ذائقو هو جو شيش محل هوٽل جي علائقي ۾ چڪر هڻندڙ به هتي ئي کائي پي ويندا هئا. ائين اهي هوٽلون مشهور هيون جن ۾ گهرجي ذائقي واري ماني ملندي هئي ۽ هاڻ اشتهار ٿو اچي ته گهر ويني فلاڻو ڪي فلاڻو مسالو استعمال ڪري ريسٽورنٽ ۽ هوٽل جي ذائقي واري ماني گهر ۾ کائو.

••••

جڏهن سنڌوءَ ۾ ساهه هوندو هو جنهن لاءِ حيدر بخش جتوئي چيو هو ته "پلي آئين جي آئين درياهه شاهه" جنهن کي مؤرخن شينهن درياهه (LION RIVER) جو نالو ڏنو هو. اونهاري ۾ ته ڏڏڪا ڀڃبا هئا پر سياري ۾ به سير ۾ وڃڻ ڪو سؤلو ڪم نه هو. سنڌ جي ته سينڌ هوندو هو، سونهن هوندو هو. اها هن جي ئي برڪت هئي جو سنڌ ۾ ڍنڊيون ڍورا به جام هئا. منڇر، ڪينجهر، سونهري ۽ هاليجي ڍنڍيون ته ڏيهان ڏيهه مشهور هيون پر لاڙ توڙي اپر سنڌ ۾ جتي ڪٿي پاڻي جا قدرتي تلاءَ هوندا هئا جن جي مٿاڇري تي ڪنول جا قالين وڇايل نظر ايندا هئا. بدڪون ترنديون ۽ مڇيون اڇلون ڪائيندي نظر اينديون هيون. ڇا ته دلفريب ڍنڍون هيون، جاتي، سجاول ۽ ٺٽي ۾ ڪنول جي گلن سان ڍنڍون سٿيون پيون هونديون هيون. نئين ديري کان رتيديري ويندي واٽ تي ڪئين پاڻي جا وڏا ڪاما هوندا هئا جن ۾ بدڪون هيڏانهن ڪان هوڏانهن ڦيرا پيون ڏينديون هيون. مون کي بدڪن ۽ ٻين پکين جو پاڻي تي ويهڻ ۽ ترڻ ڏاڍو وڻندو هو. هيئنر به سياري جي مند ۾ ڪئين پرديسي پکي اچي سنڌ جي ڍنڊن تي گولين جو بک ٿيندا آهن، پر جنهن وقت جي آءٌ ڳالهه پيو ڪريان تڏهن وڏ ۾ وڏ آڙيءَ جو شڪار ٿيندو هو سو به جار ۽ رڇن سان، ڪٿي ڪٿي دلبو به استعمال ڪندا هئا، پر سرڪار طرفان بندش هئڻ جي ڪري اهو لڪ ڇپ ۾ ٿيندو هو.

سيوهڻ ۾ اسان جو هڪ بورچي آڙيون سجي ڪندو هو. هو آڙين کي صاف ڪري ڪانئين ۾ ٽنبي ڪانئين جي باهه تي چوڌاري هٽي ڇڏيندو هو، پوءِ آهستي آهستي هلڪي سيڪ تي انهن کي ڦيرائيندو به ويندو هو، چريءَ سان ڇهڪ ڏئي، ڪانئيءَ ۾ ٻڌل اگڙي گيهه ۽ چٽڻيءَ ۾ پسائي هن کي هڻندو ويندو هو تان جو هو پچي راس ٿينديون هيون. ليڪن اسان جي گهر ۾ امان ۽ بابا آڙيءَ کي هٽ به ڪونه لائيندا هئا بلڪ بابا کان ته نڪائي ڪائيندا هئاسين، ڇو جو هو پڇندو هو ته اهي ڪٿان آيون، ا، اهو ٻڌائي ڪونه سگهندا هئاسون، ورنه آٽڻ وارو ٻڌو پيو هوندو هو. آڙيءَ سان گڏ ڪڏهن ڪڏهن بدڪون به اچي وينديون هيون، جن کي آءٌ ڪوشش ڪندو هوس ته ڪٿي پاڻي جو ڍبو ڻاهي پاليان پر ائين ٿيو ڪونه، سو اهي ڪاٺيون پونديون هيون.

حيدرآباد ۾ منهنجي ناناڻن ۾ هڪ بدڪ هئي جيڪا آنڊي ويندي جي پنيان ڪاهجي پوندي هئي. پوءِ ته اسان پڃي جان ڇڏائيندا هئاسين. آخر هڪ دفعو کهي ڪائي ڇڏيسين، وري اتي ئي هڪ ڪڪڙ به هو جيڪو ماڻهوءَ کي ٺونگو هڻندي دير نه ڪندو هو. اسان ته ناناڻي وڃڻ ئي ڇڏي ڏنو. بلڪ هنن ۽ اسان جي گهر جو وچ وارو دروازو ئي بند ڪري ڇڏيندا هئاسين، نيٺ ڪڪ ٿي هڪ دفعي ماما کي پيسا ڏئي ڪڪڙ کي سير وڌي سين. هي پکي عام ماڻهن لاءِ هڪ سٺي ۽ عمدي خوراڪ هئا جو گهڻو ڪري هر ڪو پاڻ ئي شڪار ڪندو هو پر خبر پئجي وئي شڪار جي شوقينن کي، جن پاڻ ته جاوا ڪيا پر ٻين ملڪن مان پنهنجا دوست به گهرائي پکين کي پورو ڪيائون، پيو ته ٿهيو پر مورن جو به مان نه ڪيائون.

پکي ته هاڻ به اچن ٿا، آڙيون، نيرگ، ڱگوش پر مختلف ملڪن جا دولتمند شوقين ڊبل ڪئبنون ڪنيو پهچيو وڃن ۽ جتي به ڪا ڍنڍ ڏسن، اتي وڃيو خيما کوڙين، پوءِ ته شڪارين به اگهه وڌائي ڇڏيا. مٿان وري جو اهو چوٻول ٿيو ته تلور گرم آهي، يا آڙي مرداني قوت لاءِ اڪسير آهي، ته پوءِ اگهه کي ڪير ٿو ڏسي، ڪيترن وڏيرن ته حڪيم ايم.ايڇ سومري وٽ

۽ وڃڻ ڇڏي ڏنو ۽ تترن، آڙين ۽ تلورن جي پويان پئجي ويا. ايتريقدر جو هاليجي ڍنڍ، جتي پکين جي جيوت جي حفاظت لاءِ مرڪز قائم آهي، اتي ۽ ڪامورا پنهنجن قربدارن جون دعوتون انهن ئي پکين سان ڪندا وتن.

••••

هالا پراڻا ۾ اسان جي وڏي اوطاق تي انگريزن جي دور جون ڪجهه نشانيون موجود هيون، جن مان چار پنج ڪپڙي جي تري واريون ڪاٺ جي آرام ڪرسيون ۽ هيون، اهي ويهڻ ۾ ته تمام آرام واريون هونديون هيون، پر انهن تي ويهڻ کان پوءِ اٿڻ ڏاڍو مشڪل هوندو هو. اهي بابا جي ڏاڏي خانبهادر محمد لائق جي وقت جون هيون جيڪو 19 صدي جي پڇاڙيءَ ۾ موري جو مختيارڪار هو، پوءِ نوشهري جو ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو. ان وقت ۾ نوشهري جي ڊپٽي ڪليڪٽر جي آفيس موري ۾ ئي هوندي هئي. هن کان اڳ اتي قادر داد خان ڊپٽي ڪليڪٽر هو. ڏاڏا محمد لائق نهايت اصول پرست ۽ پنهنجي والد قاضي عبدالقوي (جيڪو مشهور فارسي شاعر ۽ نثر نويس هوندو هو. سندس تخلص پهرين 'ملتجي' ۽ پوءِ 'شريف' ٿيو. پاڻ وڏي عمر ماڻيائين. هن جي دور جو هڪ قرآن شريف جو قلمي نسخو فارسي ترجمي سان اسان وٽ موجود آهي، جيڪو لڳي ٿو ته هن جو ئي ترجمو ڪيل آهي، جو هو عربي، فارسيءَ سنڌيءَ جو هڪ ماهر نثر نويس پڻ هو). جي تمام گهڻي عزت ڪندو هو.

ڏاڏا محمد لائق جو هڪ ڀاءُ قاضي محمد ٻچل هالا پراڻا ۾ زمينداري ڪندو هو. ان وقت جيئن ته ڏاڏا ڊپٽي ڪليڪٽر هو، تنهنڪري وڏيڪ سُرنديءَ وارو هوندو هو. چون ٿا ته هڪ دفعي سندس گهر واريءَ چيس ته گهر ۾ نصرواني فرش هڻائي ڏي. هن پڇيس ته ادا ٻچل وٽ فرش لڳل آهي؟

جواب مليس ته: "نه".

"ته پوءِ پهرين هو هڻائن، پوءِ پاڻ هڻائينداسين، نه ته هنن ۾ احساس ڪمتري پيدا ٿي پوندو". هن جي ان جواب تي سنڌس زال چپ ٿي وئي. پر ٻئي دفعي هن سوني ٻانهينءَ جي فرمائش ڪئي جنهن تي ۽ ڏاڏا محمد لائق ساڳيو جواب ڏنس، ان وقت پنهنجو شان ڏيکاري ٻين کي احساس ڪمتريءَ ۾ وجهڻ معيوب سمجهيو ويندو هو.

••••

هالن پراڻن ۾ گهرن ۾ اُتر ڪليل هجڻ جو رواج آهي، جنهن ڪري گهر تمام هوادار ٿيندا آهن. اسان جي وڏي گهر ۾ اُتر ڪليل هوندا هئا. وڏي حصي جي اتر ۾ رڌڻو ۽ هو ته هڪ خالي حصو ۽ هو، جنهن ۾ دادا مشتاق موتئي گلاب ۽ گيندي جا گل پوکيا هئا. اسين ۽ اُتر ۾ راند ڪندا هئاسين، جڏهن ته صفحن جي اڳيان وري وڏا اڱڻ هوندا هئا جن تي رات جو سمهبو هو ته ڏينهن جو اچ وڃ لڳي پئي هوندي هئي. مون کي ياد آهي ته ان ڏينهن جڏهن چاچا محمد عارف جي شهادت جي خبر پئي هئي ته آءٌ اُتر ۾ رڌڻي وٽ ويهي چمنو وڄائي راند ڪري رهيو هوس ۽ منهنجي وڏي پڦي ٻوڙ کي داغ ڏئي رهي هئي. ان ئي وقت چاچا هدايت الله محلي جي نندي در تان چاچا مريد علي کي سڏ ڪيو ۽ اها خبر ڏنائين، جيڪا ٻڌندي ئي چاچا مريد علي گهر اندر ۽ ڪونه وريو اتان سڌو حيدرآباد هليو ويو جتان بابا ۽ چاچا مرزا گل حسن سان گڏ ٽنڊي محمد خان روانا ٿي ويا.

هتي محلي ۾ خبر پوندي ئي روڄ راڙو پئجي ويو، رڏا پڪا ته نهيو پر ڪنهن کي ڪنهن جي خبر نه رهي. منهنجو وڏو چاچو ماستر محمد حيات گهر پهچي اها ڳالهه ٻڌندي ئي روئيندو حيدرآباد روانو ٿيو ۽ محلي جون عورتون همدرديءَ لاءِ اچڻ شروع ٿي ويون ۽ اهڙي طرح سڄي رات روئيندي گذري ۽ ٻيو ته جيڪي ٿيو اهو آءٌ اڳ ۾ لکي آيو آهيان.

ان ئي اتر ۾ هڪ دفعي تورو ڪوٽڻ سان هڪ تلوار ۽ هڪ خنجر نڪتا جيڪي ڪٽجي چڪا هئا. چاچا مريد علي ٻڌايو ته حرن واري مارشل لا ۾ جڏهن انگريزن گهر گهر تلاشي پئي ورتي ته اسان جي ڏاڏي پنهنجا هٿيار اتر ۾ پوري ڇڏيا هئا. هن ٻڌايو ته خنجر ۽ تلوار جي هٿين تي ميناڪاري جو ڪم ٿيل هو ليڪن گهڻو وقت زمين ۾ پوريل رهڻ جي ڪري

اهو ختم ٿي چڪو هو البت وزن ڪونه گهٽيو هئن، جو ان وقت اها تلوار مون کان کڻي ڪانه ٿي.

••••

پهرين ڊسمبر 1987ع تي آءٌ دادا مشتاق، پاپي ۽ پاپيءَ جي مريض پيٽ سميت هيٿرو ايئرپورٽ لنڊن تي لٿو هوس، اتي پهچندي ئي منهنجي ذهن ۾ هڪدم اهو خيال آيو هو ته ڪاش آءٌ ڏهه پندرنهن ورهيه اڳ هت آيو هجان ها. لنڊن جون يادون ته جيئن پلا اينڊيون لکبيون رهبيون، ليڪن مون کي گلاسگو يونيورسٽيءَ جي پروفيسر ترمذيءَ سان ٽيليفون تي ڪيل گفتگو جو هڪ هڪ لفظ ياد آهي.

پهريون دفعو هن سان منهنجي ڳالهه ٻولهه ڪلي بخش رند (هو ان وقت لنڊن ۾ اتاشي جو عهدي تي ڪم ڪري رهيو هو) سنڌس آفيس مان ڪرائي هئي ۽ هن اٽڪل اڌ ڪلاڪ مون سان ڳالهايو هو ۽ مون کي گلاسگو اچڻ جي دعوت ڏني هئائين. هن جي ڳالهين مان مون کي ائين پئي لڳو ڄڻ آءٌ پروفيسر علي نواز جتوئي يا علامه غلام مصطفيٰ قاسمي سان ڳالهائي رهيو هجان. لفظ لفظ ۾ تصوف جا نڪتا پئي بيان ڪيائين، ايتري قدر جو مون ڪلي بخش کي چيو ته آءٌ هن سان ضرور ملندس ۽ هن هڪدم مون کي ساڻس ملاڻ جي حامي ڀري.

ليڪن آءٌ برٽش لائبريري ۽ لنڊن گهمڻ ۾ مصروف ٿي ويس. جڏهن پاپيءَ جي پيٽ سينٽ ٿامس ۾ دل جي آپريشن ۾ وفات ڪري وئي ته حالات بدلجي ويا. حالانڪ هدايت آخوند ۽ ڪلي بخش مون کي ڪجهه وقت لاءِ ترسڻ تي زور پريو پر دادا ۽ پاپيءَ جو ڏک ڏسي مون واپسيءَ جي تياري ڪئي ۽ ان لاءِ به ڪلي بخش جي مدد جي ضرورت پئي.

جنهن پنهنجي آفيس مان مون کي وري پروفيسر ترمذيءَ سان ملايو، جنهن کي مون هن ڏکدائڪ واقعي جو ٻڌايو. هن وراڻيو، "پروفيسر جيڪڏهن ماڻهو جي موت کي تون جدائي سمجهين ٿو ته اها تنهنجي ڀل آهي، مرڻ وارا به زنده آهن، هن دنيا ۾ نه سهي پر هڪ ٻي دنيا آهي جيڪا لافاني آهي، تون ائين سمجهه ته هو صرف تنهنجي نظرن کان دور ٿي ويا آهن ليڪن هو يقيناً خوش آهن ڇو جو هڪ بهتر دنيا ۾ هليا ويا آهن."

هن جي انهن ڳالهين مون کي ۽ دادا کي ڏاڍو حوصلو ڏنو ليڪن واپسيءَ ۾ هوائي جهاز ۾ پاپي جي هنن لفظن ان تسليءَ جو اثر گهٽائي ڇڏيو جڏهن چيائين "ادا، آيا ته چار هئاسين ۽ واپس ٽي پيا وڃون، چوٿون به آهي، خبر ناهي جهاز جي ڪهڙي خاني ۾ آهي."

••••

سيوهڻ شهر ۾ (1955ع) جتي ـــ ي ڪنبرات هوندا هئا. آباديءَ جي وچ ۾ به ڪيترييون ٽئل عمارتون هونديون هيون، جنهن مان هن شهر جي قدامت جي خبر پوندي هئي. آءٌ نوڪر چاڪر ۽ پاڙي جا ڇوڪرا وٺيو ڏينهن ته ٿهيو ۾ راتين جو به بنا ڪنهن ڊپ ڊاءَ جي انهن ڀڳل هيبتناڪ جاين ۾ لڪ لڪوٽي ۽ چور پوليس راند پيو ڪندو هوس. مون کي حيرت لڳندي هئي ته اهي ڇوڪرا جيڪي منهنجي عمر جا يا مون کان ٿورو ننڍا يا وڏا هوندا هئا، بيڙي سگريٽ جام ڇڪيندا هئا، ان وقت ۾ پاسنگ شو، پيلو هاٿي ۽ ڪنگ اسٽروڪ سستا سگريٽ هئا ۽ ڪيپسٽن وري وچولو سگريٽ سمجهيو ويندو هو. پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو اهو ڇڪيندا هئا جڏهن ته وڏا ماڻهو گولڊ فليڪ ۽ 555 جا شوقين هوندا هئا. پر جنهن وقت جي ڳالهه ڪريان پيو، ان وقت مغل ٽوبيڪو وارن هڪ ٽڪنبو سگريٽ مارڪيٽ ۾ آندو هو ۽ هڪ دفعي مون ڇوڪرن سان گڏ لڪي اهو سگريٽ ڇڪيو هو. سگريٽ ته خير ڪجهه ڪونه ڪيو پر ان جي ڊپ ڪپڙن ۾ اچي پهتي ۽ آءٌ هلندو ڦرندو سگريٽ جو اشتهار بنجي ويس، پوءِ ڊپ ۾ گهر ۾ لڪي ڪپڙا به مٽايم ته هٽ منهن به ڌوتم پر وري سگريٽ جو نالو نه ورتم، ائين ئي خادم وطن اخبار ۾ عزيز نالي هڪ ڪمپازيٽر کان، جيڪو نسوار ڪٽيندو هو، ذرڙو نسوار جو وٺي چپن جي هينيان رکيم ته مٿو چڪرائجي ويو ۽ الٽيون ڪري ڪري ساٿو ٿي پيس، اهي ڏينهن هي ڏينهن نسوار جو نالو نه ورتم، هاڻي ته نسوار جي ڊپ به مون کي الٽي ڪرائڻ لاءِ ڪافي آهي.

••••

دنيا ۾ مون کي جيڪڏهن ڪا ڳالهه گهڻي دلچسپ نظر آئي آهي ته اها آهي انساني فطرت جو اڀياس. هر ماڻهو هڪ ٻئي کان ائين مختلف آهي جيئن هٿ جون ريکائون هڪ ٻئي کان مختلف هونديون آهن. ان هوندي به فنگر پرنٽ ايڪسپرٽ ته مليو وڃن پر انساني فطرت ۽ سڀاءَ جي باري ۾ يقين ۽ حتمي راءِ ڏيڻ وارا ڪم از ڪم مون کي ته گذريل 64 ورهين ۾ ڪونه مليا آهن. چوڻي آهي ته رام ۽ راوڻ جو هڪ ئي وقت انساني سڀاءَ ۾ دخل آهي، پوءِ ڪڏهن هو ڪروڙين ماڻهن جا قتل عام ڪرائي، هيرو بنجي ٿو وڃي ته ڪڏهن غريب ٻار يا حقير جانور جي جان بچائڻ جي باوجود راوڻ ئي رهي ٿو. اهي رنگا رنگ خوبيون دلچسپ به آهن ته سبق آموز به. انهن مان هڪ خاص احساس ڪمتري به آهي، جيڪا ماڻهوءَ ۾ هروڀرو نمائشي طور طريقا پيدا ڪري وجهندي آهي جڻ هو پنهنجي پر ۾ پنهنجا عيب ڍڪڻ چاهيندو هجي. منهنجا به ڪئين دوست مختلف خوبين جا مالڪ آهن. مون کي ياد آهي ته هڪ بين الاقوامي ڪانفرنس جي موقعي تي منهنجو هڪ دوست ڪلر ڪلا چوندو رهيو ته ڪير ٿو ان ڪانفرنس ۾ وڃي، اتي ته رڳو چمچاگيري هلندي آهي، وقت جو زيان ٿيندو آهي وغيره . ليڪن جڏهن ڪانفرنس ۾ ٻه چار ڏينهن وڃي رهيا ته مون کي ليلائڻ واري انداز ۾ چيائين ته "سائين مون کي به دعوت وٺي ڏيو." مان حيران ٿي ويس ڇو جو مون ته هن جي ڳالهه تي يقين ڪري ورتو هو ته هن کي دعوت ملي آهي پر هو هلڻ نه ٿو چاهي. بهرحال اهو به هن جي احساس ڪمتريءَ جو نتيجو هو.

••••

اسان جي ننڍپڻ ۾ به ڊاڪٽر گهڻو ٿورا هئا. حيدرآباد ۾ رزاق شيخ ۽ هالن ۾ عابد ميمڻ. رزاق شيخ مياڻي روڊ تي اسپتال هلائيندو هو پر اڌ حيدرآباد هن کان علاج ڪرائيندي هئي. هٿ ۾ شفا به هئس ۽ همدرد به هوندو هو. گهر گهرائڻ تي به هڪدم هليو ايندو هو. اسان جي پاڙي وارن سان خاص رستو هوس. ماما لڏي ۽ ماما يعقوب جي گهر ايندو رهندو هو ته ماما عالم ۽ فقير محمد انسپيڪٽر جي گهر به اچي پهچندو هو. ڪلمڪ ۽ دلفريب شخصيت جو ماڻهو هو. هن کي ڏسندي ئي بيمار جي اڌ بيماري دور ٿي ويندي هئي.

هن ڏاڍي ترقي ڪئي. مياڻي روڊ جي اسپتال مان هلي اچي صدر ۾ پاڻ ۽ سندس ڀيڻ ڊاڪٽر فهميده ريزيڊنشل اسپتال کولي، جنهن ڏاڍو نالو ڪمايو، حالانڪ هو ڏاڍو مشهور ٿي ويو ليڪن پنهنجن پراڻن مريضن سان هميشه رعايت ڪندو هو امان به اسان سڀني کي هن وٽ وٺي ويندي هئي ته منهنجي گهرواري به ٻار ٻچي کي هن وٽ ئي وٺي ويندي هئي. ڊاڪٽر رزاق به هميشه عزت وارو ورتاءُ ڪندو هو ۽ پنهنجن کان وڌيڪ پنهنجو لڳندو هو.

هوڏانهن ڊاڪٽر عابد وري هالا جي ماڻهن لاءِ نيڪيءَ جو فرشتو هوندو هو. اڌيءَ مانجهي جڏهن به سڏ ڪبو هوس ته هالا نوان کان هالا پراڻا پهچي ويندو هو ۽ ڪيس خبر هوندي هئي ته قاضين جي محلي ۾ هڪ مريض جو چيڪ اپ ڪرڻو آهي پر ڏسڻو سڄي محلي کي پوندو، ڇو جو ڊاڪٽر جي اچڻ جو ٻڌي سڀني کي پنهنجا مرض ياد اچي ويندا هئا.

هن کان اڳ ڊاڪٽر اشرف جو والد ڊاڪٽر عبدالغني هالا پراڻا ايندو هو. خاص ڪري ان لاءِ جو ڏاڏا عبدالقوي جو گهرو دوست هو، ورنه هالا وارا ته اوڏڀ حڪيم جي ڦڪين ۽ مولوي وڏي جي خميرن ۽ ڪشتن تي هريل هئا. پوءِ ته هالا نوان ۾ منهنجي ڦڦي ڊاڪٽر حليمه به ميڊيڪل آفيسر ٿي آئي ۽ ٻيا به ڪيترا آيا جن مان هڪ غلام نبي ميمڻ به هو، جيڪو سچل سائنس ڪاليج ۾ ڊاڪٽر افضل، الهه رکئي، ٻگهئي، رياض مهيسر، معروف خشڪ ۽ ٻين سان گڏ منهنجو شاگرد رهيو هو.

هڪ دفعي هالا ويس ته مون کي بخار ٿي پيو تنهنڪري هالا نوان مان ڊاڪٽر گهرايم. غلام نبي مغل جڏهن محلي ۾ آيو ۽ مون کي ڏٺائين ته حيران ٿيو ۽ خوش به ٿيو. هن اڃا مون کي تپاس ڪيو ئي

پئي ته اڌ محلو ڊاڪٽر جو ٻڌي اچي پهتو ۽ هن کي مون سان گڏ پنجاھ مريض بيا ڏسڻا پيا. هن جي حالت ڏسڻ وٽان هئي پر دل جو سور دل ۾ پي ويو ۽ نسخا لکندي لکندي آڱريون ٿڪجي پيس. مون هن کي کلي ٻڌايو ته اهو هالا پراڻا جو رواج اٿئي. جڏهن ته اڳين ته باقاعدي تياري ڪري ايندو ڪر جو مريض هتي ڊاڪٽر جي اوسيئڙي ۾ هوندا آهن. غلام نبي ميمڻ به هالا ۾ چڱو نالو ڪڍيو. ليڪن ڊاڪٽر عابد جي سحر کي ڪير به ٽوڙي نه سگهيو، جيستائين هن کي سگھ هئي، هو هڪ سڏ تي هليو ايندو هو. آخر جڏهن قاضين ۾ چاچا غلام محمد جو پوٽو عرفان ۽ پٽ لياقت به ڊاڪٽر ٿيا ته هالا پراڻا جي ماڻهن کي ميڊيڪل سهوليتون وڌيڪ ملڻ لڳيون، انڪري به جو چاچا غلام محمد پٽن ۽ پوٽن کي شهر وڃي پريڪٽس ڪرڻ نه ڏني، جنهن مان مسڪين ڳوٺاڻن جو ڀلو ٿي ويو.

••••

هالا پراڻا، منهنجي خوابن جو شهر، منهنجي ٻالڻ جي وادي، ڇا هو، ۽ ڇا آهي. قاضين جو محلو، ڪوٽارن جا گهر، شاهن جا گهر، چنن جا گهر، حجامن، داين ۽ ڪورين جا گهر، ڍڪيل سنهڙي شاهي بازار جنهن ۾ هڪ اٺ ويهي رهي ته لنگهڻ جو رستو ئي بند. جتي مٺائي، ميوي، سيڏي، جنڊي، ڪاشي، تماڪ، آئس ڪريم ۽ سوڊا جا دڪان، ڪپڙن، درزين ۽ حجامن جا دڪان، ٻاڪرا ڪواب ناهڻ وارن جا فوٽ پاٿي دڪان. پڪوڙاين جا دڪان جتي مرچائي، سنها، پٽاٽن وارا ۽ موسم آهر انبڙين جا پڪوڙا. اهي اهڙا خاص اٿمر هوندا هئا جهڙا ڪوھ مريءَ ۾ بوائل بيدن جا پڪوڙا. ننڍڙين ڊبل روٽين سان کائيندي انهن جي لذت وڌي ويندي هئي. خاص آنڊا ويڙهيا جا ناهڻ وارا جن ۾ الله بخش ڪاسائيءَ جو ڪو جواب ڪونه هو. ڪاسائي ته بيا به هوندا هئا پر هن جي هٿ ۾ قدرت عجيب شيري ڏني هئي. گوشت هن جي هٿن ۾ پهچي سوغات بڻجي ويندو هو ۽ اسين جيڪڏهن هالا وياسين ۽ آنڊا ويڙهيون نه کاڌيوسين ته ڄڻ هالا وياسين ئي ڪونه. اهي آنڊا هالا نوان ۾ وري اوباري تريا ويندا آهن، جيئن ٽنڊي آدم ۾ گاڏن تي تريل آنڊا عام جام ملندا آهن. ليڪن هالا پراڻا جا آنڊا ڪاچيز ئي بيا هئا. مون کي ياد آهي ته هڪ دفعي آءٌ رشيد انصاري (جيڪو اصلي نون هالن جو هو) ۽ پروفيسر تنوير هالا ويا هئاسين. مون هنن کي نوان هالا جي مارڪيٽ ۾ گاڏي تي بيهاري تريل آنڊا کارايا هئا. جيڪي تنوير کائي ويو پر جڏهن خبر پيس ته اهي آنڊا هئا ته ابڙڪا ڏيڻ شروع ڪيائين بلڪل ائين جڏهن چاچا محمد تقيءَ جي پٽن- رشيد اختر ۽ سليم اختر جي مڱڻي جي دعوت جي موقعي تي هوٽل اورينٽ ۾ ڪولڊ فش جو بش آٽي رکيائون ۽ ادا حاجن (عبدالواحد) مزو وٺي اهو کائي ويو ۽ پوءِ منهنجي ٻڌائڻ تي ته اها مڇي کير ۽ ڪريم ۾ رڌل هئي، اچي الٽين ڪرڻ ۾ پيو. ليڪن آنڊن جي ڳالھ ته ٻي هئي. ٻي جنگ عظيم ۾ جڏهن گوشت ملڻ محال ٿي ويو هو ته يورپ ۾ جانور جو هر حصو کاڌو ويندو هو. آنڊا به کاڌا ويندا هئا. خاص طور تي فرانس ۾ بورچين آنڊن کي ناهڻ لاءِ مختلف طريقا ايجاد ڪيا جن مان هڪ اهو هو، جو آنڊا صاف ڪري انهن ۾ قيمو، باداميون ۽ پستا وغيره ڀري ڪوري ۾ ناهيا ويندا هئا ۽ پوءِ نهايت ڳري قيمت تي هوٽل ۾ وڪرو ڪيا ويندا هئا. پر منهنجي خوابن جي هن جزيري ۾ آنڊا ويڙهيون هڪ سوغات هونديون هيون. جنهن لاءِ الله بخش ڪاسائيءَ کي خاص آرڊر ڏنو ويندو هو.

پر اهي ڏينهن جون ڳالهيون آهن جڏهن قاضين جو محلو آباد هو. هر گهر ماڻهن سان ڀريو پيو هوندو هو، خاص ڪري اسان جي گهٽي بابا ۽ چاچا جن جا خاندان، بابا جي سوٽن چاچا حفيظ ۽ فتح الله وارن جا گهر، بابا جي ٻن پڦين جا گهر ٽوڙي چاچا وڏي جو گهر ۽ چاچا الياس جو گهر آباد هوندا هئا. هر طرف چهل پهل لڳي پئي هوندي هئي. خاص ڪري جو

منهنجي وڏي ماسي ۽ چاچي حيدرآباد مان پرڻجي آئي هئي ۽ چاچا الياس ۽ بابا به ٻي شادي حيدرآباد مان ڪئي هئي. انهن جي پاڻ ۾ ڏاڍي لڳندي هئي. ان سان گڏ چاچا فتح الله جي پيڻ ۽ چاچا غلام قادر جي زال جيڪا هڪ حاضر جواب عورت هئي، تن جو پاڻ ۾ گهاٽو ناتو هو. هو محلي ۾ زندگيءَ جو هلندڙ ڦرندڙ مثال هونديون هيون، پوءِ آهستي آهستي اهي گهٽبيون ويون. پهرين بابا جون ٻه ڀڦيون گذاري ويون ته جڻ محلي تان هڪ اڻ ڏٺل ڇانوَ لهي وئي. چاچا وڏو ماستر محمد حيات گذاري ويو، جنهن کان اڳ چاچا محمد صالح ۽ چاچا محمد عارف جنهن کي شهيد ڪيو ويو. اهي نه رهيا ته مٿان وري بابا نوڪري سانگي هالن ۾ نه رهيو ته چاچا الياس پنهنجن ساهرن جي پر ۾، ٽنبوآغا وڃي وسايو. باقي بچيا چاچا مريد علي، منهنجو سؤٽ بشير ۽ چاچا فتح الله، ليڪن حفيظ قريشي جي اچڻ جي ڪري هن جا پٽ- رفيق، سليم، رشيد، بنده علي به اچي رهيا ، ته محلي جون رونقون ڪجهه موٽي آيون. هڪ دفعي منهنجو سؤٽ بشير مون سان ملڻ آيو تنهن جي هن جملي دل تي چڻ ته مڪ هڻي ڪڍي، چيائين: "ابو هالا اچو پر رات ضرور رهو."

پر اهي وڏا اڱڻ جيڪي رڳو ٻنوڙن سان هڪبئي کان جدا ٿيل هئا، اهي وڏا اُتر جن ۾ مگرا ۽ موتيا پوکيا هئا ۽ کُرن واري مارشل لا ۾ پوريل تلوارون، خنجر ملندا هئا، اهي نمن، ککرين ۽ سرينهن جي وڻن جا سوسڙاٽ ڪٿي آهن جيڪي هاڻ ڪنجي باهه جو شڪار ٿي چڪا آهن. اهي ڀڦيون، چاچيون ڪٿي آهن، جيڪي ايندي ويندي اکين ٺي اکين ۾ پيون قربان ٿينديون هيون ۽ منهنجي جيون ساٿي، جنهن کي انهن اڱڻن تي بيهي مون سڃاتو هو. اها ڪٿي آهي. ها اڄا، ٻارن لاءِ هالا ۾ وڏي ڪشش آهي، منهنجو ننڍو پوٽو الله بچايو چوي ٿو ته "مون کي هالا وٺي هلو پر منهنجي سائيڪل ضرور کڻي هلو جو اتي وڏا ميدان آهن، آءٌ سائيڪل هلائي سگهندس."

جت اسان جا گهر هئا، اُت پٽ آهن، پاسي ۾ گهر ٺهي ويا آهن. منهنجي حصي ۾ آيل پلاٽ حاسدن جي ڪٽي وڃڻ کان پوءِ به ايترو آهي جو ان ۾ ڪشادو گهر ٺهرائي سگهجي ٿو ۽ اهو ئي ٺهرائي ڪجهه ڏينهن زندگيءَ جا وري ان ماحول جي احساس هيٺ گذارڻ جي خواهش اٿم، جنهن جو هر پل منهنجي وجود ۾ سمايل آهي.

••••

آغا احد جان عمر ۾ ته مون کان وڏو هو ليڪن جڏهن سي ايس پي ٿيو ته سندس ذڪر پيا ٻڌندا هئاسون ۽ جڏهن نوڪريءَ مان نڪتو ته ساڻس ملاقاتون ٿيون ۽ هڪ لحاظ کان دوست بنجي ويو. هن کي موسيقي ۽ پامسٽريءَ سان ڏاڍو شوق هو. علم به گهڻو هئس. هر موضوع تي چڱي ڄاڻ هوندي هئس، يونيورسٽيءَ ۾ پوليٽيڪل سائنس شعبي ۾ نوڪري ملي ويس. سي ايس پي مان ليڪچرار ٿيو پر پيشانيءَ تي گهنج ڪونه آيس. داڻسن ڪار ورتائين، مون مبارڪ ڏني مانس. چيائين. يار بس اها دعا ڪر ته نبيهه ٿئي. مون کي هن جي اها ڳالهه وڻي ليڪن اها خبر ڪانه هئم ته ان جملي جو مقصد ڇا آهي؟ ترت هن کي معدي جي تڪليف ٿي، عشق به ٿي پيس ۽ ناڪام به ٿيو، سهڻي زال هوندي به خوشي ڪانه هئس. نيٺ آپريشن ڪرايائين ۽ ٿوري عرصي ۾ نهايت ڪمزور ٿي ويو، ايتري قدر جو سڃاڻپ ۾ نه پئي آيو ۽ نيٺ سنڌ جي پهرئين مسلمان ڪمشنر آغا عبدالنبي جو هيءُ پٽ چُپڙي ڪري دنيا مان هليو ويو.

هن ڪيترا دفعا منهنجو هٿ ڏٺو هو ۽ ڪئين ڳالهيون ٻڌايائين، جيڪي ڪي قدر صحيح ثابت ٿيون. هڪ دفعي هن لجپت روڊ تي هڪ قيافه شناس سان ملاقات ڪرائي، جنهن مون کي ٽي.وي جي ڪنهن پروگرام ۾ ڏسي هن کي چيو هو ته مون کي ساڻس ملائي. هن به ڪمال جون ڳالهيون ٻڌايون، جڻ ته منهنجي زندگيءَ جو هڪ هڪ ورق پڙهي رهيو هجي. هاڻ اهو به ڪونه ٿو ڏسجي، ان ڪري جو سندس دڪان عرصي کان بند لڳو پيو آهي. بهرحال

آغا احد جان هر لحاظ کان هڪ جينيس هو. آغا عبدالنبي "عليگ" انگريزن جي دور ۾ پهريون مسلمان ڪمشنر ٿيو هو. سندس پٽن ۾ آغا عبدالرسول هڪ وڪيل بڻيو ۽ هاءِ ڪورٽ جو جج بہ ٿيو. هو جهڙو هو وڪالت ۾ هوشيار، تهڙو ئي شڪار جو شوقين. ليڪن گهڻ ڳالهائو ۽ رعب دار شخص هو. آغا احد جان سي ايس.پي بڻيو ۽ ڊپٽي ڪمشنر جي عهدي تائين پهتو. پر هن جي چال ڍال ڪجهہ تيز هئي، تنهنڪري حڪومت جي اک ۾ اچي ويو ۽ عتاب هيٺ آيو. باقي رهيو آغا حسن جان، جنهن دانيال شيخ جي ڌيءُ سان شادي ڪئي ۽ صدر ۾ هنن جي گهر جي پاسي ۾ گهر وسايائين. سندس پٽ آغا رياض الحسن سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پروفيسر آهي ۽ انتظامي عهدن تي بہ رهيو آهي. هي پلئر هاڻ هن دنيا ۾ ناهن، ليڪن صدر جا رهواسي هنن کي اجا بہ ياد ڪن ٿا.

••••

صدر جي علائقي کي حيدرآباد ۾ اها خصوصيت حاصل رهي آهي تہ هن گهڻا ٽا ماڻهو پڙهيل لکيل ڏٺا آهن، سندن اٿڻي ويهڻي بہ ٻين شهرين کان مختلف آهي. مخلوط آباديءَ جي ڪري هت اردو ٻوليءَ جو هڪ نئون ڍنگ استعمال ڪيو ويندو آهي. جنهن ۾ اردو سنڌي گڏ، بنا گرامر جي ئي ڳالهائي ويندي آهي. هن علائقي جي نيو منجسٽڪ سينيما، توڙي ڪيفي جارج، مهربان ڪيفي، ڪراچي هوٽل ۽ ٻيون مشهور هوٽلون ۽ بامبي بيڪري هن جي شهرت جون باعث هيون. وري ايبون بار بہ هتي ئي هئي تہ رٽز هوٽل بہ جنهن جو بار بہ ڪافي مشهور هو ۽ وڏا ماڻهو ٻاهران اچي هت رهڻ ۾ فخر محسوس ڪندا هئا. اسين بہ ادبي محفلون هن هوٽل ۾ ڪندا هئاسون. اسان جو هڪ عزيز قاضي يار محمد بہ صدر ۾ رهندو هو ۽ هن اٽليءَ جي هڪ آرڪيٽيڪٽ کي گهرائي هڪ سهڻو بنگلو ٺهرايو هو. ان ڪانسواءِ ڪيترا هندو خاندان، جن مان ڪيترا تہ مسلمان ٿي ويا. جهڙوڪ: عبدالعزيز قنڌاري ، شمس الدين شيخ، عبدالرحيم شيخ وغيره جا گهر بہ هتي آهن، حالانڪ انهن مان ڪيترا پهرين الهندي ڪچي ۾ رهندا هئا، خيرپور اسٽيٽ مان لاڏي آيل شيخ بہ هتي ئي اچي رهيا، جن جو خاندان اجا سوڌو وزيراڻي شيخ سڏائي ٿو، انهن ۾ شيخ اسلم خاص مشهور ٿيو جيڪو مسلم ڪاليج جي سوسائٽيءَ جو سيڪريٽري هو. سندس پٽ ميان قاسم ۽ رحيم وغيره بہ نالي وارا هئا. انهن مان رحيم جي گهر ۾ قاضي افضل جي نياڻي هئي، جڏهن تہ دانيال شيخ جي پيڻ وري قاضي محمد افضل جي سالي ۽ خان بهادر عظيم خان جي پٽ عنايت علي خان جي گهر واري هئي، تنهنڪري اسان سان ويجها ناتا هئن. دانيال شيخ جو پٽ اشفاق جيڪو هڪ روڊ ايڪسيڊنٽ ۾ پاڻ، پيڻ سان زال سميت ڪينيڊا ۾ وفات ڪري ويو، منهنجو نهايت پيارو دوست هو.

الهداد چنڊ جي ڳوٺ ۾ رهائش کان پهرين منهنجو نانو بہ خاندان سميت صدر ۾ رهندو هو، جتان الهندي ڪچي ۾ اچي رهيو، جت ڊاڪٽر ضياءالدين شيخ وارا رهندا هئا، اتي امان، مس عائشہ شيخ سان گڏ پڙهي هئي. (عائشہ شيخ ڊاڪٽر ضياءالدين شيخ جي ڌيءُ هئي ۽ ڪيس هڪ ٻانهن هئي) امان چوندي هئي، عائشہ هڪ ٻانهن جي زور تي چانورن جو ڀريل ديڳڙو چلهہ تان لاهي ويندي هئي. صدر جا شيخ، پناڻ ۽ بروهي تمام مشهور هئا بلڪ اڄ بہ آهن، عبدالعزيز قنڌاريءَ جو اولاد جنهن ۾ ڊاڪٽر عبدالرزاق شيخ ۽ ڊاڪٽر فهميده شيخ نالو ڪڍيو، هو اجا صدر ۾ ئي رهن ٿا ۽ ڊاڪٽر ضياءالدين جو اولاد، ڊاڪٽر نور الدين شيخ، نجم الدين شيخ، فريد شيخ وغيره بہ هت رهن ٿا. مشهور سماجي ڪارڪن ۽ سياستدان شيخ عبدالمجيد بہ صدر ۾ ئي رهندو هو تہ قاضي عبدالرحمان، جنهن جا پٽ جسٽس عبدالرحيم قاضي ۽ قاضي عبدالستار، سي بہ صدر ۾ ئي رهندا هئا. شيخ ابراهيم ۽ پٽس شيخ اسماعيل ڊاڪٽر صدر ۾ اچي رهيا اسان جو هڪ ويجهو مائٽ محمد صديق قريشي مختيارڪار جي اولاد بہ حيدرآباد ۾ اچي پهرين تہ الهداد چنڊ جو ڳوٺ وسايو، پوءِ صدر ۾ اچي رهيا.

••••

غضنفر مهدي ملتان جو سرائيڪي ڳالهائيندڙ اديب هو. اديب ڪيترو هو، اها تہ خبر نہ پئجي سگهي پر انفرميشن ڪاتي ۾ پاڪستان نيشنل سينٽر ۾ ڪم ڪندو هو. ڏاڍو چلتو پرزو هو، شل نہ ڪو وڏو ماڻهو هٿ چڙهيس، آسمان تي پهچائي ڇڏيندو هوس ۽ پاڻ بہ هن جو پلئہ جهلي مٿي پهچي ويندو هو. پوءِ هن جا ترا ڪڍي ڇڏيندو هو. هن محترم ثاقبہ رحيم الدين کان گهڻا ڪم ورتا. ثاقبہ رحيم الدين نهايت سنجيده، بردبار ۽ ادب جي خدمت سان گڏ عورتن جي حقن جي حامي عورت هئي. هلڻي ڪلڻي نهايت شاندار، گفتگو نهايت شائستہ، دهليءَ جي هڪ وڏي علمي گهراڻي سان واسطو هئس ۽ ڊاڪٽر محمود الحسن جي ڌيءُ هئي، جنرل رحيم الدين سان شادي ٿي هئس. هن ڪوئيٽا ۾ هڪ ادبي مجلس دائره جي نالي سان قائم ڪئي هئي جنهن ۾ غضنفر مهدي هنن جو ساٿ ڏيندو هو. ليڪن جڏهن جنرل رحيم الدين جو اوج پورو ٿيو تہ محترمه ثاقبہ بہ ڪجهہ ادبي ڪيتر کان دور ٿي وئي. هو ڪيس سابقہ رحيم الدين جي نالي سان ڪوٺڻ لڳو.

هن شخص علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب وٽ سرائيڪي ادب تي پي ايچ ڊي ڪئي. اها بي ڳالهہ آهي تہ هن مقالي جي مٿان ايبريس ۾ سنڌ يونيورسٽي نہ بلڪ ڄام شورو يونيورسٽي لکي. ان ڳالهہ تي ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو بہ ڏاڍو ناراض ٿيو، جو هو شايد سنڌس ممتحن بہ هو، ليڪن قاسمي صاحب جي آڏو ڪجهي نہ سگهيو جنهن چيو تہ سرائيڪين کي بہ ڊاڪٽر ٿيڻ جو حق آهي.

••••

ننڍپڻ ۾ چانهہ چينيءَ جي پيالن ۾ پيئڻ جي عادت هئي، جن ۾ هڪ چانهہ گهٽي ايندي هئي ۽ پيو تہ پيئندي چپ بہ ڪونہ سڙندا هئا. جڏهن تہ ڪوپ ۾ چانهہ دير سان ٿڌي ٿيندي هئي. ائين ئي مون کي وٽي يا ڪٽوري ۾ پاڻي پيئڻ ۾ مزو ايندو هو. مون کي ياد آهي تہ چاچا محمد تقي هميشہ پاڻ سان صاف ۽ ٿڌي پاڻيءَ جو ٿرماس رکندو هو جيڪو هن جو نوڪر کنيو پيو هلندو هو ۽ ان سان گڏ چانديءَ جو ڪٽورو هوندو هو جنهن ۾ هو پاڻي پيئندو هو. سندس هڪ عزيز اعجاز موقعو وٺي هن کان لڪي ان ڪٽوري ۾ پاڻي پيئندو هو. مون کي ڪٽوري ۽ وٽي ۾ پاڻي پيئڻ ياد هو. تنهن ڪري پنهنجي ساٿي انور فگار هڪڙي کي چيم، جنهن شڪارپور مان وٽو آڻي ڏنو. ڪنجهي جي وٽي ۾ پاڻي پيئندي ائين لڳو هنئر جڻ تہ سمنڊ ۾ منهن وجهي پاڻي پي رهيو هجان. ان وقت مون کي سواءِ پاڻيءَ جي ٻيو ڪجهہ نظر ڪونہ ٿي آيو. ليڪن خبر ناهي منهنجن پوٽن اهي وٽا ڪيڏانهن گم ڪري ڇڏيا.

••••

بينڪاڪ ۾ آءٌ ۽ منهنجو ياءُ، سخم وت روڊ تي هڪ گيسٽ هائوس ۾ رهيا هئاسين. ڊبل ڪمرو هو، باٿ روم اٽيچ هوس. اي سي بہ هو، ليڪن اگهہ نهايت مناسب هوس. خاص ڳالهہ اها هئي جو اتان ڪائو بوائي لين جي ناچ گهرن کان اندرا ۽ ڊيمرو مارڪيٽون ويجهيون هيون ۽ اسين پنڌ ئي پنڌ هر هنڌ وڃي پهچندا هئاسين. وري جو گريس هوٽل، جنهن جو ڪافي هائوس انٽرنيشنل ميٽنگ پليس طور مشهور هو، اتي ڪوڪو ڪولا جي بوتل وٺي وڃي ويهندا هئاسين ۽ ڏسندا هئاسين تہ ڪيئن بين الاقوامي چوڏري، پوءِ آمريڪن هجن يا عرب، اچيو ٿا اڌ اگهاڙين عورتن سان اگهہ پار طئي ڪن، بلڪل ائين لڳندو هو جيئن ڪاسائي مال جي پڙي مان ڳئون يا ٻڪري ڏسي وائسي تڪي توري وٺندا آهن.

اسين پنهنجي هوٽل کان نڪري جيئن مئن روڊ تي چڙهندا هئاسين تہ اتي ڪنڊ تي هڪ نهايت خوبصورت ڇوڪري اسڪرٽ بلائوز پايو، گاڏي نما دڪان تي بيٺي گراهڪن جي چانهہ، ڪافي، پيٽيس يا فالوده سان خدمت ڪندي هئي. فالودي ۾ هو ڪچا بيدا وغيره بہ وجهندي هئي. تنهنڪري آءٌ پاڻ صرف ڪافي جو هڪ ڪوپ پيئندو هوس ۽ منهنجو ياءُ هن سان ڪچهري بہ ڪندو هو. مون کي تہ شهر گهمڻ جو شوق گهٽو هو ڇو جو حيدرآباد ۾ لساني فسادن کان پوءِ شهر جون شامون صفا ويران ٿي ويون هيون، جڏهن تہ اڳي شهر جاڳندا ئي شام کان پوءِ هئا.

منهنجو ياءُ ٻئي سال وري بينڪاڪ ويو ۽

جڏهن گهمي موٽيو ته مون کي چيائين ته، "يار ڪمال آهي، هن گاڏي واري ڇوڪري تنهنجو پئي پڇيو. چيائين ته تنهنجو ساٿي ڪونه ٿو ڏسجي، جيڪو مٽ ميٽ ۾ چانهه پي هليو ويندو هو." وري چيائين ته، "حيف آهي اسان تي جو هيتري بڪ بڪ به ڪئيسين، ته به پڇيائين تنهنجو پئي." مون چيو ته، ڪڏهن ڪڏهن گهٽ ڳالهائڻ به ڪم اچي ويندو آهي.

••••

سفرنامن لکڻ وارن ۾ عبدالحئي پليجو هڪ اهم نالو آهي. هن سان پهرين ملاقات ڪئين سال اڳي سندس هڪ سالگرهه جي موقعي تي يثرب هوٽل ۾ ٿي هئي، جتي سندس پيءُ ارباب نور محمد پليجو اچي رهنلو هو. مون کي شمشير الحيدري ان دعوت ۾ وٺي هليو ۽ ارباب نور محمد سان ملاقات ڪرايائين جيڪو هڪ محب وطن ، سنڌ تي سر ڏيڻ وارو زميندار هو ۽ سائين جي.ايم.سيد سان خاص انس هئس. عبدالحئي جي سڃاڻپ صرف هن جي پٽ جي طور ٿي هئي. جڏهن ته اوچتو ئي اُوچتو عبدالحئي جا ڪيترا سفر ناما اچي ويا ۽ هن جو نالو پنهنجي سڃاڻپ وارو ٿي ويو. مون سان دوستي به اٿس ته عزت به ڪندو آهي. پنهنجا ڪتاب مون کي ڏنائين ، مون کي خوشي ٿي جو هڪ وڏيرڪو ٻار گهمڻ جي شوق ۾ دنيا ۾ نڪري پيو ۽ ان شوق کي ادبي صورت ڏئي ڇڏيائين. هن وقت الطاف شيخ ڪانپوءِ جنهن شخص جا وڏ ۾ وڏ سفر ناما شايع ٿيا آهن، اهو عبدالحئي پليجو آهي جيڪو اڃا به ڪيترا مسودا ڪنيو پريسن جا ڦيرا پيو ڏئي پر اڃا پنهنجي ان ڇليهارو ورهيه اڳ واري تصوير کي سانديو وينو آهي جنهن ۾ هو پنهنجي پيءُ سان گڏ سالگره جو ڪيڪ ڪٽي رهيو آهي ۽ آءٌ، شمشير ۽ ٻيا ڪيترا پنهنجا ۽ اوپرا چهرا هن جي خوشين ۾ شريڪ آهيون.

••••

جڏهن نفسانفسيءَ جو هيءُ عالم ڪونه هو. ماڻهو ڏينهن جو ڪمائي ايتري ڪري وٺندا هئا جو رات جو سک جو ساهه کڻي سگهن. تڏهن حيدرآباد شهر جون راتيون به جاڳنديون هيون ۽ ڏينهن جو ڪم ڪار ڪري ٽڪ پيچڻ لاءِ وري راتين جو رستن تي ونجهه وٺيون ٿينديون هيون. پڪوڙن جي دڪانن ۽ پان جي ماڻڊٽين تي ڪچهريون ٿينديون هيون ۽ گهرن جي آڏو بجلي جي ٿنڀن وٽ جوان، پڪا پوڙها، نوڻڻ ۽ پتي راند ڪندا هئا. هڪڙا راند ڪندا هئا ته ٻيا وري دلچسپيءَ سان هنن جا دل کي وڻندڙ رمارڪ ۽ چرچا گهبا ٻڌندا هئا. سري گهاٽ جي چوڪ تي وري شطرنج جي بازي وڇائبي هئي، جتي هڪڙا شطرنج کيڏندا هئا ته ايندڙ ويندڙ وري بيهي چالون ٻڌائيندا هئا. اها شطرنج جي شوقين جي خوبي آهي ته سو چال ٻڌائڻ کان سواءِ رهي نه سگهندو آهي. نتيجي ۾ ڪڏهن ڪڏهن جهيڙو به ٿي پوندو هو. اسين پاڻ به بيهي شطرنج جي شوقينن جو مزو ڏسندا هئاسين. خاص ڳالهه اها هئي ته هن قسم جي تفريح جي ڪري ماڻهن ۾ بنا ذات ۽ نسل جي پيد پاؤ جي قربت پيدا ٿيندي هئي ۽ ميل ملاقات وڌندي هو. مون کي هڪ دفعي الله بخش شاهه بخاريءَ واڌو واهه تان ويندڙ هڪ گڏهه گاڏيءَ واري ڏانهن اشارو ڪندي چيو: "قاضي صاحب، ڏس ته هيءُ پگهر ۾ شل، ميرن ڪپڙن وارو شخص. ڪيئن نه زور سان ڳانو ڳائيندو وڃي رهيو آهي. جڏهن ته هتان لنگهندڙ ڪنهن به ڪار ۾ مون ڪنهن ماڻهوءَ کي ايڏو بي فڪرو نه ڏٺو آهي." تنهن تي مون چيومانس ته "سائين، گڏهه گاڏيءَ واري وٽ آهي ئي ڇا؟ جنهن جو هو فڪر ڪري." بلڪل ائين جيئن منهنجي هڪ شاعر دوست هيءُ شعر ٻڌايو ته:

سو جاتے ہیں فٹ پاتھ پے اخبار بچھا کے،
مزدور کبھی نیند کی گولی نہیں کھاتے۔

مون چيومانس ته اڻ پڙهيل هئڻ جو اهوئي ته فائدو آهي جو هو اخبار ئي ڪونه ٿو پڙهي، تنهنڪري ان کي فوٽ پاٿ تي وڇايو سمهيو رهي، جي اخبار پڙهي ته خوفناڪ خبرون پڙهي ننڊ ئي اکين مان گم ٿي ويندس.

••••

حيدرآباد جون راتيون ته هونئن ئي جنت جي هوائن ۽ رات جي راڻيءَ جي خوشبوءِ سان روح کي ريجهائي ڇڏينديون هيون. اهڙي وقت م اسٽيشن جي

پر پراڻن جي هوٽل جي چانهه جي هڪ پيالي، جنهن ۾ دال چينيءَ جي خوشبو شامل هوندي هئي. انسان کي زندگيءَ جي نشي ۾ سرشار ڪرڻ لاءِ ڪافي هوندي هئي.

••••

اسان جي ننڍپڻ ۾ ڪڏهن ڪڏهن ٻڌبو هو ته ڪُڪڙين ۾ بيماري ٿي پئي آهي ۽ اوچتو ئي اوچتو هڪ ئي وقت وڃي ويڃي مريو وڃن. ان وقت هڪدم چوندا هئا ته سير وجهو، سير وجهو ته حلال ڪريون ۽ پوءِ اهي ڪُڪڙيون حلال ڪري کائي ڇڏبيون هيون. ليڪن هاڻ "برڊ فلو" جي نالي اچڻ کان پوءِ اهڙي ڪُڪڙ کي هٿ لائڻ مان ئي ڊپ ٿيو لڳي.

برڊ فلو جي هڪ موسم ۾ اسان کي سنڌ جي چيف منسٽر جي دعوت تي ڪراچيءَ وڃڻو پيو. هن جي دعوت ۾ ڪُڪڙئي ڪُڪڙ هئا. رڌل، پڪل، تريل، مطلب ته هر طرح جا ڪُڪڙ. مون ڪلي چيومانس ته کٽي هي برڊ فلو وارا ڪُڪڙ ته ناهن ته جواب ڏنائين ته، "نه نه، هي بلڪل نيڪ ناڪ آهن" وري پاڻ ئي چيائين، "اسان وٽ ڳوٺن ۾ بيمارين وچان مرندڙ ڪُڪڙيون ته حلال ڪري کائي ڇڏبيون آهن". مون وراڻيومانس ته "ڪُڪڙيون ته ٺهيو، پر مينهون، ڍڳيون به جڏهن ڪنهن بيماريءَ کان مرڻ لڳينديون آهن ته انهن کي به يڪدم حلال ڪيو ويندو آهي" ۽ هاڻ ته وري زڪام جو به هڪ حرام قسم يعني، "سوائن فلو" جنهن کي عربيءَ ۾ "انفلوئنزا الخنزير" چون، پيدا ٿي آهي. جڏهن ته سنڌ ۾ ته ڏيڍريءَ کي زڪام ٿيڻ تي به حيرت جو اظهار ڪبو هو.

••••

1952ع ڌاري بابا جڏهن سجاول جو مختيارڪار هو ته اتي اسان جي ئي حيدرآباد واري پاڙي الهداد چنڊ جي ڳوٺ سان لڳ 3 نمبر تلاءَ تي، رهندڙ محمد علي نظاماڻي ڊپٽي ڪليڪٽر هو. هن جا پٽ اختر وغيره مون سان گهڻو ميل جول رکندا هئا. ليڪن حيرت آهي ته اهي ڏينهن مون کي ڇتا ياد آهن ۽ انهن جو تذڪرو ڪندي ڪيترن کان مون کي انهن ٻنهي ڀائرن جي باري ۾ خبر چار به پئي ليڪن يونيورسٽيءَ ۾ ٻائني ڊپارٽمينٽ جي استاد ظفر نظاماڻيءَ سان عرصي تائين گڏ رهي به ڪيس سڃاڻي نه سگهيس. آخر هڪ دفعي جڏهن اسين ڪنهن ڪاليج جي انسپيڪشن تي وياسين ته ڪنهن موضوع تي ڳالهائيندي خبر پئي ته هوئي اختر جو ڀاءُ هو ۽ پوءِ سڄو تعارف وري محمد عيسيٰ نظاماڻي (ريڊيو پاڪستان جو نيوز ايڊيٽر) جي پٽ ان وقت ڪرايو جڏهن اسين ريڊيو جي هڪ عملدار ۽ دوست سڪندر بلوچ جي وفات تي محمد عثمان منگيءَ سان گڏ جنازي نماز ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ وڃي رهيا هئاسين. هاڻ ته هو به رٽائر ٿي چڪو آهي پر نوڪريءَ ۾ هڪ وقت اهڙو به آيو جڏهن ڪن استادن تي انڪوائري هلي، جنهن ۾ هو به شامل هو. اها انڪوائري به مون کي ڪرڻي پئي هئي!

••••

بشير چنا، شبير چنا جو ننڍو ڀاءُ هو. نهايت دلچسپ ۽ ڪلمڪ شخص هو. حيدرآباد ميونسپالٽيءَ ۾ اسسٽنٽ انجنيئر ٿي آيو ته سڀ کان پهرين پريس ڪلب ۾ اچي مون سان مليو. هڪ ته چنا شبير جي حوالي سان مليو ۽ وري طبعيت به قلندرانه هئس، تنهنڪري دوستي ٿي وئي ۽ ڏينهن رات جو گهڻو وقت گڏ گذرڻ لڳو. هو نالا اهڙي ته خوبصورت انداز ۾ لکندو هو جڻ ته ڪي چٽ چٽيندو هجي. رڌڻ پچائڻ جو هوشيار هو ته وري پتي راند جو به شوقين هو. هڪ دفعي مون کي اسڪوٽر تي ساڻ ڪري تلڪ چاڙهي تان پئي لٿو ته اوچتو تمام تيز طوفان اچي لڳو. ايترو جو دڪانن جا سائن بورڊ ۽ بجليءَ جا ٿنڀا به ڪري پيا هئا. مٽيءَ جي هن طوفان ۾ رستو نظر نه پيو اچي. مون هن کي چيو ته چاڙهيءَ جي هيٺان سينٽ بونا وينچر اسڪول وٽ ٺهيل مسافرن لاءِ ٺهيل ڇاپري ۾ گاڏي روڪ ته جيئن طوفان کان بچون. ان تي هڪدم چيائين، ته "نه، ادا نه، ان جي هيٺان ڪيئن بيهنداسين، اهو ته منهنجو ئي ٺهرايل آهي، پڪ اچي ڦهڪو ڪندو!" ائين پوءِ هڪ گهڙيءَ ۾ بيهي طوفان کي ٽاريوسين.

••••

بابا هميشه ڏبن وارا ڪاڏا آڻيندو هو جن ۾ اناناس، انب جو آچار، ليمن جو آچار، سُڪل جهينگا ۽ ننڍڙيون مڇيون وغيره شامل هونديون هيون. ڪراچيءَ مان احمد جو حبشي حلوو ضرور آڻيندو هو. هندن جي لڏي وجڻ ڪان پوءِ احمد منائيءَ جو نالي وارو واپاري هو. هن جو سوهن حلوو، مائو ۽ برفي وغيره ڏاڍا مشهور هئا. هن جي مقابلي ۾ وري حنان جو حلوي جو ڪاروبار شروع ٿيو، نه ته ان ڪان اڳ شڪارپور جو حلوو مشهور هو. ٻيو ميرپورخاص جو چاٻو ۽ پٽن وارو حلوو، جنهن کي چباڙيندي ڏند ٿي ٿڪجي پوندا هئا.

••••

مون پنهنجي حياتيءَ ۾ مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جهڙو مڻيادار ماڻهو ڪو وري ڏٺو هجي. هونئن ته پاڻ درگاهه حضرت نوحؒ جا گادي نشين هئا. جيڪا خود به هڪ وڏي سعادت هئي. ليڪن سندن شڪل شباهت، لباس، اٿڻي ويهڻي ۽ گفتگو جو انداز تمام عزت ۽ مان وارو هو. ڪڏهن به ائين ڪونه چوندا هئا ته هاڻ وڃان ٿو يا وڃون ٿا . چوندا هئا ته، ”مناسب آهي ته هلجي.“ اهڙي طريقي سان هر ڳالهه ائين ڪندا هئا جو ساڻن ملڻ وارو پنهنجو پاڻ کي مان وارو سمجهندو هو. خوش طبع به هئا ته خوش مزاج به. سندن ڳالهين ۾ حڪمت به هوندي هئي ته ڏاهپ به هوندي هئي. حالانڪ گهٽ ڳالهائيندا هئا، ليڪن جيڪي ڪجهه چوندا هئا تنهن ۾ ڪيترين ئي معنائون پوشيده هونديون هيون. مون کي ته مخدوم صاحب سان ملي ائين لڳندو هو جڻ ته سنڌ جي قديم تهذيب سان ملي رهيو هجان، جنهن مان موهن جي دڙي جي مهڪ ايندي هجي.

علم ۽ ادب سان نه صرف چاهه هئن پر پاڻ هڪ اعلىٰ طرز جا ڪافي گو شاعر به هئا. غزل ۽ نظم به چيائون جيڪي نه صرف ڪتابن جي زينت بڻيا بلڪ گلي گلي ڳايا به ويندا هئا. حسين بخش ’خادم‘ ڪان رونا ليلىٰ تائين سندن شاعريءَ کي ڳايو ويو. پاڻ ڪافي تي ڪتاب به لکيائون ته سندن مجموعا به شايع ٿيا.

هڪ دفعي چاچا مريد علي سان گڏ آءٌ ساڻن ملڻ ويس. هڪدم گهرايائون. ڏاڍي قرب ۽ حب سان مليا. اتي سيد اسد الله شاهه بيخود حسيني، سيد حيدر شاهه اجناڻي ۽ سيد شاهنواز شاهه ٻنڙي وارو ويٺا هئا. (انهن ٽنهي صاحبن سان منهنجي به تمام سٺي واقفيت هئي). پاڻ فوم جي گاديلي تي پلٽي هڻيو ويٺا هئا. ڪافي جو ڪتاب ’چپر ۾ چڙيون‘ هٿ ۾ هئن مون کي چيائون ته ”هيءُ ڪتاب سنڌي نصاب ۾ پڙهائڻ گهرجي.“ مون کين ٻڌايو ته اهو ڪتاب توڙي ”ڪافي“ ايم.اي جي ڪورس تي رکيل آهن. اهو ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيا ۽ چيائون ته هي ڪتاب ڇپجڻ گهرجن. اسين پاڻ نه ٿا ڇپائي سگهون. مون کي اهو ٻڌي ڪجهه افسوس به ٿيو ته پاڻ سنڌي ادبي بورڊ جا چيئرمن هئا، هڪ ئي حڪم سان اهي ڪتاب شايع ٿي سگهيا ٿي ليڪن عزت نفس کين اها اجازت نه ٿي ڏني ته پنهنجي عهدي جو ڪو فائدو وٺن.

منهنجي دوست ستار سومري ٻڌايو ته سندس والد جي مخدوم صاحب سان نيازمندي هئي، پوءِ جڏهن هو گذاري ويو ته مخدوم صاحب ستار کي گهرائي چيو، ”بابا، اهو نه سمجهه ته توهان جو والد گذاري ويو آهي. اسين ويٺا آهيون“ ۽ پوءِ پنهنجن خليفن کي حڪم ڪيائون ته ستار جو هر طرح خيال رکيو وڃي.

بابا جڏهن رٽائر ٿيو ۽ پرنٽنگ پريس کوليائين ته پاڻ مهرباني ڪري پنهنجو ڪارپرداز ڪاڪا پريس تي موڪليائون ۽ حڪم ڪيائونس ته، ”پرنٽنگ جو سڀ ڪم قاضي محمد لائق جي پريس تان ٿيڻ گهرجي.“ حالانڪ مرضي ته پوءِ به ڪاڪا صاحب جي هلي، ليڪن هنن پنهنجي وڙان ڪونه گهٽايو. بابا سان سندن هونئن به دل هوندي هئن. هڪ دفعي بابا کي چيائون ته، ”قاضي صاحب جڏهن ڪپري ۾ آءٌ منزل تي آيو هوس ته پنهنجون روز ملاقاتون ٿينديون هيون. مون کي توهان سان شطرنج راند ۾ ڏاڍو مزو ايندو هو.“ بابا به سندن تمام گهڻي عزت ڪندو هو. حالانڪ بابا جي ٽنڊي آدم ۾ نوڪري دوران ڪن ماڻهن مخدوم صاحب جا بابا جي خلاف ڪن پريا پر پاڻ

چيائون: "قاضي محمد لائق ڪنهن سان ناانصافي نہ ٿو ڪري سگهي ۽ نہ ڪا سفارش ٿي ٻڌندو."

••••

سيد غلام مصطفيٰ شاهہ جهڙا منتظم ڪي ٿورا ٿيندا. هڪ زميندار سيد خاندان جي فرد جي حيثيت سان معاشري ۾ جيڪا حيثيت هئس، تنهن کي هن پنهنجي علم، محنت ۽ سخت گير منتظم جي حيثيت سان مڃائي ورتو. تعليم کاتي ۾ ڊائريڪٽر ايجوڪيشن، چيئرمن سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلر جي عهدن تي هن ڪئين ڪارناما انجام ڏنا ۽ ذمہ دارانہ نموني سان وقت گذاريو. شخصيت اهڙي هئس جو هن جي سامهون گهڻو ڪري ڪنهن کي زبان کولڻ جي همت ڪانہ ٿيندي هئي. مون بہ پير حسام الدين راشدي، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي ۽ محمد ابراهيم جوئي کان سواءِ ورلي ڪو ماڻهو ساڻن بي تڪلف ٿيندي ڏٺو.

1952ع ۾ جڏهن بابا سجاول جو مختيارڪار هو تہ شاهہ صاحب ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي ڪمن سان وٽس ايندو هو. ان وقت بہ آواز ۾ ڪڙڪو ساڳيو هوندو هوس. انگريزي بہ تمام سٺي ڄاڻيندو هو.

جڏهن هو سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر هو تہ آءٌ شيخ علي محمد کي هن وٽ وٺي ويس ۽ هن بنا ڪنهن انٽرويو وٺڻ جي مون کي ليڪچرار جي نوڪري ڏئي ڇڏي. حالانڪ جديد اديب هئڻ جي نسبت سان ان وقت جي هيڊ آف ڊپارٽمينٽ منهنجي تقرريءَ جي مخالفت ڪئي هئي پر شاهہ صاحب پنهنجي احڪامات جي تڪميل ۾ ڪا بہ ڪوتاهي نہ چاهيندو هو.

هن هڪ دفعي سنڌ يونيورسٽيءَ جي آرٽس فيڪلٽيءَ جي آڊيٽوريم ۾ استادن کي خطاب ڪيو. ان موقعي جي خوبي سندس انگريزي ۾ ڪيل اها تقرير هئي جيڪا ٻڌڻ سان جڻ تہ جسم ۾ بجلي جو ڪرنٽ اچي ويو ۽ ائين لڳو تہ استاد جو پيشو دنيا جي عظيم ترين پيشو آهي.

••••

روما، شبانہ ۽ ايڪسيليشر هوٽل جون خوشبودار رنگين راتيون ياد ڪجن ٿيون تہ لڳي ٿو تہ ڪو خواب ڏسي رهيو هجان. رستن، گهٽين ۽ چوڪن کي مسلمان ڪرڻ کان اڳ زيب النساءِ اسٽريٽ ايلفنسٽن اسٽريٽ هئي تہ ايم. اي جناح روڊ، بندر روڊ ۽ شاهراهہ فيصل ڊرگ روڊ هوندو هو. نالن جو مزاج ئي پنهنجو آهي. هر نالي جي پويان هڪ مخصوص ماحول ۽ پس منظر هوندو آهي، جيڪو نالي تبديل ٿيڻ سان ڌنڌلو ٿي ويندو آهي ۽ آخرڪار پنهنجي شناخت وڃائي ويهندو آهي. ڊينسو هال، فريئر هال، ميري ويدر ٽاور، لڪشمي بلڊنگ، لورس برج، ڪوئنس روڊ، ڪلفٽن، سي ويو، اهي سڀ صرف نالا نہ آهن. اهي، هوٽل ايڪسيليشر ۽ روما، شبانہ ۾ ٿيندڙ زندهہ ناچ ڳاني جيان زندهہ ۽ ساهہ کڻندڙ ماڳ هئا. ميڪلوڊ روڊ ۽ برنس روڊ جي پويان هڪ ثقافت ۽ تهذيب جو پس منظر هو. هاڻ انگريزن جي وسايل ڪراچيءَ جو حليو ئي ٻيو آهي، تاريخي نالا بدلائڻ ۽ انهن کي پنهنجا نالا ڏيڻ کان وڏي تاريخي بدديانتي ڇا ٿيندي.

••••

دلدار مري، ابراهيم چنو ۽ محرم پٽني صحافت ۾ اسٽاف رپورٽر جي حيثيت سان رهيا. انهن ۾ دلدار تہ فيملي پلاننگ آفيسر ٿي ويو، (هاڻي ظهور انصاريءَ جي وفات تي ويس تہ خبر پئي تہ هو هن دنيا ۾ ناهي) ليڪن صحافت ۾ چڱو نالو ڪڍيائين سندس ذڪر اڳ ۾ ڪٿي اچي چڪو آهي. محرم پٽني نوابشاهہ جو هوندو هو ۽ ملهہ ملاکڙن جو شوقين هوندو هو. عبرت ۾ ڪم ڪندو هو، جڏهن نوابشاهہ مان ايندو هو تہ خيرمحمد ڪوکر ۽ ٻين لاءِ سوکڙيون پاکڙيون وٺي ايندو هو. ان وقت اسٽاف رپورٽر کي ڪو معاوضو ڪونہ ملندو هو، تنهن ڪري هو معاوضي جو بندوبست پنهنجي هوشياريءَ سان پاڻ ئي ڪندا هئا يعني سيلف فنانسنگ جي بنيادن تي ڪم ڪندا هئا. البت ابراهيم چنو نهايت مسڪين مزاج ۽ سچ لکندڙ صحافي طور ابريو پر گهڻو هلي نہ سگهيو. ڪافي وقت کان هن جو ڪو ڏس پتو نہ پيو ليڪن ڪيترا اهڙا صحافي بہ نڪتا جيڪي پنهنجي محنت ۽

هوشياري سبب صحافتي دنيا مان نڪري بين وڏن عهدن تي وڃي پهتا، جن ۾ شمس جعفراڻي، عبدالغفور جوڻيجو، خالد سيتائي ۽ ٻيا به ڪئين محنتي شخص پنهنجي پڙهائي ۽ چنائينيءَ ذريعي اهم سرڪاري عهدن تي وڃي رسيا. صحافت جي زندگيءَ جو لطف ئي ٻيو هو. پيسو گهٽ هوندو هو ته به ڪنهن جي پرواهه نه هجڻ جو احساس ئي دل کي خوش ڪرڻ لاءِ ڪافي هو. اها ٻي ڳالهه آهي ته ڪئين خاندان صحافت جي ڪري ئي وڏو مرتبو ماڻي سگهيا.

••••

اڄ شادي هال، ڊيڪوريشن ۽ ڪيٽرنگ جو رواج ڪونه پيو هو. شاديون وڏن شهرن ۾ ته هوٽلن ۽ ڪلبن ۾ ٿينديون هيون ۾ عام طرح شهرن جي پاڙن ۾ ئي شاميانا ۽ قناطون لڳائي ڳلم ۽ غاليچا وڇائي، لائوڊ اسپيڪر لڳائي گانا وغيره هلائي، گهڻين ۾ ڪلُون ڪوٺي، ڪانيون ٻاري قورمي ۽ پلاءَ ناهڻ جو بندوبست ڪيو ويندو هو. ڳوٺن ۾ رڌ پچاءَ جو ڪم حجام ڪندا هئا ۽ ورهائڻ جو ڪم خاندان وارا پاڻ ئي ڪندا هئا، جڏهن ته شهرن ۾ وري بورچي هوندا هئا جن جو ڪم ئي ديڳيون لاهڻ هوندو هو. پوءِ پٽ پلي ته شاديءَ جو هجي يا غميءَ جو، عيد برات جو هجي يا محرم جي نذرنياز جو. واپسيءَ ۾ اهي بورچي پنهنجا رڌ پچاءَ جا سامان ۽ هڪ وڏو دٻو ڪاڌي سان پريو ويندا هئا.

الهداد چنڊ جي ڳوٺ ۾ ماما نبوءَ جي راڌپي کي پسند ڪيو ويندو هو ته ٽنڊوآغا ۾ مرزا محمد جو راڌپو مشهور هوندو هو. هالا پراڻا ۾ نظارو خوب هوندو هو. صبح کان ئي بصر وڍڻ، پٽاٽا صاف ڪرڻ ۽ گوشت وغيره کي صاف ڪرڻ شروع ڪيو ويندو هو. هڪ ديڳڙي ۾ باداميون ۽ پستا اباريا ويندا هئا ته جيئن ڪلون سولائيءَ سان لاهي سگهجن ته ٻئي طرف چاشني لاءِ ڪيسر جو رنگ پسيو پيو هوندو هو. ڪاڄ جي گهر جا ننڍا وڏا سيئي ڪم ۾ هٿ ونڊائيندا هئا بلڪ پاڙي پتيءَ وارا به هردم حاضر هوندا هئا، ڪو بصر وڍڻ ۾ ته ڪو پٽاٽن چلڻ ۾ پاڻ ملهائيندو هو. هوڏانهن گوشت جڏهن پُڄي راس ٿيندو هو ته اُستو الهڏنو هڪ پليٽ ۾ گرما گرم ٻوٽيون آڻي اڳيان رکندو هو. جنهن لاءِ اسين اڳواٽ ئي ڊبل روٽيون وٺي ڇڏيندا هئاسين. ان ڪري ڪاڏو رڌجندو به هو ته چکبو به هو.

ڪڏهن ڪڏهن گرم ٻوٽيون وات ۾ وجهبيون هيون ته وات سڙندو هو، ته به مڙندا ڪونه هئاسين، ديڳ ۾ اوستائين اک پئي هوندي هئي، جيسين استو پڳل ٻوٽيون نه ڪارائي. اسان اُستي الهڏني جا رڌل پلاءَ جام ڪاڌا. ڪاڌي جو ذائقو اهڙو هوندو هوس جو ڪائيندي دل نه پرجندي هئي. سندس پٽ استو اسماعيل يا پرين گهٽي وارن جو حجام واحد ڏنو ۽ ان جا پٽ به هٿ ونڊائيندا هئس. پلاءِ، قورمي ۽ چاشنيءَ جو ماهر هو. اسان جي حيدرآباد جي ڪاڄن ۾ به هو راڌپو ڪندو هو.

هڪ دفعي حفيظ قريشيءَ شهر جو هڪ راتو گهرايو. جنهن ڪڪڙ جي ٻوڙ ۾ پٽاٽا به وجهي ڇڏيا. چاچا حفيظ اصل ڪاوڙ ۾ ڳاڙهو ٿي ويو. چئي: اڙي ڪڏهن ڪڪڙ ۾ به پٽاٽا پيا آهن. بهرحال ٻوڙ نهيو ۽ ڪائڻو پيو. پوءِ وري هڪ دفعي پاڻ ئي چيائين، ”ابا، الهڏني جو هڏو پٽ ڪائي ڪائي هاڻ ته بيزار ٿي پيا آهيون. هاڻ ته ڪا شهري برياني ڪائون.“

ان وقت حيدرآباد ۾ سيجا وارن جو ڊيڪوريشن جو وڏو ڪاروبار هو. هنن جا گهر ۽ گدام سري گهاٽ کان ڪاهي روڊ ڏانهن ويندڙ رستي تي هئا. انهن ۾ هارون ۽ عارف سان ته منهنجي دوستي ٿي وئي هئي. هو به ڏسندي ڏسندي ان ڪاروبار مان ڪروڙ پتي بنجي ويا هئا ليڪن پوءِ ٻيا وڏا واپاري اچي نڪتا. هارون ته گذاري ويو، باقي عارف وڃي هڪ شادي هال کوليو.

هاڻ اهي سڀ شيون تيار موجود آهن. رڳو گهوٽ ڪنوار تيار ٿين باقي ٻي هرشيءِ تيار ٿي ملندي نه ڪرسيءَ جو فڪر، نه ميز جو، نه ڪاڌي جو فڪر، نه پاڻيءَ جو. رڳو نهيل نڪيل شلمياني ۾ وڃي ويهو ۽ نڪاح پڙهايو ۽ ماني ڪائو. ٻيو سڀ ڪم هال وارن جو.

◙

آزاد قاضي

يادگيريون

سچڻ سوني ۽ تند جيئڻ

(حسين شاهه راشديءَ جي ياد ۾)

سائين حسين شاهه راشدي منهنجو گهرو ۽ گهاٽو دوست ته ڪونه هو پر ان سان هڪڙو اڻ لکيو رشتو ضرور هو، جنهن ڪري آءٌ کيس دوستن جهڙو تصور ڪندو هوس ۽ پاڻ به مون تي مهربان هوندو هو. جڏهن به ملياسين تڏهن سندس ملڻ مان پيار ۽ پنهنجائپ وارو انداز نمايان نظر ايندو هو. اهو رشتو سائين جي.ايم.سيد ۽ پير حسام الدين راشدي جي تعلقات جي ڪري جڙيو هو. حسين شاهه راشدي جائو ته پير علي محمد راشديءَ جو هو پر پٽيلو پير حسام الدين جو هو. پير حسام الدين ئي کيس تاتيو، پاليو ۽ پڙهايو. سائين جي.ايم.سيد جڏهن به ڪراچي ايندو هو ته اتي سائنس مختلف خيالن جي ماڻهن جا ميڙاڪا ٿيندا هئا. ڏينهن رات ڪچهريون هلنديون هيون، محفلون مچنديون هيون. سنڌ جي روشن مستقبل جا پروگرام ٺهندا هئا. اهڙن محفلن ۾ ڪڏهن ڪڏهن هڪڙو ٿلهو متارو ڪِلين شيو شخص اڪثر پينٽ شرٽ ۾، سائين جي.ايم.سيد سان محبتي انداز ۾ ٽوڪ ۽ مذاقون ڪندي نظر ايندو هو. اهو سائين جي.ايم.سيد جي عزيز ترين دوست پير علي محمد راشديءَ جو پٽ ۽ پير حسام الدين راشديءَ جو پٽيلو حسين شاهه راشدي هو. اها منهنجي سائين حسين شاهه راشديءَ جي باري ۾ اوائلي ۽ ابتدائي ڄاڻ هئي. سائين جي. ايم. سيد جي محفلن ۾ ٿي شاهه صاحب سان ابتدائي ڄاڻ سڃاڻ ٿي پر اها اڌوري ۽ اڻپوري رهي.

1980ع واري ڏهاڪي ۾ آءٌ هڪ خاص مقصد سان ڪراچيءَ وڃي پريس جي دنيا سان وابسته ٿيس. ڇپائيءَ جا آربر ته حافظ محمد صديق حاصل ڪندو هو. البت ڇپائڻ ۽ ڪن پارٽين کي مواد پهچائڻ جو ڪم آءٌ ڪندو هوس. ان دور ۾ سائين حسين شاهه صاحب جا وزيٽنگ ڪارڊ ۽ ليٽرپيڊ پريس ۾ ڇپجڻ آيا، جيڪي شاهه صاحب کي ٻئي ڏينهن سندس آفيس پهچائڻا هئا. اسان جي پريس لياري گڏي مارڪيٽ واري علائقي ۾ هئي، اتان ڊان بلڊنگ وجهو هو. سائين حسين شاهه ڀاري پرڪم شخصيت جو مالڪ، سپريم ڪورٽ جو وڪيل ۽ سڀ کان وڏي ڳالهه ته راشدي خاندان جو نورچشم! سندس اهي ٺٺي رُخ ڳرا هئا. جنهنڪري دل ئي دل ۾ عجيب وسوسا پئي ٿيا پر ڪاروباري معاملا به عجيب ٿين ٿا، هر ڪنهن سان مُنهن ڏيڻو پوندو آهي. آءٌ به اُٿڻ ۾ سندس ڊان بلڊنگ واري آفيس هليو ويس. وڃڻ کان اڳ فون ڪئي ماڻس پر پنهنجي سواري نه هئڻ ڪري مون کي ڊان بلڊنگ پهچڻ ۽ دروازي تي داخلا ڪرائڻ ۾ دير ٿي ويئي. انڪري پاڻ مٿان هيٺ لهي اچي ڪار پارڪنگ واري جاءِ تي هڪ نينگريءَ سان ڳالهيون پئي ڪيائين. شايد اها نينگري سندس فرم ۾ ڪم ڪندڙ هئي ڇاڪاڻ ته بعد ۾ مون کي اڪثر سندس آفيس ۾ نظر ايندي هئي. حسين شاهه راشديءَ سان منهنجي واقفيت ته ڪا نه هئي پر سائين جي.ايم.سيد وارين محفلن ۾ اچڻ سبب کيس سڃاڻندو هوس. مون جڏهن پنهنجي واقفيت ڪرائي ته پاڻ وڏيءَ اُڪير مان چيائين: ”سائين مان تنهنجو انتظار ڪري هاڻ هيٺ لٿو آهيان“ سندس

ڏنل ڪم ڏيکاريم. پاڻ دير سان اچڻ جي شڪايت ڪندي ڪم جي تعريف ڪري، مشڪي موڪلايائين، جيڪا گهڙي بيٺو رهيو، نينگريءَ سان نوڪ جهوڪ به جاري رکيائين. اها منهنجي حسين شاهه سان سڌيءَ طرح پهرين ملاقات هئي. سندس ملڻ واري انداز مون تان رعبدار راشديءَ وارو پڙ ختم ڪري ڇڏيو. اهڙيءَ ريت سائين حسين شاهه سان واسطا وڌڻ لڳا پر انهن جو لاڳاپو اڃا به ڪاروباري نوعيت وارو هو. اهي واسطا شخصي سڃاڻپ ۾ تڏهن تبديل ٿيا، جڏهن پاڻ سائين غلام رسول شاهه جيلاني جن جي شايد پهرين ورسيءَ جي موقعي تي هڪ يادگار سووينئر اسان وٽان ڇپرايائين. سووينئر جو ڪم ملڻ کانپوءِ آءٌ ڪيئي ڀيرا سندس آفيس ويس ۽ دير دير تائين سووينئر جي ڊزائين، سيٽنگ، مواد ۽ تصويرن بابت ساڻس ڳالهه ٻولهه ٿيندي هئي. آخرڪار جڏهن مواد فائينل ٿي ڇپائيءَ ۾ وڃڻ وارو هو، تڏهن مون کي شام جو ٽائيم ڏنائين ته منهنجي آفيس ۾ اچجانءِ. آءٌ مقرر وقت تي پهتس، خير عافيت بعد پاڻ پنهنجي وڪالت وارا فائيل ڏسندو رهيو. سندس ٽيبل سامهون رکيل ڪرسيءَ تي مان ڪتاب پڙهندو رهيس. جيستائين کيس ڪم ڪرڻو هو، ڪندو رهيو. وقت گذرندو پئي ويو، مان جهڙوڪ تنگ پئي ٿيس. ان زماني ۾ مان موتي محل پرسان سوٽ جي گهر رهندو هوس. جتي دير ٿيڻ ڪري پهچڻ مسئلو هو. منهنجي پريشانيءَ کي محسوس ڪندي وقفي وقفي سان پنهنجائپ واري انداز ۾ ڳالهائيندو به پئي رهيو. چانهه ٺهرايائين، ائينءَ منهنجي بوريت کي گهٽائيندي آخر 8 بجي کانپوءِ اُٿيو. پاڻ گاڏي ڊرائيو ڪري 60 علي رضا هائوس الحمرا سوسائٽي پهتو. اسان اندر داخل ٿي، سامهون ورانڊي ۾ ٿي ويناسين. ٿوريءَ دير ۾ نوجوان علي رضا رنڪيٽ گهمائيندو گهر ۾ داخل ٿيو. پنهنجي موج ۾ اسان اڳيان گذري ويو. ان موقعي تي حسين شاهه افسوس واري انداز ۾ مون کي مخاطب ٿيندي چيو: "ادا اهو منهنجو پٽ ائي، ان کي دنيا جي رانديگرن جا نالا ته ياد آهن پر سنڌ بابت خبر ڪانهي." مون کيس چيو ته، "اهو حال جتي ڪٿي آهي."

ٿوريءَ دير بعد پاڻ سووينئر وارا فائيل ڪڍندي چيائين، "آءٌ هي بيبيءَ کي ڏيکاري پاس ڪرائي اچان" مون کي اهو ٻڌي تعجب ٿيو ته اهڙي ٽيڪنيڪل ڪم جو، هڪ معزز خاتون خانه سان ڪهڙو تعلق، شايد منهنجي ان اٿڻ کي حسين شاهه به پرکي ورتو هو. ان ڪري واپس ٿيڻ تي ڪچهري ڪندي چيائين: "ادا منهنجي بيگم جي سگهڙپائيءَ سبب نه رڳو منهنجي گهرو زندگي، پر عام ۽ علمي زندگيءَ ۾ پڻ سليقيمند ٿي ويئي آهي." منهنجو حسين شاهه سان باضابطا ملاقات جو اهو پهريون ڏينهن هو، پر پاڻ پنهنجي روايتي شفيقانه طبيعت سبب 11 بجي رات تائين ويهاري ڇڏيائين. رات جي ماني آئي، جا گڏجي کاڌي سين. مون کي اهو ڏسي تعجب لڳو ته دسترخوان تي مون لاءِ ته چانور، ٻوڙ ۽ روسٽ به هو پر سندس کاڌو بنهه سادو. مگن جي دال، سا به بنهه رپ جهڙو پاڻي، جنهن مان ڊڪ پئي پريائين. منهنجي اصرار تي پاڻ ٻڌايائين ته، "مختلف دعوتن ۾ گرم کاڌا کائيندا ٿا رهجن، ان ڪري گهر ۾ ڪوشش ڪري سادو کاڌو کائيندو آهيان." کاڌي دوران چانور مون ڏانهن وڌائيندي چيائين "اڙي ادا هي ته کائي ڏس پنهنجا ڪرايا اٿم، ڳوٺان ڪٽي آيو آهيان." ماني کائي موڪلائڻ جي ڪيم ته ويهاري ڇڏيائين. ڪٿي الحمرا سوسائٽي ڪٿي موتي محل، جيئن جيئن وقت پئي گذريو منهنجي من ۾ واپس وڃڻ جا وسوسا وڌندا پئي ويا. پر مون کي تعجب لڳو جڏهن 11 بجي کان ٽائيم مٿي ٿيو. پاڻ اٿيو ۽ چيائين، "اچو ته اوهان کي ڇڏي اچان." مون رستي ۾ ڪنهن مناسب جاءِ تي لهڻ جي هڪ کان وڌيڪ ڀيرا گذارش ڪئي پر پاڻ هر ڀيري اهو چيائين ته، "دير ٿي ويئي آهي اوهان پنهنجي گهر جو اسٽاپ ڏسيو ۽ گهر جي پر سان لهجو." شاهه صاحب جڏهن مون کي موتي محل اسٽاپ تي لاٿو، ان وقت رات جا ٻارنهن ٿي چڪا هئا. شاهه صاحب جي ان ڏينهن واري رويي منهنجيءَ دل ۾ سندس لاءِ نه رڳو وڌيڪ احترام پيدا ڪيو پر رابطو وڌائڻ لاءِ پڻ اتساهه پيدا ڪيو. اهڙيءَ ريت مون حسين شاهه سان بنا جهجهڪ جي مِلڻُ جُلڻُ شروع ڪيو.

جنوري 1993ع ۾ جڏهن مون ماهوار 'جيجل' جو جي.ايم.سيد نمبر پئي پڌرو ڪيو، تڏهن ان جي مواد جي ميڙا چونڊي ۽ ترتيب جي سلسلي ۾ نه رڳو سندس آفيس ۾ پر، الحمرا هائوس ڪراچيءَ ۾ واقع پير حسام الدين راشديءَ جي لائبريري واري ڪمري ۾ ڪيئي ڪچهريون ٿيون. پير حسام الدين راشدي صاحب پنهنجي ڪتابن جو وڏو تعداد ته اسلام آباد جي ڪنهن لائبريري ۽ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ کي ڏيئي ڇڏيو هو. اُن جي باوجود لائبريريءَ ۾ مختلف

موضوعن جي ڪتابن جو وڏو انگ سليقي سان رکيل نظر ايندو هو. منهنجي تعريف ڪرڻ تي پاڻ چوندو هو: "ادا هيءَ صفائي سليقائي منهنجي بيگم جي محنت جو نتيجو آهي، أها ئي هن وڏن جي ورثي کي سنڀاليندي آهي."

رسالي لاءِ سائين جي.ايم.سيد جي ناياب تصويرن جي سلسلي ۾ حسين شاهه راشدي فراخدليءَ سان منهنجي مدد ڪئي هئي باوجود گهڻائي نه هئڻ جي، پاڻ ڪيترائي ناياب فوٽو خوشيءَ سان منهنجي حوالي ڪندي رکو ايترو چيو هئائين، "ادا هي امانت اٿئي، ضمانت جي ڪائي ضرورت ناهي. بس سيد سائين تي ڪم ٿو ڪرين، اها ئي تنهنجي ضمانت آهي." مون به ٻنهي ايمانداريءَ سان رسالي جي ادارتي نوٽ ۾ سندس ٿورا مڃيندي ڪانئس مليل پرزو پرزو موٽائي ڏنو هو. ان ئي دور ۾ پاڻ صباح الدين احمد جو پير صاحب تي لکيل ڪتاب پير حسام الدين راشدي اور انڪي علمي ڪارنامي هنن جملن سان لکي ڏنائين:

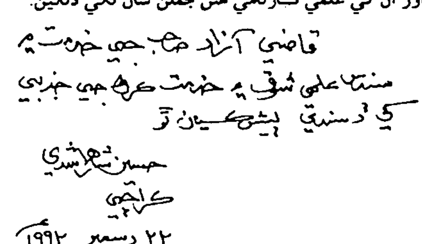

سائين حسين شاهه سان اها منهنجي جاڻ سڃاڻ مناسب حد تائين آخري وقت تائين برقرار رهي. جيستائين ڪراچيءَ ۾ هوندو هوس ساڻس نياز منديءَ وارو رستو هليو پئي، پر اڪثر ڪيس شڪايت هوندي هئي ته آءٌ ساڻس گهٽ ٿو ملان.

فوٽو گرافي جيتوڻيڪ حسين شاهه راشديءَ کي ورثي ۾ ملي پر ڪنهن به شخص وٽ خانداني ورثي ۾ مليل سموريون ڳالهيون ساڳي صورت ۾ نه رهنديون آهن. وقت، حالتن ۽ ذاتي دلچسپيءَ سبب اهي تبديل ٿينديون رهن ٿيون، ان ڪري ائين ڪونه چئبو ته فوٽو گرافي حسين شاهه وٽ محض خانداني ورثو هئي، پر فوٽو گرافيءَ سان سندس ذاتي شوق به هوندو هو. ڪا به اهڙي محفل نه هوندي هئي جنهن ۾ سائين حسين شاهه شامل به هجي ۽ فوٽو گرافي نه ڪندو هجي. هو پنهنجي ان فن ۾ ڪمال درجو رکندڙ هو. ڪنهن محفل ڪي ڪهڙي سائيڊ کان ڪئميرا جي فوڪس هيٺ آڻي ان جي اک ۾ محفوظ ڪجي، سا حسين شاهه وٽ وڏي ڪماليت هئي. سندس ان قابليت جو ڪمال 1992ع واري سائين جي. ايم. سيد جي ڪراچيءَ ۾ ٿيل سالگرهه ۾، مون سان گڏ ڪيترن ئي ڏٺو. ڪراچيءَ ۾ ٿيل اها سالگرهه پنهنجي نوعيت جي نرالي رنگ واري سالگرهه هئي. نواز شريف جي دور حڪومت ۾، ڄام صادق علي سنڌ جو وزير اعليٰ هو. جيڪو پ.پ جي مخالفت ۾ سيد سان ويجهڙائي ڏيکارڻ لاءِ اويل سويل حيدر منزل جو سلام ڀريندو رهندو هو.

روس ۾ گلاسنوس ۽ پروسترائيڪا واري آيل تبديليءَ سبب دنيا ۾ جا تبديلي اچي رهي هئي، تنهن کي نظر ۾ رکندي سيد ان سال واري سالگرهه سن بجاءِ ڪراچيءَ ۾ ملهائڻ جو فيصلو ڪيو هو. چاڪاڻ ته سيد صاحب کي ان سالگرهه ۾ سنڌ جي وزير اعليٰ کي سڏائي ان جي روبرو عالمي دنيا لاءِ اهم پيغام جاري ڪرڻو هو. جلسي ۾ شرڪت جي ڄام صاحب کي به دعوت ڏني ويئي جيڪا هن ذاتي تعلقات واري حوالي سان قبول ڪري به ورتي پر پوءِ شايد ڪيس ان ڳالهه جو احساس ٿيو ته آءٌ ڇا پيو ڪريان. ان ڪري بغير اطلاع جي پروگرام تبديل ڪري ڇڏيائين. سائين جي.ايم.سيد ٻئي ڏينهن 11 بجي تائين ڄام صاحب جي اچڻ جو انتظار ڪندو رهيو پر وزير اعليٰ صاحب نه اچڻو هو، سو نه آيو، البت پنهنجا صلاحڪار ڏياري موڪليائين، جن مان غازي صلاح الدين اچي اڳيان ويٺو. سائين حسين شاهه به ڪئميرا ڪنيو پئي ڦريو. جلسي جي شروعات ۾ جيئن ئي قومي تراني تي ماڻهو اٿيا ته سائينءَ جي ڪئميرا ڦهريون فوڪس وزير اعليٰ جي مشيرِ خاص جو ورتو. ٻئي ڏينهن تي مشير صاحب کي تراني جي سلاميءَ لاءِ اٿڻ تي عهدي تان هٽايو ويو.

حسين شاهه جو سائين جي.ايم.سيد سان رڳو خانداني ناتو ڪونه هو پر پاڻ 1960ع واري دور ۾ جڏهن دادوءَ ۾ وڪالت ۽ زميداري شروع ڪيائين، تڏهن کان سائين جي. ايم. سيد سان سڌيءَ طرح تعلقات پيدا ڪيائين، جيئن 2 مئي

1967ع تي سائين جي.ايم.سيد کي لکيل هڪ خط مان معلوم ٿئي ٿو. پاڻ ان خط ۾ لکي ٿو: "جڏهانڪر دادوءَ ۾ اچي رهيو آهيان تڏهانڪر موقعي جي تلاش ۾ پئي رهيو آهيان، ته ڪجهه وقت ڪڍي اوهان جي خدمت ۾ حاضر ٿيان پر منهنجي وڪالت ۽ زمينداريءَ جي مصروفيت سببان وقت ئي ڪونه پئي مليم. هينئر فراغت آهي تنهنڪري سوچيم ته اوهان جو پروگرام معلوم ڪري سن اچان."

اهڙي ريت حسين شاهه جي ذاتي طرح سائين جي.ايم.سيد سان ويجهڙائپ ٿي ۽ پوءِ پاڻ 1970ع واري اليڪشن ۾ سيد صاحب پاران جوهي ڪئمپ تي پڻ ڪم ڪيائين. اليڪشن واري دور ۾ سائين جي.ايم.سيد سان ڪيترن سياسي معاملن ۾ مشاورت پڻ ڪندو رهندو هو. سندس اها وابستگي سيد صاحب سان زندگيءَ جي آخري گهڙين تائين رهي پر سائين حسين شاهه زماني جو ماڻهو هو. انڪري زماني واري حساب سان هلندو هو. سائين جي.ايم.سيد جو ذڪر وڏي ادب ۽ احترام سان ڪندو هو پر مون جڏهن ڪيس ماهوار 'جياپي' جي، جي.ايم.سيد نمبر لاءِ مضمون ڏيڻ جي گذارش ڪئي ته باوجود صلاحن ڏيڻ ۽ سهڪار ڪرڻ جي، آسرا ڏيندي آخر تائين مضمون ڪونه ڏنائين. آءٌ جڏهن به ڪيس چوندو هوس، تڏهن هائوڪار ڪندي مخصوص انداز ۾ چوندو. "زور آور سيد لاءِ لکڻ ڪا مذاق آهي ڇا؟ سيد لاءِ لکڻ هاٿيءَ کي هٿ سان جهلي، سُئيءَ جي ناڪڙي مان پار ڪرائڻ برابر آ، اهو ڪم ڪو سولو آهي ڇا؟"

سائين جي. ايم. سيد تي جڏهن جهنڊي وارو ڪيس داخل ٿيو ۽ سيد، پنهنجي پروگرام جي دفاع طور ڪيس وڙهڻ جو فيصلو ڪيو، تڏهن جن مختلف ماڻهن سان پاڻ صلاح ڪيائين، تن ۾ حسين شاهه راشدي به شامل هو. حسين شاهه جون ڪٿي همدرديون ۽ لاڳاپا پ.پ سان هجن به، پر پاڻ اجان ان ۾ شامل ڪونه ٿيو هو. شايد ان ڪري پاڻ سائين جي.ايم.سيد جو ڪيس وڙهندڙ وڪيلن واري پينل ۾ شامل ٿي ويو، ڪجهه عرصو ڪم به ڪيائين. ان عرصي دوران سينيٽر چوندجي ويو، جنهن ڪري سندس مٿان ان حوالي سان به آڱريون کنيو ويون سينيٽر ٿيڻ کان پوءِ جيتوڻيڪ سيد جي ڪيس کي ٽائيم نه ڏيئي سگهيو، انڪري به سندس لاءِ ڪيئي ڳالهيون هُليون پر پوءِ به پاڻ سائين جي.ايم.سيد سان ساڳيو ئي رستو رکيو آيو، پر پيءُ پير علي محمد راشدي جي طريقي وارو!

پاڻ جيتوڻيڪ پ.پ سان وابسته هو، پر پوءِ به سيد سان سندس عقيدت ۽ احترام ۾ ڪا ڪمي نه آئي. نه رڳو ايترو پر پس پرده سندس ڪوشش هوندي هئي ته سيد صاحب واري ڳالهه ٻين تائين پهچڻ واري عمل ۾ سندس به ڪو ڪردار رهي. ان حوالي سان ڪيئي ڀيرا پاڻ مختلف عالمي ادارن جي ميڊيا جي ماڻهن جون سيد سان ڪچهريون پڻ ڪرايائين.

1995ع ۾ جڏهن سائين جي.ايم.سيد جي وفات ٿي، ان وقت به شاهه صاحب سينيٽر هو ۽ ان سان گڏوگڏ سنڌي ادبي بورڊ جو چيئرمن به سائين جي. ايم. سيد جي وفات جي خبر آئي، شاهه صاحب سوڳ ۾ سنڌي ادبي بورڊ کي بند ڪرڻ جو حڪم ڪيو ۽ پاڻ پهرين ڏينهن سن پهتو ۽ تدفين وارين رسمن ۾ شرڪت ڪيائين.

حسين شاهه راشدي، سائين جي ايم سيد جي تدفين واري ڏينهن سن ۾

دنيا داريءَ ۾ هر ڪنهن جون پنهنجون پنهنجون مجبوريون ۽ مصروفيتون ٿين ٿيون، جن کان ڪنڌ ڪڍائڻ ڏکيو ٿيو پوي. ان ڪري ميل جول جي سلسلي ۾ آءٌ اڪثر حسين شاهه جو ميارادار رهندو هوس. پر پاڻ اپريل 2002ع ۾ جڏهن پير حسام الدين راشديءَ جي ڪراچيءَ ۾ ورسي ملهايائين جنهن جي صدارت محترم يوسف هارون ڪئي هئي. اهڙي پروگرام ۾ ڪيترن ماڻهن منٿون ڪري دعوتون ورتيون هيون. آءٌ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ اچي چڪو

هوس، اها خبر پوڻ تي قرب ڪري پيپر پڙهندڙن ۾ مون کي بہ شامل ڪيائين. ان تي مون جڏهن پنهنجي مُنهن سندس ٿورا مڃيا، تڏهن محبت واري انداز ۾ چيائين: ادا چاچا تي غلام محمد لاکو ۽ آزاد قاضي نہ ڳالهائيندو تہ ٻيو ڪير ڳالهائيندو."

مان ڪيس اڪثر چوندو هوس تہ اوهان جي قلم ۾ جا حسام الدين راشديءَ جي قلم واري پختگي ۽ پير علي محمد راشديءَ جي قلم واري رواني موجود آهي، ان کي هاڻ خلق خدا جي لاءِ عام ڪريو. پاڻ مسڪرائيندي چوندو هو: "اڙي ادا ائين بہ ڪبو." ۽ آخري وقت ۾ حسين شاهہ راشدي اهو ڪم پڻ هٿ ۾ ڪنيو. جو Rashdis World جي سري سان سنڌ ٽيليويزن تي پروگرام شروع ڪري سنڌ جي علمي، ادبي، ثقافتي ۽ سياسي تاريخ جي ڪيترن ئي پهلوئن جي لڪل رازن تان بي باڪيءَ سان پردو کڻڻ شروع ڪيو هئائين ان پروگرام جي اهميت ۽ ان سان لڳاءَ جو ان ڳالهہ مان اندازو ڪيو تہ پاڻ خيرپور واري مير علي نواز خان "ناز" جي ناز پرور نازنين 'بالي' تي سندس خانداني پس منظر ۽ ڪردار واري حوالي سان ڀرپور پروگرام ڪرڻ جو ارادو پڻ رکيائين. 'بالي' جنهن کي ڀهريون ڀيرو 1966ع ڌاري سندس والد "اهي ڏينهن، اهي شينهن" ڪتاب ۾ ذڪر ڪري سنڌ وارن کي ان نازنين جي نازو ادا ۽ پُر فريب ڪارگذارين کان واقف ڪرايو هو. جنهن پنهنجي ادائن سان خيرپور جي ميرن جو ميدان صاف ڪري، پنهنجي خاندان کي ورسايو.... ان سڄي روئداد جي پس منظر ۽ ڪارنامن تان سائين حسين شاهہ جهڙو ٻيو وري شايد ئي ڪو پردو کڻي سگهي ها. ڇاڪاڻ جو هن وٽ ان جو دستاويزي رڪارڊ موجود هو.

هڪ ڀيري ڪراچيءَ ۾ سندس الحمرا واري گهر جي لائبريري واري ڪمري ۾ ويٺا هئاسين. ان ڏينهن پاڻ ڏاڍي موڊ ۾ هو، سو مون کي چيائين: "آءٌ مواد جي سيٽنگ ڪري وٺان، پوءِ اچجانءِ تہ توکي هڪ اهڙو تحفو ڏيندس جو دنگ رهجي ويندين." منهنجي زور ڀرڻ تي ٻڌايو هئائين تہ، "مون وٽ بالي‌ءَ جا اهي خط پڻ آهن، جيڪي هن مير صاحب سان شادي ڪري خيرپور ۾ رهڻ کانپوءِ، واري وقت جي وارداتن ۽ مير صاحب جي ڪيفيتن جي باري ۾ پنهنجي سهيلين ۽ عزيزن کي لکيا هئا. ڏاڍا مزيدار خط آهن." مون کيس مذاق ۾ چيو هو. "اهي ڏيندا تہ آءٌ بالي‌ءَ تي ڪتاب ضرور لکندس." ان کان پوءِ وقت بوقت ملاقاتن ۾ تہ انهن خطن بابت ڳالهہ ٻولهہ ٿيندي رهندي هئي پر سيڙجي مان بہ ڪونہ ويس جو اهي خط ملي سگهن.

گهڻو عرصو پوءِ مون ڪن اڳئين اخبارن ۾ بالي‌ءَ جي معاشقي ۽ مير علي نواز "ناز" جي برهہ وارين پنوتين ۾ ملڪ جي خزاني لٽائڻ ڪانسواءِ ڪسمپرسيءَ واري حالت ۾ انگريز سرڪار پاران مير صاحب کي هڪ واليءَ رياست واري حيثيت ۾ رحم کائي، مدد ڪرڻ جهڙو مواد پڙهيو تہ حسين شاهہ واري ڳالهہ ياد پيئي. ائين وري سائنس رابطو ڪري تازي نظر آيل مواد جو ذڪر بہ ڪيم ۽ کيس اڳوڻي ڳالهہ ياد ڏياريم تہ جيڪڏهن مير علي نواز جي اندر ۾ برهہ واريون باهيون ٻاريندڙ بالي‌ءَ جا اهي خط ڏيو تہ رياست خيرپور جي بربادي‌ءَ واري اُن انوکي پهلوءَ تي واهہ جو ڪتاب لکجي. پاڻ وري بہ پنهنجي مخصوص انداز ۾ چيو هئائين، "ادا اڃين تہ ڪونہ ٿو، يار اڄ تہ ڪي ڪچهريون بہ ڪجن، ڪي پروگرام بہ ڻاهجن، ڪم بہ ڪجن." مان پنهنجي ڪمن ڪارين ۾ مصروف رهڻ سبب وڃي ڪونہ سگهيس. جڏهن پاڻ T.V چينل تي Rashdis World پروگرام ڪرڻ جي شروعات ڪيائين، تڏهن محترم غلام محمد لاکي معرفت مون کي نياپو پهتو تہ، "مون سان فون تي رابطو ڪري، ڪم آهي" مون جڏهن کيس ٻي.س اومان فون ڪئي تڏهن پنهنجي مخصوص انداز ۾ طنز ڪندي چيائين، "اڙي ادا اِها بالي، جنهن مير علي نواز جو مٿو ڦيرايو هو، اها هاڻ پنهنجي مٿي جو بہ روڳ ٿيندي پئي وڃي. بالي‌ءَ جي باري ۾ T.V پروگرام ڪرڻو اٿم، تو بہ بالي جي معاشقي وارن خبرن جو ذڪر ڪيو هو، يار وارو ڪرِ اهو مواد تہ فوٽو ڪاپي ڪرائي ڏياري موڪل." مون سائنس ها تہ ڪئي پر ساڳي وقت اهو چئي مهلت بہ گهريم تہ، "مون اهو مواد تہ پراڻين اخبارن ۾ ڏٺو هو، انهن جا في الحال نوٽس بہ ڪونہ ورتا هئم، هاڻ انهن جي وري ڳولا ڪرڻي پوندي."

"ادا ٺيڪ آ، پر جلدي ڪري وٺ يار!"

ڪيس پنهنجي وڃڻ جي شايد ڪا ايتري جلدي هئي جو پنهنجا ڪم جلديءَ ۾ پورا ڪرڻ جي ڪوشش پئي ڪيائين. مون کي افسوس آهي تہ مان سندس 'جلدي ڪرڻ واري سبب' کي نہ سمجهندي، سندس گهربل تقاضائون پوريون ڪري نہ سگهيس ۽ اچانڪ 15- اپريل 2007ع وارين اخبارن ۾ خبر ڇپي تہ 14 تي پرين پرڏيهہ هليو ويو.

ڳالهيون ڳُوناين جُون، چڙهيون مٿي چِٽ،
عُمر! اوريم اُن سان، جي هُوند هُنڙا هِتِ،
نيڻ ٽمايو نِتِ، قاسم! ڪانگ اُڏائيان.

◙

کان علاوه صوفي، خالق جو مخلوق سان تعلق جو بيان پڻ ڪري ٿو سندس مُک تي وکريل مسڪراهٽ مادي دنيا جي تجربي سان گڏ سندس چاهت جي شدت پڻ بيان ڪري ٿي ٻيو اهو ته شاعريءَ جو هيءُ انداز انساني دماغ ۽ روح کي ڏک ۽ پيڙا کان نجات ٿو ڏياري

جيڪڏهن ڏٺو وڃي ته "ڪافي" هڪ مڪمل رومانوي احساس آهي. جيڪو ڏک، جُدائي ۽ اميد جو درس ڏئي ٿو. شايد ان ڪري ئي گائيڪي ۾ هن انداز وقتاً بوقتاً ڪئين تبديليون ڏٺيون آهن. صوفي شاعر "ڪافي" کي عشق ۽ لوڪ داستانن جو سرچشمو سڏيو آهي. جنهن مان آفاقي ۽ ابدي سبق ٿو ملي. هن انداز ڪيئي روپ ورتا آهن پر سنڌ ۽ پنجاب جي "ڪافي" ۾ ڪو خاص فرق ناهي

شخصيت

نوناري، هڪ استاد طور اڀريو

موسيقي جي حوالي سان "ڪافي" ننڍي ڪنڊ جي راڳين تمام ننڍي ترقي، جون ڪيئي منزلون طئہ ڪيون "ڪافي" ڪلاسيڪي موسيقي جي راڳ ناٹ کي راڳن جو سرتاج سمجهيو ٿو وڃي ۽ جنهن کي ڪلاسيڪي موسيقيءَ جي سيني ڪتابن ۾ مشهور راڳ ڪري لکيو ويو آهي ڪيترن ئي راڳين مختلف اندازن ۾ ان راڳ کي استعمال ڪيو آهي

سنڌي، سرائڪي ۽ پنجابي تهذيبن ۾ "ڪافي" هڪ ڏن سان گڏ شاعريءَ جي اها منزل آهي. جنهن کي فارسيءَ ۾ "غزل" جيو وڃي ٿو تقريبا سيني ڪلاسيڪي. صوفي ۽ جديد شاعرن "ڪافيءَ" کي لکيو ۽ راڳين ڳايو آهي وقت گذرڻ سان شاعريءَ جو مواد ته تبديل ٿيو آهي پر سوچ جي لوچ ساڳي ئي رهي آهي

شاعرن جي بدلجندڙ رويي جا به ڪارڻ آهن صوفي جي لاءِ هيءُ اظهار جو اهو ذريعو آهي. جنهن جي مدد سان صوفي پنهنجي اندر جي شخصيت ظاهر ڪري ٿو ۽ مالڪ سان رابطي جو ذريعو بڻجي ٿو ان

هڪ عام نظريو آهي ته شاعريءَ جو هيءُ انداز گهڻو بدلجي چڪو آهي. سؤ سال اڳ شاعرن پنهنجي جذبن کي بيان ڪرڻ لاءِ عشقيہ فڪرن جي بيان کي تبديل ڪري ڇڏيو. روايتي طرح ڪافي به غزل جيان ڳائي ويندي هئي پر مختلف علائقن جي اچ وڃ سبب ان ۾ تبديلي آئي. 19 هين صدي ۾ ڪلاسيڪي موسيقي عروج تي هئي ته "ڪافي" جي انداز ۾ به بدلاءُ آيو

سن 1930ع ۾ استاد اسحاق علي خان پٽيالي وارو هڪ اهڙو گهراڻو جيڪو ڏرپد جي ڪري مشهور هو، جنهن ڪافي جو رخ ئي بدلائي ڇڏيو سندس سنڌي ۽ سرائڪي ڪافي وڏو اثر ڇڏيو. هڪ ٻيو وڏو نالو سنڌي ڪافي ۾ استاد الهڏنو نوناري جو آهي. هيءُ استاد اسحاق علي خان جي شاگردن مان هو. ان ڳالهه کي نظر انداز ڪندي ته هو هڪ روايتي موسيقار گهراڻي سان تعلق نه رکندو هو، پر سندس قابليت کي

نظرانداز نٿو ڪري سگهجي. ڪيس ڪلاسيڪي موسيقيءَ ۾ هڪ تاريخ طور سڃاتو وڃي ٿو. پاڻ 1885ع ۾ سکر ويجهو بکر ۾ پيدا ٿيو. پنهنجي ڳوٺ ۾ شروعاتي تعليم حاصل ڪيائين. سندس چاچي هن جو خيال رکڻ ڇڏي ڏنو ۽ نوناري جو ٻالڪپڻ يتيمن وارو گذريو. ان بعد الهڏنو حيدرآباد آيو جتي هن کي اهڙا دوست مليا جيڪي موسيقيءَ ۾ دلچسپي رکندا هئا. شروعات ۾ استاد عامر خان کان سکيا ورتائين ۽ پوءِ استاد مراد علي خان جي شاگرديءَ هيٺ آيو. هن خيال جي تصديق نٿي ڪري سگهجي ته نوناري ڪڏهن استاد اسحاق خان پٽيالي واري کان سکيا حاصل ڪئي. پر سندس گائڪي جي انداز مان اهوئي ظاهر ٿيندو هو ته هن تي استاد اسحاق جو گهرو اثر هو. جلد ئي هو ڪلاسيڪي موسيقي ۾ پنهنجو هڪ منفرد مقام ناهڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو.

هيءُ اهو زمانو هو جڏهن "خيال" هڪ منفرد انداز ۾ روپ وٺي رهيو هو. پوري نندي ڪند تي اهي جيڪي ڌرپد ڳائي رهيا هئا، پڻ "خيال" کان متاثر هئا. استاد اسحاق علي خان ڌرپد تي قائم رهيا پر سندن پوئلڳ جهڙوڪ استاد عاشق خان "خيال" ڳائڻ لڳو. هيءُ هڪ گهرو اثر هو جيڪو استاد الهڏني خان کي الڳ ڪرڻ ۾ ناڪام رهيو. دل کي موهيندڙ آواز سان هو جڏهن آلاپ شروع ڪندو هو ته روحانيت کي پنهنجي راڳ ۾ اُجاگر ڪري ڇڏيندو هو. هن ڪيترين ئي محفلن ۾ شموليت ڪئي جيڪي انهن ڏينهن ۾ تمام مشهور ٿيون. سنڌ ۾ پنهنجي آخري ڏينهن ۾ هو سکيا وٺي موٽي آيو جتي ڪيس وفات کان پوءِ دفنايو ويو. هن پنهنجي خاص انداز کي جاري رکڻ لاءِ پويان ڪوبه شاگرد نه ڇڏيو.

(ترجمو: ذوالفقار علي)

◊

سنڌي ادبي بورڊ جا نوان ڇپايل ڪتاب

پير علي محمد راشدي

جي بيمثال تخليق

اهي ڏينهن اهي شينهن

ٽن جلدن ۾ پڌري ٿي چڪي آهي

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو — ٻاٽرو

منهاج المعرفت

صوفين ۽ اهل درويشن جي زندگيءَ جو مقصد خلق خدا جي تربيت ڪرڻ رهيو آهي. ٻي دنيا وانگر سنڌ جي صوفين به هيءُ فريضو احسن طريقي سان نباهيو آهي. سنڌن ملفوظات ۾ اهڙي قسم جون ڳالهيون ملن ٿيون. ڪو وقت هو ته صوفي درويشن جي ملفوظات قلمي صورت ۾ رهي. ويهين صديءَ جي ابتدا کان اُهي منظر عام تي آيون. عالمن ۽ محققن، ملفوظات جي قلمي نسخن کي مقدما ۽ سمجهاڻيون لکي متن سميت شايع ڪرايو. هن سلسلي جو هڪ مثال شاهه ڪريم، مخدوم محمد زمان لنواري ۽ شاهه لطف الله قادريءَ جي ملفوظات ۽ ڪلام جو آهي. انهن کي اڳ به مرزا قليچ بيگ، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي ۽ ڊاڪٽر بلوچ توڙي ٻين محققن شايع ڪيو هو.

پر تفصيلي تحقيق ۽ اصل مسودن جي فوٽو ڪاپي سميت سڄاڻ محقق ڊاڪٽر عبدالغفار سومري تازو 'منهاج المعرفت' کي منظر عام تي آندو آهي. سومرو صاحب هن کان اڳ شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري ۽ حضرت خواجه محمد زمان جا ملفوظات باالترتيب شايع ڪري چڪو آهي. انهن ڪتابن ۾ تفصيلي مقدمي، متن ۽ سمجهاڻين سان گڏ اصل مسودن جون فوٽو ڪاپيون به شامل آهن. زير نظر ڪتاب ڊاڪٽر سومري جي نئين ڪاوش آهي جا سندس محنت جو نتيجو آهي. هن مان ظاهر آهي ته هو صاحب هن ميدان ۾ جاکوڙ ۽ ڪاهوڙ جاري رکندو.

هن کان اڳ شاهه لطف الله قادريءَ تي ٿورو ڪم ٿيو آهي، هيءُ ڪتاب منهاج المعرفت موضوع تي هڪ اهم اضافو آهي. صوفي درويش ۽ شاعر شاهه لطف الله قادريءَ تي پهرين ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي به مقالا لکيا. جن ۾ سندس پهريون مقالو "شاهه کان اڳ جا شاعر" نئين زندگيءَ جي جنوري 1951ع واري شماري ۾ شايع ٿيو. ٻيو مقالو 'انجمن علم و ادب هالا' جي ادبي ڪانفرنس ۾ پهرين نومبر 1952ع ۾ پڙهيائين، جيڪو به نئين زندگيءَ ۾ سيپٽمبر 1958ع ۾ ڇپيو. سنڌ ثقافت کاتي اهي ٻئي مقالا ڊاڪٽر دائود پوٽي جي مقالن ۾ مضمونن جي ڪتاب "مقالا ۽ مضمون" ۾ شامل ڪيا جيڪو 1978ع ۾ شايع ٿيو. هنن مقالن ۾ ڊاڪٽر دائود پوٽي، شاهه لطف الله قادريءَ جو ذڪر ڪيو آهي ۽ سندس تصنيف کي هڪ هنڌ 'منهاج المعروف' سڏيو آهي (ص20)، ۽ ٻئي هنڌ 'منهاج المعرفت' لکيو آهي (ص26). تذڪره لطفي (جلد اول) ۾ پروفيسر بلوچ، ڊاڪٽر دائود پوٽي جي مقالن تان مواد ورتو. پهريون پيرو ڪتابي صورت ۾ شاهه لطف الله جو ڪلام، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ 1968ع ۾ ايڊٽ ڪري مقدمي سميت سنڌالاجيءَ جي توسط سان شايع ڪيو. ان جو ٻيو ڇاپو سنڌالاجيءَ 2004ع ۾ شايع ڪيو. هن ڪتاب ۾ 'منهاج المعرفت' ۽ شاهه لطف الله جو

سنڌي رسالو شامل آهي. رسالي جو قلمي نسخو کيس بدين مان محمد سومار شيخ کان مليو. 'تذڪره لطفي' کان پوءِ مختلف ڄاڻن ۽ ادبي تاريخن ۾ به هن عالم ۽ صوفي شاعر جو ذڪر ٿيو. راقم پنهنجي تاليف "سنڌي ادب جي تاريخ" (جلد اول) ۾ شاهه لطف الله جو ذڪر ڪيو آهي (ص 90-91).

ڊاڪٽر سومري 'منهاج المعرفت' جو سنڌي ترجمو، سمجهاڻيون ۽ مقدمو شامل ڪري هن اهم ڪتاب کي وڏيڪ چٽو ڪيو آهي.

تصوف هن ڪتاب جو بنيادي موضوع آهي. تصوف جي مختلف مرحلن کي مثالن ۽ شعرن سان واضح ڪيو ويو آهي. هن سلسلي جو بنيادي ڪردار سالڪ يا مريد آهي. جنهن کي پير و مرشد جي رهنمائيءَ ۾ سلوڪ جا مرحلا طئي ڪرڻا آهن.

مختلف بابن جو مواد ان ڳالهه جي نشاندهي ڪري ٿو ته سالڪ جي راهه ڪهڙي آهي ۽ ان جي منزل ڪهڙي آهي. مثال طور. پير ۽ مرشد ۽ ان جي ڪيفيت جي بيان ۾، مريدي ۽ ان جي حقيقت جي بيان ۾، مريد کي نصيحت ڪرڻ ۽ ان جي ڄاڻ ۾، شريعت ۽ حقيقت، معرفت ۽ طريقت جي بيان ۾، ڪوڙن سالڪن جي طريقت ۽ سچائپ جي بيان ۾، سلوڪ جي طريقي جي بيان ۾، ذڪر قلبي ۽ ان جي تربيت جي بيان ۾، ذڪر نفس ۽ ان جي تربيت بابت، راهه حقيقت جي مقامن ۽ سلوڪ جي حقيقت بابت، الله تعاليٰ جي اصولي صفتن جي بيان ۾، ۽ طريقت منزلن ۽ سلوڪ جي حقيقت جي بيان ۾ - وغيره.

مصنف هنن دقيق مسئلن کي سمجهائڻ خاطر مثالن ۽ شعرن جو سهارو ورتو آهي. مثال سلوڪ جي راهه ۾ ادب بنيادي حيثيت رکي ٿو ان جو دليل فارسي شعر ۾ هيئن اچي ٿو:

بي ادب را بمقامات شما منزل نيست
در مقامات منزل انسان ادب است
آدمي زاده اگر بي ادب است انسان نيست
فرق در جسم تن آدم حيوان ادب است

سلوڪ جي راهه ۾ مريد کي هر حالت ۾ مرشد جي پيروي ڪرڻي آهي. ان لاءِ مثال شعر ۾ اچي ٿو.

هرڪ بي پير ڪارگيرد پيش
او پشيمان شودز ڪار خويش
گفته پيرز اين سبب خوبي است
به يقين دان سخن ڪه لاريب پير است

علم جي طلب فرض آهي. هيءَ ڳالهه هينئن سان نه هنڌائي ويئي ته جڻ پيغمبري حڪم نه مڃيو ويو.

جيڪي سونئائون سڦرو، هيجان مٿي حال،
تون ۾ مهندان تن جي، ڦيل وڃائي قال،
جيهو پسڻ اُن جو، تيهي ملڪ نه مال،
سو غم سونهارو سال، جو هوءِ حضور تن جي.

انسان جا گهڻا دشمن آهن. انهن ۾ غفلت به آهي، جو اُها اُن کي جڻ انڌو ڪري وجهي ٿي.

زهي غفلت ڪه مارا ڪور ڪرده است
ڪه ياد مرگ از دل دور ڪرده است.

سلوڪ جي راهه جا پنڌ پري آهن ۽ ان جا مرحلا هڪ ترتيب سان طئي ڪرڻا آهن. ان لاءِ هيءَ هدايت آهي

جنهن پنڌ نهايت ناهه ڪا، نه ڪو انت نه ڇيهه،
سو ڪوڙين ڏسي ڪنبيا، ڏوران ڏاڍو ڏيهه،
اوري ڪرم آسرو، ورچي تون ۾ ويهه،
ثابت ٿي سبحان سين، منجهه حقيقت پيهه،
ته سوئي يسين ڏيهه، جنهن کي سڪي سيڪو.

متن کان پوءِ حوالن ۾ صفحي وار سمجهاڻيون ڏنل آهن جي مشڪل مقامات کي آسان ڪن ٿيون. هن تحقيقي ڪم ۾ فاضل محقق جنهن عرق ريزيءَ کان ڪم ورتو آهي، اُها قابل تعريف آهي. يقيناً هيءَ تحقيق پڙهندڙن لاءِ ڪمائتي، ثابتي ٿيندي ۽ تصوف جي موضوع تي نه رڳو اهم رهندي پر تحقيق جا ٻيا گوشا به روشن ڪندي.

اِها خوشيءَ جي ڳالهه آهي ته ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو هن ميدان ۾ محنت ڪندو رهي ٿو ۽ سندس محنت تصوف توڙي تحقيق جي دنيا ۾ نشانبر رهندي. سنڌالاجي به هيءَ ڪتاب شايع ڪري قابل داد ڪم ڪيو آهي. آءٌ محقق ۽ اداري کي هن ڪارنامي تي نيڪ خواهشون ۽ مبارڪون پيش ڪريان ٿو.

◈

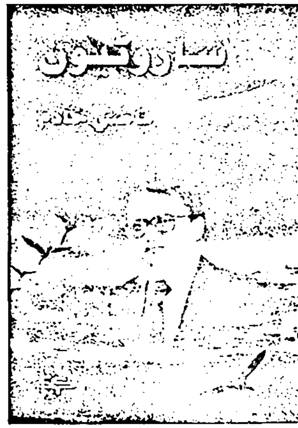

نظير قاسمي

تبصرو

دل جي دفتر مان

قاضي خادم جو نالو، سنڌواسين، خاص طور سان ادب سان لڳاءُ رکندڙن لاءِ هڪ جاتل سڃاتل نالو آهي. قاضي صاحب مختلف صنفن ۾ طبع آزمائي ڪئي آهي. دي گلوريئسٽ پاسٽ "THE GLORIOUS PAST" جهڙي شاهڪار ڪتاب ڪان پوءِ قاضي صاحب پنهنجن يادگيرين کي "دل جي دفتر مان" جي صورت ۾ پيش ڪري پڙهندڙن کي نہ رڳو چرڪايو آهي پر ڪين يادگيرين جي صورت ۾ نهايت ڪارائتي معلومات پڻ ڏني آهي.

"دل جي دفتر مان" ۾ قاضي صاحب جي ويجهن دوستن، ساٿين ۽ واقفڪارن ڪان سواءِ اهڙين شخصيتن ۽ ماڻهن جو تذڪرو ۽ ڄاڻ پڻ موجود آهي، جن جو احوال شايد ئي ڪنهن ٻئي هنڌ ملي. هن ڪتاب جي وڏي خوبي اها آهي تہ ان جو نثر نهايت سؤلو ۽ قاضي صاحب جي واتان ٻڌل واقعن جي انداز مطابق آهي.

هن ڪتاب جي ڀاڱي پهرئين ۾ حيدرآباد ۽ حيدرآباد واسين جو احوال ڪجهہ سرس آهي ۽ اُهي حيدرآباد واسي، جن حيدرآباد جو اُهو ماحول ڏٺو يا ٻُڌو هوندو تن ڪي دل جو دفتر پڙهندي، اِهو هڪ فلم وانگي ٻيهر ياد آيو هوندو ۽ چا تہ ماحول هو! جيئن قاضي صاحب، "سلطان هوٽل" جو ذڪر ڪندي چوي ٿو تہ "اُتي ڪيترائي اديب ۽ ادب دوست اچي نڪرندا هُئا، ڪي هوٽل جي ٻاهران پان ڪاٺي هٽ ڪيا ڙين سان اُگهندا، هڪبئي سان بحث مباحثي ۾ اُلجهندا نظر ايندا هُئا. اُتي ئي ڪنهن ڪڏهن شمشيرالحيدري بمع ناصر مورائي يا نياز همايوني بہ اچي نڪرندو هو تہ رات جو دير سان مولانا غلام محمد گرامي، محمد عثمان ڏيپلائي، ابن حيات پنهور، غلام رباني، ظهور انصاري ۽ راقم الحروف بہ پنهنجا ڪم ڪار ۽ ڪراچي هوٽل ۽ پريس ڪلب جُون حاضريون ڀري واپس ويندي هتي اچي نڪرندا هئاسين. سلطان هوٽل جي پاسي ۾ نئين نهيل "بخارا هوٽل" جي پونيا چانهہ پي پنهنجي راهہ وٺندا هئاسين، خاص ڪري 31 ڊسمبر تي رات جو 12 وڳي ظهور انصاري، گرامي صاحب، آءٌ ۽ رباني ضرور ملندا هئاسين ۽ گلاب جامن وغيره سان وات مٺو ڪري نئين سال کي ڪيڪاري ريشم گليءَ جي پڪا پير چاڙهي تي حفيظ قريشيءَ وٽ وڃي سياسي ۽ سماجي گفتگو ڪندا هئاسين.

نئين سال کي رات جو ٻارهين وڳي گلاب جامن کائي ڪيڪارڻ جو اِهو مُنفرد انداز آهي ۽ ان ڳالهہ مون کي ڪراچي هوٽل جي پرواري مٺائي واري دُڪان جا گرم گرم گلاب جامن ياد ڏياري ڇڏيا، جيڪي ننڍپڻ ۾ بابا سان ڪراچي هوٽل وڃڻ تي کائبا هئا.

مان، ادي نور افروز خواجہ جي ڪتاب ۾ ڏنل راءِ سان سهمت آهيان تہ قاضي صاحب پنهنجي يادگيرين ۾ پنهنجي ذات کي فوقيت ڏيڻ جي ڪوشش نہ ڪئي آهي ۽ نہ وري ڳالهين ۾ وڏائي آندو آهي.

”دل جي دفتر مان“ جي ڪجھہ واقعن جو مان پاڻ شاهد آهيان، جهڙوڪ: سچل جي گادي ڏٺي، سخي قبول محمد فاروقيءَ جي، پي ايچ ڊي جي VIVA واري موقعي تي اياز قادري (مرحوم) وارو واقعو!

’صُبحَ جو سوير اُٿي قادري صاحب، اڇا اُجرا ڪپڙا پائي واسڪوٽ ڍڪي، مٿي ۾ جناح ڪيپ وجهي تيار ٿي آئيني جي اڳيان اچي بيٺو، مون ڪلي چيومانس: ’سائين هروڀرو قائداعظم جي فلم لاءِ ڪرسٽافرلي کي ڪٺي بُڪ ڪيائون!‘ پاڻ آئيني ۾ ڏسي، ٺٺو ساھہ ڀري چيائين:

”اڙي يار اسان سنڌين کي ڪٿي ٿا چانس ڏين!“

قاضي صاحب، دل جي دفتر ۾ ڪُجھہ اهڙين شخصيتن جو ذڪر پڻ ڪيو آهي، جن جو احوال شايد ئي ڪنهن ٻئي هنڌ ملي. جيئن آرٽسٽ علي اڪبر منگي، پروفيسر قسيم بيگ چُغتائي، هميراڻي مرحوم، جوهر حُسين، پير اسحاق جان سرهندي، الهہ بخش شاھہ بخاري، اُستاد صادق علي ۽ رمون جهڙا هوٽل وارو وغيرہ.

مولانا غلام محمد گراميءَ جي وفات وارو منظرنامو پڙهي ڪيفيت عجيب ٿي وڃي ٿي. قاضي صاحب اهو منظرنامو هيئن چٽيو آهي:

”مولانا گرامي، سنڌ جو نهايت وڏو عالم ۽ اديب هو. هو منهنجو نهايت شفيق ۽ بزرگ دوست هو. گرامي صاحب اوچتو وفات ڪري ويو. مون کي خبر پئي تہ ڏاڍو صدمو رسيو. ائين لڳو ڄڻ منهنجو ذاتي نقصان ٿيو هجي. هڪ ڪلمڪ بزرگ، اعليٰ پائي جو اديب، عالم ۽ فراخ دل ماڻهو اسان وٽان هليو ويو هو. هڪٻئي سان ڏک ونڊڻ لاءِ اديب هن جي جنازي نماز ۾ شامل ٿيا، جتي شيخ اياز، رباني ۽ شيخ علي محمد سميت تمام گهڻا اديب، شاعر، صحافي ۽ ڪامورا موجود هئا. ان وقت شيخ اياز وائيس چانسيلر هو، جنهن هڪدم سنڌ يونيورسٽي هڪ ڏينهن لاءِ گرامي صاحب جي ڏک ۾ بند ڪئي. ائين هن عظيم بزرگ کي غلام شاھہ ڪلهوڙي جي مقبري جي اڱڻ ۾ دفن ڪرڻ لاءِ پهتاسين ۽ مٽيءَ ماءُ حوالي ڪيوسين.

رات اونداهي هئي، روشنيءَ جو انتظام تہ هو پر خبر ناهي ڇو اڃا اونداھہ وڌيڪ لڳي رهي هُئي. شايد اها روح جي اونداھہ هئي، جيڪا سيني کي تنگ ڪري رهي هئي. ان سمي شيخ اياز، مقبري جي پٽر تي اچ وڃ ڪري رهيو هو. هن هڪ دفعو گرامي صاحب جو مُنهن ڏٺو. وري ويو ۽ وڃي منهن ڪولايائين. ان دوران رباني هن کي هٿ کان جهليو پئي هليو. شيخ صاحب وري بہ ويو. شايد هُن، گرامي صاحب جي خاموش ۽ پرسڪون چهري تي موت جي هيبت يا خوف جا آثار ڏسڻ ٿي چاهيا، ليڪن اتي تہ ازلي ۽ ابدي سُڪون چانيل هو. اهڙي خاموش، جيڪا بي معنيٰ هوندي بہ وڏي معنيٰ رکندي هجي.“

حيدرآباد شهر جي امن و امان بابت قاضي صاحب لکي ٿو تہ: ”اسان جي ننڍپڻ ۾ حيدرآباد شهر امن جو شهر هو. ڏينهن ۽ رات جي ڪنهن بہ حصي ۾ شهر ۾ ڪٿي بہ وڃڻ مهل اهو سوچڻو ڪونہ پوندو هو تہ وڃجي يا نہ وڃجي.

رات جو نوين ڏهين کان پوءِ بہ سري گهاٽ کان قلعي جي ننڍين گهٽين کان ٿيندو، گدس ناڪو، اسٽيشن، گاڏي کاتو، ننڊي سڙڪ، جيم خاني واري چاڙهي لهڻ کان پوءِ اڳيان ٽڪريءَ تي چرچ جي خاموش ۽ پراسرار ماحول ۾ بہ اتي پيل بينچ تي آءٌ، شمشير ۽ سائين ارجن لعل ويهي ڪچهري ڪندا هئاسين ۽ شاھہ، سچلؒ سامي ۽ ڪبير جي شاعريءَ جي پيغام تي پنهنجا پنهنجا رايا ڏيندا هئاسين.“

الائجي اسانُ جي شهر کي ڪنهن جي نظر لڳي وئي، پر غنيمت تہ حيدرآباد شهر اڃان بہ ڪراچيءَ کان گهڻو بهتر آهي.

ميڊم امينہ خميسانيءَ جو ذڪر، قاضي صاحب اهڙي محبت ڀرئي انداز ۾ ڪيو آهي جو دل ان احساسن جي ڪري ڀرجي ٿي اچي تہ اسان جي يونيورسٽي ۾ ڪهڙا نہ مُحبت ڀريا ۽ باصلاحيت اُستادَ هُئا ۽ سندن پڙهائڻ ۽ مُحبت ڏيڻ جو انداز

كيڏو نہ پنهنجائپ وارو هو. يونيورسٽيءَ جو اهڙين شخصيتن کان خالي ٿيڻ وارو احساس نهايت تڪليف پهچائيندڙ آهي.

امينہ خميساڻي صاحبہ لاءِ قاضي صاحب جي يادگيرين مان ڪجهہ سٽون پيش ڪجن ٿيون:

"ميڊم امينہ خميساڻيءَ جي وفات نہ صرف سندس خاندان لاءِ پر موجوده وقت ۾ سنڌ جي اعليٰ تعليم يافتہ افراد جو هڪ وڏو نقصان آهي. هوءَ منهنجي استاد هئي ليڪن هن مون کي هميشہ ماءُ وارو پيار ڏنو. آءٌ ساڻس بحث بہ ڪندو هئس تہ حُجت ڪري ڪو ڪم بہ چوندو هئس، پر هُنَ مون کي ڪڏهن بہ دل شڪستو نہ ڪيو. انگريزي شعبي ۾ سندس برابري ڪرڻ وارو ڪوبہ ٻيو استاد نہ هو. ڪلاسيڪل شاعري ۽ ادبي تاريخ تي عبور حاصل هوندو هُئس.

آءٌ جڏهن سنڌي شعبي ۾ ليڪچرر ٿيس تہ سندس ڪم سنڌي شعبي جي هڪ ڪلارڪ ۾ پوندو هو، جيڪو سُٺو ٽائيپسٽ هو (هاڻ هو انگريزيءَ جو پروفيسر آهي ۽ مهراڻ يونيورسٽيءَ کان علاوه ٻاهرين ملڪن ۾ پڙهائي چڪو آهي.) هڪ دفعي ميڊمَ، هن کان ڪو خط ٽائيپ پئي ڪرايو، جيڪو هُنَ نہ ٿي ڪيو. ميڊم مون کي چيو تہ "مسٽر خادم، هي ڏس خط نہ ٿو ٽائيپ ڪري؟" مان حيران ٿي ويس تہ هن کي همٿ ڪيئن ٿي جو ميڊم کي جواب ڏنائين. سو پڇيومانس تہ "تون چو نہ ٿو خط ٽائيپ ڪري ڏين؟" جواب ڏنائين تہ: "سائين ميڊم لکيو آهي. ماءِ ڊيئر رجسٽرار، هاڻ مان اهو ڪيئن ٽائيپ ڪريان. ميڊم تہ منهنجي ماءُ برابر آهي، هو ڪيئن ٿي ڪنهن کي ماءِ ڊيئر لکي سگهي......!"

ان تي مون کي کل بہ ڏاڍي آئي. پر ميڊم کي اصل قصو سمجهايم، ڏاڍو کلي ۽ پوءِ تہ واقعي هن ڪلارڪ کي پٽ سمجهي، انگريزيءَ ۾ ايم.اي ڪرايائينس ۽ هن جي قسمت بدلجي وئي."

زال ۽ محبوبہ جو فرق ظاهر ڪندي قاضي صاحب لکي ٿو تہ:

"زال کي محبوبہ سمجهڻ ۽ محبوبہ کي زال سمجهڻ کان وڏي حماقت ٿي ئي نہ ٿي سگهي. جو جو محبوبہ صرف اوستائين محبوبہ هوندي آهي جيستائين نڪاح ٻڌي زال نہ بنجي وڃي. زال بنجندي ئي هن جون پيار ڀريون نگاهون، جيڪي محبوب جي دل جي گهرائين تائين پهچنديون آهن، جهڪيون ٿي وينديون آهن ۽ دل واري پاسي بجاءِ دل تائين پُهچڻ جي ڪيسي ۾ ئي اٽڪي پونديون آهن. هن جي سوچ جو انداز بہ بدلجي ويندو آهي، البتہ هڪ شيءِ ساڳي هوندي آهي، سا آهي شڪ. هڪ محبوب کي هميشہ اهو شڪ هوندو آهي تہ هن جي محبوب جي اک ڪنهن ٻئي هنڌ اَڙيل آهي، چو جو ڪيس خبر هوندي آهي تہ همراهہ عشق ڪرڻ جي فن ۾ ماهر آهي."

مُحبت جي ذڪر ڪندي قاضي صاحب، ڪجهہ واقعن کي پاڻمرادو سينسر ڪرڻ جي باوجود سينسر نہ ڪري سگهيو آهي. قاضي صاحب اهڙين ڪجهہ يادگيرين جو ذڪر ڪجهہ ان طرح ڪيو آهي تہ "ڪيترين ڳالهيون اهڙيون آهن جيڪي ڪوشش جي باوجود ياد نہ ٿيون اچن، جڏهن تہ ڪيترا واقعا اهڙا آهن جيڪي وسارڻ جي ڪوشش ڪندي بہ نہ ٿا وسرن. جيئن 1993ع جي جُون جو مهينو، ڪوهہ مريءَ جي پُرفضا مال روڊ تي ريڊي ميڊ ڪپڙن جي دڪان تي هوءَ قلفي کائي رهي آهي. آءٌ هن جي ويجهو وڃان ٿو، هوءَ قلفي مون ڏانهن وڌائي ٿي. آءٌ قلفيءَ تي چپ رکي، هن کي واپس ڪريان ٿو، هوءَ ان ٽُڪري تي زبان ڦيرائيندي ٿي رهي."

هڪ ٻيو منظر- "بالاڪوٽ جي يوٿ هاسٽل ٻاهران گهرائيءَ ۾ وهندڙ ڪنهارنديءَ جي گجيون ڇڏيندڙ پاڻيءَ جو گوڙ رات جي اونداهيءَ ۾ ڪڙڪيٽن جا چمڪاٽ، هاسٽل جي پٿرائين ڏاڪڻ تي هوءَ منهنجي ڪلهي تي ڳل رکيو جهونگاري پئي. جهونگار جي منڙي لاتہ من ۾ ڪتڪايون پئي ڪري، هن ڏانهن منهن ٿو ڪريان تہ چپ هن جي پيشانيءَ تي ٿا وڃي لڳن. هوءَ ڪنڌ مٿي ڪري ڏسڻ ٿي چاهي تہ چپ چپن سان اچيو لڳن ۽ سڄي وجود کي هڪ وڻندڙ منڙي ٻاهہ وڪوڙيو وڃي ۽ هو چرڪي مرڪيو پوي."

"دل جي دفتر مان" جو پاڱو ٻيو "ساروڻيون"، ٽائيٽل جي حوالي سان پهرئين پاڱي کان وڌيڪ جاذب آهي. پهرئين پاڱي جا صفحا 476، ٻئي پاڱي جا 328، پر پهرئين جو پنو ۽ ڇپائي، ٻئي کان وڌيڪ بهتر آهي.

"ساروڻيون" جي نالي سان ٻئي پاڱي ۾ قاضي صاحب جي خاندان ۽ هالا پُراڻا جو ذڪر ڪجهه وڌيڪ آهي. قاضي خادم صاحب جي لفظن ۾ ته "دل جي دفتر مان" مون کي پنهنجي ڳوٺ هالا پراڻا ۽ اُتي جي قاضي ۾ مڃتا ڏياري، جيڪا منهنجي قلمي ۽ فڪري پورهئي جو سڀ کان وڏو اعزاز آهي. آءٌ چئي سگهان ٿو ته منهنجا گهرواړا به هن ڪتاب کان پوءِ مون کي سڃاڻي سگهيا آهن."

قاضي صاحب، فلمن جو ڏاڍو شوقين رهيو آهي. ساروڻين جي ٻنهي پاڱن ۾ ڏيهي توڙي پرڏيهي، سنڌي توڙي اردو يا وري انگريزي فلمن ۽ انهن جي ايڪٽرن جو ذڪر به پلي پت موجود آهي.

قاضي صاحب کي جنهن وقت جيڪا يادگيري ذهن تي تري آئي آهي، قاضي صاحب تنهن کي اتي جيئن جو تيئن قلمبند ڪيو آهي ۽ اها بي ترتيبي ئي ان جي سُونهن آهي ۽ پڙهندڙ جو تجسس ۽ دلچسپي برقرار رهي ٿي.

"ساروڻيون" جي هڪ خاص ڳالهه، ان ۾ موجود ناياب تصويرون آهن، جن ۾ ڪيترين ئي اهم شخصيتون قيد آهن، جيڪي ڪتاب جي سونهن ۽ اهميت ۾ واڌارو ڪن ٿيون. پڙهندڙن لاءِ هيءَ ڳالهه به رڪارڊ تي ٿي رهي ته انهن تصويرن مان ڪُجهه هن جي ڪئميرا مان نڪتل آهن ۽ قاضي صاحب انهن کي به ڪتاب ۾ جاءِ ڏني آهي.

پڙهندڙ، قاضي خادم جي ساروڻين بابت نامور اديب مراد علي مرزا جي ان راءِ سان ضرور مُتفق ٿيندا ته "قاضي خادم جون ساروڻيون حقيقت ۾ سنڌ جي ماضي جي تهذيبي ۽ ثقافتي تاريخ جي حيثيت رکن ٿيون، جن ۾ حقيقتون به آهن ته ادبي چاشني به. هن پنهنجي يادگيرين کي جنهن ريت محفوظ رکيو آهي ۽ هاڻ ورقن تي انهن جا نقش چٽي رهيو آهي، تن ۾ سنڌي تهذيب ۽ ثقافت جا عڪس ملن ٿا ۽ انهن کي پڙهندي ماضيءَ جا ڪيترائي واقعا ذهن تي اڀري اچن.

سنڌ جا شهر، ڳوٺ، رهڻي ڪهڻيءَ جا انداز، وڏي ڳالهه ته انسان جي رشتن جو ذڪر جنهن ريت هنن ساروڻين ۾ ملي ٿو. اهو سنڌي ادب ۾ هڪ نئون ۽ ناياب مثال آهي."

"دل جي دفتر مان" جا پيش لفظ سنڌ جي هڪ مهان نالي سنڌ يونيورسٽيءَ جو وڏو عرصي تائين وائيس چانسيلر رهندڙ، محترم مظهرالحق صديقيءَ جا لکيل آهن، جن مان هن ڪتاب لاءِ هن جي محبت ۽ احترام ظاهر ٿئي ٿو ۽ ڪتاب جو بيڪ پيج ٽائيٽل پروفيسر ياسين احمد جو لکيل آهي، جيڪو سنڌ جو هڪ نهايت قابل ۽ پراڻو استاد آهي.

جڏهن ته ساروڻين جو بيڪ پيج ٽائيٽل منظور قريشيءَ جو لکيل آهي، جيڪو پاڻ به انگريزيءَ جو هڪ بهترين ليکڪ آهي ۽ قاضي خادم جي ڀاءُ جي حيثيت سان هنن ڪتابن جي حرف حرف جو شاهد پڻ.

سنڌ جي سماجي تاريخ جيئن هنن ڪتابن ۾ شامل آهي، جن جا شاهد محمد ابراهيم جويو، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، پير مظهرالحق، جام ساقي، رسول بخش پليجو، اعجاز قريشي، عنايت بلوچ، مراد علي مرزا، حميد سنڌي، آغا سليم، الطاف شيخ، شيخ عزيز، غلام نبي مغل، مسعود قريشي، عبدالقيوم صائب، جمال رند ۽ ڪيئن ٻيا، جيڪي سنڌ جي سماج ۾ وڏي بنيادي حيثيت رکندڙ آهن، موجود آهن ۽ انهن جي وڌيڪ صداقت جون شاهد اهي تصويرون جيڪي ڪتاب ۾ شامل آهن جن کي ڏسي نهايت اعتماد سان چئي سگهجي ٿو ته هيءُ ڪتاب نهايت ڀروسي جوڳو ۽ سانڍڻ جي قابل آهي.

◙

ڊاڪٽر عبدالرسول قادري

ڊاڪٽر بشير احمد شاد

ڊاڪٽر محمد ابراهيم سنڌي

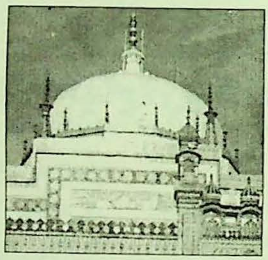

شاهه سائينءَ ڇند ودِيا

سرمد چانڊيو

تحقيق

"جمعيت. يعني مختلف جُزن جو گڏجي ڪنهن نئين شئي ٺاهڻ جو اصول. اهو اصول ڪائنات جي تمام عناصر سان هڪجهڙو لاڳو آهي. جمادات. نباتات ۽ حيوانات سان گڏ انسان ذات سان به اهو شرط لاڳو آهي ته جيسين انهن مان هر هڪ پنهنجي پنهنجي جدا جدا جُزن کي گڏي. اتفاق ڪري. پاڻ کي وڌيڪ پسنديده شئي يا زياده مضبوط نظام نه پيدا ڪيو آهي. تيسين انهن جو صفحئه هستيءَ تان مٽجي وڃڻ بلڪل لازمي امر آهي."

- علامه آءِ. آءِ. قاضي

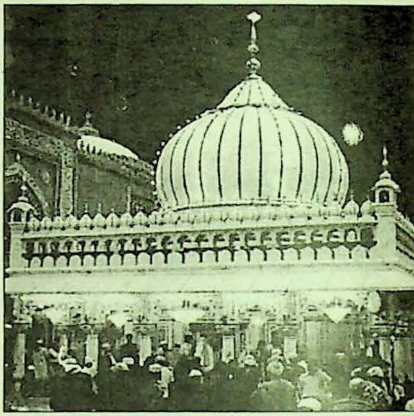

نديءَ ۽ حب نديءَ جي وچ واري علائقي ۾ اچي آباد ٿيا. انهن مان هڪ خاندان ڳوٺ ڪس (لڳ آدم ڪنڊ تعلقو مياڻي) ۾ وڃي آباد ٿيو، جنهن جو وڏو سرمان خان هو. ڪيس ۾ پٽ ٿيا: هڪ آدم خان ٻيو نڪر خان.

آدم خان عبادتگذار پرهيزگار هو ۽ گهڻو وقت سنڌ جي علائقن ۾ رهيو. مير پور ساڪري ۾ ٻه آثار يا تڪيا ان جي نالي سان مشهور آهن. هڪ ”آدم جو ڪُن“ ۽ ٻيو ان جي اوله پاسي ۾ ”آدم پير جو چلو“ جتي پاڻ چلي ۾ ويٺو هو. هينئر پاڻ جتي دفن ٿيل آهي، آخر ۾ اتي اچي اڪيلائيءَ جي ڪنڊ ۾ ويٺو هو ۽ پنهنجي رياضت، عبادت،

تحقيق

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

سنڌيڪار: عبدالرسول قادري

شيخ نظام الدين اولياءَ جي سنڌ ۾ آمد

1950ع- 1960ع واري ڏهاڪي ۾ ميرپور ساڪري ضلعي ٺٽي سنڌ جي نيڪ مرد حاجي محمد سوڍي ڪلمتيءَ کان معلوم ٿيو، ته سندس وڏو ڏاڏو نڪر خان پٽ سرمان خان جو ڀاءُ آدم وڏو پير ۽ ولي هو. ۽ هو پاڻ (سوڍو ڪلمتي) ان جو ستاويهون خليفو آهي. ماضيءَ جي تاريخ ۾ جيڪي بلوچ قبيلا هڪ ڊگهي عرصي تائين مڪران جي ڏاکڻين علائقي ڪلمت ۾ رهيا، اهي انهيءَ نسبت جي ڪري ڪلمتي يا ڪلماتي مشهور ٿيا.

ڇهين صدي هجريءَ ۾ ڪلمت مان ڪي لڏي پلاڻي لسٻيلي ۽ سنڌ سان دنگائي هنگول

سخاوت ۽ خدمت جي ڪري ماڻهن ۾ ڏاڍو مشهور ۽ مقبول ٿيو ۽ پير سڏجڻ لڳو ۽ ”پير آدم سرماني“ جي نالي چوڏس روشن ٿيو. وفات کان پوءِ ان جو ڀاءُ نڪر خان سندس خليفو ۽ جانشين ٿيو. ان جي اولاد مان عيسب (چوٿون) ايڪيهون خليفو ٿيو، جيڪو 6 جمادي الاول 1203 هجري (1789ع) تي جنگ ۾ شهيد ٿيو. ٻاويهون خليفو ان جو پٽ نڪر خان، ٽيويهون خليفو ان جو پٽ عيسب، چوويهون ان جو پٽ احمد، پنجويهون خليفو محمد صديق، ڇويهون خليفو حاجي سرمان ۽ ستاويهون خليفو حاجي محمد سوڍو.

هن نسب نامي ۽ ٻين ڳالهين مان اندازو ٿيو، ته آدم پير ستين اٺين صدي هجري (ٻارهين

تيرهين صدي عيسوي) جو بزرگ هو. سندس مزار ۾ مقام آدم پير نالي سان مشهور، ڪراچيءَ کان اٽل شاهراهه تي، ڪارڙي ناڪي سان لڳ، تقريباً پنجن فرلانگن تي ڪابي پاسي موجود آهي ۽ اتي سالانو غرس ٿئي ٿو. حاجي (محمد سوڍي ڪلمتي) صاحب عرس تي دعوت ڏني ۽ مون کي آدم پير جي مزار ۾ تاريخي قبرستان ڏسڻ جو موقعو مليو. اتي حاجي صاحب وڌيڪ ٻڌايو:

"عرس جي موقعي تي پهريان شاهه نظام جي چِلہ گاهه کي باهه ٻاري روشن ڪيو ويندو آهي. پير آدم جي زماني کان ئي سندس ارشاد موجب هي دستور هلندو ٿو اچي، تہ جي ارادتمند پير جي زيارت ڪرڻ اچن، اهي پهريان شاهه نظام جي چِلہ جي جاءِ تي دعا گهري؛ پوءِ پير جي مزار تي فاتحہ پڙهن. اسان وٽ هي روايت هلندي ٿي اچي، تہ شاهه نظام دهليءَ جو هو ۽ آدم پير ان جو خليفو هو."

هن روايت مان ٻہ ڳالهيون ظاهر ٿين ٿيون. هڪ هيءَ تہ دهليءَ جي شاهه نظام مان مراد دهليءَ جو شيخ نظام الدين اولياء ٿي سگهي ٿو. ٻي هيءَ تہ جنهن چِلہ گاهه جي آثار کي باهه ٻاري روشن ڪيو وڃي ٿو، ان کي شاهه نظام جي ياد ۾ خليفي آدم پير مقرر ڪيو هجي يا پاڻ شيخ نظام الدين اولياء اتي اچي تنبو هڻي وينو هجي.

هينئر ان ڏس ۾ تحقيق جي حوالي سان هيءُ مسئلو هو تہ، واقعي شيخ نظام الدين اولياء (640هـ- 725 هجري/1242- 1325ع) سنڌ ۾ آيو هو يا نہ ۽ سنڌ ۾ ڪي ٻيا بہ هن قسم جا روايتي آثار موجود آهن يا نہ؟

1980ع- 1995ع جي سالن دوران حضرت شاهه عبداللطيف (ڀٽائي) جي سوانح ۽ ڪلام/ رسالي تي تحقيق ڪندي، سندس پڙ ڏاڏي شاهه عبدالڪريم جي دفن گاهه بلڙي (شاهه ڪريم) ۾ ان جي ويجهو جهوڪ شريف ۾ ميرپور بٺوري جي آسپاس ۾ هيءُ معلوم ٿيو، تہ ميرپور (بٺوري) شهر کان چار ميل اوڀر ڏکڻ طرف (ڳوٺ لعل بخش خان زؤنر جي لڳ) هڪ قديم زماني جي قبر جو مٿان وارو ڳرو پٿر پيو آهي، جنهن تي "شاهه نظام" لکيل آهي. ڏنو ويو تہ هيءُ نالو سيراندي يا پيرانديءَ تي لکيل نہ هو، جو اُن مان وفات ڪيل جي ئي قبر سمجهي وڃي. هيءُ نالو مٿان ساڄي پاسي تي چٽيل آهي. جنهن مان هي قياس ڪري سگهجي ٿو، تہ وفات ڪيل "شاهه نظام" جو مريد هو، جو ان جي وصيت موجب سندس مرشد جو نالو قبر تي لکيو ويو.

سنڌ ۾ اهڙي نموني جا ٻيا بہ مقام آهن. جيئن سانگهڙ ضلعي ۾ "مير شهداد جا قبا" قبرستان، جتي ٽالپر بلوچن جي قبرن/ مقبرن تي انهن جي مرشد "ميان نصير محمد ڪلهوڙي" (ڳاڙهي واري) جو نالو برڪت طور لکيل آهي.

هن چٽيل ڳري پٿر واري وفات ڪيل جي هيءَ قبر ٺٽي شهر کان تقريباً پنجيتاليهہ ميل اوڀر طرف موجود آهي. هن قديم قبر تي "شاهه نظام" جي نالي مان وڌيڪ گمان ٿيو، تہ شايد شيخ نظام الدين اولياء سنڌ جي لاڙ پٽ ٺٽي جي علائقي ۾ آيو هجي.

هنن شڪن شبهن جي ڳالهين جي وڌيڪ تحقيق ۽ تجزئي واسطي تاريخي ڪتابن ڏانهن رجوع ڪيو ويو. هيءَ هڪ حقيقت آهي تہ ستين صدي هجري (تيرهين صدي عيسوي) ۾ ملتان خطي جي عارفن سڳورن چشتي ۽ سهروردي سلسلن جي روشنيءَ ۾ صحيح عمل ۽ نفس جي

اصلاح ستاري واسطي پنهنجي محبت پرئي صوفيانه پيغام جو دائرو هڪ طرف سنڌ ۽ ٻي طرف هند تائين وڌائي ڇڏيو. ملتان جو بزرگ عارف بهاؤالدين زڪريا غوث (وفات 661 هجري — 1262ع) سهروردي سلسلي جو مرشد هو ۽ پاڪ پتڻ جو بزرگ فريد الدين مسعود گنج شڪر (وفات 664 هه - 1265ع) چشتي سلسلي جو مرشد هو. غوث بهاؤالدين زڪريا ڌڪڻ طرف راجستان ۽ سنڌ تي توجهه ڏنو ۽ سنڌ ۾ ان جو فيض عام ٿيو. شيخ فريدالدين مسعود گنج شڪر هند ڏانهن توجهه فرمايو ۽ دهلي، چشتي مسلڪ جو مرڪز بنجي ويو.

روايت آهي ته جڏهن سنڌ جو ذڪر نڪتو، ته شيخ فريد الدين فرمايو:

"سنڌ، ياءِ بهاؤ الدين جي زمين آهي."

بهرحال پاڻ سنڌ کي ياد فرمايائين، جنهن جو ذڪر "فوائد الفواد" ملفوظات شيخ نظام الدين اولياء تاليف- امير حسن سجزي (736هه/1335ع) ۾ آهي. ان کان بعد "سيرالعارفين" تصنيف- مولانا حامد بن فضل الله جمالي (وفات 942هه/1536ع) ۾ موجود آهي.

هنن ٻنهي ماخذن مان تصديق ٿئي ٿي ته شيخ فريد الدين، "عارف" نالي پنهنجي خليفي کي سيوستان (سنڌ) موڪليو هو ۽ جڏهن هو موٽي آيو ته (ان جي سٺي ڪم کان) خوش ٿي، کيس خلافت نامو عطا ڪيو ۽ فرمايو ته، هو ٻيهر سيوستان وڃي. خليفي عارف معذرت ڪري عرض ڪيو ته، اهڙي وڏي ذميداريءَ جو ڪم هن ضعيف جي وس کان ٻاهر آهي ۽ پوءِ هن ڪانئن مڪي شريف وڃڻ جي اجازت ورتي. شيخ ڪيس اجازت ڏني ۽ هو مڪي شريف ويو، جتان هو نه موٽيو.

معلوم ٿئي ٿو ته هيءُ ڪم جو سنڌ ۾ شروع ٿيو هو، شيخ ان کي جاري رکڻ ٿي چاهيو: ان ڪري ٿي خليفي عارف کي ٻيهر سنڌ موڪلڻ ٿي چاهيائين. اشارن مان ائين پروڙ پوي ٿي، ته شيخ کان علاوه ڪنهن ٻي خليفي جي ذريعي نظام الدين اولياء هن پاسي توجهه فرمايو هجي. هن لاءِ ته هو شيخ فريد الدي مسعود گنج شڪر کان فيض وٺڻ، دهليءَ کان اجوڌن (پاڪ پتڻ) ايندو رهندو هو ۽ ان کي سنڌ تي پنهنجي مرشد جي توجهه جي خبر هئي.

'سير الاولياء' ۽ 'سير العارفين' ۾ ذڪر آهي ته، نظام الدين اولياء پاڪ پتڻ آيو هو ۽ شيخ فريد جي درگاهه ۾ رهيو هو. هيءُ پڪي تحقيقي ڳالهه آهي ته هو ٽي ڀيرا دهليءَ مان پاڪ پتڻ ۾ شيخ جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. ٻهريون دفعو 655 هه (1257ع) ۾ آيو ۽ اربعا جي ڏينهن هو شيخ جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. آخري ڀيرو جمادي الاول سنه 664 هه/ 1265ع ۾ آيو. جڏهن شيخ ان جي حق ۾ دعا ڪئي ۽ واپس وڃڻ جي موڪل ڏني.

ظاهر آهي ته نون سالن (655 هه- 664 هجري) تائين نظام الدين اولياء جو توجهه ملتان جي ويجهو پنهنجي مرشد جي ماڳ پاڪ پتڻ جي طرف رهيو. ان کان علاوه ملتان جي خطي کان هو پنهنجي مريد امير خسرو جي واسطي سان به واقف ڪار هو.

امير خسرو جوانيءَ ۾ پنهنجي هڪ غزل ۾ ٺٽي جو نالو ورتو آهي

سرو چون تو در اچ و در تتہ نہ باشد
گل مثل رخ خوب تو البتہ نہ باشد

بعد ۾ امير خسرو پنجن سالن (678 - 683هه) تائين سلطان غياث الدين بلبن جي فرزند خان شهيد سان گڏ ملتان ۾ رهيو.

منهنجو اندازو آهي تہ امير خسرو ملتان مان غالباً سنڌ ۾ تڏهن آيو، جڏهن هو مغلن جي قيد مان آزاد ٿيو. سنڌ جي موسيقي "ڪافي" کان آگاهہ ٿيو ۽ ڪافي کي پنهنجي موسيقيءَ جي نظام ۾ سمايو.

هنن اشارن جي باوجود تہ شايد نظام الدين اولياء ملتان مان سنڌ آيو هجي، ڪو بہ يقيني حوالو هن جي تصديق ۾ ملي نہ سگهيو. ايتري ۾ پنهنجي مهربان سيد نفيس رقم الحسيني وٽ (اداره النفائس، نفيس منزل 177، ڪريم پارڪ، راوي روڊ لاهور) وڃڻ ٿيو. جڏهن هن موضوع تي ڳالهہ ٻولهہ ٿي تہ ٻڌايائين: خواجه بنده نواز گيسو دراز جي ملفوظات ۾ هن جو ذڪر آهي. سال 1422هه (2001ع) ۾ جڏهن سيد نفيس رقم حرمين شريفين جي ارادي سان ويو پئي، تڏهن ڪراچي ويندي حيدرآباد ۾ راقم کي زيارت جو شرف بخشيو ۽ پنهنجي ٻڌايل حوالي جي تصديق بہ ڪئي. بعد ۾ ڇپيل ملفوظات (ڇپايل نفيس اڪيڊمي، اسٽريچن روڊ ڪراچي) مان اهي صفحا بہ موڪليا. جن ۾ هيءُ ذڪر فارسي متن ۽ اردو ترجمي ۾ موجود آهي.

"ذکري در باب ملفوظ مشائخ افتاده بود بعد نماز خفتن فرمودند بيشتر نہ بروجه صواب مي نويسد هر کسي برلئي خويش چيزي مي نويسد. ملفوظ شيخ نظام الدين کہ امير حسن شاعر جمع کرده است آن معتبر است و ملفوظ هائي ديگر کہ از آن شيخ بنبشتہ اند همه باد هوا ست و ملفوظي ازان شيخ فريد الدين در اجودهن ديدم کہ آن را نسبت بہ مولانا بدرالدين اسحاق نيست و فرموده مولانا محمد نام ياري بود از آن خواجہ چند گاهي امامت پيش خواجہ مي کرد و چيزي تعلم داشت ملفوظي از آن خواجہ ما جمع کرده بود در آنچہ شيخ جانب ٺٽہ رفتہ ميان ياران خواجہ مشهور شد موازنہ جلدي بزرگي شده بود چون از ٺٽہ باز آمد آن نسخہ پيش شيخ بردند ديده، مولانا زين الدين را طلبيد گفت تغار بيارد بہ آب پر کن واين را پاره کن شو، پيش خود بشويايند"

ترجمو: "مشائخن جي ملفوظات جي معتبر يا غير معتبر هجڻ جي باري ۾ فرمايو:

سومهٽي نماز کان پوءِ مشائخن جي ملفوظات جو ذڪر نڪتو. حضرت مخدوم فرمايو تہ اهي ملفوظات اڪثر صحيح لکيل نہ آهن. هر ماڻهو پنهنجي مطلب مطابق ڪا ڳالهہ لکي ڇڏي ٿو ۽ ان کي مرشد جي نالي منسوب ڪري ٿو ڇڏي. ملفوظات، جي ان بابت موجود آهن، پروسي لائق نہ آهن. اهي سڀ هوائي ڳالهيون آهن، سراسر بهتان آهن. اهي هرگز مولانا بدرالدين اسحاق جون گڏ ڪيل نہ آهن.

وري مخدوم فرمايو: مولانا محمد نالي هڪ مريد هو. جنهن کان اسان جو خواجہ (شيخ نظام الدين اولياء) ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي موجودگيءَ ۾ بہ امامت ڪرائيندو هو. ۽ کيس ڪجهہ (روحاني) تعليم بہ ڏني هئي. ان اسان جي خواجہ جي ملفوظات گڏ ڪئي. جنهن زماني ۾ اسان جو خواجہ ٺٽي کان واپس

موبيو. اهو ڪتاب ماڻهو وٽس روبرو ڪٽي آيا. حضرت خواجه ان کي ڏسي مولانا بدرالدين کي سڏايو ۽چيو هڪ تغاري يا ڪُونر ڪٽي ان کي پاڻيءَ سان ڀريو ۽ هن ڪتاب کي ڦاڙي ٽڪرا ٽڪرا ڪري هن ۾ وجهو ۽ پاڻي سان ڌوئو ۽ هيءُ ڪم پنهنجي روبرو ڪرايو.“

آءٌ جناب سيد نفيس رقم جو شڪر گذار آهيان، جو ان هن نهايت ئي مستند ۽ اهم ماخذ ڏانهن مون کي توجهه ڏياريو ۽ حوالو هٿ ڪري ڏنو، جنهن مان ثابت ٿيو ته شيخ نظام الدين اولياء ٺٽي ۾ تشريف فرما ٿيو هو. هن مان ظاهر آهي ته اتر سنڌ مان لنگهيو ۽ ٺٽي شهر جي علائقي ۾ ڪجهه وقت تائين قيام فرمايو. ملفوظات جي لفظن (جنهن زماني ۾ اسان جو خواجه ٺٽي ويو هو ۽ جڏهن اتي هو. ان عرصي ۾ سندس مريدن ۾ هن ملفوظات جي مشهوري ٿي) مان تائيد ٿئي ٿي ته، نظامُ الدين اولياء سنڌ جي شهر ٺٽي ۽ ان جي آسپاس ۾ ڪجهه وقت رهيو. ان ڪري ٿي سگهي ٿو ته ميرپور بٺوري جي ويجهو ويراني ۾ جا قبر آهي، جنهن جي پاسي تي ”شاهه نظام“ چٽيل آهي، اها نظام الدين اولياء جي ڪنهن مريد جي قبر هجي. پر پير آدم ڪلمتي جي باري ۾ گهٽي پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته، هو خواجه نظام الدين اولياء جو خليفو هو؛ چاڪاڻ ته اتي ”شاهه نظام دهلي“ جي طرفان چلو منسوب آهي، تنهن هوندي به هن آثار ۽ روايتن جي اهميت کي صحيح طور سمجهڻ جي لاءِ وڌيڪ تحقيق جي ضرورت آهي.

هن سلسلي ۾ هڪ ٻيو اهم حوالو غور طلب آهي. سنڌ جي قديم شهر اگهم ڪوٽ (ضلعي حيدرآباد) جا جيڪي آثار آهن، انهن مان هڪ شيخ بايزيد جو روضو آهي ۽ هي شيخ باجيد (بايزيد) شيخ فريد گنج شڪر پاڪ پٽڻ واري جو پڙ پوٽو هو. راقم کي هيءَ ڳالهه هتان جي با خبر مجاور مرحوم غلام نبي ٻڌائي. جڏهن آءٌ 1959ع ۾ اگهم ڪوٽ ۾(اگهاماڻو) جا تاريخي آثار ڏسڻ جي لاءِ ويو هوس. اگهم ڪوٽ ۾ مشهور ولي مخدوم محمد اسماعيل سومري (وفات 975 هجري/ 1470ع) جي درگاهه آهي ۽ هن درگاهه جو مجاور ڏهين صدي هجري/ پندرهين صدي عيسويءَ ۾ حضرت نظام الدين اولياء جي درگاهه دهليءَ کان هتي سنڌ ۾ آيو. غلام نبي مرحوم شجرو بيان ڪندي ٻڌايو، ته هتي رهندڙ مجاورن جو وڏو ڏاڏو مخدوم ابراهيم هو، جيڪو دهليءَ مان هتي آيو. شجري مطابق مخدوم محمد اسماعيل سومرو، مخدوم ابراهيم ۽ اجمير جو ميران ڏاتار شهيد، ٽئي هم زلف يا سَنڍيو هئا ۽ انهن جي گهرن ۾ ٽئي پيٽون، ويرا ول (جهونا ڳڙهه حدن) جي امير يا بزرگ جون نياڻيون هيون. وڌيڪ ٻڌايو ته پاڪستان کان پهريان هِتان جا بزرگ پنهنجن عزيزن سان ملڻ جي لاءِ دهلي ويندا رهندا هئا.

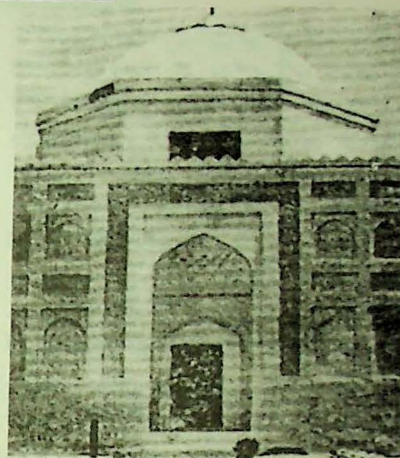

ڊاڪٽر بشير احمد شاد

تحقيق

مياڻ آدم شاهه ۽ مياڻ شاهل محمد ڪلهوڙو

(ڪلهوڙا دور جون ٻه درويش صفت شخصيتون)

سنڌ ۾ تاريخي لحاظ کان ڪلهوڙا راڄ کي وڏي اهميت حاصل آهي. ڪلهوڙا دور سنڌ اندر خوشحالي ۽ سڪار وارو دور آهي. هن دور ۾ علمي ۽ ادبي حوالي سان پڻ ججهو ڪم ٿيو. شاهه عبداللطيف ڀٽائي، جهڙو عظيم شاعر پڻ هن ئي دور ۾ پيدا ٿيو، جنهن ڪري هن کي سنڌي ادب جو سونهري دور پڻ سڏيو وڃي ٿو. ڪلهوڙا راڄ ۾ نه رڳو ادبي پر ڪيتريون ئي سياسي، سماجي ۽ مذهبي شخصيتون پڻ پيدا ٿيون، جن پنهنجي علمي، ادبي ۽ سياسي ڪارنامن جي آڌار تي وڏو نالو ۽ ناموس ڪمايو. اهڙين شخصيتن ۾ مياڻ آدم شاهه ڪلهوڙي ۽ مياڻ شاهل محمد ڪلهوڙي جا نالا وڏي اهميت جا حامل آهن. ڪلهوڙا خاندان جي انهن ٻنهي مهان شخصيتن متعلق لکڻ کان اڳ ڪلهوڙا / عباسي قوم جي تاريخي حقيقت بابت ٻه چار ڳالهيون ڪرڻ گهران ٿو.

ذات جي حوالي سان عباسي ڪلهوڙا جو سنگم پڻ بحث جو موضوع رهيو آهي. عباسي، ڪلهوڙن ۾ ڪيئن تبديل ٿيا؟ ڪلهوڙن بابت تاريخ جو پيرو کڻندي نهايت دلچسپ معلومات حاصل ٿئي ٿي.

غلام رسول مهر "تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور" (جلد اول) ۾ لکي ٿو: "ڄام محمد چيني خان جي وفات کان پوءِ سندس فرزند محمد مهدي پنهنجي خاندان جو رئيس مقرر ٿيو. محمد مهدي پيءُ جي فوت ٿي وڃڻ کان پوءِ ٿورن ئي ڏينهن ۾ وفات ڪري ويو. تڏهن سندس فرزند محمد ابراهيم ۽ محمد دائود جي وچ ۾ خانداني پڳ تان ڇڪتاڻ شروع ٿي وئي ۽ انهيءَ ڇڪتاڻ اهڙي نازڪ صورت اختيار ڪئي جو محمد دائود خان لاچار ٿي پيو ۽ آخر پنهنجي اباڻي ميراث ڇڏي ٻئي هنڌ وڃي رهائش اختيار ڪيائين. سيني روايتن مان معلوم ٿئي ٿو ته محمد ابراهيم جي وفات کان وٺي خاندان جي هيءَ شاخ ايتري قدر گمناميءَ هيٺ اچي وئي جو نون پيڙهين گذرڻ تائين سندس ذڪر ڪنهن به نه ٻڌو. اهو ئي محمد ابراهيم هو جو "ڪلهوڙا خان" جي لقب سان مشهور ٿيو. جهڙيءَ طرح دائود ثاني جي اولاد پاڻ کي دائودپوٽا ڪوٺايو، اهڙيءَ ريت محمد ابراهيم جو اولاد 'ڪلهوڙا' جي لقب سان سڏبو رهيو. محمد ابراهيم جو نالو 'ڪلهوڙو خان' ڪيئن مشهور ٿيو؟ انهيءَ باري ۾ فقط ٻه روايتون ملي سگهيون آهن.

پهرين روايت ڪتاب "احوالِ سنڌ" جي مرتب سيد محب الله بن سيد احمد شاهه هن طرح بيان ڪئي آهي:

"هن خاندان جو هڪ بزرگ 'ڪلور' نالي هڪ جبل ۾ رهيو جو حيدرآباد جي اتر طرف آهي. انهيءَ ڪري هن جو لقب 'ڪلورو' مشهور ٿيو ۽ پوءِ بگڙي 'ڪلهوڙو' ٿي ويو."

بي روايت حڪيم محمد صادق عباسيءَ هن ريت پيش ڪئي آهي:

”ڪلهو‘ جي معنيٰ سنڌي زبان ۾ اڪيلو يعني تنها آهي. ’ڙو‘ جو لفظ سنڌي زبان ۾ عام طور تصغير ۽ حقارت جي لاءِ استعمال ٿيندڙ آهي. مثلاً مرد کي سنڌيءَ ۾ مڙس چون ٿا ۽ تحقير ۽ تصغير لاءِ مڙسڙو، اهڙي طرح اٺ کي اٺڙو، سير کي سيرڙو، فقير کي فقيرڙو ۽ ڳوٺ کي ڳوٺڙو چئجي ٿو. مطلب ته ڪلهوڙو لقب ابراهيم جي درويشيءَ خاڪساريءَ ۽ دنيا ۽ اهل عيال کي ترڪ ڪري ڇڏڻ تي دلالت ڪري ٿو.“

گويا حڪيم محمد صادق جي نزديڪ ميان ابراهيم جو لقب ’ڪلهوڙو‘ انهيءَ سبب ڪري مشهور ٿيو جو هو دنيا کي ترڪ ڪرڻ ۽ نفس کي مارڻ ۾ ڪمال درجي تي پهچي چڪو هو. سندس هيءَ حيثيت ايترو بلند هئي جو نفس کي پلڻ جي خصوصيت سندس نالي جو لازمي جزو بڻجي وئي ۽ اهو ئي نالو خاندان جي لاءِ فخر جو باعث جاتو ويو.

عباسين جي سنڌ ۾ وارد ٿيڻ جي حوالي سان تاريخن جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته اهو مسئلو ڪجهه قدر متنازع آهي.

اعجازالحق قدوسي ’تاريخ سنڌ‘ (جلد ٻيو) ۾ ٻڌائي ٿو ته ”عباسي خاندان ۾ امير سلطان احمد ثاني هڪ رات خواب ۾ حضرت امام زين العابدين جي زيارت ڪئي ۽ کين گذارش ڪئي ته حڪومت جي حصول ۾ منهنجي مدد فرمايو. حضرت امام کيس فرمايو ته سنڌ طرف وڃو.“

بهاولپور گزيٽيئر ۾ لکيل آهي: ”شاهه مزمل جو فرزند سلطان احمد ثاني مصر جي ڇهين عباسي خليفي ابو الفتح المعتضد بالله ابوبڪر جي عهدِ حڪومت (1370ع- 1326ع) ۾ مصر ڇڏي ڪيچ مڪران رستي انهيءَ اميد تي سنڌ آيو ته ڪيس دهليءَ جي درٻار ۾ مانُ ملندو.“

جڏهن ته حڪيم محمد صادق راڻيپوري جي تحقيق مطابق ”قائم ۽ احمد نالي ٻه سڳا ڀائر 873ع ۾ ڪيچ مڪران رستي سنڌ ۾ آيا.“

عباسين جي سنڌ ۾ آمد جي مٿين سالن ۾ پورن پنج سؤ سالن جو فرق آهي. تنهن جو مطلب اهو ٿو نڪري ته سلطان احمد ثاني سنڌ ۾ گهڻو پوءِ آيو، ان کان ڪافي اڳ قائم ۽ احمد عباسي سنڌ ۾ پهچي چڪا هئا. خير اسان جو ان سان بحث ناهي ته سنڌ ۾ ڪير اڳ ۾ ۽ ڪير پوءِ آيو، ليڪن هن خاندان جي جن فردن سنڌ ۾ پنهنجو وڏو نالو ڪڍيو ۽ ڌاڪو ڄمايو تن ۾ ٻه نالا هڪ ميان آدم شاهه ڪلهوڙو ۽ ٻيو سندس پوٽو ميان شاهل محمد ڪلهوڙو سرِ فهرست آهن.

”لبِ تاريخ سنڌ“ جو مصنف خداداد خان ”تحفة الڪرام“ جي حوالي سان لکي ٿو ”سنڌ جا ڪلهوڙا حڪمران اصل ۾ نبي ڪريم ﷺ جن جي چاچي سائين حضرت عباسؓ جي اولاد مان آهن. جيڪي پهريان ئي مڪران ۾ رهندا هئا پوءِ سنڌ ۾ آيا.“

ميان آدم شاهه ڪلهوڙي جو شجرو ڏهن پيڙهين تائين تصديق سان ملي ٿو. جيڪو هن ريت آهي: ميان آدم شاهه بن گجن شاهه بن ميان صاحب بن ميان خان بن ميان طاهر بن ميان راڻو بن ميان شاهه محمد بن ميان ابراهيم (ڪلهوڙو خان) بن ميان محمد بن ڄام چنو جيڪو هن گهراڻي جو مورثِ اعليٰ هو.

مولانا غلام رسول مهر ”تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور“ (جلد پهريون) ۾ ميان آدم شاهه ڪلهوڙي جو دور 1600ع- 1520ع ٻڌايو آهي. ميان صاحب، مير سيد محمد عارف ميران محمد جون پوريءَ کان فيض حاصل ڪيو ۽ پوءِ لاڙڪاڻي جي پرسان هڪ ڳوٺ ’هٽڙي‘ جنهن کي هٽڙي غلام شاهه به سڏبو آهي، ۾ اچي رهيو. ميان آدم شاهه ڪلهوڙي پنهنجي شخصيت، اخلاق ۽ ڪردار سان وڏو نالو ۽ ناموس پيدا ڪيو. روحاني لحاظ کان به هن جو وڏو نالو ڳڻايو وڃي ٿو جنهن جو عملي ثبوت ’تحفة الڪرام‘ مان ملي ٿو. اڪبرِ اعظم جي نون رتنن مان هڪ نواب عبدالرحيم خان خانان هو جيڪو ان دور ۾ سنڌ ۾ اچي نڪتو ۽ ميان آدم شاهه جي روحاني منزلت جي هاڪ ٻڌي سندس خدمت ۾ دعا لاءِ آيو. دعا کان پوءِ هن ميان صاحب کي نذرانو قبول ڪرڻ لاءِ عرض ڪيو. پوءِ نذراني طور ميان آدم شاهه کي چانڊڪا پرڳڻي جي زمينداري حوالي ڪري روانو ٿيو.

ارغونن سان جنگ وقت چانڊين جي سردار ”سريمڻ خان“ سپهه سالار دريا خان جي مدد ڪئي

هئي. ان ڪري هي علائقو چانڊين کي جاگير ٿي مليو. ان بعد هن علائقي تي "چانڊڪ" نالو پئجي ويو. چانڊڪو پرڳڻو پراڻي لاڙڪاڻي ضلعي تي مشتمل هو. البت لاڙڪاڻي جو شهر گهڻو پوءِ ڪلهوڙن جي دور ۾ وجود ۾ آيو.

عبدالقادر خان "تاريخ ديره غازي خان" (جلد اول) ۾ ميان آدم شاهه ڪلهوڙي جي ديني مسلڪ جي حوالي سان لکي ٿو :

"ميان آدم شاهه ڪلهوڙو مهدوي تحريڪ ۽ طريقت سان وابسته هو"[1]. سيد محمد جونپوري، مهدوي برادري کي 'دائري' جو نالو ڏنو هو، جيڪو مڪمل مساوات جي علامت آهي. سندس دائري ۾ وڏي ننڍي ۽ امير غريب جو فرق ڪونه هو. مريد دائري ۾ اجتماعي زندگي بسر ڪندا هئا ۽ زندگيءَ جي ضرورت جون شيون پاڻ ۾ برابر برابر ورهائي ڪٺندا هئا. ميان آدم شاهه به دائري جي طريقي تي عمل پيرا هو ۽ سرڪاري ڍل يا محصول ڏيڻ کان منحرف هو."

سيد سبط حسن "پاکستان میں تہذیب کا ارتقا" ۾ لکي ٿو ته :

"ميان آدم شاهه زمين جي گڏيل ملڪيت کي سياسي قوت حاصل ڪرڻ جو ذريعو بڻايو. ڪيس جيڪا به زمين خالي يا غير آباد ملي، ان کي مريدن جي مشترڪ استعمال لاءِ قبضو ڪندو هو."

ميان آدم شاهه کان پوءِ شاهه عنايت شهيد به انهيءَ اصول تي عمل ڪيو، هن 'جيڪو ڪيڙي سو کائي' جو نعرو ڏنو. جيڪو دائري واري اصول سان عين مطابقت رکي ٿو، جنهن ڪري جاگيردارن کي پنهنجو مستقبل اونداهون نظر آيو ۽ هنن شاهه عنايت کي به ميان آدم شاهه ڪلهوڙي وانگر شهيد ڪرائي ڇڏيو.

ميان آدم شاهه جي وڌندڙ طاقت، مان مرتبي ۽ مڃتا سبب تر جا زميندار ميان جا مخالف ٿي پيا ڪين پنهنجي معتبري خطري ۾ نظر آئي. آخر انهن پنهنجو اثر رسوخ استعمال ڪري بکر جي مغل گورنر جا ڪَنَ ڀريا. ڇيو وڃي ٿو ته بکر جي گورنر خود پنهنجي لاءِ به ميان صاحب کي خطري جو سبب سمجهيو جنهن ميان آدم شاهه کي قيد ڪرائي ملتان موڪلي ڇڏيو، جتي قيد خاني ۾ ئي ميان جو جسد خاڪي وڃي پنهنجي رب سان مليو. اهو واقعو 1600ع ۾ ٿي گذريو.

'تحفة الڪرام' ۾ اچي ٿو ته "ميان آدم شاهه ڪلهوڙي ملتان جي حاڪم جي ڪوتوال شاهه محمد کي وصيت ڪئي هئي ته سندس وفات کان پوءِ ڪيس سکر ۾ دفن ڪيو وڃي. اسيريءَ واري وقت ۾ ميان آدم شاهه، شاهه محمد ڪوتوال کي روحاني فيض رسايو هو، تنهنڪري شاهه محمد ميان صاحب جي ان وصيت تي عمل ڪيو ۽ ميان جي وفات بعد سندس ميت سکر کڻائي آيو ۽ هڪ ٽڪريءَ تي دفنايو جنهن کي بعد ۾ 'آدم شاهه جي ٽڪري' سڏيو ويو.

ميان آدم شاهه جا ٻه پٽ ميان ابراهيم ۽ ميان دائود هئا. ميان آدم شاهه کان پوءِ سندس پٽ دائود مسند نشين ٿيو. دائود جي زماني ۾ ڪو به غير معمولي واقعو رونما ڪونه ٿيو. ميان دائود جو مقبرو ڳوٺ هَٽڙي جي قريب موجود آهي.

ميان دائود پنهنجي پنيان ٻه فرزند ڇڏيا جن مان هڪ ميان الياس محمد ۽ ٻيو ميان شاهه علي عرف ميان شاهل محمد هيو. ميان الياس پنهنجي والد بزرگوار جي گادي سنڀالي پر ڪو خاص ڀوتو ڪونه ڀاريو. سندس وفات کان پوءِ ميان شاهل محمد جوابداري سنڀالي.

ميان شاهل محمد جي شخصيت جي متعلق 'لبِ تاريخ سنڌ" جو مصنف خداداد خان لکي ٿو: "ميان شاهه علي تمام متقي ۽ پرهيزگار انسان هو. "تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور" جو مصنف مولانا غلام رسول مهر، ميان شاهل محمد ڪلهوڙي جي اعليٰ صلاحيتن ۽ ڪردار متعلق رقمطراز آهي: "ميان شاهل محمد وڏي پايي جو بزرگ هو. ان کان سواءِ منجهس عمراني ۽ انتظامي صلاحيتون اعليٰ پيماني تي موجود هيون."

ميان شاهل محمد جي شخصيت گهڻ رخي نظر اچي ٿي. هڪ طرف هو زرعي ماهر هو جنهن جو ثبوت اهو آهي جو هن قدرتي گهٽ يا ڦٽ کي مهارت سان ڪوٺائي وسيع ڪيو ۽ آبپاشي جو هڪ بهترين وسيلو بڻائي ڇڏيو. اهڙي وهڪري کي 'گهاڙ واهه' جي

[1] ميان آدم شاهه، سيد محمد جونپوريءَ کان سڌو فيض حاصل نه ڪيو هو. هن شيخ الياس لنگراج ۽ ابوبڪر جتوئي ذريعي، مهدوي سلسلي سان تعلق جوڙيو(ادارو)

نالي سان سڏيو ويو جنهن جا چٽا چوڪا اهڃاڻ اڄا تائين موجود آهن. تاريخ ۾ ميان صاحب جو اهو غير معمولي ڪارنامو ۽ سهڻي خدمت ليکي وڃي ٿي.

گهاڙ واهه جي ٻنهي ڪنارن تي بهترين زمينون ۽ باغ هن وقت تائين ميان شاهه محمد ڪلهوڙي جي بي لوث خدمت جي ساک پري رهيا آهن. ان دور ۾ اهي زمينون هتان جي مقامي قومن ابڙن ۽ سانگين جي قبضي ۾ هيون. ميان شاهل محمد اهي زمينون مذڪوره قومن کان ڇڏائي پنهنجي قبضي ۾ ڪيون.

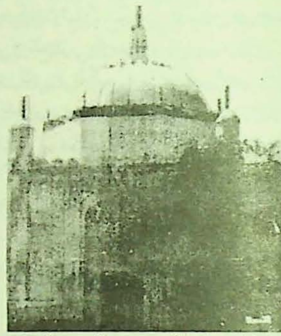

ميان شاهل محمد ڪلهوڙي جو مقبرو (تعلقو قنبر)

'تحفة الڪرام' جو مصنف مير علي شير قانع ٺٽوي ميان شاهل محمد جي گهاڙ واهه وارن سانگين ۽ ابڙن کان زمين حاصل ڪرڻ بابت لکي ٿو " هن جي دور ۾ مريدن جو تعداد اڳي کان به وڌي ويو، ڪيتيءَ جي ڏنڌي ۾ خوب ترقي ٿي. لاڙڪاڻي وارو واهه انهيءَ کوٽايو. واهه جي ٻنهي ڪنارن جي زمين سانگي ۽ ابڙا قومن کان خريد ڪري پنهنجي اولاد ۽ پٽن ۾ ورهايائين."

مٿين حوالي مان معلوم ٿئي ٿو ته ميان شاهل محمد سانگين ۽ ابڙن کان زمينون زور زبردستيءَ سان ڪونه ڦريون هيون بلڪ انهن کان اهي زمينون خريد ڪيون هيون، جيڪا ڳالهه بظاهر سندس شرافت جو دليل آهي، جنهن مان خان بهادر خداداد خان توڙي پير علي محمد شاهه راشديءَ جي حوالن جي ترديد ٿئي ٿي.

ٻئي طرف وري سانگين ۽ ابڙن طرفان ميان شاهل محمد جي شدت سان مخالفت ۽ هٿياربند لڙائيءَ تائين ڳالهه پهچڻ مان ائين ٿو محسوس ٿئي جيئن ميان صاحب انهن کان زمينون مٿن زور ٻار وجهي خريد ڪيون هجن.

جيتوڻيڪ اهي ٻئي قومون ميان شاهل محمد جي مريدن ۾ شامل هيون پر ملڪيت جي چڪر ۾ هنن پيري مريديءَ جا تعلقات وساري ڇڏيا. چيو وڃي ٿو ته ڄام صديق ۽ ڄلال خان ابڙي ٻين زميندارن سان گڏجي ميان صاحب سان ڪيترائي مقابلا ڪيا. آخر بکر جي حاڪمن جي مدد سان 1657ع ۾ ميان شاهل محمد ڪلهوڙي کي شهيد ڪرايو. ميان غلام شاهه ڪلهوڙي 1772ع ۾ ميان جي مرقد مٿان خوبصورت مقبرو جوڙايو. هيءُ مقبرو لاڙڪاڻي کان ڪجهه مفاصلي تي گهاڙ جي ڪناري اڄ به موجود آهي.

ڏٺو وڃي ته تاريخن ٻنهي بزرگن ميان آدم شاهه ڪلهوڙي ۽ ميان شاهل محمد ڪلهوڙي لاءِ چڻ اهڙو تاثر ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته جڻين هو فقط هتان جي زمينن تي غاصبن وانگر قبضو ڪرڻ لاءِ آيا هجن، جيڪا ڳالهه سندن ڪردار ڪشيءَ برابر آهي. جڏهن ته هڪ طرف اهي ئي تاريخدان انهن کي متقي پرهيزگار ۽ وڏي پايي جا بزرگ قرار ڏين ٿا ته پوءِ خدا جي اهڙن ٻانهن جي مٿان ان قسم جي الزام تراشي ڪهڙي معنيٰ رکي ٿي!

ٻنهي صاحبن جي معتقدن ۽ مريدن جو حلقو وسيع هو ۽ مخالفت ڪرڻ وارا به سندن مريد هئا ته پوءِ اهڙو تاثر ڏيڻ بلڪل غلط آهي. منهنجي نظر ۾ انهن اختلافن جا سبب ميان صاحبن جي عام و خاص ۾ غير مقبوليت ئي هئي جيڪا ٿر جي زميندار کي اک ۾ ڪنڊي جيان چڀندي ٿي رهي.

مددي ڪتاب

1. تاريخ سنڌ (جلد ڇهون)، اعجاز الحق قدوسي
2. لبِ تاريخ سنڌ، خداداد خان
3. تحفة الڪرام، مير علي شير قانع ٺٽوي
4. تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور، مولانا غلام رسول مهر
5. تاريخ ديره غازي خان (جلد اول) عبدالقادر خان
6. پاکستان میں تہذیب کا ارتقا، سبط حسن
7. لاڙڪاڻو ساهه سيباڻو، مرتب : گل محمد گاد
8. لاڙڪاڻو صدين کان، مرتب: ڊاڪٽر بشير احمد شاد

سادات جي معرفت پئي سادات سيد صالح محمد شاهه عرف ڏاڏا فتح خان جي حوالي ڪيو هو. پوءِ خبر ناهي. هاڻي تہ ڏاڏا فتح خان بہ ويو هن فاني جهان مان موڪلائي ويو. ان ڪان پوءِ مون ٺٽبي محمد خان ضلعي ٺيڻ بعد ٻين ماڳن بابت ڪم جو سوچيو. ٺئين درجي لاءِ ضلعي جو سماجي اڀياس سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ ڄامشوري ڪي 2005ع ۾ لکي ڏنم. جن 2006ع ڪان اهو ڪتاب ڪورس طور پرائمري اسڪولن لاءِ ڇاپي مفت ورهايو آهي.

”حديقةالاولياء“ سنڌ جي اوليائن جو هڪ تذڪرو آهي. هيءُ تذڪرو فارسي زبان ۾ 1016هه ڌاري سيد عبدالقادر ٺٽي ۾ لکيو. پير حسام الدين راشدي اصل فارسي تذڪرو وڏي محنت سان ايڊٽ ڪيو ۽ ان تي سنڌي زبان ۾ ڀرپور مقدمو لکيو. هيءُ تذڪرو سنڌي

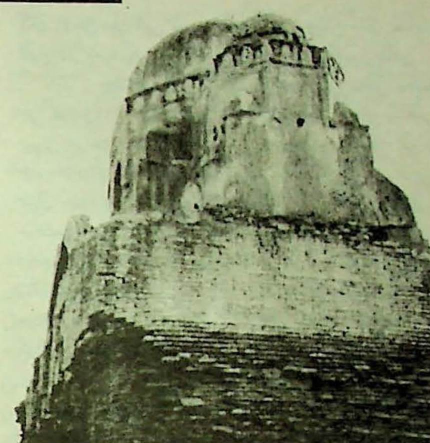

ڊاڪٽر محمد ابراهيم سنڌي

تحقيق

’حديقة الاولياءُ‘ جي سنڌي ترجمي ۾ غلطيون

ٺٽبي محمد خان جي تاريخي ماڳن ۽ مڪانن تي ڪافي وقت ڪان ڪم جاري آهي. ان بابت ”نئين زندگيءَ“ جي سيپٽمبر 2001ع ۽ آڪٽوبر 2001ع ۾ مضمون موجود آهن، جن ۾ مون هيٺين تاريخي ماڳن جو تفصيلي احوال ڏنو آهي:

(1) ميون هاشم همداني ”ايراني“ (2) پير سلطان عرف مخدوم سلطان ابراهيم“ (3) پير لاڪو. (4) شاهه مُراڙي، (5) باغ سرائي. (6) پير صدرالدين عرف صدولانگاهه (7) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جو اصل پڊ يعني ماڳ (8) ڏنيي ۽ شيخ ممون بزرگ (9) شاهه نُريو جيلاني، جنهن جي خاندان مان عوامي شاعر حاجي شاهه مشهور ٿيو. سنڌس دلپذيرشاعري امهڻ، پول فقير ۽ مختلف فنڪارن جي آواز ۾ اڄ بہ ريڊيو حيدرآباد تان ڪڏهن ڪڏهن نشر ٿئي ٿي.

اهڙي عوامي شاعر جو سمورو ڪلام پوين وٽ موجود هو. مون جڏهن اهو مواد ڏسڻ تي گهريو تہ انهن ٻڌايو تہ اسان سمورو اڻ ڇپيل ڪلام هڪ

ادبي بورڊ 1967ع ۾ شايع ڪيو. مشهور عالم ۽ مترجم ڊاڪٽر عبدالرسول قادري، هيءُ تذڪرو سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪيو، جنهن ڪي سنڌي ادبي بورڊ 2007ع ۾ ڇاپي پڌرو ڪيو. مون وٽ فارسي ڇاپو اڳ ۾ ئي موجود هو. جڏهن هن تذڪري جو سنڌي ڇاپو آيو تہ وڏي شوق سان پڙهيم. هن ڪتاب ۾ بہ ضلعي ٺٽبي محمد خان جي تاريخي ماڳن جو ذڪر موجود آهي. ان ڪري سنڌي ترجمي ڪي وڌيڪ غور سان پڙهيم، تہ ان ۾ مون ڪي ڪي اوڻايون ۽ غلطيون نظر آيون. جن جي درستي ۽ وضاحت ڪرڻ مون پنهنجو فرض سمجهيو. ان ڪي تنقيد نہ پر اصلاح سمجهڻ گهرجي.

هيءُ تاريخي تذڪرو سنڌ جي اوليائن، بزرگن ۽ ماڳن بابت آهي. هن جي تاريخي اهميت بابت پير حُسام الدين راشدي مقدمي ۾ لکي ٿو تہ:

”سنڌ جي انهيءَ صوفيائي لٽريچر ڪي نہ فقط ديني سلسلي ۾ وڏي اهميت حاصل آهي، بلڪ

سياسي، سماجي ۽ ادبي تاريخ ۾ پڻ اهو لٽريچر اهم ترين مواد جي حيثيت رکي ٿو. تذڪرن، ملفوظات ۽ مڪتوبات ۾ سنڌ جي ڪيترن معاصر سياسي واقعن جا اشارا ڏنل آهن ۽ ڪيترن ڳوٺن جي جاگرافي ۽ تاريخ ڄاڻائي ويئي آهي، سماجي صورتحال جا حوالا ملي وڃن ٿا ۽ سنڌ جي ادبي تاريخ جي سلسلي لاءِ بي شمار غير معروف شاعرن جا بيت پڻ آيل آهن. جيڪي ادبي ذخيري جي ڪيترن گمنام گوشن کي روشن ڪن ٿا. مثال لاءِ هيٺ مختلف ڪتابن مان اقتباس ڏجن ٿا، جن مان اندازو ٿيندو ته اسان جو صوفياڻو ادب ڪيتري اهميت جو حامل آهي.(مقدمو فارسي متن- ص- 53-54)"

تاريخي تذڪري کي چڱي طرح پڙهڻ کان پوءِ اسان کي هن ڪتاب ۾ سماجي، ثقافتي، تاريخ ۽ جاگرافيائي واقعا ملن ٿا. ان ڪري مون محسوس ڪيو ته سنڌي ترجمي نگار کان جيڪي ترجمي ۾ غلطيون ٿيون آهن، انهن جي وضاحت ۽ اصلاح ڪريان.

(1) شيخ ممون:

فارسي ڪتاب ۾ آهي ته،"خليفه ومريد شيخ جميل گرناري درموضع دندي ملدفن" ص 259.

هن ۾ سنڌي ترجمي نگار پاڻ طرفان اضافو ڪندي لکيو آهي ته، هيءُ بزرگ شيخ جميل گرناريءَ جو مريد ۽ خليفو هو. ڏندي شهر ۾ سندس مزار مشهور آهي-ص- 204.

شيخ ممون ۽ سندس گهرواريءَ جي چوڪنڊي

هيءُ بزرگ "ڏندي شهر" نه پر تاريخي ماڳ "ڊنڊيءَ" جي ويجهو دفن ٿيل آهي. جيڪو ٽنڊي محمد خان کان بلڙي شاهه ڪريم- سجاول روڊ تي بس اسٽاپ حاجي نٿالو جماري ۽ رستي کان اولهه اُتر طرف بلڪل پر ۾ آهي. ٽنڊي محمد خان کان اٽڪل 24 ڪلو ميٽر مفاصلو آهي. اڄ به هن بزرگ جي مزار يعني قبو سلامت آهي ۽ اولهه طرف کان لڳ سندس گهر واريءَ جي چوڪنڊي ٺهيل آهي. هن کي ترجا ماڻهو سگهريو پير يا بزرگ به چوندا آهن. هن جو ساليانو ميلو ملاح برادريءَ جا ماڻهو هر سال شوال جي 21 ۽ 22 تاريخن تي لڳائيندا آهن.

(2) ڊنڊي:

جنهن کي ترجمي نگار "ڏندي شهر" طور ڄاڻايو آهي. ڊنڊي سنڌ جو تمام پراڻو ماڳ ڪنهن زماني ۾

ڊنڊي جا پراڻا ڪنڊرات

وڏي اوج-تي هو ۽ منجهس صدر ٿاڻو به هو. ان جي پر ۾ اولهه طرف هڪ تمام پراڻي هڪ تاريخي مسجد اڄ به موجود آهي. ڪنهن زماني سنڌو درياءَ مان هڪڙي ڇاڙ نڪرندي اچي ڊنڊي جي پر مان لنگهندي هُئي. ان جا نشان اڄ به ڦٽل صورت ۾ موجود آهن. ڊنڊيءَ جو پراڻو تاريخي ماڳ ٽنڊي محمد خان کان بلڙي شاهه ڪريم ويندڙ رستي 25 ڪلو ميٽرن تي بس اسٽاپ ڊنڊي اڄ به موجود آهي. هن ڊنڊيءَ جو ذڪر ڊاڪٽر غلام عليٰ الانا "لاڙ جي ثقافتي ۽ ادبي تاريخ" ۾ ڪيو آهي (ص- 10) پر ان جا پار پتا ڏيڻ ۾ هن کان به سَهوَ ٿي آهي.ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

شاھ جو رسالو جلد 8 ۽ 9 ۾ ڊنڍيءَ جو ذڪر هن طرح ڪيو آهي:

"لطيف سرڪار جڏهن ڀٽ ڪريم جي درگاھ وارو ڪم ٽي ڪرايو تہ ڪڏهن ڪڏهن اچي ڊنڍي جي شهر ۾ ڪريم پوٽي سيد محمد صلاح بن ابوبڪر وٽ رهندا هئا."

(مقدمو شاھ جو رسالو- جلد 8 ۽ 9، ص 13)

ڊنڍيءَ جي سڄاڻ دوست مولانا الهڏني ملاح ۽ محمد حسن بروهي هڪ ٽامي جي مهر ڏيکاري، جنهن تي 711ھ هڪ پاسي ۽ ٻئي پاسي قاضي عبدالصمد بن يعقوب لکيل هو. هڪ سڪو پڻ هنن دوستن کان مليو جنهن تي 1877ع لکيل هو. هيءُ سڪو انگريزن جي دور جي نشانهي ڪري ٿو. هن وقت ڊنڍيءَ جو ماڳ وري بہ وسندڙ آهي. هڪ وڏو مدرسو آهي. جيڪو مولانا الهڏنو ملاح هلائيندڙ آهي. هڪ وڏي مسجد ۽ هڪ پرائمري اسڪول موجود آهي. ڪافي ذاتين وارا ماڻهو آباد آهن.ڊنڍي هاڻ شهر نہ پرڳوڻڙو آهي.

ڏنڊو شهر جنهن جو ترجمي نگار ذڪر ڪيو آهي.

ڊنڍي جي پرسان درياھ مان اُن زماني ۾ وهندڙ ڇاڙ جو نظارو

فارسيءَ ۾ ڪٿي "دندي" لکيل آهي، پر ڏندي شهر يا ڏنڊو لکيل ناهي. ترجمي نگار ٿورڙي کوج ڪري ها تہ ڪيس صحيح معلومات ملي پئي سگهي. ڏنڊو شهر ماتلي شهر کان اوپر طرف. ٽنڊي محمد خان کان ريلوي ويندڙ لائين تي ڏنڊو اسٽيشن بہ آهي. ان کي پلھ اسٽيشن بہ چئبو آهي، جتي لهي پوءِ ڏندي شهر وڃبو. هيءُ ماڳ ماتليءَ کان 10 ڪلوميٽرن تي ٿيندو.

(3) شيخ پرڪيو ڪاتيار المعروف آچاري

هن بزرگ جي وفات جي تاريخ خود فارسيءَ واري متن ۾ نہ آهي پر سواليہ نشاني لڳل آهي. ترجمي نگار دفن وارو ماڳ غلط ڏنو آهي. جيڪو هن پاڻ واڌارو ڪري لکيو آهي. اصل فارسيءَ واري ڪتاب ۾ وفات جي تاريخ ڏنل ناهي صرف "درسنہ؟ لکيل آهي- ص- 183" ۽ ان جي هيٺان حاشي ۾ "تاريخ وسال ندارد" ان کان پوءِ فارسيءَ ۾ هيءُ عبارت لکيل آهي:

"تحفة الڪرام هم بدون تاريخ وسال شرح حالش دارد. درنسخہ ب (3 ماہ رجب 998ھ) تحفة الڪرام سنڌي

شيخ پرڪيو ڪاتيار جي جامع مسجد

ترجمي ۾ وفات جي تاريخ ڏنل ناهي.(ڏسو ص- 403 کان ص- 406)"

"حديقة الاولياءَ" جي سنڌي ترجمي ۾ اها تاريخ حاشي ۾ ڏيڻ گهرجي ها پر ترجمي نگار بنا ڪنهن تحقيق جي لکي ڇڏيو تہ "شيخ پرڪيو ڪاتيار 3 رجب 998ھ/1580ع ۾ هن فاني جهان مان موڪلايو. سندس مدفن "ملا"ڪاتيار ڳوٺ ۾ آهي. (ص 162) فارسي ڪتاب ۾ "ملا" لکيل ناهي. ان ۾ صرف هي اکر لکيل آهن "مدفن شريفش درقريہ ڪاتيار."

ترجمي نگار پنهنجي طرفان "ملا" لفظ لکي شيخ پرڪيي جي ماڳ کي مُنجهائي ڇڏيو. خبر ناهي ته ترجمي نگار"ملا" لفظ ڪٿان آندو؟ هاڻ اسين جيڪڏهن شيخ پرڪيو لاءِ وجون ته ڪٿي وجو؟ جو ته ملاڪاتيار الڳ شهر آهي. هيءُ ديهه ڊنڊ دابو يونين ڪائونسل ملاڪاتيار آهي ۽ هيءُ شهر ٽنڊي محمد خان کان اٽڪل پنجويهه، ٽيهه ڪلو ميٽرن تي اولهه طرف سنڌو درياءَ جي ڪناري تي آهي. جنهن جي اتر ۾ ٽڪر "وسي ملوڪ شاهه" ۽ تاريخي ماڳ آهي. ملاڪاتيار ۾ بزرگ ميين اسحاق جو مقبرو آهي، ۽ هن شهر جي اوپر ۽ ڏکڻ پاسي خيرواهه تي ميون عيسيٰ مدفون آهي. جيڪو شاهه لطيف جو همعصر هو. ۽ وڏو شاعر ۽ بزرگ هو. ملاڪاتيار لڳ ڪوڪرن جو ڳوٺ اڄ به موجود آهي. اُهي ڪوڪر ميين عيسيٰ جا مريد هئا. ميين عيسيٰ جا ٻه ٽي بيت شاهه جي رسالي سُر ڪنيات ۾ موجود آهن. جيڪي "رات سُهائي پون سئين " جي عنوان سان آهن.

بزرگ شيخ پرڪيو ڪاتيار پنهنجي ڳوٺ ۾ مدفون آهي. ٽنڊي محمد خان کان اٽڪل 20، 25 ڪلوميٽر اُتر طرف ڊگ موري ڏي ويندڙ رستي تي آهي، جتان بڪيرا ۽ ٽنڊوالهيار وڃجي ٿو. حيدرآباد چئنل وٽان رستو شيخ پرڪيو ۽ فاران شوگرمل ڏي نڪري ٿو. هن کي يونين ڪائونسل جو درجو مليل آهي، ڪل آبادي 27225 آهي ۽ خود شيخ پرڪيو شهر جي آبادي اٽڪل ڇهه ست هزار آهي. هن ۾ اڪثريت شيخ ذات وارن جي آهي. اتي جي هڪ سڄاڻ استاد عبدالقادر شيخ سان ملاقات ٿي. جنهن فيض محمد نالي هڪ نيڪ بزرگ ۽ مهمان نواز سان ملايو، جنهن اسان کي ڪاري مس سان لکيل هڪ ڪاپي ڏيکاري، جنهن تي شيخ پرڪيو بزرگ جي جمر ۽ وفات جي تاريخ لکيل هئي. ولادت جو مهينو لکيل نه هو، صرف هي اکر هئا:

ولادت تاريخ 15، ڏينهن جمع 891هه.

وفات پهرين رجب المرجب978هه.

عمر 87 سال، پرڳڻو سماوتي قريب هگوراٺي. مون اتي موجود گادي نشين جي پچا ڪئي پر معلوم ٿيو ته اهي حيدرآباد رهن ٿا. ميلي يا خاص ڏهاڙي يعني چنڊ جي پهرئين آچر تي اچن ٿا. جنهن ڪري عام ماڻهن ۾ هيءُ بزرگ، "شيخ پرڪيو آچاري" مشهور آهي. ساليانو ميلو 5 ربيع الاول تي لڳي ٿو. مولانا دين محمد "وفائي" هن بزرگ جي وصال جي تاريخ ڪونه لکي آهي، صرف هيءُ لکيو اٿس ته، "شيخ پرڪيو مخدوم نوحؒ کان ٿورو اڳ پيدا ٿيو آهي" ۽ روايت آهي ته گذاري به اڳ ويو آهي. يعني 978هه ۾، ۽ جڏهن ته مخدوم نوحؒ جي وفات 998هه ۾ ٿي آهي- (ص- 6)

هن سان گڏ ضلعي ٽنڊي محمد خان جو نقشو ڏجي ٿو. جنهن ۾ شيخ پرڪيو ۽ ملاڪاتيار جي ماڳن بابت معلومات آهي. روايت آهي ته هن بزرگ جي شاعري به آهي. پر پوين وٽ ان بابت ڪا به معلومات ناهي. سنڌ جاٺواديب ۽ اسڪالر هيرو ٺڪر جنهن قاضي قادن جو ڪلام دهليءَ مان شايع ڪرايو. اهو جڏهن سنڌ آيو هو، تنهن اهڙي ڳالهه ڪئي ته شيخ پرڪيو جيٰ شاعريءَ بابت جلد ڪتاب اچڻ وارو آهي. بعد ۾ مون وينا شرنگي ۽ شالني ساگرڪان فون نمبر هٿ ڪري هيري صاحب سان رابطو ڪيو ته، چيائين اجا ڪتاب ڪو نه ڇپيو آهي. محترم اميد علي سنيي صاحب "سنيا ذات جوتاريخي ۽ شجرائتي احوال" ۾ آڳي ٻي صفحي نمبر 377 تي شيخ پرڪيي بزرگ جو هڪ ٻِسٽو بيت ڏنو آهي. جيڪو ميين اسحاق ملاڪاتياريءَ جي وڏن بابت آهي:

"سڪريه پرمتريا، چرين چئي لڳن"
(وجي) وج پويان تن، تنين پير پٽون لڳن"

ٿي سگهي ٿو ته هنن بزرگن جون اهڙيون چوڻيون، پهاڪا يا نصيحت ڀري شاعريءَ جا فقرا هجن.

ترجمي نگار کان معياري لهجي جون غلطيون ۽ پروفن جو چُڪون ٿيون آهن، جي هيٺ ڏجن ٿيون:

غير معياري لهجو غلط	معياري لهجو صحيح	ص	سٽ
ساهه لطيف	شاهه لطيف	9	7
شيخ ممون ڏندي	شيخ ممون ڊنڊي	29	22
هٿاسي	هٿاسين	12	1
گذارياسي	گذارياسين	12	2
اٿئون	اٿن	44	11
لکي پوري ڪئي	لکي پورو ڪيو	46	23
اٿئون	اٿن	48	3
اٿئين	اٿس	61	2
ورتيون هليو	وٺي هليو	63	22
هينگان	هينگون	68	9
خراب ٿي ويو	خراب ٿي وئي	68	9
مسين مسين	مَس مَس	68	10
وليءَ	ولي	68	16
رهت، سهت	رهڻ سهڻ	68	21
رهيو	رهو	91	5
شيراي	شيرازي	114	1
هالين	هَالن	128	1

اميد ته ايندڙ ڇاپي ۾ مٿيون ڳالهيون درست ڪري ڇاپيون وينديون، ته جيئن پڙهندڙن کي درست ۽ صحيح معلومات مُيسر ٿي سگهي.

(مقالا نگار جو تيار ڪيل ٽنڊومحمد خان ضلعي جو نقشو، جيڪو ٽئين درجي جي سماجي اڀياس لاءِ سنڌ ٽيڪسٽ بُڪ بورڊ ڇاپيو)

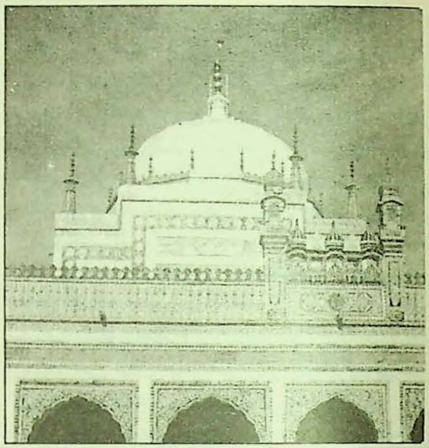

شاهه سائينءَ ۽ چند وديا

تحقيق

سرمد چانڊيو

شاهه سائين جو سڄو رسالو چند وديا جي اصولن پٽاندر رچيل آهي. جنهن جي سيني واين جو چند وچور، ”شاهه سائين ۽ چند وديا“ واري قلمي نسخي ۾ ڏنو اٿم. هيءُ مضمون صرف سُرُ ڪلياڻ جي واين تي آهي ۽ چند جو هلڪو تعارف به ڏنو اٿم. ٽماهي مهراڻ لاءِ هيءُ مضمون موڪليان ٿو. جيڪو هن ڌرتي جي ادبي کيتر ۾ هڪ نئڙو مضمون آهي. شاهه سائين جن جي ڪلاسيڪل موسيقي ”راڳ ويراڳ“ تي جامع نسخو تيار ڪري ثقافت کاتي جي سيڪريٽري جنرل ڀاءُ مونس اياز کي موڪلي چڪو آهيان. هيءُ ڪتاب ”شاهه سائين ۽ چند وديا“ جيڪڏهن سنڌي ادبي بورڊ پاران ڇپايو ويندو ته بندو نهايت شڪر گذار رهندو. ڇو ته هيءُ ڪم تمام گهٽ ٿيو آهي. ان کان سواءِ مارڪيٽ ۾ به چند وديا تي تازو ڪو به ڪتاب ناهي آيو.

ان کان علاوه ”شيخ اياز ۽ چند وديا“ تي به بندي جو ڪتاب تيار آهي، ادارو اهو ڪتاب به ڇپائي ته سنڌي ڳالهه آهي. هيءُ ڪتاب به جامع ڪتاب آهي. هي ٻئي ڪتاب هن وقت ادب جي دنيا ۾ سٺو مارڪيٽ به ڪندا. سُرُ ڪلياڻ جي واين ۽ هن مضمون جو اڀياس ڪرڻ کان پوءِ، اداري کان توقع ڪريان ٿو ته ادارو منهنجي هن محنت جو قدر ڪري ڪتابن جي اشاعت ضرور پنهنجي ذمي کڻندو. هيٺ مضمون جو متن ملاحضا فرمايو:

چند ”ماترائن، ورنن ۽ ورتن کي ڳڻن، پدن موجب ترتيب وار ڪَوتا ۾ آڻڻ واري فن کي چندُ چئجي ٿو. حقيقت ۾ هر چند هڪ بحر هجي ٿو. هر چند جا چرن توڙي پد مختلف ٿين ٿا. مصرعي جي هڪ پاڱي کي پد يا چرن چئبو آهي. هر پد ۾ مختلف ماترا يا ڳُڻَ هوندا آهن. چند سنڌي ڪَوتا جو فن آهي. سنڌوءَ ڪناري هندو مت جو پهريون ويد، ”رگ ويد“ ”چند وِديا“ جي اصولن تي آڌاريل آهي.

ٻئيهَن ماترائن واري چندن کي ماترڪ چند سڏيو ويندو آهي. ٻئيهَن ماترائن کان مٿي وارن ورتن تي آڌاريل ڪَوتائن جي پاڱي کي دنڊڪ سڏيو ويندو آهي. ٻئيهَن ماترائن واري پاڱي ۾ چوڏهن گروهه ورنڪ چندن جا آهن. ورنڪ چند گهٽ کري گيتن ۾ ڪم ايندا آهن، ڇو ته اُهي ورن ساڳين ڳُڻن تي آڌاريل هوندا آهن. باقي دوها سورٺا، وايون، واٽيون، گاٿا، شلوڪ، بيت، مختلف ڳُڻن کري ورنڪ اُصولن تي نه ٿا رچيا وڃن. انهن چندن کي ماترڪ چند سڏيو ويندو آهي.

سُرَ ”زبر“ ”زير“ ”پيشُ“ ”ن ڱني“، ”مد“، ”الف“، ”واءُ (و)“ ۽ ”ي (يي)“ کي سڏيو ويندو آهي. ڇو ته انهن سُرن جي مدد سان اسان لفظ جوڙيندا آهيون.

ننڍا سُرَ- زبر، زير، پيش ۽ نون گُنون ننڍا سُرَ آهن.

وڏا سُرَ مد، واءُ، الف ۽ ي وڏا سُرَ آهن.

اکرُ هر لفظ ۾ شامل حرف کي اکر چئبو .آهي. لفظ- 'سُرَ' ۾ ٻه هڪ "س" ۽ ٻيو"ر" ٻه اکر آهن.

شبدُ هر لفظ کي "شبدُ" چئبو آهي. "سُرُ" هڪ شبد ۽ لفظ آهي.

ماترا هڪ اکر ۽ سُرَ واري آواز کي ماترا چئبو آهي. "اَ" ۽ "اِ" جا آواز هڪ هڪ ماترا آهن. اِهڙين ماترائن کي "وشمر" ماترا سڏيو ويندو آهي. لفظ اُساڻ ۾ "اَ" ۽ "ڻ" وشم يا متحرڪ ماترائون آهن. جڏهن تہ ساڳي لفظ ۾ "سا" ٻہ ماترو آواز آهي.

شبد پَد هر لفظ کي مختلف پد هوندا آهن، جن کي "شبد پد" سڏيو ويندو آهي. لفظ سُرُ جا ٻہ پد آهن. هڪ "سُ" ٻيو "رُ" - هيءُ لفظ ٻن پدن ۽ ٻن ماترائن تي جڙيل شبد يا لفظ آهي. لفظ اُساڻ ٽن پدن وارو شبد آهي. "اَ" ۽ "ڻ" هَن شبد جا "لگهوُ" پد آهن، جڏهن تہ "سا" هن شبد جو "گرو" پَدُ آهي.

ڪَوتا هر شعرِ کي "ڪَوتا" سڏيو ويندو آهي. بيت، وائي، گيت، ڪَوتائو آهن. هر ڪَوتا جو سٽاءُ پنهنجو پنهنجو جدا هوندا آهي.

ڪوتا پد هر ڪَوتا ۾ جدا جدا پَدَ يا پاڱا هوندا آهن. شاهہ سائينءَ جي هن وائيءَ جي سِري جا پد ڏِسو:

لائي تہ ويا مُيَ کي لوري،
هِيَ گهوري منهنجي چِندُڙي جتن تان.

لگهو پَدُ "لائي تہ ويا مُيَ کي لوري،" هن وائي جو هيءُ "لگهو" يا ننڍو پَدُ آهي.

گروپَدُ "هِيَ گهوري منهنجي چِندُڙي جتن تان." هن وائيءَ جو گروپَدُ آهي. گرو پد وڏي پَدي کي چئبو آهي.

شبد جو وشمَ پد لفظ "گهٽي" جو "گهَ" پَدُ وِشم يا متحرڪ پَدُ آهي. اهڙي آواز کي وِشم ماترا ۽ چئبو آهي. اڳتي هلي وشم گُن بہ ايندا.

شبد جو سمَ پَدَ لفظ گهٽي جو "ٽي" پَدُ سَم پَدُ آهي جو تہ ٺ سان ي ملائي "ٽي" جو پَدُ تيار ڪيو ويو آهي. ان پد تي ڪابہ اعراب ڏنل ناهي. تنهن ڪري شبد جي اهڙي پد کي "سمَ پَدُ" سڏيو ويو آهي. ماترڪ اصولن پٽاندر اهو پد "ٻہ ماترو پَدُ" آهي. اڳتي هلي گُڻن ۾ بہ سم پد ايندو.

اردَ ماترا اردَ ماترا "اڌ ماترا" کي سڏيو ويندو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ "نون گنو" اردَ ماترا آهي. اردَ ماترا لکت ۾ موجود هوندي آهي پر ڇند ۾ ان جي ڪٿپ نہ ڪئي ويندي آهي. لفظ "سان" ۾ نون جي صورت خطي تہ ظاهر آهي، پر ڇند ۾ ان جي ڳڻپ نہ ڪئي ويندي آهي. فارسي ۾ لفظ "خوش" ۾ واءُ جي صورت خطي موجود آهي، پر شعر ۾ ان جي ڳڻپ نہ ڪئي ويندي آهي. هندي ٻوليءَ ۾ پريت لفظ ۾ "ر" لکت ۾ موجود آهي پر ڇند ۾ ان جي ڳڻپ نہ ڪئي ويندي آهي.

چَرَنَ چرن جا مخلف نمونا آهن، چوپائي ۾ "چرن" هڪ مصرع کي سڏيو ويندو آهي. ڇند ودیا ۾ چرن مصرع بہ آهي تہ پد بہ آهي.

ڪَلَ هڪ ماترا کي ڪَلَ بہ سڏيو ويندو آهي. آ هڪ ڪَلَ آهي، تہ ماترا بہ آهي.

"ڪي" لفظ دوڪل آهي تہ "هِڪَ" لفظ بہ دوڪَلَ آهي جن جي "سمر" ۽ "وشمر" جو اڳتي ذڪر ايندو.

ترڪل- ٽن ماترائن واري لفظ کي سڏيو ويندو آهي. لفظ سڄڻ ۽ گهڻو ترڪل آهن تہ لفظ رات ۽ چند بہ ترڪل آهن.

چوڪل چئن ماترائن واري لفظ کي سڏيو ويندو آهي. لفظ "سنسار،" لفظ "اڳڪٿي" ۽ "سگهارو" پنج ڪل آهن.

شت ڪل چهن ماترائن واري لفظ کي چيو ويندو آهي. لفظ "سوپارو" شت ڪل لفظ آهي.

ڇيدُ شاعريءَ کي ڳڻن پيرِ ورهائڻ ۽ ورڇڻ کي ڇيد چئبو آهي. يا لفظن کي ورڇڻ جو نالو بہ ڇيد آهي. ڏسو لفظ أساتَ جو ڇيد- أسَ+ آتَ- أس= سج جي تپش، ۽ تيکِ، آتَ = ضد- وار ضرب، ڌڪ- پهريان أسَ ۽ پوءِ آتَ ملائي أس آتَ. ٺاهيو ويو. صورت خطيءَ ۾ انهن ٻن لفظي پدن کي ملايو تہ ٿيندو أساتَ. لفظ جو وهڪرو ڏکڻ ڪري آتَ واري پد مان مَدَ کي حذف ڪيو ويو تہ لفظ بينو أساتَ.

ڳڻُ سنڌي ٻوليءَ جي ڪوتا ڪوش ۾ ٻارهن ڳڻَ آهن. لفظ هِڪَ لاءِ "دڳن" جي نالي وارو "ڳن" آهي. لفظ "جو" لاءِ "سر پد" نالي وارو ڳن آهي. لفظ رات لاءِ "سارڳڻُ" نالي وارو ڳڻُ آهي. جيئن شاهہ سائين جي ڪلاسيڪل موسيقي جا ٻارنهن سُرَ آهن، تيئن سنڌي ڪوتا جا وري ٻارنهن ڳُن آهن. ڏسو ڳنن وارو چارٽ- سنڌي ٻوليءَ جا ٻارنهن ئي ڳُنَ پنهنجي سياءَ وارا آهن.

سنڌي ڪوتا ڪوش ۾ ڳُنن جا چار ورن آهن، هرهڪ ورن جا ٽي ڳُنَ آهن.

• **پهريون وَرَنُ**

نمبر ڳن جو نالو	علامت	عروضي رڪن	مثال	ماترائون
1 مَڳنُ	222	مَفعُولُن	هاڪارو	6 ماترو
2 ڀڳنُ	22	فعلُن	خاڪو	4 ماترو
3 سَرَ پَدُ	2	فا	جو	2 ماترو

• **ٻيو وَرَنُ-**

1 سَڳنُ	1111	فعِلُنُ	أسِرَنُ	4 ماترو
2 ڏڳنُ	111	فعَلَ	سَڄَڻُ	3 ماترو
3 ڏگنُ	11	فعَ	اکِ	2 ماترو

• **ٽيون وَرَنُ-**

1 يڳنُ	221	فعُولُن	سگهارو	5 ماترو
2 رَڳنُ	212	فاعِلن	سادگي	5 ماترو
3 ٿڳنُ	122	مَفعُولُ	سنسارُ	5 ماترو

• **چوٿون وَرَنُ-**

1 نڳنُ	21	فعَل	گهٽو	3 ماترو
2 سارڳنُ	12	فاعَ	راتِ	3 ماترو
3 ڄڳنُ	121	فعُولُ	پُڪارُ	4 ماترو

وَرنڪِ ڇند ورنڪ ڇند گيتن، ڀڄنن ۽ چوپاين ۾ استعمال ٿيندا آهن. شاهہ سائين جي ڪلام ۾ ورنڪ ڇندن جو مثال نہ ٿو ملي. ورنڪ ڇند جا چويهہ گروهہ آهن.

ماترڪ ڇند ماترڪ ڇندن جا ڇٽيهہ گروهہ آهن. شاهہ سائين جون تمام گهڻيون وايون ماترڪ ڇند ۾ اچن ٿيون.

ڏنڊڪ ورت ۽ ڏنڊڪ ڪلا هن ڇندن جو بہ وڏو تعداد آهي. شاهہ سائين جي واين جو چڱو چوکو تعداد ڏنڊڪ ورت ۾ اچي ٿو.

يت يا وسرام دم، "؛" دم "،" عبرت جي "!" نشاني مخاطب جي ":" نشاني، سوال جي "؟"نشاني يا پُڄاڻي جي "-" نشاني کي يت يا وسرام جو نالو ڏنو ويو آهي.

ڀنگ دوش جنهن لکت کي دم، اڌدم ۽ پڄاڻي جي نشانين کان سواءِ لکيو وڃي، اهڙي لکت کي ڀنگ دوش سڏيو ويندو آهي.

• **سُرَ ڪليان**

• **وڏاتا ڇند 14+14=28 ماترا**

وائي- سَيِڪا پِريان ڪُون پوڇي،

نِينهہ نيڻين ڳُڻُ ڳالِ وو!

چيد- سَپَڪا	پريان	ڪُون پُوڇي،
سَگڻ	سَگڻ	مَگڻ
4	4	6=14 ماترا

نِينهُن	نيڻين	گُڻ	گال وو!
سارگڻ	يگڻ	دگڻ	رَگڻ
3	4	2	5=14 ماترا.

ٽوٽل، گڻ 28 ماترا

شاهه سائين

نوٽورام شنڪر

• راس ڇند 10+12 = 22 ماترا

وائي- مَنڊُ پئِندي مُون، ساجَنُ سَهِي سُڃاتو.

ڇيد- مَنڊُ	پَئِندي	مون،
سارگڻ	يگڻ	سَمَ پَد
3	5	2=10 ماترا،
- ساجَنُ	سَهِي	سُڃاتو
يگڻ	نگڻ	يَگڻ
4	3	5=12 ماترا.

ٽوٽل 5 گن، هڪ سَمَ پد، 22 ماترا.

شاهه سائين-

شري پاٺو آچاريا.

• راڌا ڇند- 10+13 - 23 ماترا

وائي- ٽِپندو ٿَنَ طَبِيبُ، دارُون مُنهنجي دَردَ جو.

ڇيد- ٽِپندو	ٿَنَ	طَبِيبُ،
يگڻ	دَگڻ	جگڻ
4	2	4= 10 ماترا.
- دارُون	مُنهنجي	دَردَ جو
يگڻ	يَگڻ	رَگڻ
4	4	5=13 ماترا

ٽوٽل 6 گڻ، 23 ماترا.

شاهه سائين-

وِنڪر جي-

ڪوي پارتي-

پشپا ولڀ

ڪتاب:بند اکين ۾ آسمان

(شاعري)

شاعر: پشپا ولڀ

سائيز:ڊيمي

صفحا: 138

قيمت: 150 روپيا

ڇپيندڙ: مارئي پبليڪيشن ڪراچي

لفظن جي وچ وارو اکر

مون پهرين بہ چيو آهي، نثري شاعريءَ جي حوالي سان، تہ جڏهن بہ ڪن پابندين کي ٽوڙجي ٿو تڏهن ڪجهہ نيون پابنديون پاڻ ڇاڻ لاڳو ٿي وڃن ٿيون. مثال طور نثري شاعريءَ کي ڇڙو بحر وزن، قافيي رديف کان مُڪت سمجهيو ويو آهي، پر اڪثر لکندڙ اها ڳالهہ وساري ٿا ويهن تہ نثر کي بہ پنهنجو هڪ ردم هوندو آهي ۽ نثري شاعريءَ ۾ تہ خيال/ فڪر جو ردم هوندو آهي، جيڪو لفظن ۾ اوتجي ويندو آهي. هتي ڪير اهو پڇي سگهي ٿو "ڇا پابند صنف ۾ خيال/ فڪر جو ردم نہ هوندو آهي؟ بلڪل هوندو آهي. مثال طور غزل آهي، جيڪا هڪ سخت پابند صنف آهي. لن ۾ ڪڏهن ڪڏهن رڳو قافيي/ رديف نڀائڻ ڏانهن ڌيان هليو ويندو آهي، يا اُن جي هيئتي ترڪيب ڏانهن. ٽيپيڪل روايتي غزل ۾ اها ڪانجلاڻ وڌيڪ هوندي آهي. تغزل ۽ ٻيا لوازمات قافيابندي نثري شاعريءَ ۾ اهڙي پابندي ناهي. ان ۾ توهين سُتوسنئون خيال/ فڪر تائين رسو ٿا ۽ ان لاءِ ضروري بلڪ لازمي آهي تہ اُن رچنا ۾ خيال / فڪر هجي بہ! ۽ اِها ئي اُها پابندي آهي، جيڪا ٻين پابندين تياڳڻ سان لاڳو ٿي ٿي وڃي. اڪثريت انهيءَ 'خيال' جي اهميت جو 'خيال' نٿي رکي - ۽ فيشن پرستيءَ ۽ سهل پسنديءَ جو شڪار آهي.

امداد حسيني

"بند اکين ۾ آسمان" صفحو نمبر 9

سنڌي ادبي بورڊ جي ڪتابن ۽ رسالن جي ملڻ جا هنڌ

1. سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر، تلڪ چاڙهي حيدرآباد
2. ﭘﻨﮭﻨﺠﻲ بڪ هائوس، گاڏي کاتو، حيدرآباد
3. سنڌي ساهت گهر، گاڏي کاتو، حيدرآباد
4. قليچ ڪتاب گهر، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد
5. سنڌ ڪلچر ڪتاب گهر نزد ايم پي اي هاسٽل، ڪراچي
6. المهراڻ ڪتاب گهر، ميرپورخاص
7. جوهر بروهي، فريد آباد، ضلعو دادو
8. ٿر ڪتاب گهر، مٺي
9. حافظ ڪتاب گهر، ڪپرو
10. سڪندري بڪ ڊيپو، ڪپرو
11. مهراڻ نيوز ايجنسي، حيدرآباد
12. اسٽئنبرڊ بڪس، ڪراچي
13. علي گل ڪوسو، ميهڙ
14. شاهه لطيف ڪتاب گهر، ڀٽ شاهه
15. المهراڻ ادبي ڪتاب گهر، سانگهڙ
16. سليمان برادرس، شهيد بينظيرآباد (نوابشاهه)
17. مختيار احمد کٽي نيوز پيپر ايجنٽ بدين
18. رحمانيه ڪتب خانو، حيدر چوڪ، حيدرآباد
19. ممتاز بڪ ڊيپو، ريلوي لائين، دادو
20. عبدالرزاق ٻگهيو ڪتاب گهر، ميهڙ
21. رهبر بڪ اڪيڊمي، بندر روڊ، لاڙڪاڻو
22. عباسيه ڪتب خانو، جهونا مارڪيٽ، ڪراچي
23. رابيل ڪتاب گهر، لاڙڪاڻو
24. شاهه لطيف ڪتاب گهر حيدرآباد
25. ممتاز تبسم شر، پي.او ٺري ميرواهه خيرپورميرس
26. حزب الله سمو تقويٰ ماڊل اسڪول نيوسعيدآباد
27. نياز علي نائچ پي.او ٻاگر نظاماڻي وايا شهدادپور
28. غلام نبي اخبار فروش ريلوي ڦاٽڪ جلر شورو
29. اشرف بڪ ڊيپو، مسجد روڊ شهيد بينظيرآباد (نوابشاهه)
30. ٿر ڪتاب گهر مٺي
31. خان محمد خان نيوز پيپر ايجنٽ، عمرڪوٽ
32. مهراڻ ڪتاب گهر ميرپورخاص
33. دليپ ڪوناري پي.او مٺي
34. نيشنل بُڪ ڊيو پنج گولا خيرپورميرس
35. ضمير سُوهو ڪتاب گهر، ڏوڪري
36. مارئي ڪتاب گهر، بئراج روڊ سکر
37. هائوس آف نالوڻي، ميرپورماٿيلو
38. لال بخش ملاح نيوز پيپر ايجنٽ، ٺٽو
39. مڪتبه عزيزيه، کهڙا شريف، خيرپور ميرس
40. عزيز الله عزيز جوکيو، جوهي، دادو
41. غلام مرتضيٰ ٻگهيو نيوز پيپر ايجنٽ، هگورجا
42. غلام محمد جوهر الوحيد لائبريري، ميرپوربٺورو
43. محمد عرس تلپر، C/o پيارل سنڌي لطيف ڪتاب گهر، چتو ماڊرائي، ٽنڊوغلام علي
44. روشن علي، روشن بڪ ڊيپو، شهدادپور
45. ديوان لالچند چَواڻو، سني ڪتاب گهر، پنوعاقل
46. عبيدالله سنڌي، ماڊل اسڪول مهيسرو، پنوعاقل
47. بلاول لغاري معرفت ڪليم الله لغاري، ڳوٺ علي خان لغاري، ٽنڊو غلام علي
48. ڊاڪٽر آزاد منگي، آزاد منگي نيوز ايجنسي ٽرڙي، ميهڙ
49. عبدالوحيد جويو، سيتا روڊ، دادو
50. فتح محمد قائمخاني، نيوز پيپر ايجنٽ ٽنڊوالهيار
51. جلر نظامر الدين سمو گورنمينٽ هاءِ اسڪول يامين هگورجو، پوسٽ پٽ ٻلٽي، ڪپرو
52. عزيز ڪتاب گهر، بئراج روڊ، سکر
53. ڪتاب مرڪز، فريئر روڊ، سکر
54. الفتح نيوز پيپر ايجنٽ، سکر
55. نعمت الله سومرو، ڳوٺ سلند ٺارو شاهه
56. فضل الله مهيسر، پنوعاقل
57. شمس بڪ اسٽال، ٺٽو
58. گل ڪتاب گهر، شڪارپور
59. محمد عثمان عباسي، عثمانيه ڪتب خانو، چنهياٽي
60. عبدالڪريم سومرو، پنهنجي بڪ اسٽور عمر ڏهو، گهوٽڪي
61. مڪتبه حنفيه قادريه بڪ اسٽور پڪا چانگ
62. مدينه بڪ ڊيپو مسجد روڊ، شهيد بينظير آباد (نوابشاهه)

سنڌي ادبي بورڊ پاران نوان شايع ٿيل ڪتاب

سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر - تلڪ چاڙهي حيدرآباد (022-2633679)

وَسَنِ ۽ وِهسَنِ، ڏيهاڙي ڏسَڻَ لَءِ،
ڏسي ڏسي آئِيُون، توءِ تَلاشُون ڪَنِ،
ڍاپِيو نہ ڍاپَنِ، پَسَڻَ مَنجهان پِرِينءَ جي.
(شاھ)

غلام رباني آگرو

سنڌي ٻولي جو نامور دانشور ۽ داستان گو ليکڪ

گوشهء رباني

سي پُوچارا پُرِ تِيا، سَمنڊُ سيوِيو جَنِ،
آندائُون عَمِيقَ مان، جوتي جَواهرِ،
لَدائُون، لَطيفُ چَئي، لالُون مان لَهرِ،
ڪانهي قيمَتَ تنِ، مُلهہ مَهانگو اُن جو.
(شاهہ)

گوشهء رباني

هڪ يادگار تصوير

(1955ع)

غلام رباني آگرو، شيخ اياز ۽ محمد ابراهيم جويو

شيخ اياز

رباني جو نالو سونهري اکرن ۾ لکيو ويندو

مان رباني لاءِ جيڪو لکندس، ان تي هن لاءِ منهنجي ذاتي محبت ضرور اثر وجهندي، جيتوڻيڪ مون هن جي ٻيهر شايع ٿيل افسانن جي ڪتاب کي بار بار پڙهيو آهي ۽ اها ڪوشش ڪئي آهي ته دوستي کي پاسي رکي، هن جو ادبي مقام جاچي ڏسان. منهنجي نظر ۾، جمال ابڙو ۽ رباني اڄوڪي سنڌ جا ٻه مک ڪهاڻيڪار آهن. جن سنڌي ڪهاڻي تي پنهنجي امر ڇاپ ڇڏي آهي. رباني جون ڪهاڻيون ”غريبن جي جهوپڙي“ ”پن ٻوڙين پاتال ۾“، ”هوندا سي حيات“، ”شيدو ڏاڙيل“ ۽ ”ٻُري هن پنيور ۾“ ٻولي، ڪهاڻي جي اوسر ۽ پڄاڻي، ٻهراڙيءَ جي عڪاسي، سنڌ جي پيڙيل ۽ ڏتڙيل عوام سان گهري دلچسپيءَ ۽ همدردي سبب سنڌي ادب جو لازوال حصو بڻجي چڪيون آهن. رباني مٿين ڪهاڻين ۾ جو ڪجهه لکيو آهي، سو سنڌ جي مظلوم عوام جي باري ۾ صاف ۽ واضح آهي ۽ هن جي روح مان اٿيل نڪتو آهي، جيئن ڪنهن گهري زخم مان گرم خون نڪرندو آهي.

رباني ادبي ڪارڪردگيءَ ڪانسواءِ سنڌ جي صوبائي عليحدگي ۽ سنڌي وچولي طبقي جي سياسي شعور لاءِ جيڪو ڪم ڪيو آهي. ان جو مان اکين ڏٺو شاهد آهيان، هو سنڌ جي انهن امر ڪردارن مان آهي، جن سنڌ جي جدوجهد ۾ نهايت اهم حصو ورتو آهي، جن جي لڳاتار جاکوڙ نئين سنڌ جي انهيءَ تاريخ جي منتظر آهي، جنهن ۾ هن جو نالو سونهري اکرن ۾ لکيو ويندو.

غلام محمد لاکو

غلام رباني آگرو: شخصيت جو هڪ پهلو

ورهاڱي کان پوءِ ساهتي علائقي (موجوده ضلعو نوشهرو فيروز) ادبي دنيا جي حوالي سان ٽي وڏا نالا پيدا ڪيا. ڊاڪٽر نجم عباسي جنهن 25 آڪٽوبر 1995ع تي وفات ڪئي. غلام رباني آگرو جنهن 18 جنوري 2010ع تي ستهتر (77) سالن جي ڄمار ۾ فاني جهان ڇڏيو. ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي صاحب، جنهن ڇاهتر (76) سالن جي عمر ۾ 15 مارچ تي دم ڌڻيءَ جي حوالي ڪيو. ٽنهي اديبن ۽ عالمن سان، منهنجو ذاتي توڙي ادبي تعلق رهيو. وفات بعد ٽئي معتبر ماڻهو ۽ ادب جي دنيا جا ساک ڀريا انسان، پنهنجي اباڻي ماڳن ۾ وڃي ابدي آرامي ٿيا. هن مضمون ۾ آءٌ آگري صاحب جي باري ۾ ڪجهه لکندس.

غلام رباني آگرو بنيادي طرح افساني جي دنيا جو ماڻهو هو. ليڪن بعد ۾ خاڪا نگاري ڪيائين ۽ ٻين عنوانن تي به قلم کنيائين. راشدي ڀائرن کان پوءِ موجوده دور ۾ رباني صاحب کي ڀلوڙ نثر نويس تسليم ڪيو وڃي ٿو.

•••

غلام رباني آگرو عملي زندگيءَ جي ابتدا ۾ بورڊ ۾ ڊپٽي (اسسٽنٽ) سيڪريٽري مقرر ٿيو. سنڌي ادبي بورڊ ان وقت ڪراچيءَ ۾ هوندو هو. بورڊ کي بعد ۾ حيدرآباد منتقل ڪيو ويو. آگري صاحب کي 1970ع ڌاري بورڊ جو سيڪريٽري بڻايو ويو. سنڌي ادبي بورڊ جي ملازمت واري عرصي ۾، هن کي وڏن اديبن ۽ عالمن کي ويجهو رهڻ جو موقعو مليو. ۽ وري انهن اديبن جي حوالي سان وقت جي وڏن ماڻهن سان ويجهڙائي پڻ پيدا ٿي. سائين محمد ابراهيم جويو، راشدي ڀائر، عثمان علي انصاري، ڊاڪٽر دائودپوٽو، علامہ آءِ آءِ قاضي ۽ ڪي ٻيا سينيئر بزرگ هئا، جن کان ڪجهه نه ڪجهه سکيائين ۽ انهن جي فڪر جو مٿس اثر پيو. ادبي دنيا کان ٻاهر شڪارپور جي سومرا خاندان سان تعلق پيدا ٿيس، جي وقت ۾

وقت هن کي ڪم آيا ۽ پاڻ به انهن سان آخر تائين سلسلو قائم رکيائين. ان قسم جي معلومات پاڻ پنهنجي خاڪن واري ڪتاب ”جهڙا گل گلاب جا“ ۾ جابجا مهيا ڪئي اٿس.

•••

ليڪن ضروري ڪونهي ته انسان معاصر ڏاهن يا وڏن ماڻهن کان متاثر ٿئي. مطالعي وارو انسان گذريل زماني جي سگهارن ڪردارن کان سکندو به آهي ته اثر به وٺندو آهي. غلام رباني آگري جي زندگيءَ ۾ جهاتي پائڻ سان پتو پوي ٿو ته، سندس هڪ انگريز اسڪالر رچرڊ برٽن جي حياتي ۽ تحريرن سان خاص اُنس هو. برٽن انگريز عملدار هو. هو پيرا سنڌ ۾ آيو ۽ ملڪ کي گهرائيءَ سان ڏٺائين. اهو دور سنڌ ۾ انگريزن جي حڪومت جو شروعاتي دور هو. ذهين ۽ شاطر برٽن، سنڌ جي باري ۾ چار ڪتاب لکيا، جن جي اڄ سنڌ جي مطالعن ۾ خاص اهميت آهي. ڪتابن جا نالا هن ريت آهن:

1. Sindh and the races that inhabit the valley of the Indus, 1851.
2. Sindh or the unhappy valley (two volumes), 1851.
3. Falconry in the valley of the Indus, 1852.
4. Sindh revisited (two volumes), 1877.

•••

رچرڊ برٽن جي شخصيت جي باري ۾ محمد حنيف صديقي مرحوم لکي ٿو ته:

سياح، مهر جو، آثار قديمه جو ماهر، نثر نويس، شاعر، سپاهي، شمشيرزن، سفير، عالم، اديب ۽ جاسوس...

برٽن پنهنجي زندگيءَ ۾ چاليهن کان به وڌيڪ ڪتاب ڇپايا، جن ۾ يارنهن سنسڪرت ۽ ٻين زبانن جا ترجما آهن. ٻاويهن- ٽيويهن ڪتابن جا مسودا ڇڏيائين، جي هن جي مرڻ کان پوءِ ڇپايا ويا...

برٽن جو ادبي شاهڪار، لاشڪ دنيا جي ضخيم ترين ڪتاب الف ليليٰ (عربي) جو انگريزي ترجمو آهي، جنهن ۾ هن عربي زبان جو مخصوص مزاج قائم رکڻ لاءِ پهريون دفعو عربي طرز جي انگريزي لکي.

رچرڊ برٽن انگلينڊ ۾ 19 مارچ 1821ع تي ڄائو. هن بي آرام شخص 20 آڪٽوبر 1890ع تي اٺهتر سالن جي ڄمار ۾ وفات ڪئي (سنڌ ۽ سنڌوماٿر ۾ وسندڙ قومون، ص 375-381).

•••

ڪراچيءَ ۾ رهائش ۽ ملازمت واري دور ۾، سنڌ جي هن پلوڙ نثرنويس (غلام رباني آگرو) جو تعلق رچرڊ برٽن جي ڪتابن سان پيدا ٿيو. سنڌي ادبي بورڊ گهڻو پوءِ برٽن جو ڪتاب ”سنڌ ۽ سنڌوماٿر ۾ وسندڙ قومون“ ترجمو ڪري ڇپرايو. ليڪن ان کان ڪافي عرصو اڳ برٽن ۽ سنڌس ڪتابن جي مطالعي وارو ڪم، غلام رباني آگري صاحب شروع ڪيو.

مٿي برٽن جي سنڌ تي لکيل چئن ڪتابن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. ٽيون نمبر ڪتاب ”سنڌ ۾ بازن سان شڪار“ (انگريزي)، لنڊن مان 1852ع ۾ ڇپيو. رباني صاحب هن ڪتاب مان ڪي ٽڪرا (حصا) ترجمو ڪيا ۽ ماهنامه ”نئين زندگي“ (ڪراچي) ۾ مارچ، اپريل

سنڌ ۾
پکين ۽ جانورن جو شڪار

محمد اسماعيل عرساڻي
•
غلام رباني

سنڌي ادبي بورڊ
پوسٽ باڪس نمبر 12،
حيدرآباد سنڌ.

۽ جون 1962ع جي پرچن ۾ ڇپرايا. ليڪن ڪتاب مڪمل طرح سان ترجمو نه ٿي سگهيو. برٽن جي ڪتاب جي اشاعت کان 160 سال پوءِ، ان جا ڪي حصا ترجمو ڪري ڇپرائڻ واري ڳالهه نهايت اهميت جوڳي آهي. جڏهن ته ان دور ۾ خود هي ڪتاب بلڪل ناياب ٿي چڪو هو. هن ڪتاب جي ليجڻ ۽ ترجمي ڪرڻ واري ڳالهه، آگري صاحب مون ڏانهن پنهنجي هڪ خط ۾ روايتي طرح سان نهايت دلچسپ پيرايي ۾ لکي آهي. خط 11 ڊسمبر 1996ع جو لکيل آهي. لکي ٿو ته:

”برٽن جي ڪتاب جو قصو دلچسپ آهي، ڪراچيءَ ۾، ايلفنسٽن اسٽريٽ جي خاتمي وٽ هڪ ڪتابن جو دڪان هوندو هو، جنهن جو نالو هو ”گرين وچ“ بُڪ اسٽال. ڪنهن پارسيءَ جو هو. وٽس به ٽي Salesmen هوندا هئا، جن ۾ هڪ ته صفدر هو، جنهن جو Every Man's Book Stall غالباً اڄا ڪراچيءَ ۾ آهي. فاروق هوٽل جي ويجهو.

لنڊن ۾ پراڻن ڪتابن جا ڪي دُڪان آهن. صفدر انهيءَ (گرين وچ) بڪ اسٽال تي نوڪري به ڪندو هو ۽ لنڊن مان انهن پراڻن دڪانن کان سنڌ ۽ هند جي

تاريخ ۽ تمدن بابت ڪتاب گهرائي، هتِ، ڪراچيءَ ۾ پنهنجي گراهڪن کي ٻہ وڪڻندو هو، جن ۾ مکيہ ٽي هئا: هڪ مرحوم ذوالفقار علي ڀٽو، ٻيو مير علي احمد ٽالپر ۽ ٽيونّ سنڌي ادبي بورڊ. ٻيا گراهڪ بہ هوندس پر مون کي انهن جي خبر ڪانهي.

ڪِرين وِچ بڪ اسٽال ۾ ٻيو هڪ Salesman هوندو هو، جيڪو صفدر جو رقيب هو. ڪيس بہ خبر هئي تہ هي هي ماڻهو سنڌ جي تاريخ تي ڪتاب خريد ڪندا آهن. هڪ ڏينهن مان بُڪ اسٽال تي ويس تہ مون کي چيائين تہ، "سنڌ جي تاريخ تي هڪ اڻلڀ ڪتاب آهي. کپئي؟" مون چيو تہ، "ڏيکار". هو ڪتابن جي هڪ شيلف جي هيٺان، ولايت مان آيل گتي جي ڪريٽ مان ڪتاب ڪڍي آيو ۽ مون کي ڏنائين. ڪتاب جو نالو هو:

"Falconry in the valley of Indus".

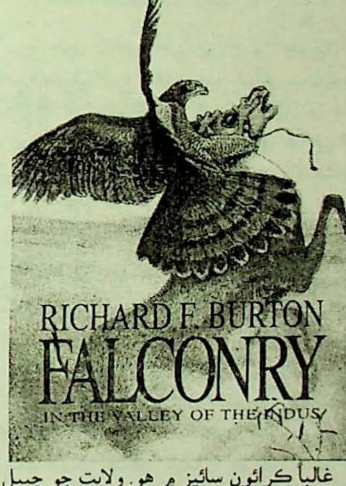

غالباً ڪرائون سائيز ۾ هو. ولايت جو ڇپيل هو. پڪو جلد سونهري ڇٽن سان هئس. اندر تصويرون بہ ڇپيل هئس. مون پڇيس تہ، "گهڻو وٺندين؟" چيائين تہ، "جيڪي ڏيو". شايد سوا سؤ رپين ۾ ڏنائين. تيسين مون برٽن جو رڳو نالو ٻڌو هو. ڪتاب مليو تہ پڙهيم ۽ وڻيم. پر، تن ڏينهن ۾ انگريزي ڪتاب ايڏا گهڻا ڪو نہ پڙهيا هئم. سو جڏهن ان جا ڪي مضمون سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري "نئين زندگيءَ" ۾ ڇپائڻ جي ڪم ۾ هٿ وڌم، تہ چڱي محنت ڪرڻي پيم. مضمون جو شايع ٿيا، تہ پير صاحب مون کان ڪتاب جي پڇا ڪئي. مون کيس سربستي ڳالھ ٻڌائي. مون کان ڪتاب گهريائين. مون کيس ڏنو. پاڻ وٽ رکي ڇڏيائين.

جڏهن پير صاحب هيءُ جهان ڇڏي ويو، تہ سندس بيڊ روم ۾ حسين شاھ لئبريري ٺاهي. اتي ئي هڪ ڏينهن ڏٺم تہ رکيو هو. تنهن مان سمجهيم تہ پير صاحب نکي قائداعظم يونيورسٽيءَ وارن کي پنهنجي ڪتبخاني جي ذخيري ۾ ڏنو هو، ۽ نہ سنڌالاجيءَ ڏانهن ويل عطيي ۾ ويو. بهرحال، مون ڪتاب کي پير صاحب جي رحلت کان پوءِ هٿ لائڻ مناسب نہ سمجهيو.

هتي هيءُ ٻڌائڻ مناسب ٿيندو تہ "سنڌ ۾ بازن سان شڪار" اصل انگريزي ڪتاب دوباره انگلينڊ مان 1971ع ۾، ۽ سنڌ ثقافت کاتي توڙي آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس ڪراچي پاران، ٽيون ڀيرو 1997ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو آهي.

•••

سائين رباني صاحب ۽ رچرڊ برٽن جو تعلق ٿوَ سال پوءِ وري قائم ٿيو. سنڌي ادبي بورڊ رچرڊ برٽن جي ڪتاب "سنڌ ۽ سنڌو ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون" جو سنڌي ترجمو ڇپرائي پڌرو ڪيو. ترجمو محمد حنيف صديقي مرحوم ڪيو. سال 1971ع ۾ ڪتاب ڇپجي آيو، تڏهن بورڊ جو سيڪريٽري غلام رباني آگرو هو. پاڻ ان حيثيت ۾ پبلشر نوٽ لکيائين، جنهن ۾ برٽن جي خدمتن ۽ عيبن ثوابن تي مختصر مگر خوب روشني وڌائين. ڪتاب جي سنڌي ترجمي مان ڪي ٽڪرا ڪڍيا ويا هئا. ڪتاب جي رونمائي تقريب پاڪستان نيشنل سينٽر حيدرآباد ۾ منعقد ٿي. پير حسام الدين راشدي ڪتاب مان ڪجھ ٽڪرا خارج ڪرڻ تي سخت غصي جو اظهار ڪيو. رونمائي تقريب جي روئداد رسالي "مهراڻ" جي 1971ع جي ٽئين پرچي ۾ ڇپيل آهي.

•••

سنڌي ادبي بورڊ 1977ع ۾ محمد اسماعيل عرساڻي مرحوم جو ڪتاب "سنڌ ۾ پکين ۽ جانورن جو شڪار" ڇاپي پڌرو ڪيو. ڪتاب ۾ عرساڻي صاحب جا عنوان تي لکيل ڇهه مضمون موجود آهن. جڏهن ته ضميمي طور رباني صاحب جو 1962ع ۾، برٽن جي ڪتاب جو ڪيل ترجمو "بازنامو" پڻ شامل ڪيو ويو آهي. هيءُ ڪتاب ڪرائون سائيز ۾ 143 صفحن تي مشتمل آهي. مصنف طور عرساڻي مرحوم سان گڏ غلام رباني‌ءَ جو نالو به ڏنو ويو آهي، پر ان ۾ آگرو ڪونهي. حرف آغاز عرساڻي‌ءَ جو، ۽ پيش لفظ رباني صاحب جو لکيل آهي، جنهن ۾ وري به برٽن بابت مختصر ڄاڻ ڏني وئي آهي.

•••

سنڌي ادبي بورڊ 1997ع ۾ آگري صاحب جو ڪتاب "سنڌ جا بر، بحر ۽ پهاڙ" ڇپرايو آهي. هن ۾ سنڌ جي تصوف جا ٽي مکيه ڪردار: پير محمد راشد روضي ڌڻي، غوث بهاءالحق ملتاني، ۽ قلندر لعل شهباز، مطالعي هيٺ آيا آهن. جهڙا گل گلاب جا، وانگر هيءُ ڪتاب به ڏاڍو دلچسپ آهي. ڪجهه قصہ گوئي ۽ ڪجهه تحقيق، ليڪن نثر لاجواب. ڪتاب ۾ دل ڪولي قلندر شهباز تي لکيو ويو آهي. رچرڊ برٽن شايد سنڌ جي حوالي سان لکندڙ، پهريون اسڪالر آهي جنهن قلندر شهباز تي علمي انداز سان لکيو آهي. ليڪن رباني صاحب پنهنجي ڪتاب ۾ قلندر تي برٽن جي لکيل مواد کي جزوي طرح سان ڪنيو آهي.

سنڌ ۾ بازن سان شڪار، ڪتاب ۾ رچرڊ برٽن ڪتاب ختم ڪندي، پس نوشت Postscript لکيو آهي. ساڳي طرح رباني صاحب "سنڌ جا بر، بحر ۽ پهاڙ" ختم ڪندي پس نوشت لکيو آهي. معنيٰ ته رباني مرحوم 1962ع ۾ برٽن جي اثر قبول ڪيو ۽ اهو پنجٽيهه سال پوءِ به (1997ع) برقرار رهيو!

•••

مٿي سرسري طرح انگريز اسڪالر رچرڊ برٽن ۽ سنڌي اديب غلام رباني آگري صاحب جي مشترڪ مطالعي کي قلمبند ڪيو ويو آهي.

رچرڊ برٽن جي علمي ۽ عملي زندگيءَ جا ڪيئي پهلو ڏسجن ٿا، جن جو سرسري طرح مٿي ذڪر ٿي چڪو آهي. برٽن ڏکئي ۾ ڏکئي ڪم کي هٿ ۾ ڪنيو ۽ ان کي هر حال ۾ پورو ڪيو. لکڻ ۽ پڙهڻ ۾ به همعصر انگريز اديبن کان مختلف هو. ليڪن هن جي زندگيءَ جو نمايان ڪارنامو مهم جوئي (Adventurist) ڏسڻ ۾ اچي ٿو. غلام رباني آگري مرحوم جا ڪجهه ڪتاب ڇپيا آهن. البت گهڻ ڪتاب اڃا اڻ ڇپيل آهن. جڏهن سندس سمورو مواد ڇپجي ايندو، تڏهن ئي اندازو ڪري سگهبو ته، هن تي برٽن صاحب جو ڪيترو اثر آهي؟ ليڪن في الحال هي لکندي غلط نه ٿيندو ته، رباني صاحب جي ادبي زندگي هجي يا ملازمت جو دور. هن پوري زندگيءَ ۾ برٽن وانگر ڪجهه موقعن تي ڀرپور مهم جوئي ڪئي، هيٺ هڪ ٻه مثال ڏجن ٿا.

پاڻ بورڊ جي سيڪريٽري هجڻ واري دور ۾، ڀٽي صاحب جي حڪومت ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پهريون پرو وائيس چانسيلر مقرر ٿيو. شيخ اياز جي آتم ڪٿا جي مختلف جلدن ۾، رباني صاحب جي ذڪر ۾ مذڪوره جهلڪ نمايان ملندي.

1983ع ۾ پاڪستان ۾ جمهوريت جي بحاليءَ (MRD) واري تحريڪ هلي. پر ان تحريڪ جو سمورو زور سنڌ ۾ ڏنو ويو. تحريڪ جي خاتمي تي فوجي جنتا جو سنڌ ۽ سنڌي عوام ڏي ڪي قدر نرم گوشو پيدا ٿيو. سنڌي نوجوانن کي نوڪريون ۽ مالي فائدا ڏيڻ جا پروگرام رٿيا ويا. ان تبديليءَ ۾ چار شوري مان ٻن اديبن کي فائدو مليو، جن مان هڪ غلام رباني آگرو صاحب هو. ابتدا ۾ ڪيس اڪيڊمي ادبيات پاڪستان جو ڊائريڪٽر جنرل ۽ پوءِ چيئرمين مقرر ڪيو ويو. پاڻ سٺ سالن جي عمر تي پهچي 1993ع ۾ اڪيڊمي ادبيات مان رٽائر ڪيائين. هڪ غريب سنڌي استاد جو ٻار پنهنجي ذهانت سان ملڪ جي وڏي ادبي اداري جي اعليٰ عُهدي تي فائز ٿيو. برٽن وانگر اسلام آباد ۾ رهندي، حلقن ۽ عملدارن کي قريب تر ڏٺائين. پنهنجي اهليت سبب جنرل ضياءالحق سان گهڻو

ويجهو ٿي ويو. پر ان سموري ماجرا ۾ به عزت ۽ جسم جان جي سلامتيءَ سان، سال 1997ع ۾ وري اچي سنڌي ادبي بورڊ کي وَسايائين (رٽائرمينٽ کان پوءِ 1993ع کان 1996ع تائين فيڊرل پبلڪ سروس ڪميشن جو ميمبر پڻ رهيو).

1970ع ۾ ون يونٽ ختم ٿيو ۽ سنڌ صوبو بحال ٿيو. شروع ۾ ثقافت کاتو سنڌ جي تعليم واري کاتي سان گڏ ڪم ڪندو هو. اڳتي هلي سنڌ ثقافت کاتو جداگانه حيثيت ۾ وجود ۾ آيو. ان ريت ٻين ثقافتي ۽ علمي ادارن وانگر سنڌي ادبي بورڊ به ثقافت کاتي جي حوالي ٿيو. عبدالحميد آخوند برجستو عملدار ۽ باصلاحيت انسان آهي. رباني صاحب 1997ع ۾ اسلام آباد ڇڏي، بورڊ جو اعزازي سيڪريٽري بنجي ويو. سائين محمد ابراهيم جويو بورڊ جو چيئرمين هو. جويي صاحب کان پوءِ غلام رباني آگرو 2002ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ جو چيئرمين بڻيو. آخوند صاحب ۽ رباني صاحب ۾ ڪجهه مسئلن تي ڇڪتاڻ پيدا ٿي. محمد ميان سومرو سنڌ جو حاڪم اعليٰ (گورنر) هو. ذاتي لاڳاپن ڪي ڪتب آڻيندي، رباني صاحب بورڊ کي ڪلچر کاتي مان ڪڍي، دوباره تعليم کاتي ۾ شامل ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿيو.

منهنجي مشاهدي، ٻڌ سُڌ ۽ ڄاڻ موجب، سنڌ جي هنن ٻن نهين عملدارن ۽ ڏاهن ۾ هي ٽڪراءُ، برٽن جي عملي زندگيءَ جي حساب سان، هڪ معرڪي جي صورت ۾ سامهون اچي ٿو. سائين جي.ايم.سيد چوندو هو ته ويهين صديءَ جي سنڌ ٽي وڏا انسان پيدا ڪيا، پر ٽئي سنڌ ۽ سنڌي عوام کي ڪم نه آيا. هيءَ هڪ حقيقت آهي ته عبدالحميد آخوند صاحب ۽ رباني صاحب جي ٽڪراءَ، سنڌ کي ثقافتي ۽ علمي حوالي سان فائدي بجاءِ نقصان ڏنو!

•••

سنڌ ۾ برٽن جي ڪتابن جي نئين سر مطالعي جو باني دراصل غلام رباني آگرو آهي. برٽن جا سنڌ تي لکيل چار ڪتاب ويجهڙ ۾ ٻيهر ڇپيا آهن. سنڌ ۾ بازن سان شڪار ۽ ٻيهر سنڌ ۾، نالن وارا ڪتاب عبدالحميد آخوند جي دلچسپيءَ سان ڇپيا آهن. جڏهن ته ٻه ٻيا ڪتاب صفدر مهدي، انڊس پبلشرز پاران ترولر ڪيا آهن. صفدر جو ذڪر مٿي رباني مرحوم جي خط ۾ آيو آهي. ان صاحب ٻيا به ڪوڙ سنڌ تي پراڻا انگريزي ڪتاب ٻيهر ڇاپي وڏي علمي خدمت ڪئي آهي.

سنڌ ۾ بازن سان شڪار، کان سواءِ برٽن جا باقي ٽي ڪتاب سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿي چڪا آهن. هڪ جو ترجمو محمد حنيف صديقي مرحوم ڪيو، جنهن جو ذڪر گذريل صفحن ۾ اچي چڪو آهي. ٻيهر سنڌ ۾ (Sindh Revisited)، ۽ سنڌ ڏکويل ماٿري - (Sindh or the unhappy valley) مشهور مترجم عطا محمد ڀنڀري ترجمو ڪيا ۽ سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي شايع ڪيا. ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته ”سنڌ ۾ بازن سان شڪار“ پڻ مڪمل طرح سان ترجمو ڪري ڇپرائجي، جنهن ڪم جو بنياد اڄ کان اڌ صدي اڳ سنڌ جي نامور اديب غلام رباني صاحب رکيو هو!

رچرڊ برٽن سنڌ جي حوالي، سان هڪ وڏو نالو آهي. ذاتي طرح ته هو هڪ وڏو اسڪالر هو. پر هن جي سنڌ متعلق لکيل ڪتابن جي، هر ايندڙ ڏينهن تي اهميت وڌي رهي آهي. سنڌ ۽ سنڌي ماڻهن بابت برٽن صاحب جو اڀياس انتهائي ڌيان طلب آهي. اڄ اسين جنهن رسم الخط ۾ سنڌي لکون ٿا. ان بابت رچرڊ برٽن ئي سنڌ جو ڪيس وڙهيو. جڏهن ته جارج اسٽئڪ ديوناگري خط جو حامي هو. ان سموري پس منظر ۾ نه رڳو برٽن جي سنڌ متعلق، سڀني ڪتابن کي سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪري ڇپرائجي. پر بهتر ٿيندو ته خود رچرڊ بابت سنڌي زبان ۾ مختصر مطالعو تيار ڪري شايع ڪجي!

◙

گل محمد عمراڻي

مقدمي "جهڙا گل گلاب جا" جو نفسياتي ۽ سماجياتي جائزو

اڄ جو جديد علم نفسيات، انسان جي من اندر جي وارتا جي پروڙ، فهم ۽ فراست جي وسعت جو تجزيو ۽ ڇيد ڪرڻ سيکاري ٿو. ساڳي طرح سماجيات يا عمرانيات بہ ادبي ميدان ۾ تنقيدي حوالن سان ليکڪ ۽ سماج جي باهمي رشتن ۽ رابطن جي روشنيءَ ۾ اهو بغور جاچي ٻڌائي ٿو تہ ڪنهن ادبي تحرير پنهنجي ماحول جي جو ڪيترو اثر قبول ڪيو آهي. هڪ جديد تنقيدنگار وِلبر اِسڪاٽ پنهنجي مشهور تنقيدي ڪتاب Five Approaches To Literary Criticism (تنقيد جا 5 رستا) ۾ نفسياتي ۽ سماجياتي ادبي تنقيد کي هم عمر تنقيد نگاريءَ جون 2 اهم روشون ڄاڻايو آهي. اِهي ٻئي رستا مصنف جي اندر يا من جي (نفسيات) ۽ ٻاهر ماحول واتاورڻ (سماجيات) جي عڪاسي ڪن ٿا. مغربي ادب ويهين صدي ۾ ناليوارن ۽ هر دل عزيز مُصنفن، شاعرن، ڊرامہ نگارن ۽ نثري شهسوارن کي نفسياتي ۽ سماجياتي تنقيد جي تيز سراڻ تي گسائي، ٽڪو ڪري، سندن لکڻ جو ڳوڙهو جائزو وٺي، ڪين نج ۽ اصل سَندن ئي لفظن جي سٽائن، ترڪيبن، صرف ۽ نحو جي بيهڪن جي ڇيد ڪانپوءِ، تنقيدي پُلصراط تان گذاري، سندن ذات بابت ڪا حتمي راءِ ڏئي ٿو. ڊي.ايڇ.لارنس، جيمس جُوائس، ورجنيا وُولف ۽ جوزف ڪونراڊ جو من ڇيد (Analysis Self) ۽ سماجياتي جائزو (Sociological Evaluation) سندن تنقيدي جائزن ۾ ائين ٿيل آهي. ڄڻ تہ هُو ڪنهن نفسيات جي ماهر ۽ سماج [illegible] جي سامهون، بحيثيت ڪنهن ڪيس اسٽڊي ۾ پيش ٿيا هُجن. ڪيس اسٽڊي (انفرادي تجربو) هڪ ريسرچ جو اصطلاح آهي. هن مضمون ۾ غلام رباني آگري جي نثري شه پاري "جهڙا گُل گلاب جا" جي مقدمي جو اهڙو ئي نفسياتي ۽ سماجياتي جائزو وٺڻ جي ڪوشش ڪنداسون، جنهن سان اسان کي هن منفرد نثرنگار جي سماجياتي ۽ نفسياتي لاڙن ۽ ڪيفيتن جي خبر پئجي سگهي. آگري صاحب پنهنجي من اندر جي اصل وارتا، هڪ سچي ۽ حساس اديب جيان پنهنجي لکيل "مقدمي" ۾ ڪمال خوبصورتي ۽ سنجيدگيءَ سان، بغير رک رکاءَ جي، پڙهندڙ اڳيان پيش ڪئي آهي. سندس هيءُ "مقدمو" اِبن خلدون جي مقدمي وانگر ڪتاب کان بہ وڌيڪ حيثيت ۽ اهميت رکي ٿو، ۽ جيڪڏهن غور سان پڙهجي، تہ شايد ان کي بذات خود بہ پنهنجي جاءِ تي هڪ مڪمل ڪتاب جي حيثيت ڏئي سگهجي ٿي. "جهڙا گُل گلاب جا" سنڌي ادب ۾ تذڪره نويسي جي صنف ۾ هڪ نهايت اهم مقام رکي ٿو. ڇاڪاڻ تہ هن ڪتاب کان اڳ کي ڳاڻ ڳڻيا ڪتاب اسان کي تذڪره نويسيءَ جي موضوع تي ملن ٿا. پير علي محمد راشديءَ جو "اُهي ڏينهن اُهي شينهن" (ٽي جُلد) سائين جي.ايم.سيد جو "جنب گذاريم جن سين،" مولانا دين محمد وفائي جو "تذڪره مشاهير سنڌ" (3 جلد)، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي جو مشاهير

نمبر (الرحيم رسالي ۾)، مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جو "يادِ رفتگان" ۽ ماهي مهراڻ جو "سوانح نمبر" ۽ پير حسام الدين راشدي جو "هو ڏوتي هو ڏينهن" قابل ذڪر ڪتاب آهن. هڪ اڌ ٻيا ڪتاب به آهن پر اهي ان معيار جا نه آهن جن جو مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي.

رباني صاحب جو هيءُ ڪتاب واقعي پنهنجي جاءِ تي هڪ اهڙو ڪتاب ڪري ليکجي ٿو، جنهن جي سنڌي ادب ۽ زبان کي وڏي ضرورت هئي. علامه آءِ آءِ قاضي جيڪو انگلينڊ ۾ ڪارلائل جي ڪتاب سورما ۽ سورما پرستي (Heroes and Hero Worship) کان تمام گهڻو متاثر هو ۽ ڪارلائل جي هن نظرئي کان به گهڻو متاثر هو ته History Is Biography OF Great men (تاريخ وڏن ماڻهن جي سوانح حيات آهي!) هو هميشه ائين چوندو هو ته ڪو به ڪتاب سوانح حيات کان اهم ڪونه آهي. غلام رباني آگري کي شروع کان وٺي علامه صاحب سان بيحد عقيدت هئي، انهيءَ ڪري سندس هدايت تي عمل ڪندي سوانح عمري لکڻ جي فن طرف مائل ٿيو. اهو چئي سگهجي ٿو ته هيءُ ڪتاب جيڪو سوانح عمريءَ جي ڪيتر ۾ جڻ هڪ بلندوبالا درخت آهي، ان شديد ڪوٺ جي پورائي ڪري ٿو ۽ ائين لڳي ٿو، ته ان ڪتاب جي لکڻ جي پويان علامه آءِ آءِ قاضي صاحب جي هدايت ۽ اُن کان متاثر ٿي اُنهن قداور علمي ۽ ادبي شخصيتن جا خاڪا لکيا ويا، جيڪي ويهين صديءَ جي تاريخ ۾ پنهنجو پاڻ کي مڃرائي چڪيون هيون. محمد ابراهيم جويو ۽ شيخ اياز جهڙن گهڻ پڙهيل دانشورن جي رفاقت ۾ خود آگري صاحب جو انگريزي، اردو، فارسي ۽ سنڌي ادب جو مطالعو قابل رشڪ هو، ۽ ان جو نچوڙ اسان کي هن ڪتاب جي "مقدمي" ۾ ملي ٿو. هيءُ مقدمو مصنف، ابن خلدون جي مقدمي جيان هڪ هم جهت ۽ وسيع الصفات لکيو آهي. مون خود پنهنجي مطالعي ۾ اهڙا تمام ٿورا مقدما پڙهيا هوندا، جي ان اصل ڪتاب جو عصري روح هجن. ڪتاب جي مقدمي کان اڳ رباني صاحب پنهنجي تمام گهڻي مَن پسند فارسي جي شاعر حافظ شيرازيءَ جو هڪ شعر ڏنو آهي:

تا جهان باشد به نيڪي
در جهانت باد نام

(جيسين جيئرا آهيو نيڪي ڪريو، جيئن مرڻ کانپوءِ اوهان جو نالو زنده رهي.) ان کانپوءِ آگري صاحب، درويش صفت سائنسدان البرٽ آئن اسٽائين جي هڪ سوانح حيات مان به انتخاب ڏنا آهن، جيڪي اصل انگريزي زبان ۾ ئي بغير ترجمي جي آهن. انهن اقتباسات مان اِها پروڙ پوي ٿي ته غلام رباني دنيا جي چونڊ عظيم ڏاهن ۽ ذهين شخصيتن جي سوانح حيات جو بغور مطالعو ڪندڙ هو، ۽ غالباً هن مولوي عبدالحق جي سوانحي خاڪن واري ڪتاب "چند هم عصر"، مالڪ رام جي ڪتاب "وه صورتين اِلاهي" کي پنهنجي سامهون هڪ ماڊل جي صورت ۾ رکي "جهڙا گل گلاب جا" تصنيف ڪيو هو. اهي ٻئي اردو ڪتاب اردو سوانحي خاڪن جي سلسلي ۾ تمام مشهور ۽ مڃيل ليکيا ويندا آهن. ساڳي طرح آگري صاحب تي تذڪره نگاري ۾ جن اُردو زبان جي نثرنگارن جو اثر نمايان لڳي ٿو، سي منهنجي ذاتي معلومات ۽ سائنس نياز منديءَ جي بنياد تي، هينيان اديب ۽ نثرنگار چئي سگهجن ٿا: خواجه حسن نظامي، مولانا غلام رسول مهر، عبدالمجيد سالڪ، ڊاڪٽر وحيد قريشي، سيد سجاد باقر رضوي، ڊاڪٽر عندليب شاداني، قدرت الله شهاب، ممتاز مفتي، مسعود مفتي ۽ اشفاق احمد.

آئن اسٽائين جي سوانح حيات جي انتخاب ۾ هڪ جملو تمام اهم آهي، جنهن ۾ سوانح نگار اهو ٻڌائي ٿو ته آئن اسٽائين اخلاقيات مان اها مراد ڪونه وٺندو هو، ته ماڻهو زندگي جون لذتون ترڪ ڪري تياڳ وٺي ويهي رهي، پر سنن لڇڻن جو مطلب آهي ته ماڻهو هميشه انسانذات جي خوشي لاءِ ڪوشان رهي. ان کي نفسيات جي اصطلاح ۾ Utilitarianism (ٻئي کي ڪم اچڻ) چئبو آهي. هاڻ جيڪڏهن آگري صاحب جي عملي زندگيءَ جو نفسياتي ۽ سماجياتي تجزيو ڪجي ته ائين ظاهر ٿيندو ته اسان جو مصنف به اُن Utilitarianism تي تاحيات عمل ڪندو رهيو. هن پنهنجي سڄي زندگي نفاست، پر خرد داري واري، بودوباش سان گذاري ۽ جيتوڻيڪ سنو طعام ۽ ڪلام سندس مها مرڪ رهيا، پر ان سان گڏوگڏ هُن پنهنجي دوستن ۽

رفيقن جي هميشه ۽ هر حال ۾ پرگهور لڌي ۽ هر طرح سان اُنهن جي ڪم آيو. انهيءَ موضوع تي سندس اينڊڙ سوانح نگاريءَ ۾ لکڻ جي گهڻي گنجائش آهي، خاص طور تي اُهي شخص، جيڪي ان ڪان واقف آهن. مصنف جي "مقدمي" ۾ اصل ڪتاب جو اهو جوهر اوتيل آهي، جيڪو اوهان کي هو مختصراً هن مقدمي جي شڪل ۾ اڳواٽ عرض رکي ٿو. اهڙن مشاهيرن جو ذڪر تفصيلاً ته ڪتاب جي ٻن پاڱن ۾ آيل آهي، جن سان آگري صاحب جي ذاتي محبت رهي، ۽ ڪجهه اهڙا مشاهير به هئا جن سان پاڻ خط و ڪتابت ڪندا رهيا. بقول مصنف، انهن مشاهيرن جي صحبت ۾ سندن روح ۾ بَسَنت بهار جي خوشبو آئي ۽ ان نسبت سان سندن تذڪري جو نالو "جهڙا گل گلاب جا" رکيائين. هاڻ اچون ٿا اصل مقدمي جي انهن نُڪتن ڏانهن جيڪي رباني صاحب جي تجربي، تجزيي، فهم، فراست ۾ دانش جو جوهر آهن. سندس ڪجهه دقيقي ۽ ڳوڙهن خيالن جي اپٽار پيش خدمت آهي:

(1) پاڻ سمجهي ٿو ته دنيا ۾ ماڻهن جي اڪثريت تڇ ۽ خسيس ماڻهن تي مشتمل آهي، جيڪي انهن اعليٰ انسانن جي بَرعڪس، ظاهر ۾ اڇا اُجرا، پر باطن ۾ بگهڙ هوندا آهن. اهڙن بظاهر اُڇن اجرن پَر باطني خباثت سان پريل انسانن تي هو ڏمريل آهي.

(2) مها ڪوي ٽيگور جي شاعريءَ جي حوالي سان بيانُ ڪري ٿو، ته مها ڪوي لکيو آهي ته: "انسان کي شينهن، چيتي ۽ واگهه ايترو ڪونه چيريو، ڦاڙيو ۽ ماريو آهي جيترو خود انسان، انسان کي!"

(3) هن صاحب هڪ منگول بادشاهه ۽ افغان ايراني حاڪم نادر شاهه جي ڪوس جو ذڪر ڪندي بيان ڪيو آهي، ته انسان جي انسان هٿان ذِلت، بربادي ۽ تباهي وچئين دور ۾ پنهنجي عروج تي هئي. انهي مردم بيزاري جو عروج ۽ انتها هن کي هٽلر جي دور ۾ نظر اچي ٿو، جڏهن هٽلر کي خيال آيو ته قيدين کي مارڻ لاءِ گولي هڻڻي پوي ٿي ۽ ان تي جيڪو خرچ اچي ٿو ان کي گهٽائڻ گهرجي! ماڻهو جو موت سستو ۽ سولو ٿيڻ گهرجي ۽ اِنهي هٽلري خواهش جي بجاءِ آوري لاءِ گيس چيمبر ايجاد ٿيا. آگري صاحب جي حساس دل تي ان واقعي جو بيحد گهڻو اثر محسوس ٿئي ٿو ۽ هو انساني پيڙا جو احساس ڪندي ڏک ۽ مايوسيءَ ۾ چئي ٿو ته: "اياڳن انسانن کي گيس چيمبر ۾ بند ڪري بس هڪ بٽڻ دٻائڻ جي دير هوندي هئي." هت سندس قلم جي نب مان جڻ رت جا ڳوڙها بِڪري انسان جي وحشيانه تاريخ تي نوحه ڪنان آهن.

(4) انساني تشدد پسندانه روين جي حوالي سان مصنف هڪ سنجيده سماجوادي سوال پڇي ٿو ته انسان جو ٻين انسانن سان سَفاڪانه سلوڪ جيڪو آد جڳاد کان وني آهي انهيءَ تناظر ۾ اهو پڇڻ جائز ٿيندو ته آيا "انسان فطرتاً نيڪ آهي يا بد؟" انگريز فلسفي هابس چوي ٿو ته ماڻهوءَ جي ٻئي ماڻهو ڏانهن روش بگهڙ واري آهي. رباني صاحب ان ڳالهه تي اُچرج جو اظهار ڪندي چوي ٿو ته: "خود بگهڙن جو ٻين بگهڙن سان عام طور تي صلح ۽ سانت وارو سلوڪ هوندو آهي." ان خيال جي برعڪس فرينچ مفڪر روسو جو حوالو ڏيندي مصنف ٻڌائي ٿو ته انسان فطرتاً نيڪ آهي، هو آزاد پيدا ٿئي ٿو، پر هيءُ معاشرو مٿس زنجير وجهي جڪڙي ڇڏي ٿو. امريڪي افسانه نگار اوهينري جي هڪ افساني (عيسيٰ ۽ شيطان) جي ڳالهه ڪندي انڪشاف ڪري ٿو ته هيءُ معاشِرو ئي آهي جيڪو معصوم ٻار کي عيسيٰ مان شيطان بڻائي ڇڏي ٿو. وري فارسي ادب مان شيخ سعدي کي پيش ڪري اوهينري جي دعويٰ کي رد ڪري چوي ٿو ته: "ماحول ئي انسان جو مزاج مَٺائي ٿو ۽ حالتن بدلجڻ سان انسان جي چال چلت بدلجي ويندي آهي." شيخ سعدي جيڪو، رباني صاحب جيان انساني نفسيات جو وڏو پارکو ۽ ڄاڻو آهي، ان جي راءِ کي اڳيان ڪندي مصنف چئي ٿو ته: "بگهڙ جو ٻچو بگهڙ ئي ٿيندو آهي." هت شايد رباني صاحب اهو ٻڌائي ٿو ته اسان وٽ مشرق ۾ انسان جي فطرت جي اصل ۽ انسان جي نج نسل وارو نظريو آهي، ۽ مغرب ۾ وري نيپاج ۽ تربيت وارو اصول مُروج آهي. مطلب ته اصل ماڻهوءَ کي تعليم ۽ تربيت ڦاهي ٿي، يعني ڏاڙيل جو پٽ اشراف ٿي سگهي ٿو، اگر ان کي صحيح تعليم، نيپاج ۽ تربيت نصيب ٿئي. (راج ڪپور جي فلم آواره جي به اِها ئي Theme آهي، جيڪا ان Theme جي ڪري ڪميونسٽ نظريو روس ۾ تمام گهڻو مقبول ٿيو.)

(5) آگري صاحب جو خيال آهي ته اهو ضروري ڪونهي ته صرف ماحول ئي ماڻهو جي مِزاج کي مَٽائي ٿو. پر پنهنجي جاءِ تي اِها ناقابل ترديد حقيقت آهي، ته ماحول ۽ مادي حالتن جو ماڻهو جي مزاج تي وڏو اثر پوي ٿو، ۽ اهي سندس عادتن ۽ نفسيات تي گهڻي قدر اثر انداز ٿين ٿيون. اڻويهين صديءَ جي ماهر حياتيات ڊارون جي تمام گهڻي متنازع نظريہ جو اُپٽار ڪندي هن جي عالمانہ نظريي کي عام پڙهندڙن سان متعارف ڪرائي ٿو. اڳ اهڙي قسم جا بحث اسان وٽ سنڌي ادب ۾ گهٽ ڏسڻ ۾ ايندا، شايد محمد عثمان ڏيپلائي صاحب ڪجهه لکيو آهي، باقي جويو صاحب هن ميدان ۾ اڪيلو مَرد مجاهد آهي، جنهن خرد افسردگي (Enlightenment) جو صحيح پرچار ڪيو آهي. آگرو صاحب، جويي صاحب کان گهڻين ڳالهين ۾ متاثر آهي، پر ڪٿي ڪٿي هو ان جو اقرار دانستہ نٿو ڪري، ۽ پنهنجي انفراديت برقرار رکي ٿو. انهيءَ سڄي بحث جو لب لباب اِهو آهي، ته آگري صاحب پنهنجي ڀرپور زندگي جي حاصل مشاهدي ۽ مطالعي جو اظهار هن مقدمي ۾ ڪري اندر جو احوال اوتيو آهي. ڊارون واري مَتي جي سولي ۽ سليس سنڌي نثر ۾ تشريح ڪندي ٻڌائي ٿو ته چارلس ڊارون جي پوئلڳن مطلق بقا جي جدوجهد (Survival of the Fittest) ۾ سوپ ۽ سرسي اُن ساهه واري کي نصيب ٿئي ٿي، جيڪو ٻئي کان ڏاڍو آهي. ”ڏاڍو سو گابو“، سوليءَ سنڌي ۾ ننڍي مڇي وڏي مڇيءَ جو کاڄ آهي. فطرت جو اهو اصول روزازل کان اڄ ڏينهن تائين جاري ۽ ساري آهي.

(6) آگري صاحب جو خيال آهي ته ڊارون جي هن بيرحم نظريي (Survival of the Fittest) يا ڏاڍو سو گابو وارو مَتو اڳيان هلي، انساني سماج ۾ سرمايہ دارانہ نظام جو پيش خيمو ثابت ٿيو. ان نظام ۾ انسان جيڪو ڏک ڏٺو، ان کان باغي ٿي، هن سوشلسٽ نظام يا اشتراڪيت جو نظام ايجاد ڪيو. پر آخر ۾ هڪ وڏي بحث ڪانپوءِ، مصنف سوشلسٽ نظام جي ناڪامين تي ٽيڪا ٽپڻي ڪندي لکي ٿو ته: ”چين ۽ روس جي واقعن مان اهو نظريو غلط ثابت ٿيو ته ذاتي ملڪيت ئي فساد جي جڙ آهي، ۽ ماحول مٽائبو ته ماڻهو جو خود غرضي وارو مزاج بہ بدلجي ويندو. سوشلسٽ نظام انسان کي بک، بيماري ۽ گناهه کان نجات ڏياري ڪونہ سگهيو ۽ نہ وري ڌرتي تي بهشت قائم ڪرڻ وارو خواب شرمندهِ تعبير ٿيو!“

آگرو صاحب انسان جي فطرت تي هيءَ رايو ڏئي ٿو ته خود غرضي، خود مطلبي، ذاتي سُک آرام ۽ خانگي ملڪيت سان محبت، اِنسان جي مزاج ۾ شامل آهي، ۽ انسان جي زندگي جي بنيادي خصلت آهي. خُود غرضي، انسان جي خمير ۽ ضمير ۾ ڏاڍي ڪا اونهي آهي. پير علي محمد راشديءَ جو خيال هو ته انسان انتهائي خُود غرض آهي. جيڪڏهن ڪانئس ڪوبہ ڇگو ڪم ٿئي ٿو ته اهو ڪو اتفاق سمجهڻ گهرجي. دنيا جا اِهي غمزا ڏسي، انسان ويچارو سوچڻ تي مجبور ٿئي ٿو ته آخر اخلاقي قدر (Moral Values) ۽ قدرت جي انصاف متعلق جو 'Holy Scriptures' ۾ انساني قرطاس ۾ ايترو زور ڏنو آهي تن جي اصل حقيقت ڇا آهي؟ ۽ انسان جي عملي زندگيءَ تي انهن جو ڪهڙو اثر پوي ٿو؟ جيڪي ڪجهه هي اکيون ڏسي رهيو آهن، سو عام طرح هن ڪانسواءِ ٻيو ڪجهه نہ آهي ته چور آزاد ۽ ڀاڳيو ٻڌو وڃي ٿو. ڪوڙو تخت تي ۽ سچو تختہ دار تي نظر پيو اچي ۽ جڏهن اِهو نظارو سامهون ئو اچي تڏهن هن مزيد فلسفي پيش ڪرڻ ڪانسواءِ ڪو چارو ڪونہ ٿو رهي ته:

ڪي رند پروڙن راز قضيي ڪربلا جو.

(7) غلام رباني، علي محمد راشديءَ جي مٿين مَنفي مايوس ڪندڙ تجربي سان سهمت ڪونهي، ۽ چوي ٿو ته: ”جيتوڻيڪ انسان کي سائنسدانن حيوانن ۾ شمار ڪيو آهي، پر انسان ئي اُهو واحد ساهوارو آهي، جيڪو ٻي انسان جي خاطر، پنهنجي مفاد جي قرباني ڏيئي ڪس ڪسر ڪائڻ جي اصول تي عمل ڪري ٿو. سندس اهو عمل کيس ٻين جانورن کان جُدا ڪري ٿو. ان عمل جو نالو اخلاق آهي. اخلاق عربي لفظ آهي، ۽ ان جو سولو سنڌي ترجمو لَڇَڻ ٿيندو.“ آگرو صاحب قاسمي صاحب جو حوالو ڏيندي اخلاق جي تشريح ڪندي ٻڌائي ٿو، ته اخلاق جو واسطو ماڻهن جي عادتن سان آهي. عادت يا هير جو واسطو ماڻهو جي بنيادي جبلت سان بہ آهي، تہ سندس سوچ سان بہ بقول آگرو صاحب تہ قاسمي صاحب جي

ڳالهه جو مطلب اِهو ٿيو ته، سنو اخلاق، سنا لڇڻ، ۽ سنيون عادتون تڏهن پيدا ٿينديون آهن جڏهن ماڻهوءَ پنهنجي سوچ ڦيرائي. ماڻهوءَ جي سوچ تڏهن ڦرندي، جڏهن هو پنهنجي سَڌَ يا خواهش کي قبضي هيٺ آڻيندو. پنهنجي وجود سان وڙهڻ جو مطلب ٿيو ته پنهنجي خواهش کي قبضي هيٺ آڻڻ.

پيغمبر اسلام پنهنجي وجود سان ويڙهه ڪرڻ کي ئي ”جهاد اڪبر“ قرار ڏنو. انهيءَ تعليم جي نتيجي طور جيڪي انسان پيدا ٿيا، سي مثالي اخلاق جا مالڪ بڻيا. سندن قول ۽ فعل ۾ ڪو به فرق نه هوندو هو، انصاف سندن اصول هوندو هو. غلام رباني آگرو ان سڄي بحث کي تمام مؤثر انداز ۾ هڪ حڪيماڻي رمز سان هيئن پڄاڻي تي پهچائي ٿو، عجب مفڪرانه طرز آهي:

”انصاف معنيٰ حق ۽ ناحق جي وچ ۾ ليڪو ڪڍڻ. شايد سڄو راز ليڪو ڪڍڻ ۾ آهي. ماڻهو هڪڙا ليڪا ٻاهر پَٽَ تي پائيندو آهي، ٻيا اندر مَن ۾، جڏهن رام لڇمڻ کي ساڻ وني، ٻن ۾ ڦل ڦول ڳولڻ ويو هو، تڏهن به ڪُنيا جي چوڌاري ليڪو پاتو هئائين، ۽ سيتا کي چتاءُ ڏنو هئائين، ته هن ليڪي کان ٻاهر پير نه رکجانءِ. سَتي سيتا به ليڪي اندر رهي ها، ته راوڻ جي ورنه چڙهي ها. هن دنيا ۾ وک وک تي راوڻ ويٺو آهي. ان ڪري مقدس ڪتابن ۾ انسان جي رهبريءَ لاءِ حدون قائم ڪيون ويون آهن. حدن اندر زندگي گذارڻ جو نالو آهي اخلاق. اخلاقيات جي موضوع تي اهڙو مؤثر بحث اهڙو انسان ڪري سگهي ٿو جنهن جا عملي زندگيءَ ۾ پير پُختا رهيا هجن. رباني صاحب جي دوستن، ساٿين ۽ رفيقن واتان سائينءَ بابت مثبت خيالن جو اظهار ٿيندو رهيو آهي. رباني صاحب جي وفات تي ڪونايل ادبي ريفرنس ۾ سائين محمد ابراهيم جوئي صاحب اِهو اعلان ڪري سامعين کي اچرج ۾ وجهي ڇڏيو ته رباني صاحب مون تي (جويو صاحب تي) لڳل الزام پنهنجي مٿان ڪنيا هئا. اِها آهي سچي اخلاقي تعليم، جنهن جو پرچار مقدمو ۾ تمام گهڻي فصاحت، بلاغت ۽ دانائيءَ سان ڪيل آهي. هي مقدمو دراصل، ڪيترن فيلسوفن ۽ ڏاهن جي خيالن کي اُجاگر ڪري عام پڙهندڙ تائين پهچائي ٿو. هڪ هنڌ اِهڙي بصيرت افروز معلومات، ڄاڻ، سُڌ ۽ سمجهه، ايتري وضاحت سان عام فهم انداز ۾ بيان ڪرڻ دراصل مصنف جي فني معراج جو دليل آهي. جا بجاءِ قرآن، حديث، عالمي تاريخ، اسلامي ثقافت، تمدن ۽ ادب مان اهڙا مؤثر مثال، نقل، ۽ نظير پيش ڪيا اٿائين، ڄڻ هڪ پيدائشي معلم هجي. هاڻ هيءُ مثال پڙهو:

”قرآن ڪريم ۾ اصحاب ڪهف جي ڪتي جي وفاداريءَ جو بيان پڙهي، مون پاڻ کان پڇيو ته، قيامت ڏينهن جڏهن اصحاب ڪهف بهشت ۾ داخل ٿيندا، تڏهن سندن ڪتو ڪاڏي ويندو؟ جانورن ۽ پکين ۾ شناس ڏسي، خيال اچي ٿو ته انسان جيڪڏهن اشرف المخلوقات آهي ته پوءِ ٻئي انسان سان سندس سلوڪ ايڏو ڏکوئيندڙ ڇو آهي؟“

ڏاهن جو اهو به چوڻ آهي ته ڪو به جانور بد ڪو نه آهي، ڇو ته ڪانئس ڪو به گناهه ٿئي ئي ڪو نه ٿو. هو ته پنهنجيءَ قدرتي طبيعت موجب هلي ٿو. جيڪڏهن حقيقت اِها آهي ته پوءِ اهو انسان ڪٿي آهي، جنهن جي حياتيءَ جو مقصد هن دنيا کي حسين بنائڻ آهي؟ شايد ”ساڃهه“ ”سونهن“ ۽ ”سُرهاڻ“ ڪي اَلله نعمتون آهن. ساڃهه مان آگري صاحب جي مراد انگريزي لفظ Grace آهي.

غلام رباني هتِ Ethics (اخلاقيات) جي بنيادي وصف جي واڪاڻ جڳ مشهور انگريزي Romantic شاعرن- شيلي، ڪيٽس، بائرن، وَرڊس وَرٿ ڪولرج ۽ مشهور نقاد آرنلڊ جي لکڻين مان بيان ڪئي، يعني Sweetness and Light (خوشبو ۽ رَوشني، سُرهاڻ ۽ سُگند)، اِهي ائي انسانيت جا بنيادي جوهر حقيقي آهن ۽ انهن جي تشريح، تبليغ ۽ ترويج انسان کي معراج شرافت ۽ حُسن اِنسانيت تي پهچائي ٿي. آگرو صاحب پنهنجي مقدمي ۾ هڪ ڳوڙهي گنڀير دورانديش مفڪر ۽ انسان دوست ڏاهي جي صورت ۾ حقيقت ۽ دانشورانه بصيرت جا نُڪتا بيان ڪري سنڌي ادب ۽ سماج کي مالامال ڪيو آهي.

◙

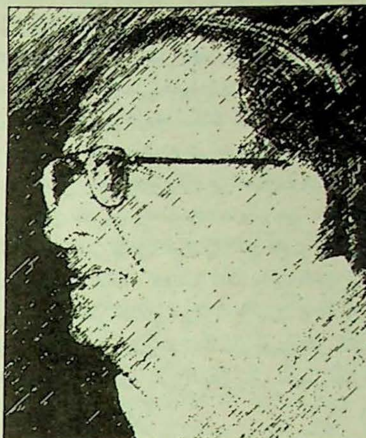

قاضي جاويد

آگري صاحب جون ڪي يادون

فخر زمان دنيا جي ادبي نقشي تي پاڪستان کي سنيءَ طرح ظاهر ڪيو آهي. هن اسلام آباد ۾ بہ پيرا اديبن ۽ دانشورن جون اهڙيون بين الاقوامي ڪانفرنسون ڪرايون آهن جن جهڙيون ترقي يافتہ ملڪن ۾ بہ گهٽ ٿيون هونديون.

پهرين ڪانفرنس 1995ع ۾ ٿي هئي جتي سموري دنيا جي هڪ سؤ ملڪن جي چار سؤ کن اديبن حصو ورتو ۽ ٻي ڪانفرنس ڪي سال پوءِ هن سال يعني 2010ع ۾ ٿي جنهن ۾ چاليهہ ملڪن جا 80 اديب شريڪ ٿيا هئا.

اها ٻي ڪانفرنس مارچ جي وچ ڌاري ٿي. ان ۾ دنيا مان آيل اديبن کي اسلام آباد هوٽل ۾ رهايو ويو هو، پاڪستاني اديب بہ اتيءَ رهيل هئا. ڪانفرنس کان هڪ ڏينهن پهرين ڪيترائي اديب پهچي ويا هئا. هوٽل جي لابي ۾ ڏاڍي رونق هئي. رنگ برنگ جا ماڻهو، رنگ برنگي صورتون ۽ رنگ برنگ جا لباس هئا. هڪٻئي سان سڃاڻپ ٿي رهي هئي، رسمي جملا پئي ٻڌڻ ۾ آيا ۽ ڪٿي ڳالهيون اڳتي پئي هليون، رات جو نوين لڳي جي پهرين ئي ڏينهن ڌڪائتي خبر ملي هئي. ماني کائڻ ۽ پري پري کان آيل اديبن، شاعرن ۽ دانشورن سان ميل ملاقات کان پوءِ جڏهن آءٌ ۽ راحت سعيد هوٽل جي ڪمري ۾ مزيدار ڳالهين ۾ مصروف هئاسين تہ آگري صاحب سان گڏ گذريل وقت جون يادون دل کي لاڳيتو مروٽينديون رهيون.

غلام رباني آگري صاحب سان منهنجي پهرين مختصر ملاقات 1978ع ۾ ٿي هئي، ان وقت هو سنڌ يونيورسٽي ۾ پرو-وائيس چانسيلر هو ۽ شيخ اياز وائيس چانسيلر هو. گرمي وارين موڪلن ۾ پاڪستان فلسفہ ڪانگريس سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پنهنجو ساليانو جلسو ڪرڻ جو انتظام ڪيو هو. ان ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ سڄي ملڪ مان فيلسوف ۽ فلسفي جا شاگرد حيدرآباد ۾ آيل هئا. ان جلسي جي افتتاحي سيشن ۾ مون ڪيَ مقالو پڙهڻو هو، ۽ فلسفي ۽ سائنس جي سيشن جي صدارت ڪرڻي هئي.

حيدرآباد جي گرمي اسان کي ڏاڍي تڪليف ڏني، وري انتظام جو بہ نالو نشان نہ ٿي نظر آيو. ٿيو هيئن تہ انتظام ڪرڻ وارن ڪاڌي جي دعوت ڏني. اسين سيئي هوٽل جي ڊائننگ هال ۾ وياسون. ڪاڌو کڻي آءٌ دوستن جي ويجهو هڪ ميز وٽ ٿي ويٺس، اتي ڊاڪٽر طاهر تونسوي هو، منير باديني هو جيڪو ڪوئٽہ مان آيل هو، منهنجي ڪاٻي پاسي تاج جويو هو، ڳالهيون ڪندي مون جويي کان پڇيو تہ سائين هن اسان جي آگرو صاحب جو ڇا حال آهي.

’فوت ٿي ويو؟‘ جويي مختصر جواب ڏنو.“

’فوت ٿي ويو؟ ادا ڪير فوت ٿي ويو.‘

”آگرو صاحب فوت ٿي ويو. ڪيترائي ڏينهن ٿيا.
18- جنوري تي وفات ڪيائين. اوهان کي خبر ڪانهي.‘

جويو صاحب کي شايد ڄاڻ نہ هئي، تہ غلام رباني آگرو سان منهنجي ڏيٺ ويٺ پراڻي هئي، نہ تہ هو ڪنهن ٻي طريقي سان هن جي رحلت جو ذڪر ڪري ها. خير، ٽي چار ڏينهن خوش گذارڻ جي ارادي سان اسلام آباد وڃڻ

اسان کي سنڌو درياء جي ٻئي طرف ڄامشوري ۾ ٺهيل سنڌ يونيورسٽي جي نئين ڪئمپس جي شاگرديائين واري هاسٽل ۾ رهايو ويو، جنهن جو اڃا افتتاح به نه ٿيو هو يا وري اهو گرميءَ جي موڪلن سبب بند هو. جڏهن ته ڪانگريس جا جلسا يونيورسٽيءَ جي اولڊ ڪئمپس ۾ ٿيا هئا جيڪو حيدرآباد شهر ۾ آهي. ٻنهي جي وچ ۾ ويهه پنجويهه ڪلوميٽرن جو فاصلو هو. اسين صبح شام اتان ايندا ۽ ويندا هئاسون، مرگهو ٻنپهرن جي ماني کائڻ لاءِ به ڄامشوري وڃڻو پوندو هو.

فلاسافي ڪانگريس جي ٽن ڏينهن جي جلسي جي پهرين سيشن ۾ احمد سليم سان ملاقات ٿي. انهن ڏينهن ۾ هو شيخ اياز جي شاعريءَ جو اردوءَ ۾ ترجمو ڪري رهيو هو ۽ اتي ئي يونيورسٽيءَ ۾ رهندو هو. هو مون کي شيخ اياز جي خدمت ۾ وٺي ويو. شيخ صاحب ڏاڍي قرب سان مليو. ڳالهيون ڪندي ٻڌايائين ته اڄ رات جو فلسفي جي ڪانگريس جي مهمانن لاءِ هڪڙي هوٽل جي لان ۾ موسيقيءَ جي محفل ٿيندي مون چيو ته ”ههڙي قهر جي گرميءَ ۾ راڳ مان لطف وٺڻ لاءِ فولادي حواسن جي ضرورت پوندي“. شيخ اياز اها ڳالهه ٻڌي پڇيو ته: ”اوهين پهريون ڀيرو حيدرآباد آيا آهيو؟“ مون هائوڪار ۾ جواب ڏنو ته هن مُرڪي وراڻيو ته اوهان کي هن شهر جي شاندار ۽ ٿڌين راتين جي ڪابه خبر ڪانهي.

رات واقعي شاندار ۽ ٿڌي هئي، هلڪي ۽ خوشي ڏيندڙ هوا هلڻ لڳي هئي ۽ لڳو هو ته رڳو ڇهه ست ڪلاڪ پهرين شهر جي گرميءَ جو درجو 48 سينٽي گريڊ تائين پهتل ڪيئن مُنجي ويو هو. خير شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي دلڪش ڪلام هوا ۾ ٻُرڻ کان ٿورا منٽ پهرين سليم احمد، آگري صاحب سان سڃاڻپ ڪرائي. ”آگرو صاحب، يونيورسٽيءَ جو پرو-وائيس چانسيلر آهي، هن ٻڌايو، پر هن بابت به ڳالهيون وڌيڪ اهميت واريون آهن، پهرين اها ته سنڌي ادبي بورڊ جنهن جي سڀئي سنڌي دل سان عزت ڪن ٿا ۽ سنڌ کان ٻاهر اها ڳالهه سڀئي ڄاڻن ٿا، ان جو ڪريڊٽ آگري صاحب کي آهي. هو هڪ ڊگهي مدت تائين بورڊ سان لاڳاپيل هو ۽ ان جو سيڪريٽري يعني چيف ايگزيڪيٽو هو. ٻي ڳالهه توکي اها ٻڌائيندس ته آگرو صاحب سنڌي زبان جي پهرين جديد افسانہ نگارن مان هڪ آهي. ڪي نقاد ۽ ڪيترائي پڙهندڙ هن کي سنڌ جو وڏو افسانہ نگار مڃن ٿا.“

ٿورن منٽن کانپوءِ راڳ جو پروگرام شروع ٿيو ۽ اها ٺنڍڙي محفل پوري ٿي. پلا اچي ٿو ته ان وقت چانهه جي ميز تي ڊاڪٽر سي.اي قادر ۽ پروفيسر خواجہ غلام صادق موجود هئا. اهي ٻئي صاحب پاڪستان فلاسافي ڪانگريس جا صدر ۽ سيڪريٽري هئا. اتي پروفيسر وارث مير ۽ ڊاڪٽر عبدالخالق، بهجت نور ۽ لاهور مان آيل فلاسافيءَ جون به ٽي شاگرديائيون به هيون.

ڇئن پنجن ڏينهن جي رهڻ کان پوءِ اسين حيدرآباد مان واپس موٽي آياسين. پر اهو شهر مهربان دوستن جو هو ۽ اتي جون محبت ڀريون يادون سدائين دل ۾ رهن ٿيون. هاڻي جيڪڏهن ڪير پڇي ته تنهنجي دوستن جو شهر ڪهڙو آهي ته زبان تي حيدرآباد جو نالوئي ايندو، جتي شيخ اياز، محمد ابراهيم جويو، غلام رباني آگرو، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، رسول بخش پليجو، حميد سنڌي، سراج الحق ميمڻ، آغا سليم، آغا نورمحمد پٺاڻ، امداد حسيني، خادم حسين سومرو ۽ تاج جويو جهڙن مهربان دوستن سان ملاقات جا موقعا مليا هئا. اهڙي شهر کي ڪير وساريندو.

1978ع واري ان رهائش جي وقت چانهه جي ميز واري گڏجاڻيءَ کان سواءِ غلام ربانيءَ سان ٻي ڪا ملاقات نه ٿي. هن سان ٻي ملاقات لڳ ڀڳ چار پنج سال پوءِ پي.آءِ.اي جي هوائي جهاز ۾ ٿيڻ واري هئي. اهو قصو وري هن ريت آهي ته ڊاڪٽر تنوير عباسي خيرپور ۾ شاهه عبداللطيف ڪانفرنس ڪرائي هئي. ان ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ صبح سوير جي فلائيٽ ۾ سکر وڃي رهيو هوس. اهو فوڪر جهاز هو، ٿڪل ٽٽل پوڙهو ڏڪندو ڏڪندو نوابشاهه ۾ لٿو. هوائي اڏو ٻنهه خالي هو. نظر نهار تائين سُڄ ئي سُڄ هئي. اوپر مان سڄ اڀري رهيو هو ۽ مون جهڙي شهري ماڻهوءَ لاءِ صحرا ۾ اڀرندڙ سج جي حيران ڪندڙ نظارو بيمثال هو ۽ نه وسرڻ جهڙو پڻ.

پندرهن ويهن منٽن کان پوءِ جهاز وري لاهڻ لڳو جهاز ۾ ويهارو کن مسافر هئا ۽ سڀئي خيرپور ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ وڃي رهيا هئا. سڀئي هڪ ٻئي کي سڃاڻندا هئا، انڪري سنڌي زبان ۾ چرچا گهڻا پئي ڪيا،

آءٌ اڪيلو ملڻ وينو هوس. اڏامر شروع ٿيڻ کان پنج ست منٽ پوءِ هڪ صاحب منهنجي پرسان اچي وينو. پڇيائين ته: ”اوهان شايد قاضي جاويد آهيو؟“

”جي، هن ناچيز بندي جو اهوئي نالو آهي. مون جواب ڏنو.“

”واهه، هن پنهنجي سهڻي سنڌي لهجي ۾ ڪنن کي وڻندڙ آواز ۾ ورائيو، اوهان مون کي نه سڃاتو؟ سائين مان غلام رباني آگرو آهيان، اوهان سان هڪڙي ملاقات ٿي چڪي آهي، ۽ اوهان جا ٻه ٽي ڪتاب به پڙهيا اٿم!“

”آءٌ معافي گهران ٿو، سڃاڻڻ ۾ ٿوري ڪوتاهي ٿي آهي. اسين ته اوهان جا مداح آهيون ۽ لاهور ۾ ڪيترا پيرا اوهان جو ذڪر به ٿيندو رهندو آهي.“

”هان ڀلا اهو ڪيئن!“ آگري صاحب خوشيءَ گاڏڙ حيرانيءَ سان پڇيو.

”ڪيترن ئي سوالن وسيلي ڳالهه اوهان تائين پهچندي آهي“، مون ورائيو. ”مثال طور آءٌ پنجابي ادبي بورڊ جي انتظامي مجلس جو رڪن آهيان، ان جي هر جلسي ۾ ڪونه ڪو اوهان جو مثال ڏيندو آهيان ۽ چوندو آهيان ته جيئن اوهان سنڌي ادبي بورڊ کي پڪو پختو ڪيو آهي، اهڙيءَ طرح پنجابي ادبي بورڊ کي به هجڻ گهرجي.“

اهو ٻڌي آگري صاحب هڪ وڏو ٽهڪ ڏنو ۽ چوڻ لڳو، مون ته بورڊ جي رڳو خدمت ڪئي آهي، ان کي مضبوط سنڌ جي ماڻهن ڪيو آهي، جن کي پنهنجي وطن سان، زبان ۽ ورثي سان محبت آهي. سکر تائين اسين اهي ڳالهيون ڪندا رهياسين. مون ڪانفرنس جي ميزبان ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ جي باري ۾ هن کان پڇيو ڇو جو منهنجي هن سان اڃا ملاقات نه ٿي هئي. هن ٻڌايو ته ”قاضي صاحب! تنوير عباسي، شيخ اياز کان پوءِ سنڌ جو وڏو شاعر آهي. ڏاڍو سهڻو انسان آهي، دل جو به ته دماغ جو به، ۽ خط و خال به سنا اٿس؟“ پوءِ مون جڏهن عباسي صاحب کي ڏٺو ته هن کي به ائين ئي ڏٺم جيئن آگرو صاحب بيان ڪيو هو. پوءِ سالن تائين مرحوم سان دوستي هئي ۽ هن جي شاعريءَ مان به لطف ورتم.

سکر ۾ درياءَ جي ڪناري انٽرپاڪ ان هوٽل جي هڪڙي ڪمري ۾ سراج الحق ميمڻ سان ٽن ڏينهن تائين گڏ رهڻ جو شرف حاصل ٿيو. ان زماني ۾ هو روزاني اخبار ’هلال پاڪستان‘ جو ايڊيٽر هو. هڪ مشهور دانشور هجڻ جي ڪري هن جي ڏاڍي عزت ڪئي ويجي ٿي. ميمڻ صاحب کان مون سنڌي زبان ۽ ثقافت بابت گهڻو ڪي سکيو. هن کي ڏسي ۽ هن سان ڪي ڏينهن گڏ رهي مون کي اهو به معلوم ٿيو ته سنڌي تهذيب ڪيتري نه دلنشين ۽ آبرو واري آهي.

خيرپور ڪانفرنس ۾ ڪيترائي پيرا آگري صاحب سان منهنجي ملاقات ٿي. هتي هڪڙي واقعي جو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي. ٿيو ائين ته اسان جي مزماني ڪندڙ مهربانن ڪانفرنس ۾ شريڪ ڪندڙن لاءِ ڪوٽ ڏيجي جي پراڻي قلعي ۾ راڳ جي محفل جو انتظام ڪيو. سڄ لٿي کان پوءِ اسين جڏهن اتي پهتاسين ته به سؤ کان وڌيڪ مهمان هئا ۽ هڪ وڏي تعداد نوجوان شاگردن ۽ شاگردياڻين جو به موجود هو. اهو سنڌي قوم پرستيءَ جي اوج جو زمانو هو. نوجوان شيخ اياز ۽ جي.ايم.سيد جا مداح هئا. هنن جون ڳالهيون ٻڌي لطف محسوس ٿيندو هو ۽ نون نون خيالن جي ڄاڻ ملندي هئي.

راڳ جي محفل شروع ٿي. پٺاڻي خان کي ڪافي ڳائڻ جي دعوت ڏني وئي. هو خواجه فريد جي ڪافي ڳائڻ لڳو، ۽ جيئن هن جي عادت هئي پنهنجي طرفان به ان ۾ ديگهه ڪرڻ لڳو. اها ديگهه ايتري ته وڌي وئي جو ڪن نوجوانن هوٽنگ شروع ڪئي. ڊپ هو ته محفل خراب ٿيندي، ايتري ۾ ان محفل جي اناؤنسر خاتون مائڪ تي رڳو هڪڙو جملو چيو ۽ هوٽنگ ڪرڻ وارين سڀ زبانون بند ٿي ويون.

اهو جادو جهڙو جملو ڪهڙو هو؟ اهو سنڌي جملو منهنجي سمجهه ۾ ڪونه آيو. ان محفل ۾ پهرين قطار ۾ مون سان گڏ آگرو صاحب وينو هو. مون هن کان پڇيو ته ان سهڻي خاتون ڇا چيو آهي. آگري صاحب منهنجو هٿ پنهنجي هٿ ۾ وٺي چوڻ لڳو: ”ڀائي! ان سهڻي خاتون اهو چيو آهي ته هن محفل ۾ اسان جا پنجابي مهمان به موجود آهن ۽ اوهان جي هوٽنگ جي ڪري هنن کي ڏک پهچندو.“

نوجوانن جو اهو سنو ورتاءُ حيرت ۾ وجهندڙ هو. مون آگري صاحب کي چيو ته لاهور ۾ جيڪڏهن اهڙي حلت ٿئي ها ته اتي شاگردن کي منع ڪرڻ ممڪن ئي نه

هجي ها. هن کلي جواب ڏنو ته: ”سنڌي پنهنجن جنبن کي سمجهن ٿا ۽ ٻين جي جنبن جي به عزت ڪن ٿا.“

خيرپور کان پوءِ آگري صاحب سان وري اسلام آباد ۾ ملاقات ٿي. 1984ع ۾ يونيورسٽي گرانٽس ڪميشن جي چيئرمين ۽ تعليم جي وفاقي وزير ڊاڪٽر محمد افضل اڪيڊمي ادبيات پاڪستان جي صدر دفتر اسلام آباد ۾ هن کي ڊائريڪٽر جنرل ڪري رکيو.

ڪي سال پوءِ ميڊم بينظير ڀٽو جي پهرين حڪومت جي زماني ۾ مون کي اڪيڊمي ادبيات پاڪستان لاهور ۾ ريزيڊنٽ ڊائريڪٽر مقرر ڪيو ويو. ان سلسلي ۾ آءٌ اسلام آباد ويس. آگرو صاحب محبت سان مليو ۽ جلدئي منهنجي تقرريءَ جو حڪم نامو ڪڍرائي منهنجي حوالي ڪيو.

اڪيڊمي ۾ مقرر ٿيڻ کان ڪن ٿورن هفتن بعد آگري صاحب لاهور اچڻ جي اطلاع ڏني. اتي هو فليٽيز هوٽل ۾ ترسندو هو، پر ان ڀيري هوٽل ۾ ڪوبه ڪمرو خالي نه هو، انڪري مون هن کي پنهنجي هڪ دوست جي گهر ۾ رهائش جو بندوبست ڪيو.

ٻئي ڏينهن شام جو آگري صاحب کي خبر پئي ته تعليم واري وزارت ان ڏينهن احمد فراز کي اڪيڊمي جي اڳواڻيءَ تان رٽائر ڪري ڇڏيو. مون کي اها خبر ٻڌي ڏک ٿيو ۽ مون آگري صاحب کان پڇيو ته: ”هاڻي ڪير چيئرمين ٿيندو؟“ آگري صاحب مرڪڻ لڳو ۽ چيو، ”چئي نه ٿو سگهجي. پر ڪنهن نه ڪنهن کي ضرور رکندا.“

پوءِ مون کي معلوم ٿيو ته ان شام آگري صاحب کي اها به ڄاڻ هئي ته احمد فراز جي جاءِ تي خود هن کي چيئرمين مقرر ڪيو ويو هو. انهن ڏينهن ۾ تعليم جو وزير غلام مصطفيٰ شاهه هو جنهن سان آگري صاحب جا سنا لاڳاپا هئا.

آگري صاحب جي اڳواڻيءَ ۾ اڪيڊمي جي ڪمن ۾ ڪابه ڦيرڦار نه ٿي. هو جڏهن به لاهور ايندو هو ته هن سان ملاقات ٿيندي هئي. هو کاڌي پيتي جو شوقين ۽ مهمان نواز هوندو هو. لاهور ۾ اڪيڊمي جي دفتر جو هڪ ساٿي محمد جميل چوندو هو ته صاحب کي جيڪو ٽي.اي.ڊي.اي ملي ٿو اهو سڀ کاڌي تي خرچ ڪري ڇڏي ٿو. البت واپس وڃڻ وقت ٻيڊن روڊ تان خشڪ ميون جي مشهور دڪان تان ٻوئي ڇڻ جون ٿيلهيون وٺڻ نه وساريندو هو، ۽ چوندو هو ته منهنجي گهر وارن ۽ ٻارن کي ٻوئي ڇڻا ڏاڍا وڻندا آهن.

لڳ ڀڳ ٻه سال اڪيڊميءَ جو چيئرمين رهڻ کان پوءِ نومبر 1993ع ۾ هن جي رٽائرمينٽ جو وقت آيو. ان کان ڪي ڏينهن پوءِ آءٌ اسلام آباد ويس ته هن سان مليس. مون کي خبر هئي ته هن پنهنجي ملازمت جاري رکڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. پر هو ان ۾ ڪامياب نه ٿيو هو. ان هوندي به هو خوش پئي ڏٺو ۽ ٻڌائڻ لڳو ته اسلام آباد ڏاڍو مهانگو شهر آهي، هتي رهڻ مشڪل ٿيندو، انڪري آءٌ واپس حيدرآباد هليو ويندس. پر جلدئي هن کي فيڊرل پبلڪ سروس ڪميشن جو ميمبر مقرر ڪيو ويو. مون هن کي مبارڪون ڏنيون ته ڏاڍو خوش ٿيو. ان عهدي جي ڪري هو ٽي سال وڌيڪ اسلام آباد ۾ رهيو.

پر نيٺ هو حيدرآباد موٽي ويو، 2002ع ۾ سنڌ جي گورنر ميان محمد سومرو هن کي سنڌي ادبي بورڊ جو چيئرمين مقرر ڪيو. منهنجي خيال ۾ اهو عهدو آبرو وارو هو. هو ته ڪيترائي سال ان اداري ۾ رهيو هو.

حيدرآباد وڃڻ کان پوءِ هن سان منهنجو رابطو ختم نه ٿيو هو. هو ته اداره ثقافت اسلاميه لاهور جي بورڊ آف ڊائريڪٽر جو ميمبر هو ۽ آءٌ به ميمبر هوس. هر سال بورڊ جو جلسو ٿيندو هو، جنهن ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ هو به لاهور ايندو هو. جلسي کان پوءِ اسين ٿوري دير لاءِ ڪٿي ويهندا هئاسين، ۽ رباني جون ڪيتريون ئي ڳالهيون ٿينديون هيون. ٻوئي ڇڻ خريد ڪرڻ جو شغل جاري هو، انڪري گهمندي ڦرندي ٻيڊن روڊ تائين وڃبو هو. ٻوئي ڇڻا خريد ڪبا هئا، ڪڏهن چانهه پيبي هئي ته ڪڏهن آئيس ڪريم کائبي هئي.

مون مارچ 2009ع جي پهرئين هفتي ۾ اڪيڊمي ادبيات پاڪستان جي نوڪريءَ تان استعفا ڏيئي ڇڏي، ۽ اداره ثقافت اسلاميه جو ڊائريڪٽر ٿيس. ٿورن هفتن کان پوءِ جون 2009ع ۾ اڪيڊمي ادبيات پاڪستان اديبن ۽ دانشورن جي هڪ وفد کي سنڌ جي ستن ڏينهن جي سير تي موڪليو. ان وفد ۾ ٻين سان گڏ آءٌ به هوس. حيدرآباد پهچڻ کان پوءِ اتي هڪ شام سنڌي لئنگئيج اٿارٽي جي آفيس ۾ شهر جي پندرهن ويهن علمي ۽ ادبي شخصيات سان هڪڙي ڪچهري رکي ويئي هئي. اتي غلام رباني آگرو به موجود هو. اٿارٽي جي چيئرپرسن ڊاڪٽر فهميده

حسين اداري جي ڪم ڪار بابت ٻڌايو. اداري جي سيڪريٽري تاج جويو سنڌي زبان جي ترقي ۽ نين ادبي ۽ ثقافتي تحريڪن تي روشني وڌي. اوبين هڪ ٻئي سان ڳالهيون ڪيون. چانهه پيئڻ وقت مون آگري صاحب کي ڳوليو، پرهو موڪلائڻ کان سواءِ اتان هليو ويو.

ان کان ٽي سال اڳ به مون هن سان ملڻ جي ڪوشش ڪئي. ان وقت فڪشن هائوس جي هڪ ميڙ ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ اسين حيدرآباد ۾ ويا هئاسين، ان ڀيري به مون آگري صاحب جي گهر فون ڪئي، خبر پئي ته هو ڪراچي ويل هو، سنڌ مان واپس اچڻ کان پوءِ مون کي هن خط لکيو، ان ۾ هن اداره ثقافت اسلاميه سان پنهنجي پراڻي تعلق ۽ اداري جي اڳوڻي چيئرمين واجد علي شاهه صاحب مرحوم سان پنهنجي نيازمنديءَ جو ذڪر به ڪيو هو. هُن اداري کي ترقي وٺائڻ لاءِ پڻ ڪي تجويزون ڏنيون هيون.

آگري صاحب سان آخري ملاقات ڊسمبر 2009ع ۾ ٿي. هو اقبال اڪيڊمي جي بورڊ جي جلسي ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ لاهور آيو هو. هن مون کي فون ڪئي، مون هن کي رات جي ماني گڏ کائڻ جي دعوت ڏني، پر هن مون کي پاڻ وٽ هلي دي ان ۾ اچڻ لاءِ چيو.

ڪلاڪ کان پوءِ آءٌ هن وٽ پهچي ويس. پوءِ ته ڳالهيون ٿينديون رهيون. هو ڏاڍو مِٺ بوليو هو. افسانه نگار هجڻ جي ڪري هو جڏهن ڳالهائيندو هو ته معلوم ٿيندو هو ته ڪو افسانو پيو ٻڌي.

اها هڪ دکهي ڳنڍجاڻي هئي، ان ۾ احمد فراز جو ذڪر ٿيو ته آگرو صاحب چوڻ لڳو ته: ”ماڻهو چون ٿا ته اڪيڊمي ادبيات جي اڳواڻيءَ تان هن کي هٽائڻ لاءِ مون تعليم جي وزير غلام مصطفيٰ شاهه کي چيو هو. پر اهو سچ نه آهي، حقيقت ۾ هنن جا پاڻ ۾ اختلاف هئا. جيئن ئي فراز جي عمر سٺ سال ٿي ته شاهه صاحب هن ڏانهن رٽائرمينٽ جو حڪم نامو موڪلي ڏنو، منهنجو ان ۾ ڪوبه دخل نه هو.“

ان ئي محفل ۾ ڊاڪٽر اينميري شمل جو ذڪر نڪتو جو آگرو صاحب هن جو مداح هو. مون هن کان پڇيو ته مڪليءَ جي قبرستان ۾ هن جي دفن ٿيڻ جي خواهش ڇو نه پوري ٿي. آگرو صاحب مرڪندي ورائيو ته گلن ۽ نهرن جي ديس مان اچي مڪليءَ جي ريگستان ۾ ڪير دفن ٿيڻ گهرندو. هوءَ سياڻي ماڻهو هئي. وري آگرو صاحب پير حسام الدين راشدي ۽ ڪن ٻين سان ڊاڪٽر شمل جي معاملن جي ڳالهه ڪئي.

هو راشدي صاحب کي پنهنجو مهربان سمجهندو هو، هو راشدي صاحب جي نظرداريءَ هيٺ سنڌي ادبي بورڊ ۾ ڪم ڪري چڪو هو ۽ چيائين ته راشدي صاحب جو مٿس گهڻو ڀروسو هو ۽ هر معاملي ۾ صلاح ڪندو هو، هنجا مون تي وڏا احسان آهن.

سنڌي ادبي بورڊ جو ذڪر آگرو صاحب فخر سان ڪندو هو، اتي هو اسسٽنٽ سيڪريٽري ٿي آيو ۽ چيئرمين جي عهدي تي پهچي ويو. هو ايترو عرصو بورڊ جي خدمت ڪرڻ سبب سمجهندو هو ته بورڊ جي ڪاميابيءَ ۾ هن جي پنهنجي محنت جو به وڏو حصو آهي.

اهي ڳالهيون ڪندي هن شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جا شعر به ٻڌايا ۽ چيو ته سندس هڪ بزرگ مخدوم عبدالله نالي هوندو هو جيڪو شاهه ڀٽائي“ جو دوست هو. مشهور آهي ته شاهه ڀٽائي جڏهن به مخدوم عبدالله جي ڳوٺ وٽان لنگهندو هو ته ساڻس ضرور ملڻ ايندو هو.

مخدوم عبدالله جو ذڪر مير عليءِ شير قانع ٺٽوي پنهنجي مشهور ڪتاب ’تحفة الڪرام‘ ۾ ڪيو آهي. مخدوم جو هڪ فرزند مخدوم محمد دائود آگرو به پنهنجي وقت جو مشهور عالم هو. آگرو صاحب پنهنجي انهن بزرگن جو ذڪر عزت ۽ احترام سان ڪندو هو. هن نوابشاهه جي ويجهو سنڌو درياهه جي ڪناري آباد ڳوٺ ’آگرو‘ کي به نه وساريو جتي هو پيدا ٿيو هو. اهو هڪ ننڍڙو ڳوٺ هو. هن ساروڻي ساريندي چيو، ”خالص سنڌي نموني جو ڳوٺ ڪڏهن ڪڏهن سوچيندو آهيان ته شموري حياتي جيڪر اتي گذري ها ته شايد اڄ مون کي وڌيڪ آرام ۽ سک هجي ها.“

رات وڌيڪ ٿڌي ٿيڻ لڳي، يارهين وڳي مون موڪلايو. هوٽل جي دروازي وٽ موڪلائڻ وقت هن چيو هو ته اداره ثقافت اسلاميه جي بورڊ جي گڏجاڻيءَ ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ هو لاهور ضرور ايندو.

اسان مان ڪنهن کي ڪو احساس ئي نه هو ته موت اهو وعدو وفا ڪرڻ نه ڏيندو.

◈

حافظ مهراڻ سڪندري

آگري صاحب جو وڇوڙو

گرميءَ جا ڏينهن هئا، اُس اهڙو پئي ماري جو اک نه ڏسي گوڏي کي. چاچا سائين عبدالرزاق مهراڻ جي ڪتاب "مهراڻ جا موتي" جا پروف هٿ ۾ هئا ۽ چاچا سائين جي رفاقت ۾ ئي "نيرون ڪوٽ" مان نڪري موجن پري مهراڻ کي پارڪري پٽريلي شهر ۾ داخل ٿياسين. اهو شهر نه مون لاءِ نئون ڪونه هو چو ته منهنجون ڪيئي يادون هن سان سلهاڙيل آهن، پر خبر نه هئي چاچا سائين ڪٿي ۽ ڪنهن وٽ وٺي وڃي رهيو آهي؟ رڪشا ۾ چڙهي جڏهن سنڌي ادبي بورڊ جي آفيس جي دروازي وٽ پهتاسين ته سامهون ٻن ڪرسين تي ٿلهين عينڪن وارا ٻه جهونڙا پاڻ ۾ گفتگو ڪري رهيا هئا، جيئن جو اسان تي نظر پيئي، ٻنهي مان هڪ ٻه چار قدم پري اڳتي وڌي اچي ڪيڪاريائين ۽ ميزبانيءَ جا سمورا فرائض سرانجام ڏيڻ ۾ وسان ڪين گهٽايائين. پوءِ جيڪا رهاڻ هئي سا مون وٽني مانڙي ڪيو ٻڌي، روميءَ ۽ شيرازيءَ کان شروع ٿيل اها رهاڻ پنڌ ڪئي ۽ گرهوڙي تي اختتام پذير ٿي، رهاڻ جي وچ ۾ ڪافي ڳالهيون زير بحث به آيون پر ان وقت آءٌ ڪنهن ٻي لائين تي لڳل هئس، سو اهي ڳالهيون مون دل جي ڪنن سان ڪونه ٻڌيون هيون، واپسيءَ تي چاچا سائينءَ کان پڇيم ته: "اهو ٿلهي عينڪ وارو جنهن تڏي جو مان رکندي پاڻ کي پري کان ڪيڪار ڪيائين، اهو ڀلا ڪير هو؟ چاچي چيو ته تو نه سڃاتو، اهو سنڌ جو نامارو نثر نويس غلام رباني آگرو هو! سندس خوش اخلاق جي هيءَ به ڳالهه ٻڌائي ڇڏجي ته اسان کي پري ڪنهن مريض جي طبع پرسيءَ لاءِ وڃڻو هو، سو سائين آگري صاحب چاچا سائين کي چيو ته قبلا! اوهان جو منٽ منٽ قيمتي آهي، اسان لاءِ ڪا ڪار خدمت هجي ته حاضر آهيون. چاچا سائين چيو: سائين دعائون ڪيو پر پوءِ به آگري صاحب پنهنجي گاڏي ڏني جيڪا اسان کي پنهنجي منزل تي پهچائي ويئي. اها هئي آگري صاحب سان پهرين رهاڻ.

جنهن ۾ موصوف مون کي پنهنجي محبت جو گرويدو بڻائي ڇڏيو هو، ان کان پوءِ ڪيئي رَس رهاڻيون ٿيون. ڀلاري ڀڻائي جي حاضري به سائين جي رفاقت ۾ ڏيندا رهياسين. مون سنڌ ۾ اهڙا ڪردار ورلي ڏٺا جنهن جي هڪ ئي وقت سياسي ۽ ادبي حيثيت سائين غلام رباني آگري جهڙي هجي، اهو به مڃون ٿا ته آگري صاحب ڪڏهن به سياست جي پيچرن تي پنڌ ڪونه ڪيو هو پر هڪ ئي وقت "ملتان" پير ڳوٺ ۽ هالا جي مسند نشينن سان چاهه جون سُرڪيون پرڻ وارو فن به رباني آگري جو ڪمال جو هو، سندس زندگي جي ٻنهي پاسن ساڃي ڪلهي پاسي وارا منظر به سندس شخصيت جي گهرائيءَ جي خوب عڪاسي

ڪن ٿا، پر ان کي به وڌيڪ سندس تحريرون سنڌي ادب لاءِ "آبِ حيات" کان گهٽ ڪونه هيون. سندس شاهڪار تخليق "جهڙا گل گلاب جا" کان وٺي "سنڌ جا برَ، بَحر ۽ پهاڙ" توڙي مهراڻ ۾ ڇپجندڙ مقالن ۽ سفرنامن تائين بس اهو اونو رهندو هو ته آگري صاحب جي قلم جي چاشني چکجي ٿي چکجي...... سندس زندگيءَ جي آخري تحرير جيڪا مهراڻ ۾ ڇپي آهي، ان جي به ڇا ڳالهه ڪجي...... سندس فڪر جو انداز تعميري ۽ نظر ڊگهي هوندي هئي، هجوَ ۽ مذاق تحرير جو خاصو هوندي هئي. سفرنامن ۾ وري اهڙي ته منظرڪشي ڪندو هو جو پڙهندڙ کي به تصور ئي تصور ۾ پاڻ سان گڏ گڏ وٺي هلندو هو. ڪڏهن ڪڏهن سندس قلم جو گهوڙو ذاتيات ۽ شخصيات ۾ به ڪاهي پوندو هو، پر هو پنهنجي تحرير جي ذريعي نئين غير ملڪي تهذيب جون بڇڙايون بيان ڪندي سنڌين کي پنهنجن قديمي تهذيبي ليڪن لتاڙڻ ۽ اباڻي ريت وسارڻ کان به روڪيندو رهيو. اهو هڪ قسم جو وڏو ڪشالو هو، جنهن جو مقصد هو ته نون تهذيبي ۽ تمدني طوفانن جي عين وچ ۾ سنڌ کي ۽ سنڌي ماڻهن توڙي سنڌي ادارن کي پنهنجي اصلي ۽ حقيقي محور تي قائم رکيو اچجي. سنڌي نوجوانن کي مغربي تهذيب جي سيلاب ۾ لڙهي وڃڻ کان بچائڻ ۾ آگري صاحب جي تحريرن جو وڏو هٿ آهي. هونئن به آگري صاحب جي تحريرن ۾ شاعرائيون جهلڪيون ايتريون هونديون هيون جو مون هڪ دفعو کيس چئي ڏنو هو ته: "سائين! اوهان يا ته جوءِ مائل شاعر آهيو يا هاڻي ڪڏهن نه ڪڏهن شاعر بڻبؤ، سندس لکڻين ۾ تشبيهون ايتريون ته خوبصورت ۽ نيون نيون استعمال ٿيل هونديون هيون جو پڙهندڙ حيرت ۾ اچي ويندو هو. آگري صاحب زندگيءَ ۾ ڪڏهن به پنهنجي خيالن ۾ اظهار کلئي نموني نه ڪيو، هميشه حالتن کي ڏسي اهڙي نموني لکندو هو ته "نانگ به مري ۽ لٺ به بچي." اهڙو مثال حسين شاهه راشدي مرحوم جيڪو سنڌ جي اردي شخص پير علي محمد راشدي جو پٽ هو ۽ سندس چاچي پيرحسام الدين راشديءَ جو گود ۾ پليو هو. آگري صاحب جو لکيل خاڪو جيڪو سندس حياتيءَ ۾ ڇپيو، ان ۾ ٻولي ٻي استعمال ٿيل هئي ۽ هاڻي جڏهن ٻئي هن جهان ۾ ڪونهن ته تازي مهراڻ ۾ راشدين لاءِ آگري صاحب جا ريمارڪس به پڙهڻ جهڙا آهن، اڪثر ليکاري بنا مهل موقعي جي ڳالهه ڪري نه صرف ٻين لاءِ مسئلا پيدا ڪندا آهن پر پاڻ به انهن ۾ اُلجهي پوندا آهن، پر آگرو صاحب ماڻهو ڏسي، ماحول ڏسي، ماڻهن جي سوچ ۽ عقل جو پيمانو ماپي پوءِ ڳالهه ڪندو هو، اهوئي سبب هو جو هو ڪڏهن به ڪنهن لاءِ متنازعه نه رهيو. آگرو صاحب ڪتاب دوستيءَ سان گڏ ڀٽائي، رومي، حافظ ميران ٻاٽي، ڪبير ۽ صوفي شاعرن جو مشتاق هوندو هو، موسيقي ٻڌڻ ۽ ان کي انجواءِ ڪرڻ سمجهڻ ۽ پروڙڻ پڻ سندس جستجو ۾ شامل هئي، تڏهن ته کيس پنجابي، سرائڪي، سنڌي ۽ اردو جا رڪارڊ ڏاڍا وڻندا هئا، خاص ڪري نصيبو لعل ۽ ريشما جي ڪلامن تي ته عاشق هوندو هو.

سانون عشق دا ول جدون آيا
سجڻ پرديسي هوگئي......

باربار جهونگاريندو رهندو هو. سندس روح ۾ استاد منظور علي خان، سونو خان، ڪنور ڀڳت ۽ انهن جهڙن ٻين ڪلاسيڪل ڳوين جو آواز رچيل هوندو هو، آخري ايامن ۾ آءٌ هڪ دوست سان گڏجي سندس قاسم آباد واري بنگلي تي وياسين، جيڏي مهل ٻاهر نڪري آيو ته مون کي سندس چهري ۾ مايوسيءَ جا آثار ڏسڻ ۾ آيا، چيائين: "حافظ صاحب! ديدار ڪرائڻ ۾ ڏاڍيون ديرون ٿا ڪيو...... ڪهڙي دنيا ۾ آباد آهيو؟" چيم! "سائين پيا زندگي جا پَساهه پورا ڪيون". "اڄ ڪيئن نڪري پيا آهيو؟" ورائيم ته: "سائين! اوهان جيڪو ڪتاب "سنڌ جا بَر بَحر ۽ پهاڙ" لکيو آهي، ان ڪتاب جا شروعاتي 80 صفحا سنڌ جي عظيم صوفي باصفا عالم حضرت پير محمد راشد

روضي ڏٺي تي لکيا آهن. دوستن جو خيال آهي ته اهي 80 صفحا اسان نئين سر الڳ ڇپرايون ٿا. اوهان ان جي اجازت ۽ نئين ڇاپي لاءِ به اکر لکي ڏيو“. ڏاڍو خوش ٿيو، چيائين: ”مون کي ڏاڍي خوشي ٿي آهي جو دوستن اهو خيال ڪيو آهي، ڪتاب جي موڪل آهي. باقي هن وقت جسم ۾ اها قوت ناهي جو ٻه منٽ اوهان سان ويهي سگهان، ٻن ٽن ڏينهن ۾ لکي ڏيندس، پوءِ پلي ڪٿي وڃجو.

عمرڪوٽ لڳ ٿالهي جوڻيجو ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ سان رهاڻ هئي، ان ۾ ارباب نيڪ محمد پنهنجا ويچار ونڊيندي چيو پئي ته: ”ڪن ڄاڻوئن ۽ سڄاڻ انسانن جو چوڻ آهي ته ڪنهن جي زندگيءَ بابت تاثر بيان ڪرڻ انصاف جي ڪٺڙي جي روپ کان خالي ڪونهي، انصاف جو توازن برقرار رکڻ ڏاڍي ڏکي ڳالهه آهي اڃان اهي خبرون هلي رهيون هيون ته دوست اچي ٻڌايو: رباني هٽڙو ڇڏائي ويو... ڊاڪٽر صاحب سميت سڀ دوست سڪتي ۾ اچي ويا، وڌيڪ خبرن ۾ ٻڌوسين ته سنڌس تدفين اباڻي ڳوٺ ٿيندي رباني صاحب جي ڌيءُ جيڪا لنڊن ۾ رهندي هئي، ان جو مڪلميلو ٿيو الائي نه پر مون کي ان وقت روسي اديب ترگنيف جي ياد آئي جو سنڌس لاش ٽيهن ورهين جي غريب الوطنيءَ کان پوءِ روس جي مٽيءَ ۾ پورجڻ لاءِ پئرس مان وڃي رهيو هو، تڏهن مشهور فرينچ اديب رينان چيو هو ته: ”ترگنيف کان وڌ اڄ ڪو شخص ڪونهي جو هڪ سڄي قوم جو ترجمان بڻجي سگهيو هجي.

اڄ اسان وٽ آگرو صاحب ڪونهي، پر سنڌس تحريرون ۽ يادون اسان وٽ محفوظ آهن، هو به انسان هو، ڪانئس به خطائون ٿيون هونديون جو ته انسان ۾ عام طرح سان گڻ ۽ اوگڻ جا ٻئي اوصاف ۽ اوساڻ سمايل هوندا آهن. انهن ٻنهي ساهمي جي پڙن کي برابر بيهارڻ اوکو ۽ اڙانگو هوندو آهي، آگري صاحب لاءِ بس هيترو ئي چئي سگهجي ٿو ته!

ويران ہے ميکده، خم و ساغر اداس ہيں
تم کيا گئے کہ روٹھ گئے دن بہار کے!

غلام رباني آگري جي ڪتاب مان ڪنيل

هڪ پيري مون کي خبر پئي ته هڪ مرڪزي وزير سوچي رهيو آهي ته مولانا قاسمي کي فلاڻو عهدو وٺي ڏجي. مون مولوي صاحب سان اِها ڳالهه ڪئي ۽ صلاح ڏني ته اوهان پاڻ وڃي ملوس. خوش ٿيندو. اوهان جو ڪم ٿي ويندو. مولوي صاحب جواب ۾ چيو ته ”ادا، ڪيترن ماڻهن کي خوش ڪري ڪيترن کي ڪنداسين؟ جو نه الله کي خوش ڪريون، ته پوءِ پئي ڪنهن کي خوش ڪرڻ جي ضرورت ئي نه پوي.“

[صفحه 686، جهڙا گل گلاب جا]

دل گهريي دوست محمد صديق سالڪ جي چاليهي تي مان سنڌس پٽ سرمد ۽ ڌيءُ صحيفه کي ساڻ ڪري سنڌس قبر تي ويس. ڌيڻس جو ڪو اڳئين ڏينهن تي جنم جو ڏينهن هو. ان ڏينهن تي هر سال سالڪ کيس ڪو يادگار تحفو ڏيندو هو.

هن پيري پاڻ پيءُ جي قبر تي اڪيلي ويئي هئي، ”برٿ ڊي ڪارڊ“ لکي، سَر جي تيليءَ ۾ قبر جي سيراندي کان ٻڌي آئي هئي. مون اهو ڪارڊ پڙهڻ جي ڪوشش ڪئي. ’تون دنيا ۾ سڀ کان پيارو پيءُ هئين بابا. اچوڪو جنم جو ڏينهن ڏاڍو ڏک ۾ گذريو...‘

مان ان کان وڌيڪ پڙهي نه سگهيس، ان ڏينهن برسات وسي هئي، سالڪ جي قبر آلي هئي. منهنجي اکين جا ڳوڙها سنڌس آليءَ قبر ۾ آسانيءَ سان جذب ٿي ويا.

[صفحه 538، جهڙا گل گلاب جا]

جوڙ: نصير مرزا

غلام حسين "مشتاق" سچاروي

...سي لاهوتي لڏي ويا!!

قرب وارين ڪچهرين جو عرصو ايڏو گهڻو وڏو ته ڪونه رهيو پر سندس سڳند ۽ سرهاڻ پريون يادگيريون تمام گهڻو وقت محفل ڪي مهڪائينديون رهنديون. مرحوم غلام رباني آگرو جنهن ڪي چند ڏينهن اڳ هميشه محترم ۽ مانوارو چئي ياد ڪندا هئاسون، سو پورين ٽن چئن سالن کان اسان جي "انجمن آفتاب ادب" جو نهايت سرگرم ساٿي رهيو. هر گڏجاڻي ۾ مختصر وقت اندر اطلاع ڏيڻ تي به سندس شرڪت يقيني هوندي هئي. هن ڪڏهن به پنهنجي مصروفيت يا سچو سچو ڏينهن ڪم ڪرڻ جي ٿڪاوٽ ڪي ڪنهن صورت ۾ به، نه اچڻ جو بهانو يا عذر نه بنايو. شايد ان ڪري جو هن جي چوياري جي چاهت "يڪ طرفي" نه هئي. ڪيس اسان سيني دوستن سان خلوص ۽ محبت سان گڏ سيد آفتاب علي شاهه جاموٽ سان خاص لڳاءُ

هالائي سوز ٽڪڙائي، پير بهاءالدين بها، حبيب صديقي، نصير مرزا، شاهنواز مسافر ۽ اڪرم پورڙائي (مرحوم) جهڙا قادر ڪلام شاعر حصو وٺي محفل وجد ۾ آڻي ڇڏيندا آهن. مشاعرن کان علاوه وقت بوقت مقالن جي نشست به ٿيندي رهندي آهي. جنهن ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مظهرالحق صديقي، غلام رباني آگرو (مرحوم)، مشتاق سچاروي، آغا مير محمد پٺاڻ، ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو، در محمد پٺاڻ، پروفيسر قلندر لڪياري، ڊاڪٽر حبيب الله صديقي، ڊاڪٽر عبدالحليم قريشي، پروفيسر عنايت الله زنگيجو جهڙا برک عالم بهرو وٺندا آهن ۽ پنهنجي معلومات جا خزانا دل کولي دوستن ۾ ونڊيندا آهن. هنن ڪچهرين ۾ هر هڪ ماڻهو موتي داڻو هوندو آهي. انهن انمول موتين جي مالها ۾ مرحوم غلام رباني آگرو "ڏريکتا"يا هن

هو. چوندو هو ته: "اهڙيون ڪچهريون نصيب وارن جي حصي ۾ اينديون آهن. انهن کان محرومي بدنصيبيءَ برابر آهي. ڪاش اها ڏيٺ ويٺ گهڻو عرصو اڳ ٿئي ها."

"انجمن آفتاب ادب" چند هم خيال دوستن جي گڏجي ويهڻ ۽ ويچار ونڊڻ جو پيو نالو آهي. جيڪو جاموٽ پاڙن جي ٻڙ جهڙي وڏي وڻ جي ڇانوَ ۾ سيد آفتاب علي شاهه جاموٽ جي سهڪار سان پورين ڪيترن سالن کان قائم آهي. علمي ادبي، سياسي سماجي، ديني دنيوي موضوعن تي هميشه بحث مباحثو جاري رهندو آهي. سال ۾ ٽي چار مشاعرا به ٿي ويندا آهن. جن ۾ شبير هاتف، امداد حسيني، عنايت بلوچ، مشتاق سچاروي، قلندر لڪياري، سوزهالائي، حميد شهيد

چوياري جي گلن واري گلستي ۾ سدا بهار گلاب جو گل هو. جنهن جي گفتن جي سرهاڻ ۽ علمي ادبي ڄاڻ، محفل کي جرڪائي ۽ مهڪائي ڇڏيندي هئي. ائين ٿئي به ڇو نه جڏهن شريڪ محفل سيد ذوالفقار علي شاهه جاموٽ، سيد امير علي شاهه جاموٽ، ديوان جهمٽمل ايڊوڪيٽ، پير اسد الله جان سرهندي، منير احمد چنا، مراد علي خان نظاماڻي، پروفيسر ڊاڪٽر طاها حسين علي، سيد غلام قادر شاهه، سيد علي گوهر شاهه، حبيب الله خلجي ۽ محمد اسلم ميمڻ جهڙا پارکو ۽ پارس انسان هجن.

هنن اديبن عالمن شاعرن ۽ دانشور دوستن جي گڏجاڻيءَ ۾ ڪو بحث ڇڙيو ناهي ته ان تي هرطرف کان نهايت معلوماتي راءِ جو اظهار چوڏهين چنڊ جي روشن ڪرڻن يا صبح جي ٿڌڙي هير جي جهوٽن وانگر اچڻ شروع ٿي ويندو هو. جنهن ۾ آگري صاحب جي معلومات ۽ سندس ذاتي مشاهدا ساهه ۾ سائيڻ جو ڳاهيا. هو بنيادي طور ڪهاڻي ڪار هو پنهنجي موقف بيان ڪرڻ جو نهايت اثرائتو انوکو ۽ عمدو رنگ ڍنگ ڄاڻندو هو. هو ڳالهه مان ڳالهه وڌائڻ، ان کي سهيڙڻ ۽ سميٽڻ جو فن رکندو هو. سندس بيان ۾ پهاڙن تان ڪرندڙ آبشار واري رواني، صبح جي ٿڌڙي هير جهڙي دل بهار ڪندڙ طرز بياني، دليلن مشاهدن ۽ تجربن سان ڀرپور بي بدل گوهر فشاني، ٻڌندڙن تي جادو جو ڪم ڪندي هئي. هو جادوگر ته ڪونه هو پر سندس جادو بياني جو چرچو عام هو. قلمڪار جي حيثيت ۾ هڪ ڪهاڻيڪار کان سوانح نگار نقاد محقق مصنف مترجم ۽ منتظم جا سمورا مرحلا هن نهايت مانائتي انداز ۾ طئي ڪيا. منظرنگاري ۾ ته پنهنجو مٽ پاڻ هو. چين ۽ ترڪستان جي سفر جون ڳالهيون ڪندي جڏهن ڪُهڪاف جي پرين جو قصو ٻڌائڻ شروع ڪيائين ته هر ٻڌندڙ ائين محسوس ڪري رهيو هو ته ڄڻ هو پاڻ ان سفر ۾ ساڻس شريڪِ سفر آهي ۽ ڪوهه ڪاف پرين جو دلپذير منظر پنهنجي اکين سان ڏسي رهيو آهي.

کيس ڊاڪٽر اينيمري شمل، جي.ايم.سيد، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو، پير حسام الدين راشدي، پير علي محمد راشدي، مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ، شيخ اياز، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، جمال ابڙي، رشيد ڀٽي، حفيظ شيخ جهڙين مها شخصيتن ۽ ٻين ڪيترن عالمن اديبن ۽ دانشورن سان گڏ جي ڪم ڪرڻ ۽ ويچار ونڊڻ ۾ صحبت ياران نصيب ٿي، سندس يادن جي خزاني ۾ ڪيترائي ڪتاب ۽ لائبررين لڪل هيون. رڳو ورق ورائيندو ويندو هو ۽ ماضي کي حال جي آئيني ۾ اريندو، ٻڌندڙن ۽ پڙهندڙن جو من موهي ڇڏيندو هو. خوش پوشيءَ سان گڏ خوش طبعي به سندس مزاج جو اٽوٽ انگ هو. اڇي پوشاڪ ۾ ڪيڏو نه اڇو اجرو لڳندو هو. خداوند ڪريم کيس سهڻي شڪل شباهت، طبعي نفاست، علمي لياقت، گفتگو ۾ سنجيدگي سان گڏ ظرافت جو عنصر وڏي سخا ۽ عطا سان عنايت ڪيو هو. جنهن ۾ چند گهڙيون ساڻس گڏ گذاريون ته هميشه هميشه سندس دوستي ۽ عقيدت مندي جي دائري ۾ داخل ٿي ويو.

محترم در محمد ڀٽي محتسب سنڌ جو حيدرآباد ۾ ريجنل ڊائريڪٽر هو. آفتاب علي شاهه سان گڏ سندس آفيس ۾ منجهند بعد ڪچهريون ٿينديون هيون. جتي غلام رباني آگرو به ساڻس گڏ ڪم ڪندو هو ۽ هو هنن ڪچهرين کي رونق بخشيندو هو. 'انجمن آفتاب ادب' جي گڏجاڻين کان علاوه ڪڏهن تنهائيءَ ۾ ويچار ونڊڻ لاءِ منهنجي گهر به ايندو هو. تازو جنوري جي پهرين هفتي ۾ پنهنجي پراڻي دل گهرئي دوست جي ڪنهن مسئلي تي اڪيلائيءَ ۾ ويچار ونڊڻ لاءِ، مون کي فون ڪري مشورو ڪيائين. مون کيس پنهنجي گهر تي اچڻ جي آڇ ڪئي، جيڪا هن نهايت خوشيءَ سان قبوليندي، سيد آفتاب علي شاهه ۽ در محمد ڀٽي سان گڏ شام جي چانهه تي پهتا. اصل ملمري تي گفتگوءَ کان پوءِ آگري صاحب جي روح رهاڻ ۾ محفل

جي محويت جو نشو ٽٽهن ٽٽو، جڏهن پرواري مسجد كان عشاء جي اذان جو آواز آيو. زندگيءَ جي پوين ڏينهن ۾ هو شايد سيرت النبي ﷺ تي مواد سهيڙڻ ۾ مشغول هو. مون سان هن سلسلي ۾ معراج النبي ﷺ، ۽ يهودو نصاريٰ ۽ مشركين كي حرم جي حدن مان تڙي كيڻ بابت حديثن جا حوالا معلوم كندو رهندو هو. هو سيرت نگاريءَ جي قديم ماخذن ابن سعد، ابن اسحٰاق جا حوالا به ڏيندو رهندو هو. منهنجي پاران پيش كيل مقالي بعنوان "معراج النبي ﷺ" كي به پڙهڻ بعد وڏي چاهت سان سارا هيندو هو. كيس كيترن ادارن كان كتابن جا تحفا ايندا رهندا هئا. جيكي 'انجمن آفتاب ادب' جي دوستن ۾ ورهائيندو هو. تصوف ۾ ابن العربي جي زندگي ۽ مقام تي به خيالن جي ڏي وٺ كندو رهندو هو. اگرچ مون كانئس كڏهن به اهڙي وضاحت كانه گهري، پر يقين هيم ته هو سيرت نگاري جهڙي، مقدس كم ۾ رڌل آهي. جنهن تي تحقيقي كم كري رهيو آهي. حياتي جي كنهن كي به خبر ناهي، پر جيكڏهن حياتيءَ جا پويان پل پهر، پرينءَ جي پچار ۾ گذرن ته اها وڏي سعادت آهي. آگرو صاحب اها سعادت ماڻيندي- بارگاهه ايزديءَ ۾ حاضر ٿي ويو.

خدا كيس پنهنجن رحمتن سان نوازي
اِنا لِلهِ وَاِنا اِلَيهِ راجِعُون.

سندس ناگهاني لاڏائو نه رڳو سندس عزيزن ۽ دوستن لاءِ هك وڏو سانحو آهي، پر سندس اهو وڇوڙو علمي ادبي محفلن ۽ ادارن لاءِ ڀٽائي جي هن شعر جي صحيح ترجماني آهي ته:

اڄ نه اوطاقن ۾ طالب تنوارين،
آديسي اٿي ويا مڙهيون مون مارين،
جي جيءَ كي جيارين، سي لاهوتي لڏي ويا.

فيبروري جي آخري هفتي ۾ محمد عثمان منگي ۽ نفيس ناشاد فون كيو ته هو مرحوم غلام رباني آگري تي كتاب شايع كري رهيا آهن. جنهن ۾ هنن مون كي به كجهه لکڻ جي دعوت ڏني، پر ٻن ٽن ڏينهن اندر مهيني كن لاءِ آءٌ لنڊن هليو ويس. واپس ورڻ تي الطاف آگري فون كري ٻڌايو ته "ته ماهي مهراڻ" آگرو نمبر' شايع كري رهيو آهي. مهراڻ رسالي ۾ به ساڳي آڇ پڙهيم. مون آگري صاحب جهڙي همه گير شخصيت تي كجهه لکڻ لاءِ سيد آفتاب علي شاهه سان ويچار ونڊيا ته هي به چار ٻول مضمون جي صورت اختيار كري ويا. جيكي اسان لاءِ يادن .ي دريچي مان دل جي ڦڦولن كي ناڙڻ لاءِ ٿڌڙي هير جي تاثير رکن ٿا. بقول شاعر:

تازه خواهی داشتن گر داغهاے سینه را،
گاه گاہے بازی خواں، قصهء پارینه را۔

◙

غلام رباني آگري جي كتاب مان كڻيل

چارسده پشاور ۾، جڏهن گهر گهمي ٻاهر باغيچي ۾ آياسين ته ولي خان جي وڏي ڀاءُ ايكاسي ساله شاعر ۽ چتركار ۽ نفيس انسان غني خان كان موكل گهري. غني خان، خاموش رهيو. پوءِ اكيون کٽي سک سان چيائين: "اپريل جي مهيني ۾ هي سارو چمن گل ٿي گل هوندو. مونٽي اچجانءِ."

مون سندس دل رکڻ لاءِ هائو كئي ۽ ڀاكر پائي كانئس موكلايو.

جڏهن كار ٻاهر نكتي ته غني خان هٿ لوڏي سلام كيو، مون كيس سلام كندي دل ۾ چيو ته: غني خان چمن جو سڀ كان سهڻو گل ته تون ٿي آهين مون تنهنجو ديدار كيو. ورهين جو خواب پورو ٿيو.

[صفحه 687، جهڙا گل گلاب جا]

چونڊ: نصير مرزا

◙

مهراڻ البم

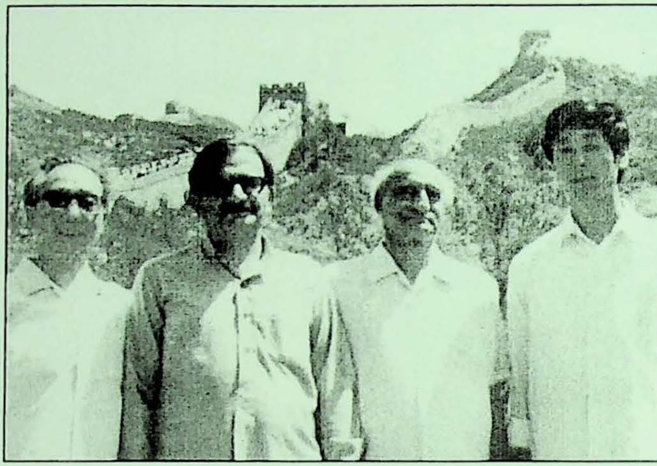

ڪابي ڪان، مسٽر ڪهه لان چيني ميزبانُ، غلام رباني آگرو،
مرزا اديب ۽ چيني ڪار ڊرائيور ديوار چين جي اڳيان

غلام رباني آگرو، ائنيمري شمل ۽ جرمنيءَ جي سفير سان گڏ
چترال ۾.

البم

غلام رباني آگرو، جميل الدين عالي، فاطمہ ثريا بجيا ۽ مشهور صحافي غازي صلاح الدين.

غلام رباني آگرو ۽ سرحد جو مشهور شاعر غني خان

مہراڻ البم

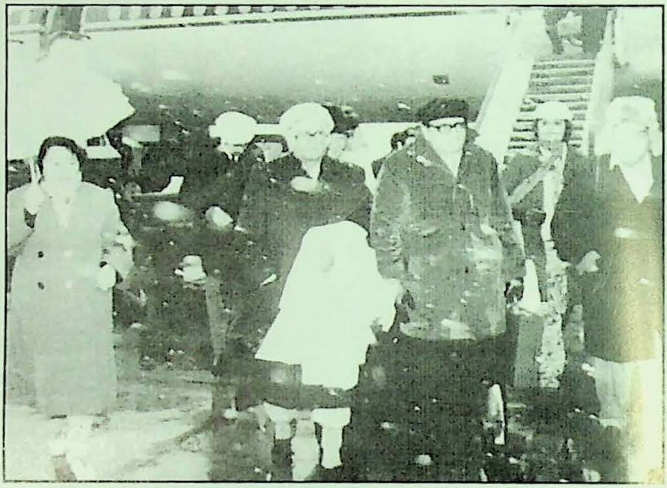

ساڄي کان ٻيو نمبر غلام رباني آگرو، ساڻس گڏ مظهر يوسف،
جاويد شاهين ۽ زيتون بانو، ارومچي ايئرپورٽ تي.

غلام رباني آگرو پاڪستان جي اديبن جي وفد جي نمائندگي
ڪندي، چيني ميزبانن سان گڏ.

البم

غلام رباني آگرو، اردوءَ جي نامور شاعر سيد ضمير جعفري ۽
ٻين اديبن سان گڏ.

غلام رباني آگرو، نثار احمد ميمڻ سان گڏ.

مبا البم

آگرو صاحب ۽ سنڌ جو مشهور عالم سراج الحق ميمڻ خوشگوار موڊ ۾.

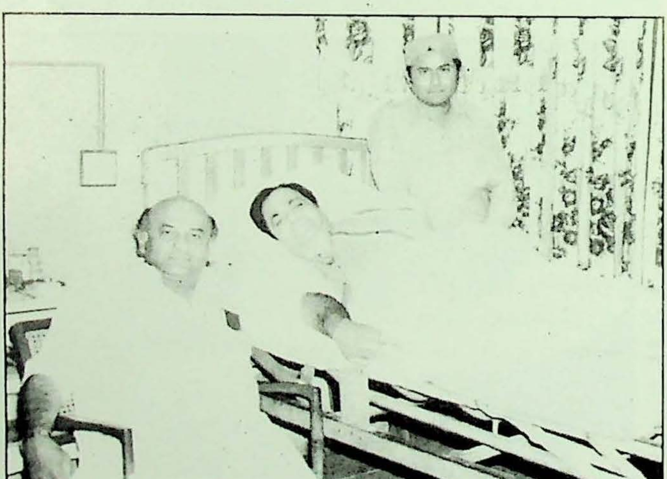

حسين شاهه راشدي، غلام رباني آگري جي عيادت ڪندي، پٺيان
نفيس احمد شيخ ويٺل.

مبا البم

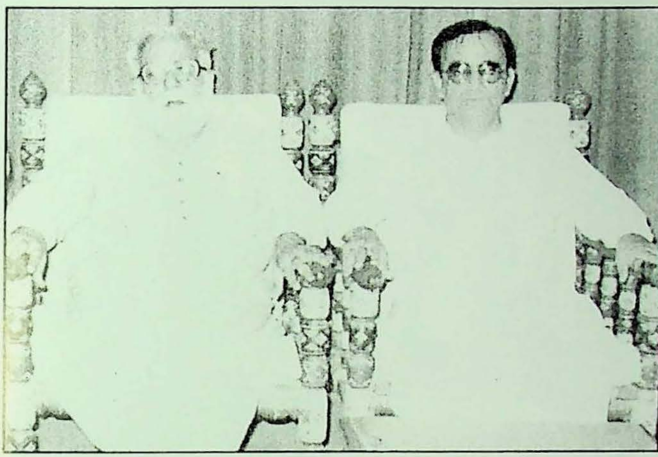

غلام رباني آگري جي عالمن جي سرتاج علام غلام مصطفيٰ قاسميءَ
سان هڪ يادگار تصوير.

غلام رباني آگرو ، مظهر يوسف ۽ سيد غوث علي شاھ اڪيڊمي
ادبيات جي تقريب ۾.

نثار احمد ميمڻ

غلام رباني آگرو

غلام رباني آگري جي نالي سان منهنجي اکين آڏو پنجاهه سالن جو ماضي سامهون اچي ٿو.

غلام رباني سان پهرين ملاقات، ڪاليج واري ڏينهن ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي پراڻي آفيس سنڌ اسيمبلي بلڊنگ، سعيد منزل ڪراچيءَ ۾ منهنجي عزيز دوست نعيم دريشانيءَ ڪرائي، جيڪو پنهنجي شاعري ڪيس "گل ڦل" ۽ "مهراڻ" لاءِ ڏيڻ هليو هو. نعيم جي چٽگانگ ميڊيڪل ڪاليج وڃڻ بعد به ملاقاتون جاري رهيون ۽ مون کي سندس دوست ٿيڻ جو اعزاز حاصل آهي ۽ اسان ڪيس رباني جي نالي سان مخاطب ڪندا هئاسين.

ربانيءَ جي ڪري ئي منهنجي ملاقات سنڌ جي عظيم شخصيتن سان ٿي، جن ۾ سائين محمد ابراهيم جويو، شيخ اياز، پير حسام الدين راشدي ۽ علامه آءِ.آءِ.قاضي جا نالا سرفهرست آهن. رباني جي ڪري ادب ۽ ڪتابن سان چاهه ۽ تاريخ پڙهڻ ۾ دلچسپي پيدا ٿي. رباني سنڌي ٻوليءَ جي خدمت ۾ پنهنجي زندگي جو وڏو حصو رهيون آهن، بعد ۾ وڏن شهرن حيدرآباد، ڪراچي ۽ اسلام آباد ۾ رهڻ ڪري رباني، نه فقط سنڌ ۾ پر ملڪي ۽ بين الاقوامي سطح تي به پنهنجي نفيس ۽ شريف طبيعت سان هر ملندڙ تي پنهنجو گهرو اثر ڇڏيو.

هڪ طرف هُن ۾ دوستن لاءِ تڙپ ته ٻي طرف پنهنجي ٻارڙن لاءِ بيپناهه پيار، ۽ اسان جي ڀاڄائيءَ ۽ خاندان لاءِ زمينداريءَ جو احساس هو. حساس طبيعت جي ڪري ناراض به ٿيندو هيو پر اظهار ڪونه ڪندو هو. مون کي ياد آهي ته جڏهن آءٌ سندن فرزند عزيز سان اسلام آباد ۾ نه ملندو هوس ته ناراض ٿيندو هو.

اسلام، تاريخ ۽ ادب جو سندس زندگيءَ ته اثر پنهنجي اولاد عبدالرحمٰن، قرة العين، مجيب الرحمان جي نالن مان نظر اچي ٿو. ٻارڙن کي پاڻ به ۽ اسين پڻ عجو، عيني ۽ مُجي سڏيندا آهيون. هو ٻارڙن جي مستقبل جو ايتروئي خيال رکندو هو. جيترو سنڌين جي لاءِ، چاهي هو

ڏئي تاريخ رقم ڪئي آهي. سندس سڃاڻپ نه صرف سنڌ، پاڪستان پر بين الاقوامي سطح تي به هئي. ڪراچي يونيورسٽيءَ جو وفد وٺي ايئرپورٽ تي هڪ عظيم بين الاقوامي شخصيت اينيميري شمل جي آڌرڀاءَ لاءِ وياسين. ملاقات ۾ احساس ٿيو ته هڪ خوبصورت جرمن خاتون اسان سان سنڌيءَ ۾ ڳالهايو، سنڌي ٻولي ۽ سنڌ جي ثقافت تي ڪين ايتروئي عبور حاصل هو جيترو شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي رسالي تي، پر جنهن شفقت سان هوءَ ربانيءَ سان ملي، ائين لڳو ڄڻ پاڻ به سنڌي هجي. ملڪي هجي يا بين الاقوامي شخصيت، ربانيءَ جو قدر ساڳيو هو.

ربانيءَ جو تعلق نوشهروفيروز سان هئڻ ڪري ڪيس ابتدائي تعليم مضبوط ملي، اُتي سيد ظفرعلي شاهه جي وڏن جون تعليمي ۽ سماجي خدمتون به تاريخي

پرو وائيس چانسلر سنڌ يونيورسٽي هو يا چيئرمن اڪيڊمي آف ليٽرس يا ميمبر فيڊرل پبلڪ سروس ڪميشن يا سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري يا چيئرمن، سندس خدمتن جي طويل فهرست آهي، جنهن کي هميشه ياد رکيو ويندو.

مون کي ياد آهي ته پٽني صاحب جي ڏينهن ۾ هڪ تاريخي هفتو ملهايو ويو. 'Sindh Through Centuries' جي نالي سان، جنهن ۾ ملهايل جلسي ۾ رباني؛ جون بي پناهه خدمتون شامل هيون.

سندس روشن خيالي ۽ تاريخ سان دلچسپي جي ڳالهه ڪجي ٿي ته سندن نظرون اُنهن جاين تي پهتل نظر اچن ٿيون. جنهن ۾ بين اهم ماڳن مڪانن سان گڏ اُڏيرو لعل جي مزار مبارڪ به شامل ٿي وڃي ٿي. هڪ ڏينهن هُن منهنجو تعارف اُن هندو خاتون سان وڃي ڪرايو، جنهن پنهنجي نگرانيءَ ۾ اُتان جي هڪ احاطي ۾ مسجد ۽ مندر جي حفاظت هڪ ٽرسٽي جي حيثيت سان پئي ڪئي.

رباني هڪ اهڙو خلا ڇڏي ويو. جيڪا پُر ڪرڻ ممڪن ناهي، جو ته هو هڪ نامور ليکڪ، سلجهيل سوچ رکندڙ اديب، هڪ قداور شخصيت ۽ هڪ عظيم انسان هو. رباني پنهنجي ورثي ۾ قومي جذبو، تاريخ ۽ تمدن جي حفاظت، تهذيب ۽ قدرن جي اهميت، ننڍن سان پيار ۽ شفقت، وڏن جو احترام، بلا امتياز مذهب جو قدر، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي خدمت ڪندي پنهنجي خلق سان وڃي مليو آهي. خدا پاڪ کيس پنهنجي جوار رحمت ۾ رکي.
(آمين)

غلام رباني آگري جي ڪتاب مان ڪنيل

هڪ سفر ۾ نج پج سنڌي مهانڊن واري هاڪاري سگهڙ ٻيڙي فقير مون کي هڪ سوکڙي ڏيڻ جو واعدو ڪيو. چيائين ته "توکي هڪ پيالي ڏيندس، جيڪا فقط پنجن تولن مٽيءَ مان ٺهيل هوندي."

اهو واعدو ته پورو ڪري ڪونه سگهيو. پر ان کان بهتر ٻي سوکڙي ڏنائين. هڪ دفعي گڏ وينا هئاسين. مون کيس چيو ته ٻيڙا فقير ڪو سنڌي بيت ته ٻڌاءِ، جنهن ۾ عقل جي ڳالهه هجي، ٿوري دير سوچي هڪ بيت ڏنائين. سگهڙن جي نموني 'داناءَ' لفظ کي 'دانهه' ڪري پڙهيائين:

دانهه مثل درياهه جي
توَ سان ڪين تپن.

جيئن تاج محل جي ديوارين تي سنگمرمر جا گل اُڪريل آهن، تيئن ٻيڙي فقير جو ٻڌايل اهو بيت اڄ به منهنجيءَ دل تي نقش ٿيل آهي.

دانهه مثل درياهه جي
توَ سان ڪينَ تپن.

سيد غلام مصطفيٰ شاهه ڪنهن کي، نرڙ ۾ ٿورو گهنج ۽ اکين ۾ شور وجهي نهاريندو ته ماڻهوءَ جو هيانءُ ڦاڙي وجهندو. الله سائينءَ کيس منهن ۾ ڪا ڏيا ڏني هئي. نهايت شينهن مڙس هو. هڪ دفعي اسلام آباد ۾ ٻئي ڄڻا موٽر ۾ سندس گهر وڃي رهيا هئاسون. چيائين ته رباني! جيڪڏهن سڪندر ۽ قلندر ٻنهي کي هڪ ڏينهن مرڻو آهي، ته پوءِ ڊپ ڇا جو!؟

[صفحه 608، جهڙا گل گلاب جا]

چونڊ نصير مرزا

عبدالغفار صديقي

جوڳي ڇڏي ويا جُوءِ

(غلام رباني آگري جي ياد ۾)

سنڌ جي تاريخي مدرسه هاءِ اسڪول نوشهري فيروز جي هيڊ ماسٽر صاحب جي بنگلي ۾ رهندا هئاسين. سال 1949ع هو. منهنجو چاچو هيڊ ماسٽر هو. مان پهرئين درجي انگريزيءَ ۾ پڙهندو هوس (تڏهن درجا هوندا هئا. چار درجا پرائمري پاس ڪري، پهرئين درجي انگريزيءَ ۾ داخلا وٺبي هئي ۽ ست درجا انگريزي پڙهي مئٽرڪ جو امتحان ڏبو هو.)

هيڊ ماسٽر جو بنگلو وڏو هو، جنهن ۾ چار پنج ڪشادا ڪمرا، اتر ۾ جعفريءَ جي دروازن سان ويرانبو، ڪجهه ميدان ۽ هاءِ اسڪول جي شاندار عمارت ۽ ڏکڻ ۾ به ويرانبو، اگهڻ ۽ هاسٽل جي اڌ گول جي ڊزائن تي ٺهيل هڪ بهتريءَ بورڊنگ هائوس.

انهيءَ بنگلي ۾ ادا غلام رباني آگري کي پهريون دفعو ڏٺم، جيڪو منهنجي پڦاٽ عبدالاحد صديقيءَ سان ڇهين درجي انگريزيءَ ۾ پڙهندو هو. ادا رباني نازڪ، نفيس، سهڻو، ڇڻو، سنهڙو سيپڪڙو محنتي، فرمانبردار، با اخلاق ۽ نهايت ئي ذهين هو. محنتي ۽ ذهين شاگرد هئڻ ڪري چاچا ڪيس گهڻو ڀائيندو هو ۽ اولاد وانگي پيار ڪندو هوس، جنهن ڪري ادا رباني اسان جي گهر گهڻو ايندو ويندو هو ۽ ڪڏهن رهي به پوندو هو، هونئن سندس رهائش بورڊنگ هائوس ۾ هئي جيڪو بنگلي سان لڳو لڳ هو.

ادا رباني ۽ ادا عبدالاحد اسڪول جو ڪم ۽ پڙهائي گهر ۾ گڏجي ڪندا هئا. اهڙيءَ طرح ادا عبدالاحد کي اسڪول جي ڪمن ۾ وڏي مدد ملي ويندي هئي. ڇاڪاڻ ته ادا رباني هر سبجيڪٽ ۾ هوشيار هوندو هو. ماني به اسان سڀئي گڏ کائيندا هئاسين. هڪ ئي گهر ۾ گڏ رهڻ ڪري مان ساڻس گهڻو هري مري ويو هوس، ڇاڪاڻ ته هڪ ته هو پيار ڏيندو هو ۽ ٻيو ته منهنجي نصابي ڪتابن مان انگريزي ۾ مون سان سوال جواب (Conversation) ڪندو رهندو هو. سندس انهيءَ پيار جو ناجائز فائدو وٺندي، ڪڏهن ڪڏهن مان ڪيس تنگ ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو هوس. پرڪمال جي ڳالهه ته هيءَ آهي جو تنگ ٿيڻ ته ڇا پر ڪڏهن سندس منهن تي گهنج به نه ڏٺم. مختلف نمونن سان ڪيس تنگ ڪندو هوس، ڪڏهن سندس پين لڪائي ڇڏيندو هوس، ڪڏهن نوٽ بڪ ته وري ڪڏهن پڙهڻ جا ڪتاب اڪثر ائين ٿيندو هو جو اسان جي گهر ۾ هڪ انگريزي ٽائپ رائٽر (Type Writer Machine) رکيل هوندي هئي، جنهن تي ادا رباني فارغ وقت ۾ انگريزي ڪتاب مان نظم، مضمون يا سبقن جون مشقون (Exercises) ٽائپ ڪندو رهندو هو. مان شرارت ڪري وچ وچ ۾ ٽائپ رائٽر جي Keys تي آڱريون ڦيرائي، سندس سڄي محنت ضايع ڪري ڇڏيندو هوس. خفا ته نه ٿيندو هو، پر پيار مان چمي ڏئي

چونڊو هو ته ”ڏاڍو ڪو حرڪتي آهين. ادا مون کي وري نئين سر محنت ڪرڻي پوندي.“ مون کي سندس اها ادا ڏاڍي وڻندي هئي، جنهن ڪري مڙندو مان به ڪونه هوس ۽ خفا هو به نه ٿيندو هو.

اسڪول جي ٻين مضمونن سان گڏ ڊرائنگ جي مضمون ۾ به ڏاڍو هوشيار هوندو هو. هڪ دفعي مون کي سامهون وهاري منهنجي اهڙي ته تصوير ڪڍيائين جڻ ڪئميرا مان نڪتل هجي.

نصابي ڪتابن کان سواءِ ٻين تاريخي ناولن، افسانن، مذهبي ۽ عام معلوماتي ڪتابن پڙهڻ جو به ڏاڍو شوق هوندو هوس. ڪڏهن ڪڏهن کي ڪتاب مون کي به پڙهڻ لاءِ ڏيندو هو.

هاءِ اسڪول جي گرائونڊ تي ڪڏهن به ڪيس راند روند ڪندي ڪونه ڏٺم. باقي ڊبيٽنگ ۾ گهري دلچسپي هوندي هيس. جنهن جي سوسائٽيءَ جو سيڪريٽري هو.

ماڻهوءَ جي شخصيت جو سانچو گهڻو ڪري ننڍپڻ جي نفسياتي اثرن موجب تيار ٿئي ٿو. ننڍڙي لاءِ کان گهر جو ماحول اسان جي زندگي تي گهرا نقش ڇڏيو ٿو. ادا رباني جي لکيل ڪتاب ”جهڙا گل گلاب جا“ پڙهڻ سان سندس حياتيءَ جو گهڻو احوال ملي وڃي ٿو. (انهيءَ ڪتاب جو پهريون ڇاپو مون 1991ع ۾ ڇپرايو ۽ پيش لفظن ۾ مون ادا ربانيءَ جي اسڪولي زندگي ۽ تصنيفات جي باري ۾ مختصر مگر جامع ذڪر ڪيو هو. پر افسوس جو ساڳئي ڪتاب جي ٻئي ڇاپي ۾ اهي پيش لفظ ڪتاب مان ڪڍيا ويا جيڪو 2007ع ۾ ڇپيو. ان وقت سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري اعجاز احمد منگي هو. حالانڪ ائين ٿيندو نه آهي، ۽ اهڙو منفي ۽ غير صحتمند عمل ڇو ڪيو ويو؟ ڇئي نٿو سگهجي.

ادا رباني 15 نومبر 1933ع تي هڪ ننڍي ڳوٺ آڳرين ۾ ڄائو. هيءُ ڳوٺ ڪنڊياري شهر کان اتر طرف ستن ميلن يا ٻارهن ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي آهي.

سندس والد بزرگوار جو نالو عبداللطيف آگرو هو، جيڪو نهايت محنتي، فرض شناس ۽ لائق استاد هو.

پنهنجي والد بزرگوار جي باري ۾ ادا ربانيءَ مٿي ذڪر ڪيل ڪتاب ۾ گهڻو ئي ڪجهه تفصيل سان لکيو آهي، جنهن مان سندس ٻاراڻي تربيت ۽ خاندان جي باري ۾ چڱي خاصي واقفيت ملي ٿي. معزز قارئين ڪرام لاءِ ان مان ڪجهه حصا هلي پيش ڪجن ٿا ته جيئن اهي به محظوظ ٿين:

ڪتاب جي صفحي 56 تي لکي ٿو ”اسان جي ڳوٺ ۾ اسڪول ڪونه هو. نالي ماتر ملا مڪتب هو. لئبرريءَ جو ته ڪنهن نالو ڪونه ٻڌو هو.“

”منهنجي ننڍپڻ جا ڏينهن هجن. عمر اٺ نو ورهيه هوندي. ڪاڙهو تتو اهڙو جو ڪانءَ جي اک پيئي نڪري. پوئرن جي اسڪول ۾ سنڌي پهريان پنج درجا پڙهندو هوس. ان زماني ۾ ٻاراڻو درجو پڙهائيندا هئا، جنهن تي به پورو سال لڳندو هو...... اسڪول صبح جو شروع ٿيندو هو ۽ ٽيهريءَ جو ختم ٿيندو هو... اسڪول جو هيڊ ماستر هوندو هو منهنجو والد بزرگوار عبداللطيف آگرو....... اسان تي ۽ سڄي اسڪول تي سندس ڏاڍو رعب هوندو هو........ (ص 153)

اسڪول پورو ٿيو ته مان ۽ منهنجو سوٽ محمد، بابا سائينءَ سان گڏ ٽيله سائيڪل تي چڙهي. پنهنجي ڳوٺ آڳرين ايندا هئاسين .... اهو پنڌ به اڍائي ميل ٿي ويندو.“ (ص 158)

بابا سائينءَ کي پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ پوئرن جو اسڪول ستت ڇڏڻو پيو. هو تر جي ناليوارن استادن مان هو. هندن جي لڏي وڃڻ ڪري انگريزيدانن جي ڪمي ٿي پيئي، سو سرڪار بابا سائين جهڙن چونڊ آزمودگار استادن کي ڳولي ڪين اسڪولن جو تعلقي انسپيڪٽر مقرر ڪيو. بابا سائينءَ کي اهو عهدو ڇا مليو، لمان منيءَ لاءِ آزار ٿي ويو. اسڪولن جي ضلعي انسپيڪٽر بابا سائينءَ جي اخلاق کان متاثر ٿي، ڪيس ماسترن جي بدليءَ جا اختيار به سونپي

چڏيا. نتيجو اهو نڪتو تہ رات ڏينهن ماسترن جا لڏا اسان جي اوطاق ۾ لٿا پيا هجن. بابي سائينءَ جو نياپي مٿان نياپو گهر پهچي تہ پهريائين پنجن ماسترن لاءِ ماني موڪليو، پوءِ ستن ماسترن لاءِ چانور چاڙهيو ۽ پٽاٽا تريو، سڄو ڏينهن اسان جي گهر چلهہ تان دانگي نہ لهي........ ماڻهو ماٺحتن مان ڪاڻيندا آهن. بابا ڪين ڪارائيندو هو. سندس پڳهار ماسترن کي ماني کارائڻ ۾ ئي پوري ٿيندي هئي. سندس يار دوست ۽ مهمان ان کان علاوه ايندا هئا. مهمان آيو تہ سندس ڪاڻ ڄڻ تہ عيد ٿي ويندي هئي......

اوطاق ۾ مانيءَ کان پوءِ ڪچهري ٿيندي هئي. بابا سائين محفل تي ڇانيو رهندو هو. سندس ٻڌا ٻڌا ٽهڪ پري کان ٻڌڻ ۾ ايندا هئا.... ..(ص 176 کان 178)

بابا سائينءَ کي ڪتابن پڙهڻ جو ڏاڍو شوق هوندو هو. اڪثرَ ڪري سنڌي ڪتاب خريد ڪندو هو. بعضي بعضي فارسي ڪتاب بہ وٺندو هو. سندس هڪ فارسي ڪتاب 'شرح گلستان' اڃا تائين مون وٽ يادگار آهي. سنڌ مسلم ادبي سوسائٽيءَ جو ميمبر هو ۽ ادبي رسالن جو ساليانو خريدار هو...... (ص 180-181)

بابا سائين پابنديءَ سان پنج وقت نماز پڙهندو هو ۽ روزو قضا نہ ڪندو هو. چاچا سائين تہ ختمي درود جو بہ خيال رکندو هو. اُسرَ جو اٿي مٺي آواز سان ذڪر ڪندو هو. آخري عمر ۾ حج بہ ڪيائين. مون بابا ۽ چاچا جي نشست برخواست ۾ برصغير جي مسلم-فارسي ڪلچر جو هلڪو رنگ بہ ڏٺو. چاچا پنهنجي ذاتي ذوق سان سڪندر نامي تائين ۽ بابا يوسف زليخا تائين فارسي پڙهيو. سندن ڪتابن مان سعديءَ جو گلستان ۽ زيب النساء جو 'ديوان مخفي' مون وٽ اڃا محفوظ آهن...... (ص- 71)

بابا سائين پنهنجي پيءُ ڏاڏي جي مسلڪ موجب پورو پورو مذهبي ماڻهو هو. پر، مذهبي ڪٽرپڻي کان بلڪل آجو هو...... مون کي قرآن مجيد پاڻ پڙهايائين......... غريبن سان ايڏي تہ دل هيس جو وَسُ پڄيس ها تہ سڄي دنيا جي دولت غريبن ۾ ورهائي ڇڏي ها...... مان سڄي عمر غريبن جو حمايتي رهيس سو ان ڪري جو مسڪينن سان محبت پيءُ ڏاڏي کان ورثي ۾ مليم (ص 183-184).

ڪتاب ۾ ڪيترين ئي جاين تي پنهنجي ڏاڏي جو ذڪر بہ ڪيو اٿس. اچو تہ پڙهون تہ ڏاڏا سائينءَ لاءِ ڇا ٿو لکي:

"منهنجي ڏاڏي کي بہ پيغمبر سان حب هوندي هئي. سندس نالو بہ محمد هو. پر حاجي محمد نالي مشهور ٿي ويو، سو ان ڪري جو ٻارنهن حج ڪيا هئائين. ان زماني ۾ سفري سهوليتون ڪونہ هونديون هيون.......

ڪنڊياري تعلقي ۾، پنهنجي ڳوٺ مان پيادل نڪرندو هو. وسنديون ۽ ويرانا، صحرا ۽ ريگستان، ٻوڻا ۽ پهاڙ پار ڪري، مديني ۾ پيغمبر جي چائنٺ چمندو هو....... سفر ۾ ڪيس پورو سال لڳي ويندو هو. ڳالهہ ڪندو هو تہ...... ست حج پيا دل ڪيم. پوءِ اگبوٽ ايجاد ٿيا. چار حج انهن جي وسيلي ڪيم" (ص- 68)

"ڏاڏا سائين ترجو مجيل حڪيم ۽ وڏيءَ دل وارو انسان هو. اسان جي ڄمڻ کان اڳ ئي هيءُ جهان ڇڏي ويو هو. پر، هنتين ماڳين سندس سخاوت جي هاڪ هئي." (ص- 71)

"مهمان نوازي سندس مزاج ۾ سمايل هئي. اسان جي ڳوٺ ۾ جيڪو بہ مسافر ايندو هو، ان کي ڏاڏا حاجي ماني کارائيندو هو. غريب غربي کي دل کولي خيرات ڏيندو هو. ڪڏهن ڪڏهن تہ بدن تان لٽا لاهي بہ ڏيندو هو ۽ پاڻ گوڏ ٻڌي گهر پهچندو هو. پوين ڏينهن ۾ ڳوٺ کان ميل پنڌ تي مڪي رستي تي مسجد تعمير ڪيائين. اها مسجد اڃا بيٺي آهي. اتي اٽو، چانور، دال پٽاٽا ۽ رڌ پچاءَ جا ٿانوَ وڃي رکيائين. رستي جي عام راهگيرن ۽ مسافرن کي پاڻ ماني پچائي ڪارائيندو هو......" (ص — 177)

سو، ٻاراڻي وهيءَ کان ئي ادا ربانيءَ کي اهڙي ماحول ۾ تربيت ملي، جنهن ۾ علم حاصل ڪرڻ جو شوق، الله ۽ رسول ﷺ سان محبت، غريبن سان

همدري، مهمان نوازي، فرض شناسي ۽ تتي ٿڌيءَ ۾ ڪاهڻ زندگيءَ جو مقصد هو، تہ پوءِ شخصيت جو سانچو بہ اهڙو ئي نهيو.

سنڌي چار درجا پنُرن جي اسڪول ۾ پڙهي، انگريزي تعليم لاءِ محبت ديري جتوئيءَ جي پنچائتي اسڪول ۾ داخلا ورتائين. ڪجھ وقت اتي پڙهيو. پر، ستت ئي پاڪستان نهيو ۽ هندو استادن جي لڏي وڃڻ ڪري، هي پنچائتي اسڪول ڦٽي ويو، جنهن ڪري وڌيڪ تعليم پرائڻ لاءِ ادا ربانيءَ تاريخي مدرسہ هاءِ اسڪول نوشهري فيروز ۾ داخلا ورتي. جتي پوءِ منهنجي سائنس پهرين ملاقات اپريل 1949ع ۾ ٿي ۽ هميشہ لاءِ قرب ۾ ڪڙي ڇڏيائين. "جهڙا گل گلاب جا" جي صفحي 176 تي لکيو اٿس، "قدرت منهنجو من اهڙي مٽيءَ مان ناهيو هو، جو مان جنهن سان محبت ڪندو هوس تہ ان کي ترءَ تي دل ڪڍي ڏيندو هوس."

ٻہ سال ڪن نوشهري فيروز ۾ گڏ گذاريوسين. جنهن بعد چاچا جي بدلي مير پور خاص ٿي. نوشهرو فيروز کي الوداع ڪرڻ مهل جڏهن هڪ ٻئي کان موڪلايوسين تہ ادا ربانيءَ روئي ڏنو ۽ چاچا کان پيرين پئي موڪلايائين. مون کي تحفي ۾ مرزا قليچ بيگ جو ترجمو ڪيل ڪتاب "تهذيب الاخلاق" ڏيندي چيائين تہ: "ٻلڙا! هيءُ ڪتاب سيني ۾ سانڍڻ ۽ هيئين سان هنڊائڻ جهڙو آهي. ان کي چڱي طرح پڙهجانءِ ۽ عمل ڪجانءِ."

اهو ڪتاب "تهذيب الاخلاق" پوءِ نصاب ۾ شامل ٿيو ۽ ڇهين درجي انگريزي (Pre- Matric) ۾ اسان کي بالادي صاحب نور محمد هاءِ اسڪول، حيدرآباد ۾ وڏي شد مد سان پڙهايو. بالادي صاحب سنڌي جو مضمون وڏي جذبي سان ڪيترائي مثال ڏئي پڙهائيندو هو. اڄ تائين ائين لڳي ٿو تہ بالادي صاحب اسان جي اڳيان ڪلاس ۾ بيٺو آهي، سندس هٿ ۾ ڪتاب آهي ۽ هر اکر، لفظ، جملو ۽ سٽ وڏي غور فڪر ۽ معنيٰ سان پڙهائي رهيو آهي. فلم اکين اڳيان پئي هلي.

ادا رباني نوشهري فيروز مان مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪري، حيدرآباد جي گورنمينٽ ڦليلي ڪاليج ۾ داخلا ورتي. حيدرآباد ۾ تن ڏينهن ۾ گهاريل زندگيءَ بابت ڪجھ هن طرح بڌائي ٿو (ص 446)

" آءٌ سن 1953ع ڌاران نوشهري فيروز جي مدرسہ هاءِ اسڪول مان مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪري، حيدرآباد جي ڦليليءَ واري گورنمينٽ ڪاليج ۾ داخلا ٿيو هوس. تنوير عباسي منهنجو هم ڪلاسي هو. حيدرآباد جي صدر ۾ سندس گهر هو، جتي روزانو رات جو اسان ڪاليج جا ڪتاب گڏ پڙهندا هئاسين ۽ جڏهن ٿڪبا هئاسين، تڏهن سندس گهر جي پرسان "ڪراچي هوٽل" تي چانھ پيئڻ ويندا هئاسين، تن ڏينهن ۾ ڪراچي هوٽل حيدرآباد جي پڙهيل لکيل ماڻهن جي بيٺڪ هوندي هئي.— گرامي صاحب ۽ سندس دوستن جو هڪ گروهہ بہ ڪراچي هوٽل جي هڪ ڪنڊ ۾، گول پٿر جي ميز جي چوڌاري، روزانو پنهنجو ديرو دمائيندو هو. — اتي هڪ اهڙي ڪچهريءَ ۾ منهنجي ۽ تنوير جي گرامي صاحب سان واقفيت ٿي. انهيءَ زماني ۾ شايد گرامي صاحب ٽريننگ ڪاليج ۾ استاد هوندو هو، جتي ڊاڪٽر جعفري پرنسيپال هو ۽ جويو صاحب وائيس پرنسيپال."

1954ع ۾ حيدرآباد مان انٽر سائنس جو امتحان ڏئي، ڪراچيءَ هليو ويو جتي سنڌ مسلم آرٽس ڪاليج ۾ داخلا ورتائين. جنهن بابت پاڻ ڪجھ هن طرح لکي ٿو: (ص 489).

"غالباً سال 1954ع هو. مان حيدرآباد ۾ انٽر سائنس جو امتحان ڏيڻ کان پوءِ مرحوم حفيظ شيخ جي صلاح تي، ڪراچيءَ هليو ويس، تہ اتي آرٽس ۾ داخلا وٺان، نوڪري ڪريان ۽ پنهنجي تعليم جاري رکان. حفيظ جي ئي مدد سان ميناړام هاسٽل ۾ رهائش جو عارضي انتظام ٿيو."

"مان سنڌ سيڪريٽريٽ ۾ نئون نئون ڪلارڪ مقرر ٿيو هوس. ٻين غريبن وانگر نوڪري بہ ڪندو هوس ۽ ڪاليج ۾ بہ پڙهندو هوس (ص 594)

ستت ئي نورالدين سرڪيءَ سان واقفيت ٿي، جو تڏهن سنڌي ادبي سنگت جو سرگرم ڪارڪن هو." (ص 489)

"سنڌي ادبي سنگت سان مرحوم شيخ حفيظ متعارف ڪرايو. هڪ ڏينهن ميناړام هاسٽل ۾ افسانو ويني

لکيائين. چيائين تہ سنڌي ادبي سنگت افسانن جي چٽاڀيٽي ڪرائي آهي. مون چيس تہ مان بہ لکان؟ چيائين تہ ڀلي لک. مون افسانو لکي ڪيس ڏنو، جو پنهنجي افساني سان گڏ سنگت جي سيڪريٽري عبدالغفور انصاريءَ کي ڏيئي آيو. هفتي کن کان پوءِ انصاري مون کي ميس (Mess) ۾ مليو. چيائين تہ سڄي سنڌ مان تقريباً پنجاهہ کن افسانا آيا آهن. هفتي کن کان پوءِ نتيجو ظاهر ٿيو تہ منهنجي ئي افساني کي ججن پهريون نمبر انعام ڏنو. ان کان اڳ مان ڪتاب ۽ رسالا تہ پڙهندو هوس، پر لکڻ ڏانهن توجهہ ڪونہ هو. ادبي سنگت جي انعام مون ۾ لکڻ جو شوق پيدا ڪيو. سنڌ، ماهنامي 'نئين زندگيءَ' جي ايڊيٽر مولانا عبدالواحد سنڌيءَ مون کي ڳولي لڌو ۽ رسالي لاءِ افسانو گهريو. ٻئي طرف جويي صاحب انعام يافتہ افسانو 'مهراڻ' ۾ شايع ڪيو. ائين مون سنڌي ادبي سنگت جي گڏجاڻين ۾ وڃڻ شروع ڪيو.
(ص 616-617)

ادا ربانيءَ جي افساني کي جن ججن پهريون نمبر ڏنو، سي ڪل ٽي جج هئا، جن جا نالا ص 249 تي هن طرح ڏنا اٿس:

(1) بيگم زينت عبدالله چنا (2) عثمان علي انصاري ۽ (3) پير حسام الدين راشدي.

ان کان پوءِ جڏهن پاڻ لکڻ شروع ڪيائين تہ ڪيئن ڪيائين، تنهن جي باري ۾ ٻڌائي ٿو (ص 383)

"جڏهن مون خود ادبي رسالن ۾ لکڻ شروع ڪيو، تڏهن شروعاتي زماني ۾ پاڻ کي غلام رباني "سنڌي" لکندو هوس. "سنڌي" لفظ جو اضافو شيخ صاحب جي شخصيت کان متاثر ٿي ڪيو هوم، جو پاڻ شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي نالي سان لکندو هو."

سنڌ سيڪريٽريٽ مان نوڪري ڇو ڇڏيائين ۽ پوءِ ڪاڏي ويو؟ تنهن بابت ادا رباني ٻڌائي ٿو (ص 458)

"سنڌي ادبي سنگت ڪراچيءَ منهنجي افساني کي پهريون نمبر انعام ڏنو. اهو ٻڌي مولوي (عبدالواحد سنڌي) مون کي ميئارلر هاسٽل ۾ ڳولي لڌو— مولوي صاحب مون کان رڳو نئين زندگيءَ لاءِ افسانا ڪو نہ ورتا، پر سنڌ سرڪار جي نوڪري ڇڏرائي، پاڻ وٽ نئين زندگيءَ جي آفيس ۾ ملازمت وٺي ڏني. پوڻا بہ سال گڏجي ڪم ڪيو سون. جڏهن سنڌي ادبي بورڊ وارن ڇڪيو ۽ ڪانئس موڪل گهريم تہ اجازت تہ ڏنائين پر دل مان ڪونہ ڪيائين—"

ماهنامي نئين زندگيءَ کي ڇڏي سنڌي ادبي بورڊ ۾ نوڪريءَ جي شروعات ڪيئن ڪيائين، تنهن بابت ادا رباني ٻڌائي ٿو (ص 620).

"1957ع ۾ جڏهن پاڻ (محمد ابراهيم جويو) سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري هو، تڏهن وٽس اسسٽنٽ سيڪريٽريءَ جو عهدو خالي ٿيو. سنڌ سڄي ڪانہ هئي، پر سندس نظر انتخاب مون تي ئي پئي...."

سنڌي ادبي بورڊ ۾ اسسٽنٽ سيڪريٽري مقرر ٿيڻ کان اڳ ماهنامي نئين زندگيءَ ۾ نوڪريءَ دوران پاڻ ادبي رسالن لاءِ جيڪي افسانہ لکيائين، تن جو مجموعو "آب حيات" نالي ڇپايائين ۽ انهيءَ ڪتاب جو انتساب اظهار ڪاظميءَ صاحب ڏانهن ڪيائين، جو نوشهري فيروز ۾ سندس استاد ٿي رهيو ۽ ساڻس بيحد عقيدت هئس. انهن افسانن مان ڪي بعد ۾ انگريزي، چيني ۽ جرمن زبانن ۾ بہ ترجمو ٿيا ۽ اهي ملڪن ۾ بيحد پسند ڪيا ويا.

پنج سال کن سنڌي ادبي بورڊ جي آفيس ڪراچيءَ ۾ گذاريائين. جنهن بعد سن 1962ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ جون آفيسون ڪراچيءَ مان "امين منزل" گاڏي کاتي حيدرآباد ۾ ڪچي آيون.

اهو ئي دور - هو جنهن ۾ ون يونٽ خلاف سنڌ ۾ تحريڪ زور تي هئي. سنڌي اديب، شاعر، دانشور سنڌي زبان ۽ سنڌ صوبي جي اصلوڪي حيثيت بحال ڪرڻ لاءِ رات ڏينهن مصروف هئا. ادا رباني بہ انهن جذباتي نوجوانن مان هڪ هو. انهيءَ سلسلي ۾ هڪ پريس بيان تيار ڪيو ويو تہ سنڌ جي نامور شخصيتن کان صحيحون وٺي سرڪار کي موڪلجي. ڪراچيءَ مان صحيحون وٺي اچڻ جو ڪم ادا ربانيءَ تي رکيائون، جنهن انهيءَ بيان تي شيخ عبدالمجيد سنڌي، امير حيدر شاهہ، رئيس غلام مصطفيٰ ڀرڳڙي، پيرزادي عبدالستار ۽ اي.ڪي بروهيءَ کان صحيحون ورتيون. انهيءَ پريس بيان تي حڪومت ڪاوڙجي پئي، جنهن بعد سنڌ يونيورسٽي اولڊ ڪيمپس جي بند

ڪمري ۾ هڪ گڏجاڻي ٿي، جنهن ۾ پير حسام الدين راشدي، سيد غلام مصطفيٰ شاهه، محمد ابراهيم جويو، حنيف صديقي، ڊاڪٽر محمد ابراهيم خليل، محمد حسين ترڪ، تنوير عباسي ۽ ادا رباني شريڪ ٿيا. هن گڏجاڻيءَ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي گذريل تدريسي حيثيت جي تاريخ بيان ڪري، هڪ جامع نوٽ تيار ڪيو ويو جنهن تي هرهڪ صحيح ڪئي. اهو نوٽ پير حسام الدين راشدي ۽ سيد غلام مصطفيٰ شاهه کڻي اسلام آباد ويا. هالن مان مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ به اسلام آباد پهتو، جيڪو ان وقت سنڌي ادبي بورڊ جو چيئرمن هو. ذوالفقار علي ڀٽي تي سنڌي ٻوليءَ جي حمايت لاءِ زور وڌائين. جيڪو ان وقت وفاقي وزير هو. آخرڪار مرڪزي وزارتي ميٽنگ ٿي ۽ وڏي بحث مباحثي کان پوءِ آرڊيننس جاري ٿيو، ته "سرڪار سنڌي ٻوليءَ جو مطالبو قبول ڪري ٿي. آئنده سنڌي ٻوليءَ جي اڳوڻي حيثيت بحال رهندي."

سنڌي ادبي بورڊ ۾ ادا رباني اسسٽنٽ سيڪريٽريءَ جا فرائض مئي 1970ع تائين سنڀاليندو رهيو ۽ پوءِ جون 1970ع کان ڪيس ترقي ڏيئي سيڪريٽريءَ جو عهدو سنڀالڻ جا فرائض سونپيا ويا. ان وچ ۾ [illegible] 1977ع ۾ ٽن مهينن لاءِ قائم مقام سيڪريٽري به ٿي رهيو.

انهيءَ عرصي دوران سال 1969ع ۾ جن حالتن مطلق سندس شادي ٿي، تنهن بابت (ص 260-261) لکي ٿو:

"منهنجي غريبيءَ جو حال، اهو جو پنهنجن وڏڙن جا ڪي قلمي ڪتاب پنجاهه روپين ۾ وڪيم. ڇٽيهن ورهين جي عمر تائين شادي ڪري نه سگهيس، جو پاڻ وٽ ٽي هزار روپيا به گڏ ڪري ڪونه سگهيس. آخر بابا سائينءَ زمين جو ٽڪرو وڪڻي، مون کي پرڻايو..."

اڃا بورڊ جون آفيسون حيدرآباد منتقل نه ٿيون هيون ۽ ڪراچيءَ ۾ ادا رباني اسسٽنٽ سيڪريٽريءَ طور ڪم ڪندو هو، ته ان زماني ۾ غربت جو حال ڪجهه هن انداز ۾ ٻڌائي ٿو. (ص 263)

" ان زماني ۾ مون کي سياري ۾ پائڻ لاءِ ڪوٽ ڪونه هوندو هو. نيري رنگ جو ڏگهين ٻانهن وارو هڪ سئيٽر قرض ڪٺي ورتو هئم."

سن 1970ع ۾ جڏهن سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري ٿيو ته بورڊ جي لئبرريءَ ۾ تمام گهڻو اضافو آندائين، جنهن ۾ سنڌي، سرائڪي، عربي، فارسي، اردو ۽ انگريزي زبانن جا ڪيترائي قلمي نسخا موجود ڪيائين، جن مان ڪيترا ته پنهنجي عرصي دوران ڇپائي پڌرا ڪيائين، انهن ۾ مخدوم نوحؒ واري فارسي ترجمي واري قرآن ڪريم جي اشاعت جي سعادت به ڪيس نصيب ٿي.

حيدرآباد يا ڄامشوري بورڊ جي آفيس ۾ (جيڪا 1972ع ۾ حيدرآباد مان ڪڇي آئي) جڏهن به ساڻس ملاقات ٿيندي هئي، ته اهوئي ساڳيو قرب ونديندو هو ۽ سدائين چوندو هو، ته بورڊ جي رسالن لاءِ ڪجهه لکي ڏيو. نون ليکڪن جي همت افزائي ڪرڻ ته ڄڻ سندس نصب العين هو.

سنڌي ادبي بورڊ ۾ نامور شخصيتن جا ڏينهن، قومي ڏينهن ۽ سيمينار به نهايت ئي ڪامياب طريقي سان منعقد ڪيائين، جنهنڪري سنڌي ادبي بورڊ جو نالو نه فقط پنهنجي ملڪ ۾، بلڪ ملڪان ملڪ مشهور ٿي ويو.

ست سال کن سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ جي عهدي تي رهي، 1- فيبروري 1977ع تي سنڌ يونيورسٽيءَ جي پرووائيس چانسيلر جي چارج سنڀاليائين. وائيس چانسيلر شيخ اياز صاحب هو. ڀر پوءِ ڪن سببن ڪري انهيءَ عهدي تان استعفيٰ ڏيئي وري 07/11/1979 تي واپس اچي سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽريءَ جي چارج ورتائين. اهي ڪهڙا سبب هئا؟ تن لاءِ پنهنجي ڪتاب "جهڙا گل گلاب جا" ۾ واضح طور تي هن طرح ٻڌائي ٿو: (ص 411 کان)

"...مان وائيس چانسيلر سان گڏ سندس بنگلي ۾ ويندو هوس، ته موٽر ۾ به ماٺهو ريسٽ هائوس ۾ اچي لٿا ۽ وائيس چانسيلر کي نياپو آيو ته اسلام آباد مان به عملدار ڪنهن اهم ڪم سان آيا آهن. هو گهبرائجي، تڪڙو تڪڙو، ساڻن ملڻ ويو ۽ موٽي اچي

مون کي چيائين ته ”مون انهن عملدارن کي ڏسڻ شرط توکي چيو هو ته خير ڪونهي.“ ائين چئي هڪ ڪاغذ ڪڍي منهنجي اڳيان رکيائين. مهراڻ اخبار جي ايڊيٽر مرحوم سيد سردار علي شاهه، سنڌ جي اٺوينهن وڏين، ننڍين وڏين تنظيمن جي عهديدارن جي صحيحن سان هڪ درخواست پاڪستان جي صدر ڪي موڪلي هئي ته اوهان يونيورسٽيءَ ۾ هڪ اهڙي ماڻهوءَ کي وائيس چانسيلر جي عهدي تي رکيون وينا آهيو، جنهن جا خود سنڌس لکيل ڪتابن ۾ دين ڌرم بابت نظريا اجهو هي آهن... وغيره وغيره.

مون وائيس چانسيلر کي آٿت ڏني ته ”اوهان گهبرايو نه، اها درخواست منهنجي حوالي ڪيو. مان پاڻهي ان جو جواب ٺاهي صبح سان اوهان کي ڏيندس.“ وائيس چانسيلر درخواست منهنجي حوالي ڪري، پاڻ وڃي گهر آرامي ٿيو. مون دل ۾ سوچيو ته سيد سردار علي شاهه ڳالهه ته سچي ڪئي آهي، پر مون کي پنهنجي پراڻي ساٿيءَ جو بچاءُ ڪرڻو آهي. سو مان به سويرو ستس ۽ سويرو اٿيس.

اڃا آسمان ۾ پرهه ڪانه ڦٽي هئي ته وائيس چانسيلر جي خلاف اسلام آباد مان آيل درخواست ڪڍي، ان کي اکر اکر ڪري، غور سان پڙهيم ۽ پوءِ ان جو ستر صفحن ۾ جواب ويهي لکيم...چوندا آهن ته چڱائي ڪرڻ چڱو ڪم آهي سو، وائيس چانسيلر سان، صبح مرداني، اها ونگار وهي، مان پنهنجي گهر هليو ويس. اتان تيار ٿي پنهنجي آفيس ۾ پهتس ۽ وائيس چانسيلر کي فون ڪيم. چيائين ته ”جواب بلڪل ٺيڪ آهي، پر ان ۾ ڪي ٿوريون درستيون ڪري، آخرين شڪل ڏيئي، توکي سڏيان ٿو.“ منجهند جو ٻي بجي وائيس چانسيلر چيو ته ”بس جواب ته ڪجهه لفظن جي مٽا سٽا ڪان پوءِ تيار ٿي ويو، پر اسلام آباد مان آيل عملدار تمام تڪڙا هئا، سو جواب ڪڍي فوراً روانا ٿيا.“

”مون کي اهو ٻڌي، البت حيرت لڳي، ته مون هيتري محنت ڪئي، صبح سان پنهنجي ننڊ ڦٽائي، گهٽ ۾ گهٽ جواب جو آخرين مسودو مان به ته ڏسان ها.“

”...مهيني کن ڪان پوءِ حاجي (مولا بخش سومرو) ڪراچيءَ مان حيدرآباد آيو... مون کي ٻڌايائين ته مهينو کن اڳ ڪراچيءَ مان اسلام آباد وڃي رهيو هوس ته ۾ ماڻهو هڪ سنڌي ۽ ٻيو غير سنڌي هوائي جهاز ۾ مون سان اچي مليا. پڇيو مان ته ڪير آهيو؟ چيائون، ”اسلام آباد ۾ ملازمت ڪندا آهيون. سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسيلر خلاف هڪ درخواست صدر پاڪستان کي پهتي هئي، ان جي جاچ لاءِ حيدرآباد ويا هئاسون... (وائيس چانسيلر) هڪ مفصل جواب لکت ۾ ڏنو آهي، جنهن ۾ پاڻ تي لڳل تهمتن جو جواب ڏنو اٿس ۽ آخر ۾ سفارش ڪئي اٿس ته يونيورسٽيءَ جي خرابيءَ جو اصل ڪارڻ پرو-وائيس چانسيلر جو عهدو آهي، جنهن کي فوراً ختم ڪيو وڃي.“

اها ڳالهه ٻڌي مون کي... اهو به سمجهه ۾ آيو ته وائيس چانسيلر مون کان درخواست جو جواب ڇو لکايو هو.

مان وائيس چانسيلر جي اهڙن افعالن ڪري ڪڪ ٿي، استعيفا ڏيئي، سنڌي ادبي بورڊ ۾ موٽي هليو آيس.“

ادا غلام رباني آگرو سنڌ يونيورسٽيءَ جو پرووائيس چانسيلر، ڪل ۾ سال نو مهينا ۽ ڇهه ڏينهن رهيو ۽ پوءِ جڏهن وري اچي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري ٿيو ته نه فقط وچ واري عرصي جي رهيل ڪم کي اڪلائي ورتائين، پر ان سان گڏ ترقياتي ڪمن لاءِ رٿابندي ڪري، سرڪار کان منظوري وٺي ڪمن کي اڳتي ڪيائين بلڪ اشاعتي شعبي کي به وڌيڪ مضبوط ڪيائين.

هن دفعي علامه آءِ.آءِ.قاضي جي ورسي، سنڌي ادبي بورڊ طرفان ملهائڻ جو اهتمام ڪيائين. صدارت لاءِ وفاقي مشير ڊاڪٽر ممتاز علي قاضي ۽ مهمان خصوصي طور اسٽيٽ بئنڪ جي گورنر آفتاب قاضيءَ سان دعوت موڪليائين، جو علامه صاحب جو ڀائيجو هو. شاندار نموني ورسي ملهائي وئي. علامه صاحب ۽ سنڌس گهرواريءَ جون قبرون هڪ دفعو وري گلاب جي گلن سان ڍڪجي ويون. 1- سيپٽمبر 1984ع تائين سنڌي ادبي بورڊ ۾ پنهنجا فرائض سرانجام ڏيئي، اسلام آباد جي اڪيڊمي آف ليٽرس ۾ ڊائريڪٽر

ائڊمنسٽريشن جي چارج وڃي سنڀاليائين، جنهن جو آرڊر ڪيس اڳي ئي پهتل هو. ٻه ٽي سال انهيءَ عهدي تي رهڻ بعد ڪيس ترقي ڏيئي اڪيڊميءَ جو ڊائريڪٽر جنرل مقرر ڪيو ويو ۽ پوءِ 1990ع ۾ اڪيڊميءَ جو چيئرمن مقرر ٿيو.

انهيءَ عرصي دوران سنڌي ادبي بورڊ کي ملندڙ گرانٽ ۾ اضافو آندائين، سنڌي زبان ۾ بهترين ڪتابن تي ايوارڊ ۽ انعام مقرر ڪرايائين، سنڌي ليکڪن کي دنيا جي ٻين ملڪن ۾ ادب کي جاچڻ لاءِ غيرملڪي دورا ڪرايائين. ڪن وفدن سان ته پاڻ گڏجي ويو، جن جو احوال مختلف ادبي رسالن ۾ وقت به وقت لکندو رهيو.

ادبي سيمينار ۽ ڪانفرنسون به اسلام آباد ۾ منعقد ڪرايائين، جن ۾ پاڪستان جي ناميارن اديبن سان گڏ سنڌ مان وڏي تعداد ۾ اديبن کي شرڪت ڪرايائين.

مان ته جڏهن به اسلام آباد ويندو هوس ته ماني سندس گهر ۾ زوريءَ وٺي وڃي کارائيندو هو. ننڍائپ کان مهمان نوازيءَ جي سُٺي جو پيل هئس. جيڪڏهن نجي دوري تي ويندو هوس ته هوٽل ۾ رهڻ نه ڏيندو هو. پاڻ سان گڏ گهر ۾ رهائيندو هو ۽ سٺا سٺا چونڊ ڪتاب وٺي پڙهڻ لاءِ تحفا ڏيندو هو. رڳو مان نه، پر سنڌ مان اسلام آباد ويلن جي، پنهنجي وسعت آهر خوب مدد ڪندو هو ۽ جائز ڪم لاءِ حتي المقدور ڪوشش وٺي، ڪم ڪرائي ڏيندو هو.

اڪيڊمي آف ليٽرس مان رٽائر ڪرڻ بعد اسلام آباد ۾ ئي ڪيس فيڊرل پبلڪ سروس ڪميشن جو ميمبر مقرر ڪيو ويو، جنهن جو مُدو ڊسمبر 1997ع ۾ پورو ٿيو ۽ پاڻ موٽي وري سنڌ ۾ اچي سنڌي ادبي بورڊ ۾ اعزازي طور تي سيڪريٽريءَ جا فرائض انجام ڏيڻ لاءِ راضي ٿيو. ان زماني ۾ پاڻ سنڌي ادبي بورڊ جي بورڊ آف گورنرس جو ميمبر پڻ هو.

هن دفعي اعزازي سيڪريٽري 27/1/1997 کان 1/10/2003 تائين رهيو. جنهن بعد جڏهن سنڌ حڪومت طرفان سنڌي ادبي بورڊ ۾ هڪ نئون سيڪريٽري رکيو ويو ته 05/1/2004 کان ادا غلام ربانيءَ کي بورڊ ۾ ڊائريڪٽر جنرل ڪري مقرر ڪيو ويو، جنهن عهدي تي پاڻ 15- ڊسمبر 2004ع تائين رهيو ۽ پوءِ مرضيءَ مطابق بورڊ جو ڪم ٿيندو نه ڏسي، هليو ويو. 2006ع ۾ ڪيس محتسب اعليٰ حيدرآباد جي آفيس ۾ ريجنل ڊائريڪٽر جي عهدي تي آفر ملي جيڪا پاڻ قبول ڪري، آخري دم تائين غريب، منجهيل ۽ موڙهيل عوام کي انصاف پلئه وجهڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو.

هڪ حقيقت پسند انسان وانگر وڏي جاکوڙ، همت ۽ حوصلي سان زندگيءَ ۾ وک وڌائيندو رهيو. سنڌ سيڪريٽريٽ جي جونيئر ڪلارڪ کان وٺي سنڌ يونيورسٽيءَ جي پرووائيس چانسيلر، اڪيڊمي آف ليٽر آسلام آباد جي چيئرمن جي عهدن تائين رسيو، سڄي عمر مسواڙي جاين يا سرڪاري رهائشگاهن ۾ رهيو، وڏائي ڪونه ڪيائين، پنهنجي لاءِ جاءِ ٺهرائي نه سگهيو. 2005ع ۾ جڏهن سنڌي ادبي بورڊ جي رهائشگاهه ڇڏيائين ته يارن، دوستن ۽ پائرن جي تعاون سان نسيم نگر حيدرآباد ۾ هڪ گهرڙو خريد ڪيائين، جنهن ۾ زندگيءَ جا باقي ڏينهن پورا ڪيائين.

سندس ڪاميابيءَ جا راز غريبن جي حمايت، وسيع مطالعو، علم ۽ اعليٰ اخلاق هئا.

اها سندس عظمت چئجي جو زندگيءَ جي ڪيترن ئي مسئلن بابت مون سان صلاح مصلحت ڪندو هو. توڙي جو مان ڪانئس عمر ۾ ننڍو ۽ گهٽ تجربيڪار هوس. مون کي چوندو هو ته ”ادا غفار! زماني ۾ ٿڌي ڪوسي هر انسان جي مٿي تي آهي، پنهنجن سان ئي سُور سَلبا آهن.“

ڪيترن ئي موقعن تي ڪيترين ئي نازڪ ڳالهيون سليائين جن جو هتي لکڻ مناسب نه آهي. سنڌ يونيورسٽي اولڊ ڪئمپس ۾ جڏهن سندس ريجنل ڊائريڪٽر جي آفيس هوندي هئي، ته ٻئي چوٿين ڏينهن فون ڪري مون کي گهرائي ڪچهري ڪندو هو. ۽ پوءِ سندس گهر يا آفيس ۾ ئي ماني گڏجي کائيندا هئاسين.

14- جنوري 2010ع تي شام جو اٺين بجي ڌاري فون ڪيائين ته اڄ ته دعوت ۾ ٿا هلون. مان جڏهن وٽس پهتس ته منهنجي گاڏي ۾ اڳيان مون سان گڏ ويهي چيائين ته هلو. ڊرائيونگ مون پئي ڪئي.

پڇيومانس تہ ”ڪاڏي هلون؟“ چيائين تہ ”واڌو واهہ واري رستي سان راڻي باغ ڏانهن ٿا هلون.“ جڏهن راڻي باغ جو موڙ آيو تہ چيائين ”هوٽل انڊس.“ جڏهن هوٽل انڊس ۾ پهتاسين تہ مون اتي ڪنهن بہ دعوت جو اهتمام ڪونہ ڏٺو. مون کي سڌو وٺي وڃي ڊائننگ هال ۾ وهاريائين ۽ پوءِ مانيءَ جو آرڊر ڏئي دنيا و مافيها جي ڳالهين ۾ اچي پيو. انهيءَ هال ۾ ٻہ سنڌي ليکڪائون بہ ڪنهن ٽيبل تي اڪيليون ماني کائي رهيون هيون. اچي انهن تي ڪُليو پوءِ تہ ڏاڍو کِلايائين پاڻ بہ کلندو رهيو ۽ ساڻس انهن جي ملاقاتين جا احوال بہ ڏيندو رهيو. منهنجي لاءِ سڀ نيون ڳالهيون هيون، رات جا ٻارنهن ٿي ويا. جڏهن مون کيس چيو تہ هاڻي گهر هلون، دير ٿي وئي آهي، تہ چيائين ”ادا غفار! زندگي الائي ڪيتري، اچا بہ ويهہ تہ ڪي قرب جون ڳالهيون ڪريون.“ ۽ پوءِ نوشهري مدرسي ۾ پنهنجي ننڍائپ جون ڳالهيون شروع ڪيائين. ڏاڍي مُوڊ ۾ پنهنجي منڙي امڙ، پنهنجي والد بزرگوار ۽ ڀائرن جون ڳالهيون بہ ڪيائين.

زماني جي بي ثباتيءَ جي ڳالهہ ڪندي چيائين تہ ”ماڻهوءَ جي محبت کي جنت جو جام سمجهيم. دوستن کي اڻ ميو قرب ڏنم. پر اڻ گهرئي قرب جو قدر ڪي مون جهڙا فقير ئي ڪندا، نہ تہ ٿيو خير.“

اها منهنجي ساڻس (Last Supper) آخري رات جي ماني هئي، جنهن جو سواد ئي ڪجهہ ٻيو هو. واپسيءَ ۾ کيس گهر ڇڏي آيس. وچ ۾ ٻي ڏينهن گذريا، چوٿين ڏينهن يعني 18- جنوري 2010ع تي محترم ناشاد جي فون آئي تہ ”رباني جو روح پرواز ڪري ويو.“ ٻڌڻ سان ئي جسم شل ٿي ويو، اکين مان نار وهي هليا، اِناللہ ۽ پوءِ ڪجهہ هيئن ياد پيو...

ٿيا شاهہ سڪندر، دارا،
جن جوڙيا تخت هزارا،
سڀ خان وڃائي ويا وارا،
هيءَ دنيا آهي فاني،
ڪنهن سان نہ نڀائي جاني.

اهڙي ياد جي جدائي ڏاڍي ڏکوئيندڙ آهي. شال جنت الفردوس ۾ هوندو.

◙

غلام رباني آگري جي ڪتاب مان ڪنيل

سنڌ عيسوي ويهينءَ صديءَ ۾ ٻہ وڏا اديب ۽ دانشور پيدا ڪيا، ٻئي غريب گهرن ۾ پيدا ٿيا ۽ پنهنجي غربت تي ناز ڪيائون. سڄي عمر غريبن جا حمايتي ٿي رهيا ۽ ڪڏهن بہ اميرن سان سودو نہ سليائون. نہ وري ڪنهن خاڻ خاڻ جي پٽ جي پرواهہ ڪيائون. محنت ۽ اورچائي سان اهڙو تہ نالو پيدا ڪيائون جو تاريخ جي صفحن تي مهر هڻي ڇڏيائون. پهريون ويهين صدي جي پهرئين اڌ ۾ سنڌ جي آسمان تي اُڀريو ۽ ٻيو اڌ ۾. پهرئين جو نالو هو- ميرزا قليچ بيگ ۽ ٻئي جو محمد ابراهيم جويو. ميرزا قليچ بيگ لاءِ منهنجي بي پناهہ محبت ڏسي، هڪ دفعي ڪنهن دوست حسرت سان مون کي چيو هو، افسوس آهي تہ تو قليچ ڪونہ ڏٺو.

مون کيس جواب ڏنو هو. هائو، پر مون کي خوشي آهي تہ مون محمد ابراهيم جويو ڏٺو.

[صفحہ 627، جهڙا گل گلاب جا].

ڪيترن ئي مقبول مزاحيہ ڪتابن جو ليکڪ شفيق الرحمان، اڪيڊمي ادبيات ۾ منهنجو چيئرمن هو. مون کي سندس اندر ۾ هڪ انتهائي سنجيدو ۽ بردبار شخص نظر آيو. وضعدار ۽ بي انتها ايماندار. جيڪڏهن مون کان پڇيو وڃي، تہ سڄيءَ زندگي ۾ ڪيئي ننڍا وڏا عملدار ڏٺا، انهن ۾ ڪو سورنهن آنا ايماندار شخص بہ ڏٺئي؟ تہ مان بي دڙڪ شفيق الرحمان جو نالو وٺان ۽ سندس شخصيت هنن لفظن ۾ بيان ڪريان تہ:

He was a Perfect gentleman.

[صفحہ 634، جهڙا گل گلاب]

چونڊ. نصير مرزا

محمد هاشم لغاري

غلام رباني آگري جي جدائي

ورهاڱي کان پوءِ جمال ابڙو، غلام رباني آگرو ۽ ٻيا ڪجهه ليکڪ بهترين نثر نويس ٿي اُڀريا ۽ قومي جدوجهد ۾ پاڻ ملهايائون، انهن ڏينهن ۾ سنڌ جو نالو وٺڻ جرم هو. ون يونٽ جو ڳٽ ڳچيءَ ۾ پئجي چڪو هو، سنڌ حيدرآباد ۽ خيرپور ڊويزن ۾ تبديل ٿي چڪي هئي، سنڌي ٻوليءَ تي راتاها هنيا ويا. توڙي جو رباني 50 جي ڏهاڪي ۾ لکڻ شروع ڪيو ۽ اسان 60 جي ڏهاڪي ۾ شاگرد تحريڪون شروع ڪيون، پوءِ اُهي ڪٿي زرعي ڪاليج ٽنڊوڄام کي لائلپور يونيورسٽيءَ ۾ ضم ڪرڻ جي خلاف هجن، ون يونٽ خلاف ڪوششون هجن، سنڌي ٻوليءَ لاءِ جاکوڙ، ووٽرن جون لسٽون سنڌيءَ ۾ ناهڻ يا سنڌ جي حقن لاءِ جدوجهد هجي، اسان جو شاگرد لڏو انهن ٿي بهادر سنڌي ليکڪن کان متاثر رهيو، سنڌ زرعي ڪاليج ٽنڊي ڄام ۾ 1965-66ع ڌاري 'بزم ترجمان ادب' سنڌي ٺاهي وئي. ان ۾ رجب علي ضياء، محمد يوسف پنهور، علي محمد پرويز، غلام قادر پليجو، مرحوم پير سليم سرهندي ۽ محمد هاشم راهب پڻ ٻيا شامل هئا. ان کي ناهڻ ۽ هلائڻ ۾ اسان جو به ڪردار هو. ٻي پاسي سنڌي ادبي سنگت عروج تي هئي. سنڌي اديب ٻن گروهن ۾ ورهايل هئا. کٻي ڌر وارا، ٻيا ساڄي ڌر وارا. مون کي ياد آهي ته سائين سردار علي شاهه، "مهراڻ" اخبار ۾ غلام مصطفيٰ شاهه لاءِ ايڊيٽوريل لکيو هو، "سردار علي شاهه" مون کي اڄ به چڱيءَ طرح سان ياد آهي ته زرعي ڪاليج ٽنڊوڄام کي سنڌ زرعي ڪاليج ٽنڊوڄام نه لکڻ ڏيندا هئا ۽ پوءِ سنڌ جي سپوتن ان ڪُڌي رويي خلاف جدوجهد ڪرڻ شروع ڪئي. ان ۾ اسان جي سڀ اديب به شامل هئا، ۽ غلام رباني آگرو انهن سڀ ۾ شامل هو. حميد سنڌي 'روح رهاڻ' کي وسايو وينو هوندو هو، شامون ملهائيبيون هيون ۽ دل جا درد ورهائيا هئا.

ان زماني ۾ آگري صاحب سان گهڻ ملاقات رهي. پر جڏهن نوڪريءَ جي سلسلي ۾ اسلام آباد جا وڻ وڃي وسايلسين ۾ اُتي سنڌ گريجوئيٽس ايسوسي ايشن ۽ سنڌي ادبي سنگت جي پليٽ فارم تي ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو، تڏهن سائين رباني صاحب سان ملاقات ٿيندي رهي، پاڻ اڪادمي ادبيات ۾ هئا، آءٌ اسٽيبلشمينٽ ڊويزن ۾ هوس، جڏهن سندن اڪادمي ادبيات جو ٽرم پورو ٿيو تڏهن سندس پروپوزل ميمبر فيڊرل پبلڪ سروس ڪميشن لاءِ اسان وٽ آيو، پاڻ مون سان مليا ۽ سڄي ڳالهه ڪري ٻڌايائون. پڇا ڳاڇا تي معلوم ٿيو ته هي پوسٽ سنڌ اربن کي ويندي مون فائيل جو مطالعو ڪيو ۽ ان نتيجي تي پهتس ته ڪوبه سنڌي ميمبر فيڊرل پبلڪ سروس ڪميشن ۾ نه هو ته پوءِ سنڌ روورل جي پوسٽ ڪيڏانهن وئي. خبر پيئي ته اِها حسب دستور سنڌ اربن جي همراهه کي ملي هئي. مون اهي ڳالهيون ذهن ۾ رکي عثمان علي عيساڻي صاحب جيڪو ان وقت جو سيڪريٽري اسٽيبلشمينٽ ڊويزن هو، ان سان ملاقات ڪئي ۽ ان کي چيم ته هاڻي وارو سنڌ روورل جي اميدوار کي ملڻ

گهرجي، مون اسٽيبلشمينٽ ڊويزن ۾ 1984ع کان 1994ع تائين نوڪري ڪئي. يعني پورا ڏهه سال ۽ تقريباً ڏهه سيڪريٽري ان دوران رهيا پر انهن ۾ به ماڻهو ڏاڍا قابل ۽ بهادر هئا. هڪ عثمان علي عيساڻي ۽ ٻيو مظهرالحق صديقي. عيساڻي صاحب منهنجي سوچ جو مان رکيو، پر چيائين ته بابا هن کي تون ڪندي ڪيئن. مون وراڻيو سائين اِهائي حقيقت سمري ۾ لکي مٿي تائين موڪليون پوءِ ڪٿن آگري صاحب جا ڀاڳ. چيائين: ”ها بابا تون هاڻي ئي سمري ناهي وٺ“. سو اِهو ڪم ڪيوسين ۽ ٻن ڇئن ڏينهن کان پوءِ منظوري اچي ويئي ۽ آگري صاحب جو نوٽيفڪيشن جاري ٿيو. ان وقت اسان اسلام آباد ۾ گڏجي هڪڙو اهڙو ماحول ٺاهيو جو دل چوي ٿي ته ڪاش سنڌ ۾ به اهڙو ماحول هجي ته اسان جا سڀ مسئلا حل ٿي وڃن. هر مسئلي کي گڏجي ڪٻو هو ۽ هڪ اُهو باروزگار هجي يا بي روزگار، جيڪي بيروزگار هوندا هئا ان لاءِ سڀ گڏجي ڊوڙ ڀڪ ڪري نوڪري وٺي ڏيبي هئي. ان کان پوءِ ٻيو مسئلو هو رهائش جو ۽ بيروزگارن جي ماني جو. اُن لاءِ صلاح اها ٿيني ته جيڪي دوست ڇڙا رهندا هئا، اُهي نه صرف بيروزگارن کي رهائين پر کين ماني به کارائين ۽ جڏهن کيس نوڪري ملي، تڏهن حساب ڪتاب ڪن. اُن ۾ گهڻن دوستن پاڻ ملهايو. آءٌ پاڻ جڏهن 1979ع ۾ اسلام آباد نوڪريءَ لاءِ ويس تڏهن رحيم چنا ۽ غني چنا جي فليٽ تي رهڻ ٿيو، اُهو فليٽ ٻي گهر سنڌي ملازمن ۽ بي روزگار سنڌين جو سهارو هو، ۽ اسان اِن جو نالو رکيو هو 'سنڌ هائوس'. ان کان پوءِ وري نجم الدين مگريو ۽ شمس الدين مگريو جي گهر ۾ به رهياسين. جتي قاسم رند ۽ محمد ڇٽل پنهور سان گڏ رهياسين. چنا صاحبان ۽ مگريا برادران تمام وڏا ماڻهو آهن، انهن جون سنڌ لاءِ قربانيون وسارڻ نٿا سگهون. ان کان علاوه ڪيترائي دوست انهيءَ سلٽ ۾ گڏ هئا، جن لاءِ الڳ لکڻ جي ضرورت آهي. بهرحال انهن ۾ غلام رباني آگرو به گڏ هو.

جمال ابڙي سان ملهايل شام 2- مئي 1992ع تي تاج هوٽل (ريجنٽ پلازا) ۾ غلام رباني آگري تمام سٺيون ڳالهيون ڪيون، هڪڙي ڳالهه جيڪا مون کي به ڏاڍي وڻي سا اِجهو هيئن هئي:

”آءٌ ننڍو هئس ته منهنجو پيءُ به جمال جي والد وانگر تعليم کاتي ۾ هوندو هو، پاڻ ڪنهن زماني ۾ ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد ۾ ٽريننگ وٺندو هو، پوءِ اسڪولن جو صاحب ٿيو، ان زماني ۾ ماسترن کي ڊرائنگ سيکاريندا هئا. هاڻي خبر نه آهي ته اِها سيکارين ٿا يا نه. هڪڙو ڪتاب هو جنهن جي فل پيج تي رڱو گل ئي گل هئا، نيرا، واڱڻائي، گلابي پيلا وغيره انهن ۾ هڪڙو واڱڻائي رنگ جو گل مون کي ڏاڍو وڻيو، جنهن جي هيٺان لکيل هو ڪنول، وري اڳتي ٻيا گل سورج مکي وغيره وري اڳتي پنهنجي شان شوڪت ۾ گلاب جو گل ڏٺم. هر گل جي هيٺان Botanical point of view سان ٿورو گهڻو تفصيل ڏنل هو ته هن گل جي خوبي ڪهڙي آهي، ۽ اُهو ڪهڙي مُند ۾ ٿيندو آهي وغيره سو ان وڏي شان شوڪت سان ٽڙيل گلاب جي گل هيٺان لکيل هو گلاب جو گل ان جي تفصيل ۾ لکيل هو ته ”هيءُ ٻن قسمن جو ٿيندو آهي. هڪڙو اُهو جيڪو بهار جي مُند ۾ ٽڙندو آهي ۽ ٻيو اهو جيڪو ٻارنهن مهينا هوندو آهي تازو ۽ تر هوندو آهي، هميشه خوشبو! سُرهاڻ ۽ سونهن ڏيندو آهي، انکري اُن کي ”سدابهار“ ڪوٺيندا آهن. سو آءٌ سمجهان ٿو ته اڄوڪي مجلس جو صاحب (جمال ابڙو) سنڌ جو هڪڙو سدابهار گلاب جو گل آهي، مٿس هميشه رحمتون هجن.

مون کي لڳي ٿو ته غلام رباني آگري اِها عبارت جمال ابڙي ۽ پنهنجي پاڻ لاءِ لکي هئي، غلام رباني آگرو اسان کان 18- جنوري 2010ع تي جدا ٿي ويو، پر سندس خوشبو سدابهار گلاب وانگر ۽ حسين ڪنول جي گل وانگر اسان سان گڏ رهندي دعا ٿا ڪريون ته الله تعاليٰ کيس جنت ۾ جايون ڏي (آمين)

◈

سيد زوار نقوي

صفحن ۾ منظر

آءٌ ڪتابن خريد ڪرڻ ۾ ڏاڍو سست آهيان، يا وري ائين به آهي ته منهنجون مالي حالتون مون کي ائين ڪرڻ جي ڪجهه گهڻ اجازت ڏين ٿيون. هونئن به سنڌيءَ ۾ شايع ٿيندڙ ڪتاب گهڻي ڀاڱي مروج روايت موجب بين جيان مون کي به اعزازي ڪاپيءَ جي صورت ۾ ملندا آهن. جيڪي ڪتاب خريد ڪري ڪونه سگهندو آهيان ۽ اعزازي ڪاپيءَ جي صورت ۾ نه به ملندا آهن، سي وري دوستن وٽان پڙهڻ لاءِ ڪٺي ايندو آهيان. ڪجهه ڪتابه ڪڏهن ڳاڏي ڪاتي وٽان مٽيندي، ڳاڏڙن تي پيل رديءَ مان سستي اگهه تي حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيندو آهيان. ائين پنهنجي پڙهڻ واري خواهش جي پورائي ڪندو رهندو آهيان.

علم حاصل ڪرڻ لاءِ درپيش انهن سڀني مسئلن کان پوءِ به مون وٽ پنهنجي ذاتي لائبرريءَ ۾ چڱن چوکن ڪتابن جو تعداد موجود آهي ۽ ڪافي دوست حوالي لاءِ گهربل ڪتاب منهنجيءَ لائبرريءَ مان حاصل ڪندا آهن، جيڪي آءٌ ڪين ڏيڻ ۾ سرهائي محسوس ڪندو آهيان. آءٌ ان راءِ جو آهيان ته علم کي وڌ کان وڌ علم دوستن تائين پهچڻ گهرجي. ان جي باوجود به آءٌ سمجهان ٿو ته مون ته اڃا علم جو اڀياس ڪيو ئي نه ڪونهي. پر، پوءِ به پنهنجي مطالعي کي پنهنجي اندر جي نقاد آڏو رکندي، آءٌ ائين چئي سگهان ٿو ته اڄڪلهه جي انيڪ "ناميارن نالن" کان مڙئي ڪجهه وڌيڪ لاڀ حاصل ڪري سگهيو آهيان. شايد اهوئي سبب آهي جو مون کي تمام گهڻ ليکڪن جون لکڻيون متاثر ڪري سگهيون آهن، يا انهن لکڻين لاءِ آءٌ ائين چئي سگهان ٿو ته انهن سنڌي ادب کي زرخيز ڪندي، پنهنجن پڙهندڙن جي ذهني تربيت ڪئي آهي، باقي ڪجهه ليکڪن جون لکڻيون يا ته منهنجي معيار کان مٿانهون آهن! يا ته وري منهنجو معيار انهن کان مٿانهون آهي! سو، آءٌ ڪوشش ڪري ان ڪتاب جو مطالعو ڪندو آهيان، جنهن مان مون کي اميد هجي ته پڙهڻ کان پوءِ منهنجي شعوري سگهه ۾ اضافو ٿيندو.

تازو مون برادرم الطاف حسين آگري کان غلام رباني آگري صاحب جو لکيل ڪتاب "جهڙا گل گلاب جا" پڙهڻ لاءِ ورتو. ڪتاب ملڻ وقت آءٌ نوجوان شاعرن ارم محبوب، احمد سولنگي، منظور سولنگي، آسي زميني، مصطفيٰ نانگراج، علي اظهار سومري ۽ اختر رند جي شاعري تي اڀياس لکي رهيو هئس. اڀياس لکڻ کان فارغ ٿيندي ئي مون مٿي ذڪر ڪيل ڪتاب ٻن ڏينهن ۾ پڙهي پورو ڪيو. اتي اها ڳالهه ياد رکڻ گهرجي ته ڪتاب 688 صفحن تي پکڙيل آهي ۽

اها ليکڪ جي خوبي آهي، جنهن ڪتاب مڪمل ٿيڻ تائين ان کي پڙهڻ لاءِ مون کي اُتساهيو.

مقدمي پڙهڻ کان پوءِ خواهش پيدا ٿي ته اهو ڪتاب خريد ڪري لائبرريءَ ۾ رکجي. پر، ڪتاب جي ملهه پڙهڻ کان پوءِ اها خواهش مڪمل ٿيڻ کان اڳ ختم ٿي وئي.

ڪتاب ۾ مختلف شخصيتن تي خاڪا لکيل آهن جن ۾ علامه آءِ.آءِ.قاضي، عبداللطيف آگرو، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو، پير حسام الدين راشدي، سيد ميران محمد شاهه، عثمان علي انصاري، شيخ عبدالمجيد سنڌي، غني خان، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، محمد ابراهيم جويو، مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ، سيد غلام مصطفيٰ شاهه، مولانا غلام محمد گرامي، مولانا عبدالواحد سنڌي، ٻيڙو فقير ڪنيار، رشيد ڀٽي، صديق سالڪ، ايچ.ٽي.لئمبرڪ ۽ ٻيا شامل آهن. ليکڪ انهن شخصيتن کي جيئن ڏٺو، ٻڌو ۽ پڙهيو آهي، انهن تي هن پنهنجي پوريءَ علمي قابليت ۽ فني سگهه سان خاڪا لکيا آهن.

رباني صاحب جي لکڻيءَ جي اها وڏي خصوصيت آهي، جو هو جيڏيءَ مهل مولانا عبدالواحد سنڌيءَ جي سنڌالاجيءَ ۾ ڪيل آخري تقرير جو عڪس چٽي ٿو ته اکين ۾ پاڻي تري اچي ٿو، ۽ وري جيڏي مهل رشيد ڀٽيءَ سان ڪيل ڪل پوڳ جو ذڪر ڪري ٿو ته پڙهندڙ پنهنجي منهن مسڪرائڻ لڳي ٿو.

اهو لکڻ جو فن ۽ ليکڪ جي قابليت آهي، جو پڙهندڙ سندس لکڻي پڙهڻ وقت ائين ٿو محسوس ڪري ته هو اکر نه پڙهي رهيو آهي پر ڪتاب جي صفحن ۾ اهي منظر ڏسي رهيو آهي.

ڪتاب ۾ جن شخصيتن تي خاڪا لکيا ويا آهن انهن جي پڙهڻ کانپوءِ انهن شخصيتن، ساڻن لاڳاپيل واقعن ۽ ان دور جي تاريخ پسمنظر جي چڱي ريت پروڙ پوي ٿي، پر اصل ۾ ڪتاب جو "مقدمو" وڏي علمي حيثيت رکي ٿو، جنهن ۾ محترم ليکڪ مختلف تاريخي واقعن، حوالن ۽ مشاهدن جي صورت ۾ لاڀ حاصل ڪرڻ جهڙو بحث ڪيو آهي.

سنڌي ٻوليءَ ۾ شخصيتن تي لکيل ڪتاب ڪي گهڻا نه آهن: سائين جي.ايم.سيد جو ڪتاب "جنب گذاريم جن سين"، عبدالقادر جوڻيجو جو ڪتاب "شڪليون"، طارق اشرف جو ڪتاب "جيل گهاريل جن سين" يا هڪ اڌ ٻيو ڪتاب آهي، جيڪي سنڌي ادب ۾ شخصيتن تي لکيل خاڪن تي مشتمل آهن.

آءٌ سمجهان ٿو ته جيڪڏهن سنڌي ادب ۾ شخصيتن تي خاڪا لکيا وڃن ته هڪ طرف انهن شخصيت جي گڻن ۽ اوگڻن جي ڇنڊڇاڻ ڪري سگهبي، ته ٻئي طرف اسان کي هڪ جيئري جاڳندي تاريخ ملي پوندي، ۽ ان سلسلي ۾ اسان جي اڄ جي ٽهيءَ کي آڏو اچڻ گهرجي. ان طرف خصوصي طور تي تاج جويو، انعام شيخ، نصير مرزا ۽ طارق عالم کي توجهه ڏيڻ گهرجي، جن جا مختلف شخصيتن تي جاندار خاڪا پڻ لکيل آهن.

غلام رباني آگري جي ڪتاب مان ڪنيل

محمد امين خان کوسو... علامه قاسمي صاحب کي 'علم جو سمنڊ'ڪوٺيندو هو. سنڌ جي اڳوڻن عالمن ۽ علمي مرڪزن جو ڪو منجهائيندڙ مسئلو هجي يا تاريخ ۽ تذڪري جي ڪتابن سان وابسته ڪو معاملو ٻئي ڪنهن هنڌان جواب نه ملي، ته قاسمي صاحب وٽان پڪ ئي پڪ ملي ويندو. قاسمي صاحب واقعي علم جو بحربيڪنار هو. پر مون کي جنهن ڳالهه متاثر ڪيو، سو آهي سندس اعليٰ اخلاق.

[صفحه 646، جهڙا گل گلاب جا]

چونڊ: نصير مرزا

محترم غلام رباني سان ان وقت کان وٺي واسطا رهيا ۽ اچڻ وڃڻ ٿيو جڏهن هو 1967-68ع واري ڏهاڪي دوران ٻارن جي رسالي "گل ڦل" جو ايڊيٽر هو. ان وقت سنڌي ادبي بورڊ جي آفيس حيدرآباد سول لائينز ۾ مخدوم صاحب جي بنگلي ۾ واقع هئي. جتي اسان جون، محترم غلام ربانيءَ سان ٻاراڻي ادب تي رهاڻيون ٿينديون هيون. مون محسوس ڪيو ته رباني صاحب کي ٻاراڻي ادب سان ڪافي لڳاءُ هو، ڇوته هو وقت بوقت اِها تلقين ڪندو رهندو هو ته "ٻاراڻي ادب تي هر اديب کي قلم کڻڻ گهرجي پر اسان جو اديب الائي ڇو ٻاراڻي ادب کي نظر انداز ڪري ٿو پر آءٌ چوندس ته اهوئي ٻاراڻو ادب پوري قوم لاءِ هڪ روشن مينار جي حيثيت رکندڙ آهي ۽ اهو ٻار ئي اڳتي هلي قوم جو معمار بڻجي ٿو.

اياز پاتولي

ڪوڪو مٺو موتيءَ داڻو

دنيا ۾ هر انسان کي خداوند تعاليٰ پنهنجيءَ پنهنجيءَ مٺيا، صلاحيت ۽ لياقت سان نوازيو آهي. پر ڪي ڪي انسان وينديءَ وينديءَ ساريا ويندا آهن. جو ته هو دنيا ۾ پنهنجن صلاحيتن جي هجڻ ڪري پاڻ کي موتي مٺيادار ثابت ڪريو وڃن.

محترم غلام رباني پڻ اهڙين لياقتن ۽ صلاحيتن جو مالڪ هو، جنهن جو اعتراف سڀاجهي سنڌ جا ماڻهو ڪندا رهندا. اهڙيون شخصيتون امر آهن ۽ امر رهنديون. دنيا ۾ انسان ڪٿي ڪيترو به دولتمند ڇو نه هجي پر جيستائين منجهس صلاحيتن جو سج نه چمڪندو تيستائين سندس تونگري فضول آهي. ڇو ته اهي لياقتون ۽ صلاحيتون آهن، جيڪي انسانن جي دلين تي راڄ ڪن ٿيون، اهڙا انسان مري به مٽ نٿا ٿين.

بقول لطيف سرڪار جي:

مرڻا اڳي جي مئا، سي مري ٿين نه مات،
هوندا سي حيات، جيئڻ اڳي جي جئا.

مون کي خوشي آهي جو اوهان نوجوانن کي ٻاراڻي ادب کي اُجاگر ڪرڻ جو شوق جاڳيو آهي ۽ اوهين ڪنهن جي سرپرستي يا تعاون کان سواءِ "اداره گلشن ادب" جي روپ ۾ ٻاراڻي ادب جو چراغ روشن ڪيو آهي ۽ جاني مالي طاقت سان ان کي اڳتي وڌائي رهيا آهيو، جيڪا ڳالهه خوش آئيند آهي ۽ اڳتي هلي هيءُ ٻارن جو شاهڪار ادارو قوم لاءِ ڇانوَ ثابت ٿيندو."

رباني صاحب جي اها ڳالهه صحيح ثابت ٿي. خدا جي مهربانيءَ سان "اداره گلشن ادب" طرفان سوين ٻاراڻي ادب تي نهايت چيدا ڪتاب شايع ٿيا، جن کي سنڌ جي ننڍين توڙي وڏن سڀني موٽ ڏني. اداره گلشن ادب طرفان جولاءِ 1960ع ۾ جاري ڪيل بزم گلشن سنگت، سنڌ کي اديب، شاعر ۽ دانشور ڏنا.

1967ع ڌاري ننڍي محمد خان شهر جي ٻاراڻي تنظيم "بزم گلزار" پنهنجي ٻالڪ ڪنوينشن تي رباني

صاحب کي مهمان خاص ڪري گهرايو. اُتي ٻه رباني صاحب پنهنجي صدارتي تقرير ۾ ٻارن جي گهڻي حوصلا افزائي ڪئي ۽ ڪين اڳتي وڌڻ ۽ ادبي ميڙاڪا منعقد ڪرڻ جي صلاح ڏني، جيئن اڄوڪو ٻار رُلڻ بجاءِ علمي، ادبي تنظيمن ذريعي پاڻ کي اُجاري قوم جو سينگار ثابت ڪري.

ماهوار "گل ڦل" جي پرچي ۾ هر مهيني ٻاراڻي ادب جي مختلف تنظيمن جي سرگرمين جا احوال ايندا هئا.

رباني صاحب جون تحريرون ادب ۾ هڪ روشن راهه جي حيثيت رکن ٿيون، جيڪي اسان جن لئبررين ۾ محفوظ آهن، جيڪي اڄ به ڪيس امر ڪن ٿيون ۽ اسان جي رهنمائي ڪن ٿيون.

سائين منهنجي آخري ملاقات 8 ڊسمبر 2009ع تي سنڌ لئنگئيج اٿارٽيءَ ۾ ٻارن جي عالمي ڏينهن جي موقعي تي ملهايل ڪنوينشن ۾ ٿي. سائين ملي مون کي اهو 42 سال وارو پراڻو دؤر ياد آيو، جنهن ۾ ٻارڙن جا وڏا وڏا ڪنوينشن مرتب ڪندا هئاسون ۽ سنڌ جي نامور اديبن ۽ دانشورن کي دعوتون ڏئي گهرائيندا هئاسون، جيڪي اسان کي نصيحتون ڪري سنڌي علم و ادب طرف مائل ڪندا هئا پر افسوس اُهي شخصيتون اڄ اسان ۾ موجود ناهن پر انهن جون ڏسيل نصيحتون اسان لاءِ روشن راهن جي حيثيت رکن ٿيون.

اڄ نہ اوطاقن ۾، طالب تنوارين،
آديسي اُٿي ويا، مڙهيون مون مارين،
جي جيءَ کي جيارين، سي لاهوتي لڏي ويا.
(لطيف)

غلام رباني آگري جي ڪتاب مان ڪنيل

پوين ڏينهن ۾، شيخ عبدالمجيد سنڌي جو ساٿي شيخ صاحب جو لکڻ هوندو هو. ڪيس اڪيلوئي اڪيلو حيدرآباد جي سڙڪن تي پيادل هلندو ڏسي منهنجي دل ڀرجي ايندي هئي. هيءُ ساڳيو ئي ماڻهو هو. جنهن جي تعريف ۾ علي برادران جهڙين هستين 'سولجر آف اسلام' جي عنوان سان مضمون لکيا هئا ۽ جڏهن سکر جي جيل ۾ بند هو تہ جيل جو طواف ڪندي "شيخ عبدالمجيد سنڌي زنده باد" جا نعرا هنيا هئائون. سنڌ جيئري ئي ڪيس وساري چڪي هئي. سنڌ جي بي رحم معاشري ۾ هر بااصول ۽ ايماندار انسان جو گذران ڏاڍو ڏکيو آهي.

[صفحہ 402، جهڙا گل گلاب جا]

شو مارڪيٽ ڪراچيءَ ۾ رهندو هوس تہ ڪنهن دوست "رم" جو شيشو تحفي طور ڏنو. ڪمري ۾ لڪائي رکيم مولوي عبدالواحد سنڌي، (ايڊيٽر نئين زندگي) جڏهن صبح جو راڻي باغ وٽ پنهنجي گهر کان ايندو هو تہ ٻئي ڄڻا صبح مرداني گلاس گلاس پي، مست ٿي آفيس ويندا هئاسين. اٿڻ مهل مولوي صاحب ڪلي چوندو هو "زوراور متان ڪنهن کي خبر پئي."

[صفحہ 469، جهڙا گل گلاب جا]

چونڊ: نصير مرزا

امام راشدي

هن دنيا جي حياتي هڪ ڏينهن وانگر آهي...

نيٺ رباني صاحب بہ راهہ رباني وٺي وڃي مالڪ حقيقيءَ سان مليو. سنڌ جو هيءُ املهہ ماڻڪ اديب، پنهنجي لاجواب لکڻيءَ سبب تاحيات زندهہ رهندو. غلام رباني آگرو قلم جو بادشاهہ هو. سندس تحريرن جو محوَر سنڌ رهيو. سنڌي ادب ۾ افسانن ۽ مضمونن جي حوالي سان منفرد مقام رکندڙ، رباني صاحب ملڪ جي اعليٰ اديبن ۾ شمار ڪيو ويندو هو. پاڻ علمي گهرائي جو فرد هو. پنهنجي وقت جو نامور بزرگ مخدوم عبدالله آگرو، رباني صاحب جو جدِامجد هو. انهيءَ خاندان جي مشهور شخصيت مخدوم دائود آگرو بہ فضيلت جو صاحب هو. هِن بزرگ جو تاريخيٰ تسلسل اهو آهي تہ، هُو پاڻ ۽ راشدي خاندان جي جدِ امجد پير سيد محمد راشد روزي ڌڻي رح ۽ عاقل شاهہ گيسو دراز ڪوٽڙي ڪبير جي تاريخي مدرسي ۾ زيرِ تعليم رهيا.

هڪڙي پيري مان ۽ منهنجو دوست عبداللطيف ڪرنيو رباني صاحب سان بورڊ واري رهائشگاهہ تي ڪچهري ڪئي سين. ڪرنيو ذات جي ڳالهہ نڪتي. رباني صاحب ٻڌايو تہ اسان جُسوڌن آگري جو اولاد آهيون.

غلام رباني آگرو علم جو درياءُ هو. پنهنجي شاندار ۽ جاندار تحريرن ذريعي پڙهندڙن جي دلين تي راڄ ڪندو رهيو. سندس قلم پڙهندڙ جي دل ۽ دماغ تي سحر طاري ڪري ڇڏيندو هو. رباني صاحب ”گل ڦل“ رسالي سان بہ سلهاڙيل رهيو. پر ان کان وڌيڪ ۽ وڏو حوالو سنڌي ادبي بورڊ آهي. بورڊ ۾ رباني صاحب لازم ملزوم بڻيل رهيا. جڏهن بہ سنڌي ادبي بورڊ جو ذڪر خير نڪرندو، تڏهن غلام رباني آگري کي ضرور ياد ڪيو ويندو.

غلام رباني آگرو هڪ طرف ڏيهي عالمن علامہ آءِ.آءِ.قاضي، پير حسام الدين راشدي، پير علي محمد راشدي، مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ، غلام مصطفيٰ شاهہ، شيخ اياز، علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي، سائين جي.ايم.سيد، محمد ابراهيم جويو، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر غلام علي الانا، تنوير عباسي، حسين شاهہ راشدي، حميد سنڌي، نسيم کرل وغيره جو همعصر ۽ ساٿي رهيو تہ ٻئي طرف وري پرڏيهي اسڪالرن ۾ ڊاڪٽر ائنميري شمل، ايچ.ٽي لئمبرڪ، سيد صباح الدين عبدالرحمٰن ۽ ٻين جي ويجهڙو ڏسجي ٿو.

مون کي اها سعادت حاصل آهي تہ مرحوم رباني صاحب سان منهنجي نياز مندي رهي. ساڻس ڪيترا ڀيرا ملاقاتون ۽ ڪچهريون ٿيون. مون وٽ رباني صاحب جا پنج خط آهن، جن مان ہر خط وڏي اهميت رکن ٿا. ٻنهي خطن ۾ تاريخ جي اوٽ ٿيل آهي. فڪري لحاظ کان بہ اِهي تاريخي دستاويز آهن. مان کيس پنهنجا ڏک سُور ۽ حال احوال پيو بيان ڪندو هوس. هوُ تفصيلي جوابَ ڏيندو هو. ائين ئي سندس

هڪڙو خط وڏي اهميت جوڳو ۽ سوچڻ تي مجبور ڪندڙ آهي.

خط

ياءُ امام!

اڄ اوهان جو 11- سيپٽمبر 1994ع وارو خط پهتو. ڪنهن زماني ۾ سائين حسام الدين شاهه ڪي دل جو دورو پيو هو. علاج لاءِ منيلا ويو هو، جتي وڏو ڀاڻس سفير هو. اتان مون ڪي ڊگها ڊگها خط لکندو هو. ٽيهن ٽيهن صفحن جا.

هڪ دفعي مون ڪيس محبت ڀريو خط لکي موڪليو ۽ اهو خيال رکي ته بيمار آهي، ڪيس خوش ڪرڻ لاءِ اهڙيون ڪي ڳالهيون لکيم جو پڙهي خوش ٿئي. جواب ۾ جيڪو خط لکيائين، ان جو آغاز سچل جي هڪ بيت سان ڪيائين. اهو بيت هاڻي ته وسري ويو اٿم، پر ان ۾ سائينءَ جي دل جو ان وقت جو عڪس هو. شروعاتي اکر اهي هئا ته "اي پڪيڙا تون جو مون وٽ دوست جو سنيهو کڻي آيو آهين، سو اڄ ته تنهنجي ڳچيءَ ۾ موتين جي ڳاني پايان ۽ تنهنجي پَرن کي هيرن جواهرن سان سينگاريان."

ادا سائين!

ماڻهوءَ تي مَهلون اينديون آهن. اوهان ڪڏهن جُهڙاليءَ منڊ ۾ ميداني علائقي جو سفر ڪيو آهي؟ هونئن ته ميدان ۾ اُس هوندي آهي، پر ماڻهو واٽ وٺي هلندو رهندو آهي ته ڪنهن مهل ڪو ڪَڪَرُ مٿان ايندو آهي ته ڇانوَ ٿي ويندي آهي. مزو اچي ويندو آهي.

زمانو به ائين آهي. ماڻهو ڪڏهن ڀريءَ ۾ ته ڪڏهن ڀاڪر ۾ آهي. ڏک ۽ سُک به اس ۽ ڇانوَ وانگر هڪ ٻئي پٺيان اچن ٿا.

هڪڙا انسان ٻين کان وڌيڪ حساس ٿين ٿا. نوڊ تي ڪو اثر ڪو نه ٿيندو آهي. رڍ ڇا ڄاڻي رباب مان، جنهن جي ٻولي آهي- "ٻي"!

حساس انسان لاءِ ڪک سَهڻ به ڏکيو آهي. سندس من ڪومائجي وڃي. پوءِ اُداس اکڙين سان پيو هيڏي هوڏي ڏسي ته من ڪٿان قرب جو سهارو ملي! دنيا ۾ اڪثريت آهي حرامين جي، تن کي اهڙو شڪار الله ڏياري! سڀ ماڻهو هڪجهڙا ڪونهن. ٿي به نٿا سگهن. هر ڪنهن جي شخصيت يا سوليءَ سنڌيءَ ۾ ائين چئجي ته سندس سياءَ جو سانچو سندس آسپاس جي حالتن مان ٺهي ٿو. ان ۾ سندس خانداني حالتن جو سندس ذهن تي وڏو اثر پوي ٿو.

روس ۽ چين ۾ سوشلزم جي تجربي اها ڳالهه غلط ثابت ڪئي آهي، جو ماحول مٽائبو ته سندس سياءُ به ڦري ويندو. هر جاندار ۾ پنهنجي بچاءَ جي وصف بنيادي آهي. ماڻهو به جاندار آهي. پنهنجي بچاءَ ۽ مفاد کي ترجيح ڏئي ٿو. ٻئي جو سورُ ڪير پنهنجو ڪندو؟ پوءِ اهڙيءَ دنيا ۾ ڪيئن هلجي؟ اهڙي اٿائي سفر ۾ وک اڳتي ڪيئن کڻجي؟ اهو جواب انهن اعليٰ انسانن ڏنو آهي، جن کي اسان پيغمبر ڪوٺيون ٿا. هنن ڳالهه کي ڳِٺي کان ورتو آهي.

سوال آهي ته هن دنيا ۾ انسان جي حياتي دائمي آهي ڇا؟ جي نه- ڪن ڪلاڪن، ڪِن ڏينهن، ڪِن سالن جو سفر آهي ته ان لاءِ اوڻ به اوتري ئي ڪرڻ گهرجي.

تون تاج محل ڪنهن لاءِ جوڙائين ٿو؟ جن هزارن ماڻهن کي ماري،سندن رت سان لنباوَت ڪري، مصر ۾ احرام ناهيا، تن جو حشر ڏٺو اٿيئي؟ ڪيڙا ماڪوڙا سندن ماس کائي ويا. هڏا خاڪ ۾ ڳري ويا. پوءِ باقي سندن خرمستي ڇا تي هئي؟

تازو پياري پيغمبر حضرت مُحَمَّد ﷺ جي هڪ حديث پڙهيم. ڏاڍو لطف آيو. ڪا ڳالهه آهي! فرمايو اٿن:

"هن دنيا جي حياتي هڪ ڏينهن وانگر آهي ۽ اسان اهو ڏينهن روزي ۾ گذارڻ جو فيصلو ڪيو آهي."

زندگيءَ جي سمورين حسرتن ۽ خواهشن تي ڪنٽرول جي جرئت به ڏِسُ ۽ اهو به جاچ ته هيءَ ڳالهه اهو عظيم انسان ڪري رهيو آهي، جنهن دنيا جي بي ثباتيءَ کي خيال ۾ رکي، دنيا ۾ دلچسپي نه ورتي، زندگي روزي ۾ گذاري، تاهم جيڪي ڪجهه چيائين يا ڪيائين، تنهن دنيا جو نقشو ۽ تاريخ جو وهڪرو هر ايندڙ دور لاءِ بدلائي ڇڏيو!

سندن وصال کان چوڏنهن سؤ سال پوءِ اڄ دنيا جي سپر پاور آمريڪا لاءِ چين جيترو مٿي جو سُور

آهي، ان ڪان وڌيڪ مسئلو ”مسلمانُ“ آهن. چين ته ڏي وٺ تي راضي ٿي ويندو. پر، سچو مسلمان ته ڳالهه ئي هڪ ٿو ڪري چوي ٿو ته ”مُحَمَّدﷺ“ جي نالي تي سِرُ ڪٽائڻ لاءِ تيار آهيان.“

تون ۽ مان عقيدي جا ايڏا پختا نه آهيون. سر ڪٽائڻ ته ڇا ڇُهنڊڙي سهڻ جي طاقت به ڪو نه ٿا رکون. پر هڪڙو ڪم ته ڪري سگهون ٿا. پنهنجي پيغمبر ﷺ سان پيارُ ڪري سگهون ٿا. سندس حياتيءَ تي لکيل مستند ڪتاب ته پڙهي سگهون ٿا. من سندس ڳالهين مان ڪنهن تي عمل ڪرڻ جي خدا توفيق ڏئي.

جيڪب آباد ضلعي ۾ هڪ شخص آهي سردار نظام الدين ڪوسو، غريب ماڻهو آهي. ڪتابن جو شوقين آهي. سندس پاڻ وڏو همت وارو ماڻهو هو. نالو هوس- محمد امين خان ڪوسو.

مون کي اهو به اوهان وانگر قربائتا خط لکندو آهي. ڪڏهن موقعو ملي ته ڪچهريءَ لاءِ وٽس هليا وڃو. اوهان جي دل کي قرار ايندو. خط لکڻ لاءِ ائڊريس هيءَ اٿس.

پوسٽ آفيس انڙ واهه
تعلقو ٺل، ضلعو جيڪب آباد

مان ڪڏهن ڪنهن حال ۾ آهيان ته ڪڏهن ڪنهن ۾. مڙئي يارن دوستن سان ٿورو گهڻو نڀائڻ جي ڪوشش ڪندو آهيان. توهان لاءِ به دعائون آهن.خدا اوهان جا ڏکڙا ڏور ڪري. رحمت ۽ رهبريءَ سان نوازي. پاڻ سچي ڳالهه ته اِها آهي ته،

”جب تک بکانہ تھا،تو کوئی پوچھتا نہیں“

سڪ سان
غلام رباني
اسلام آباد 14-9-1994 ع

رباني صاحب جو هڪ جُهونو دوست نظام الدين ڪوسو به هو. ان سان به منهنجي خط وڪتابت هئي. ان کان علاوه شڪارپور جي ڳوٺ ڪرن شريف جو رهندڙ حاجي غلام مصطفيٰ پيو سان پڻ رباني صاحب جي خطن لکڻ جو سلسلو رهندو آيو. پيو صاحب، سائين حسام الدين راشديءَ جو دوست هو. راشدي صاحب کيس اڪثر خط لکندو هو. اهي خط مرحوم پيو صاحب مون کي ڏئي ويو، جيڪي مون ترتيب ڏئي رکيا آهن. انهن خطن ۾ به رباني صاحب جو ذڪر ٿيل آهي. انهن ترتيب ڏنل خطن جي هڪ ڪاپي آگري صاحب کي پيش لفظ لکڻ لاءِ ڏني هيم. پر خبر ناهي چو پيش لفظ به ڪو نه لکيائين ۽ ڪاپي به واپس نه موڪليائين.

غلام رباني آگري صاحب ڪجهه وقت لاءِ سنڌي ادبي بورڊ جي رسالي ”گل ڦل“ جي ادارت به سنڀالي هئي، رباني صاحب بنيادي طور تي افسانه نگار هو. هُن پهريون افسانه 23 سالن جي عمر ۾ لکيو. سندس افسانن ۾ سنڌي سماج ۾ ٿيندڙ براين ۽ ناانصافين خلاف آواز اُٿاريل آهي. پر، هن جي بهترين سُڃاڻپ مضمون نگاري ۽ خاڪا نگاري آهي. رباني صاحب تاريخ جو تسلسل ڪٿي ڳالهه جي تهه تائين پهچي ويندو. پاڻ قلم جو صاحب هو. سندس قلم هميشه سنڌ جي پاسداري ڪندو رهيو. هن جا ڪتاب ”جهڙا گل گلاب جا“ ۽ ”سنڌ جا بَر، بحَر ۽ پهاڙ“ سنڌي ادب ۾ ڪلاسڪ جو درجو رکن ٿا. ”جهڙا گل گلاب جا“ جو مقدمو ته شاهڪار تخليق آهي. رباني صاحب جو مطالعو ۽ مشاهدو تمام وسيع هو. وڏو خوش نصيب ليکڪ به هو، جو کيس سُٺا ترجمي نگار به مليا. پاڪستان جي چند اديبن ۾ شمار ٿيندڙ هِن اديب جون لکڻيون دنيا جي ٻين ٻولين ۾ به ترجمو ٿيون. کيس سنڌيءَ ۾ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي سيرت پاڪ تي معياري ۽ مستند ڪتاب لکڻ جو ارادو هو. دنيا جا چڱا ملڪ گهمي آيو. جتي به ويو اتان جي علمي ادارن جا دَرَ کُلي پئي ويا. هُو ادبي سفير بڻجي پنهنجو ڪردار نڀائيندو رهيو. دنيا جي لاتعداد عالمن ۽ اديبن کي سنڌ جو ديدار ڪرايائين. سنڌ هُن جي جِند هئي، سنڌ سان بي حد پيار به ڪيائين ته سنڌ به هُن سان پيار ڪيو. اڄ هُو سندس هَنج ۾ سُتل آهي.

◘

يادگار مشاعرو

اسحاق سميجو، ادل سومرو، حسن درس، مختيار ملڪ، ”پروڊيوسر“ سميع بلوچ، تاج جويو، رخسانہ پريت چنڙ، ماهين هيسباڻي،
روبينہ ابڙو، طارق عالم ابڙو، اياز گل

(4 - اپريل پي ٽي وي ڪراچي)

TASSCO
The Shining Star Of Private Seed Sector In Pakista
The First Research Based Seed Company In Pakista
One Of The Biggest Seed Company In Pakista
The Name Of Trust In Pakista
Tassco seed farm
Tassco Seed Focused on a Common Goal of Reliable, Productive, Highqualiety, High Yielding Seeds of Cotton, Wheat, Cauliflower, Barassica And Rice Crops.
BRASSICA
TSB - 202
TASSCO SEED CORPORATION
Deluxe
TASSCO
PADDY SEED
TASSCO SEED CORPORATION
Classic
COTTON SEED
FH-1000
TASSCO SEED CORPORATION
Nett: 50 Kg.
WHEAT SEED
KIRAN-95
TASSCO SEED CORPORATION
®TASSCO SEED CORPORATION
PH: 022-3890422 MOBILE: 0300-3086370
E-mail: tasscoseeds@yahoo.com web: www.tasscoseeds.itgo.com